

МОВА–
ЛІТАРАТУРА–
КУЛЬТУРА

Матэрыялы VI Міжнароднай
навуковай канферэнцыі
г. Мінск, 28-29 кастрычніка 2010
года

Мінск
БДУ
2011

УДК 808.26-3

ББК 83.3

М74

М74 “Мова – Літаратура – Культура”: матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі ў 2-х частках: Ч.1, Мінск, 28-29 кастрычніка 2010 года [Тэкст] / Беларускі дзярж. ун-т; у аўтарскай рэдакцыі. – Мінск: РІВШ, 2011. – с. – экз. – **ISBN 978-985-442-381-4**

У зборнік уключаны матэрыялы дакладаў VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Мова – Літаратура – Культура”. Удзельнікі канферэнцыі абмеркавалі актуальныя праблемы сучаснага мовазнаўства (актуальныя праблемы гісторыі беларускай мовы; беларускі лінгвакультурны феномен: сутнасць, статус, дынаміка; нармалізацыя сучаснай беларускай мовы: вуснае і пісьмовае маўленне; аспекты моўных даследаванняў (семантыка, словаўтварэнне, граматыка, прагматыка); фальклор – культура; беларуская літаратура: гісторыя і сучаснасць; нацыянальныя літаратуры ў сусветным кантэксце; метадыка выкладання філалагічных дысцыплін), з якімі і знаёміць чытачоў гэты зборнік.

УДК 808.26-3

ББК 83.3

© БДУ, 2011

ISBN 978-985-442-381-4

Лукашанец А. А. (Мінск)

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў XXI СТ.:
АСАБЛІВАСЦІ РАЗВІЦЦЯ І ФУНКЦЫЯНАВАННЯ**

I. Беларуская мова, якая сёння з'яўляецца дзяржаўнай мовай краіны і мовай тытульнай нацыі, прайшла дастаткова працяглы і складаны шлях свайго развіцця і ў XX ст. заняла належнае месца сярод славянскіх моў і на лінгвістычнай карце Еўропы. Гэта высокаразвітая літаратурная мова з багатым слоўнікавым складам і распрацаванай сістэмай норм, якая можа паспяхова абслугоўваць усе камунікатыўныя патрэбы сучаснага грамадства. Яна па-ранейшаму выкарыстоўваецца як рэальны сродак зносін, застаецца важнейшым элементам беларускай культуры, сімвалам нацыянальнай свядомасці, фактарам нацыянальнай адметнасці і ідэнтыфікацыі.

На працягу ўсяго свайго існавання беларуская мова адыграла выключную ролю ў гісторыі беларускага народа, у станаўленні яго дзяржаўнасці. Усім сваім развіццём на працягу XX ст. яна даказала сваю жыццёвасць і неабходнасць. Нягледзячы на складанасці моўнага жыцця, асаблівасці развіцця сістэмы мовы і ступені запатрабаванасці ў камунікатыўнай прасторы яна заўсёды была бадай што асноўным фактарам падтрымання нацыянальнай культуры і нацыянальнай свядомасці народа.

У XXI ст. беларуская мова ўвайшла з цэлым комплексам праблем, якія датычацца развіцця яе сістэмы і месца ў камунікатыўнай прасторы. Гэта звязана ў першую чаргу з асаблівасцямі папярэдняга развіцця і спецыфікай сучаснай моўнай сітуацыі ў Рэспубліцы Беларусь, якая вызначаецца як дзяржаўнае блізкароднаснае беларуска-рускае двухмоўе. Аднак заканадаўчы статус суіснуючых беларускай і рускай моў і іх рэальнае становішча ў камунікатыўнай прасторы істотна адрозніваецца, што абумоўлена шэрагам прычын як аб'ектыўнага, так і суб'ектыўнага характару.

II. Сістэмны разгляд комплексу параметраў, якія вызначаюць становішча дзяржаўных моў у моўнай сітуацыі краіны, а таксама іх ролю ў жыцці сучаснага грамадства, дазваляе выдзеліць іх тры асноўныя групы.

1. Параметры, якія цалкам супадаюць для абедзвюх дзяржаўных моў.

1.1. Самастойныя славянскія мовы ўсходнеславянскай падгрупы.

- 1.2. Высокаразвітыя літаратурныя мовы.
- 1.3. Дзяржаўныя мовы краіны.
- 1.4. Састаўныя кампаненты двухмоўнай сітуацыі.
- 1.5. Мовы, якія функцыянуюць у вуснай і пісьмовай разнавіднасцях.
- 1.6. Мовы, сістэмы якіх прадстаўлены некалькімі падсістэмамі, што па-рознаму запатрабаваны ў розных сферах ужытку.
- 1.7. Мовы, якія інтэнсіўна развіваюцца ў плане павелічэння сваіх разнавіднасцей і пашырэння слоўнікавага складу.
- 1.8. Мовы, якія “заваёўваюць” новыя сучасныя сферы дзейнасці грамадства.
- 1.9. Мовы, якія актыўна папаўняюць слоўнік склад у адпаведнасці з сучаснымі намінацыйнымі патрэбамі;
- 1.10. Мовы, якія маюць высокія адаптацыйныя магчымасці.
2. Параметры, якія супадаюць часткова:
  - 2.1. Беларуская мова – адна з пашыраных моў свету. Руская мова – адна з сусветных моў.
  - 2.2. Беларуская выконвае ў асноўным функцыю ўнутрынацыянальных зносін і выяўляе тэндэнцыю да выканання функцыі міжнароднай мовы (пачынае выкарыстоўвацца як дыпламатычная мова). Руская мова ў сучаснай моўнай сітуацыі выконвае функцыі мовы ўнутрынацыянальных, міжнацыянальных і міжнародных зносін.
  - 2.3. Беларуская мова – мова з працяглай, але перарванай пісьмовай традыцыяй. Руская мова – мова з працяглай непарванай традыцыяй.
  - 2.4. Беларуская мова з’яўляецца адным з рэальных сродкаў зносін (але запатрабавана не ў поўнай меры). Руская мова таксама з’яўляецца адным са сродкаў зносін і рэальна дамінуе ў большасці камунікатыўных сфер.
  - 2.5. Абедзве мовы з’яўляюцца часткай культурнай прасторы Беларусі. Пры гэтым беларуская мова выступае часткай нацыянальнай беларускай культуры і сродкам прэзентацыі нацыянальнай культурнай і гістарычнай спадчыны беларускага народа. Руская ж мова ў асноўным прэзентуе іншанацыянальную (інтэрнацыянальную) частку культурнай прасторы Беларусі.
  - 2.6. Абедзве мовы развіваюцца ў рэчышчы агульных для славянскіх моў тэндэнцый. Аднак для развіцця сістэмы беларускай мовы аднолькава ўласцівы тэндэнцыі да нацыяналізацыі і інтэрнацыяналізацыі, а для рускай – толькі тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі.

3. Параметры, якія адрозніваюць дзяржаўныя мовы ў сучаснай моўнай сітуацыі.

3.1. Беларуская мова з'яўляецца мовай тытульнай нацыі і мовай нацыянальнай большасці. Руская мова ў беларускім грамадстве набывае статус мовы нацыянальна-этнічнай групы.

3.2. Беларуская мова з'яўляецца адным з найбольш істотных сродкаў падтрымання нацыянальнай свядомасці і нацыянальнай адметнасці. Для рускай мовы ў сітуацыі беларуска-рускага двухмоўя такая функцыя не ўласціва.

3.3. Развіваючыся ў рэчышчы агульных для славянскіх моў тэндэнцый, беларуская мова захоўвае сваю нацыянальную адметнасць і спецыфіку. Для функцыянавання рускай мовы ў Беларусі гэты аспект з'яўляецца неактуальным.

3.4. Беларуская мова на сучасным этапе з'яўляецца сродкам і сімвалам нацыянальнай ідэнтыфікацыі (фактарам кансалідацыі беларускага грамадства). Руская мова як кампанент двухмоўнай сітуацыі ў Беларусі фактычна страціла функцыю нацыянальнай ідэнтыфікацыі.

Такім чынам, з пункту гледжання рэальнага стану суіснуючых моў і іх запатрабаванасці ў розных камунікатыўных сферах сучаснае беларуска-рускае двухмоўе з'яўляецца:

а) блізкароднасным;

б) дзяржаўным;

в) шматкампанентным (кожная мова прадстаўлена некалькімі сваімі разнавіднасцямі (падсістэмамі), якія па-рознаму запатрабаваны ў кожных камунікатыўных сферах);

г) незбалансаваным (мовы адрозніваюцца па колькасці сфер выкарыстання);

д) нераўнаважным (мовы адрозніваюцца па колькасці актыўных карыстальнікаў).

Відавочна, што апошнія дзве характарыстыкі з'яўляюцца найбольш важнымі для разумення рэальнага стану беларускай мовы ў сучаснай камунікатыўнай прасторы беларускага грамадства. І менавіта гэтыя характарыстыкі павінны вызначаць прыярытэты дзяржаўнай моўнай палітыкі, накіраванай на пашэрэнне беларускай мовы ў тыя сферы камунікацыі, у якіх яна павінна выкарыстоўвацца як дзяржаўная мова краіны. Трэба таксама дадаць, што адным з важнейшых фактараў, якія вызначаюць адметнасць існавання і функцыянавання беларускай мовы ў сучасным беларускім соцыуме, з'яўляецца той, што беларуская мова (новая беларуская літаратурная мова) ніколі не была адзіным сродкам зносін у канкрэтным соцыуме. Яна развівала і замацоўвала свае літаратурныя нормы, выконвала функцыі сродку зносін ва ўмовах

паралельнага існавання побач з іншай блізкароднаснай мовай. Руская мова таксама на тэрыторыі Беларусі функцыянуе побач з іншай блізкароднаснай мовай, аднак ёсць соцыумы, дзе яна з'яўляецца фактычна адзіным сродкам камунікацыі.

III. З улікам існуючай моўнай сітуацыяй і рэалій блізкароднаснага двухмоўя гэтая дзейнасць павінна ўлічваць наступныя моманты.

1. З сітуацыяй двухмоўя заўсёды звязаны з праблемы паўнавартаснага і парытэтнага выкарыстання суіснуючых моў ва ўсіх сферах грамадскіх зносін, аднак заканадаўча замацаванае дзяржаўнае двухмоўе пры безумоўным выкананні моўнага заканадаўства дае пэўныя гарантыі для рэальнай падтрымкі раўнапраўнага функцыянавання абедзвюх дзяржаўных моў у гэтых сферах.

2. Рэаліі сучаснага моўнага жыцця ў Рэспубліцы Беларусь сведчаць, што блізкароднаснае двухмоўе застанеца вызначальным фактарам гэтай сферы жыцця беларускага грамадства ў XXI стагоддзі. Таму задачы пашырэння беларускай мовы ў важнейшыя сферы ўжывання ў бліжэйшай перспектыве павінны ставіць сваёй мэтай дасягненне парытэтнага выкарыстання абедзвюх дзяржаўных моў (беларускай і рускай).

3. Сучасная беларуская мова па ўзроўні развіцця сваёй сістэмы, слоўнікавага складу, навуковай тэрміналогіі здольна паспяхова абслугоўваць усе сферы ўнутрынацыянальных зносін. Актуальнай з'яўляецца задача яе рэальнага выкарыстання ў найбольш важных і ўплывовых сферах камунікацыі, што патрабуе адпаведнай дзяржаўнай падтрымкі.

На пачатку XXI стагоддзя беларуская мова рэальна запатрабавана ў камунікатыўнай прасторы беларускага грамадства, у той ці іншай меры выкарыстоўваецца ў радзе традыцыйных сфер ужытку і адначасова выяўляе тэндэнцыю да пашырэння ў новыя сучасныя сферы камунікацыі. Актуальнай з'яўляецца праблема павелічэння прысутнасці беларускай мовы менавіта ў такіх традыцыйных сферах ужытку, як дзяржаўнае кіраванне, справаводства, школьнае навучанне, СМІ і г.д. Для рэалізацыі гэтага неабходна выкананне комплексу практычных мерапрыемстваў у межах існуючага моўнага заканадаўства.

4. Рэальнае пашырэнне беларускай мовы ў тыя сферы, дзе яна павінна выкарыстоўвацца як дзяржаўная, немагчыма без адпаведнай навуковай базы. Гэта абумоўлівае актуальнасць правядзення сістэмных і сістэматычных даследаванняў у галіне беларускага мовазнаўства, падрыхтоўкі разнастайных даведнікаў для забеспячэння патрэб вуснай і пісьмовай практыкі.

5. Неабходна мэтанакіраванае фарміраванне моўнай кампетэнцыі грамадства і прававой кампетэнцыі грамадзян у сферы моўнага жыцця. Важнай задачай дзяржаўнай нацыянальнай ідэалогіі павінна стаць захаванне і ўзмацненне нацыянальна-культурных прыярытэтаў, што адпавядае сучасным тэндэнцыям сусветнага гуманітарна-цывілізацыйнага працэсу. Неабходна фарміраваць грамадскае ўсведамленне, што толькі рэальна двухмоўная і шматмоўная асоба, якая выразна ўсведамляе каштоўнасць нацыянальна-моўных прыярытэтаў для захавання сваёй адметнасці ў эпоху інтэнсіўнай глабалізацыі і інтэграцыі, з'яўляецца найбольш падрыхтаванай для рэалізацыі сваіх інтэлектуальных здольнасцей і прафесійных амбіцый у сучасным шматмоўным і шматкультурным свеце.

6. На працягу мінулага стагоддзя беларуская мова даказала сваю жыццёвасць, значэнне для беларускага грамадства, заняла належнае месца сярод славянскіх моў і на лінгвістычнай карце Еўропы, а беларусістыка стала важнай часткай лінгвістычнай славістыкі. Мова, у тым ліку і беларуская, з'яўляецца адным з найбольш істотных і відавочных фактараў нацыянальнай адметнасці нацыі, нацыянальнай свядомасці і ідэнтыфікацыі народа. Таму сёння менавіта беларуская мова побач з ідэяй нацыянальнай незалежнасці і суверэнітэту можа і павінна стаць вядучым фактарам кансалідацыі беларускай нацыі. Сёння на пачатку XXI стагоддзя для гэтага ёсць усе неабходныя аб'ектыўныя і суб'ектыўныя фактары. Аднак у сувязі з адзначаным актуальнасць набывае істотная карэкціроўка вектару развіцця сістэмы беларускай мовы і яе функцыянавання як сродку камунікацыі, удакладненне агульнай ідэалогіі развіцця беларусістыкі і працэсу навучання беларускай мове.

Па-першае, на сучасным этапе існавання беларуская мова павінна пазбавіцца ад комплексу блізкароднаснага адштурхоўвання. Моўны пурызм як самамэта на сучасным этапе рэальна стрымлівае развіццё мовы і яе паўнацэннае выкарыстанне ў найбольш важных і актуальных для жыцця сучаснага грамадства камунікатыўных сферах. Усім сваім існаваннем на працягу XX стагоддзя беларуская мова даказала сваю нацыянальную адметнасць і непаўторнасць, таму абсалютна неістотнай сёння для яе з'яўляецца ступень падабенства ці адрознення ад іншых славянскіх блізкароднасных моў. Па меншай меры гэты аспект не павінен быць вызначальным пры адборы сродкаў нацыянальнай мовы ў працэсе камунікацыі.

Па-другое, сама беларусістыка і працэс выкладання беларускай мовы павінны стаць выразна этнацэнтрычнымі, павінны пазбавіцца свядомага ці падсвядомага параўнання з сістэмамі іншых

блізкароднасных моў, акцэнтавання ўвагі на спецыфічна адметных рысах сістэмы беларускай мовы. Як самадэстатковая сістэма вербальных сродкаў адлюстравання рэчаіснасці беларуская мова з'яўляецца цалкам натуральнай і звычайнай. Наадварот, сёння ёсць неабходнасць гаварыць пра спецыфіку сістэм іншых суіснуючых у грамадстве моў у параўнанні з сістэмай беларускай мовы.

Па-трэцяе, нацыянальная беларукая мова ўяўляе сабой складанае адзінства розных падсістэм, якія па-свойму прадстаўлены ў камунікатыўнай прасторы беларускага соцыуму. Таму павінна вітацца выкарыстанне ў працэсе камунікацыі любой разнавіднасці, любой падсістэмы беларускай нацыянальнай мовы, у тым ліку і беларускай трасянкі ў размоўным, неафіцыйным маўленні. Усё гэта, безумоўна, будзе рэальна весці да пашырэння беларускай моўнай стыхіі. Выкарыстанне ў практычным маўленні той ці іншай падсістэмы нацыянальнай мовы, выбар тых ці іншых канкрэтных моўных сродкаў у залежнасці ад узроўню моўнай кампетэнцыі ці асабістых густаў асобы не павінна быць прычынай канфрантацыі на моўнай глебе. Беларуская мова павінна стаць фактарам аб'яднання нацыі, а не яе раз'яднання.

Па-чацвёртае, у складанай іерархіі падсістэм нацыянальнай мовы менавіта літаратурная мова займае цэнтральнае месца, з'яўляецца яе вышэйшай формай. Таму сучасныя прыярытэты існавання і развіцця беларускай мовы як дзяржаўнай вымагаюць ад усіх карыстальнікаў строгага прытрымлівання ў вуснай і пісьмовай практыцы афіцыйнага маўлення адзіных літаратурных норм беларускай мовы.

Нарэшце, **па-пятае**, любая натуральная мова ў працэсе свайго функцыянавання пастаянна развіваецца і ўдасканалваецца, што знаходзіць адлюстраванне не толькі ў слоўнікавым складзе, але і сістэме літаратурных норм. Аднак у мовах, якія маюць працяглую пісьмовую традыцыю (а беларуская літаратурная мова адносіцца якраз да такіх моў), падобныя змены адбываюцца эвалюцыйным (а не рэвалюцыйным!) шляхам у працэсе моўнай практыкі. Таму развіццё і ўдасканаленне сістэмы беларускай літаратурнай мовы таксама будзе адбывацца паступова ў працэсе вуснай і пісьмовай моўнай практыкі. Чым больш шырока яна будзе выкарыстоўвацца ў найбольш важных і запатрабаваных сферах камунікацыі, тым больш паспяховым і натуральным будзе працэс яе развіцця і ўдасканалення.

НАРОДНАЯ КУЛЬТУРА ЯК ФАКТАР ЗАХАВАННЯ МАРАЛЬНАГА І ФІЗІЧНАГА ЗДAROЎЯ ГРАМАДСТВА

Беларуская культура прайшла тысячагадовы шлях развіцця, яе лепшыя традыцыі сёння з'яўляюцца галоўным вытокамі духоўнага адраджэння беларускага грамадства. Уся беларуская культура мае народную аснову, яна вырасла на фальклорнай глебе. Беларускі народ назапасіў велізарныя духоўныя багацці, якія адлюстроўваюць усю шматграннасць яго быцця. Беларуская культура развівае і захоўвае нацыянальныя традыцыі, адначасова з'яўляючыся і часткай сусветнай культуры. Беларускі народ ніколі не быў простым сведкам і назіральнікам сусветнага гістарычнага працэсу. Будучы неад'емнай часткай чалавецтва і еўрапейскай цывілізацыі, ён заўсёды быў актыўным суб'ектам і ўдзельнікам тых гістарычных падзей, якія так ці інакш закраналі яго самога, блізкіх і аддаленых суседзяў, усё чалавецтва. Усе багацце гістарычнага вопыту беларускага народа ўвасоблена ў разнастайных духоўных і матэрыяльных каштоўнасцях. Гістарычны культурны вопыт і гістарычная памяць нашага народа – магутны рэсурс, неабходны для асэнсавання і пабудовы нашай будучыні.

Менавіта зварот да фальклорнай спадчыны дапаможа вырашыць адно з вострых пытанняў чалавечага жыцця: пераадоленне сілы адчужэння, раз'яднанасці быцця чалавека ў сучасным свеце, сфарміраваць правільны здаровы светапогляд нашай моладзі.

Кожны народ, дзе б ён ні жыў, мае сваю культуру, свой фальклор. менавіта з фальклору бярэ пачатак кожная культура, нават самая развітая, прагрэсіўная і перадавая. Але нацыянальную самабытнасць, непаўторную каштоўнасць кожнай краіне свету надае менавіта вусна-паэтычная творчасць.

Беларускі фальклор сярод усходнеславянскіх вылучаецца нацыянальнай ментальнасцю, багатай творчай фантазіяй і тонкім эстэтычным густам народа-творцы. Ён па праву з'яўляецца прадметам гонару і сучаснага беларуса. Краіна наша прайшла праз шэраг гістарычных выпрабаванняў, якія не маглі не адбіцца негатыўна на грамадскім жыцці і маральным здароўі нацыі. Прэзідэнт Беларусі Аляксандр Рыгоравіч Лукашэнка паставіў перад дзяржаўнымі дзеячамі і грамадскасцю задачу духоўнага і эканамічнага адраджэння і сятла, і грамадства ў цэлым. Зусім ясна, што без духоўнага адраджэння грамадства не можа быць ні эканамічнага, ні тэхналагічнага, ні інавацыйнага прагрэсу, паколькі для іх патрэбен перш за ўсё

высокамаральны, адукаваны і працалюбівы чалавек, патрыёт сваёй Радзімы і свайго народа.

Якую ж ролю ў ідэалагічным, маральна-эстэтычным выхаванні можа адыграць фальклор? Па-першае, ва ўсе часы фальклор назапашваў і нёс у народ ідэалогію гуманізму, пашаны да чалавека. Па-другое, сярод каштоўнасцяў чалавека фальклор перш-наперш вылучаў і апяваў працалюбства, здольнасць працаваць сумленна, шчыра і плённа. Патрэбае, вуснамоўная народная традыцыя – паэзія і проза – выказвалі і прывіталі слухачам любоў да роднай зямлі, беларускай прыроды, да самой карміліцы-нівы, да мірнага сонечнага і зорнага неба над галавой. Чацвёртае, фальклор заўсёды нёс і нясе ў сабе магутны маральна-этычны патэнцыял, апяваючы высокапаэтычныя адносіны паміж людзьмі ў сям'і, сяброўстве, з суседзямі, у грамадстве ў цэлым, асуджаючы людскія заганы: ляноту, баязліваць, хцівасць, жорсткасць, агрэсіўнасць, п'янства, пагардлівыя адносіны да чалавека і інш. Пятае, вусная народная паэзія і проза адлюстроўвае прыгажосць роднай мовы і любоў творцаў да яе, выхоўвае тонкі эстэтычны густ у слухача і чытача. Шостае, асобныя фальклорныя жанры – казкі, легенды, паданні, загадкі, прыказкі і прымаўкі і інш. – выхоўваюць у падростаючага пакалення патрыятызм, даюць яму веды ў галіне прыродазнаўства і гісторыі роднага краю, даводзяць да свядомасці дзяцей і падлеткаў каштоўнасці чалавечай годнасці і сацыяльнай вартасці.

І нарэшце, сёмае, галоўнае (пра што згадвалася вышэй) – фальклор з'яўляецца падмаркам нашай нацыянальнай культуры. З яго бяруць пачатак наша мова, літаратура, уся сапраўдная мастацкая культура. Сёння людзі ва ўсім свеце цікавяцца менавіта беларускай самабытнай культурай, скарбамі народнай творчасці, багатым і разнастайным фальклорам. Сучасная прагрэсіўная культура імкнецца да мадэлі ідэальнай цывілізацыі, заснаванай на антрапапрыроднай гармоніі і гарманічным этнакультурным поліцэнтрызме. Сёння сучасная навука ў самых розных сферах усё часцей звяртаецца да старажытных перыядаў гісторыі чалавецтва, да фальклору – вобразнай інтэрпрэтацыі вопыту пакаленняў, сістэмы ведаў, непасрэдна звязанай з маральным і інтэлектуальным патэнцыялам нацыі.

У перыяд фарміравання гарадской цывілізацыі пачаўся пачатак мадэрнізацыі, калі веды, навука, тэхналогіі, правы чалавека маргіналізавалі папярэднія ўяўленні пра навакольны свет. Магчыма, гэты працэс звязаны з вызваленнем індывідуальнай творчай энергіі і свядомай актыўнасці асобы ад прыроднай абумоўленасці. «Для рамесніка Прырода перастае быць храмам, жывым носьбітам законаадпаведнасці і пераўтвараецца ў майстэрню, адкуль ён толькі

чэрпае матэрыял для наступнай перапрацоўкі. Калі перад тварам прыроднай велічы чалавек адчувае сябе маленькай часткай адухоўленага боскага свету, то перад тварам горада ён пераўтвараецца ў частку чалавечага ўладнага тварэння, будынка Улады» [1]. Паверыўшы, што ён пранікнуў у таямніцы быцця, чалавек па-іншаму ацаніў сваё месца ў свеце, і гэта надало яму самаўпэўненасць, усведамленне асабістай выключнасці і ўласнай касмічнай місіі. Па сутнасці, пачалася вайна чалавека супраць прыроды, у якой першы не мог не стаць пераможцам, таму што хуткасць прагрэсу ўвесь час расла, і ў канцы XX ст. перавысіла хуткасць эвалюцыі.

Ужо XX стагоддзе вельмі ахаладзіла прыхільнікаў бясконцага тэхнічнага прагрэсу, які нібы непазбежна вядзе да ўсеагульнага дабрабыту, – стала зразумелым, што падобная антрапагенная дзейнасць прывяла да глабальнага экалагічнага крызісу.

Адной з самых ашаламляльных супярэчнасцей навукова-тэхнічнага прагрэсу стала неадпаведнасць паміж гіганцкімі магчымасцямі чалавека і яго мараллю. Па меры ўзрастання патэнцыяльнай сілы людзей часцей гучаць папярэджанні аб тым, што машынная тэхніка, хімія, біялогія, генетыка і іншыя навукі, якія ўсё шырэй пранікаюць у народную гаспадарку, прыводзяць да страты земляробам глыбінных сувязей з маці-зямлёю. Узнікла перакананне, што «традыцыйны чалавек дажывае апошнія стагоддзі, магчыма, дзесяцігоддзі сваёй гісторыі» [5].

У апошні час тэма Маці-Зямлі і яе ўзаемаадносін з чалавецтвам набывае асаблівую вастрыню і становіцца аб'ектам пільнай навуковай і мастацкай увагі. Гэта звязана не толькі з сацыяльнымі і экалагічнымі зменамі, якія адбываюцца ў свеце, але і з патрэбай больш глыбокага асэнсавання ўздзеяння прыроды на духоўны свет чалавека. Думка аб тым, што прырода (і ў прыватнасці, зямля) спрыяе духоўна-маральнаму самавызначэнню асобы, вырашэнню найважнейшых пытанняў зямнога быцця, гучыць у многіх творах сучаснай літаратуры, якія пранікнуты ідэяй асэнсавання першаасновы, каранёў, што звязваюць чалавека з зямлёй і надаюць сэнс яго існаванню.

Сёння ў пошуках прагрэсіўных шляхоў развіцця сельскай гаспадаркі, у імкненні вярнуць гаспадара зямлі – селяніна, людзям давядзецца па-новаму паглядзець на сваю гісторыю і культуру, якая грунтуецца на беражлівых, экалагічна развітых адносінах да прыроды і зямлі. І адна з магчымых перспектываў – зварот да эмацыянальна-гуманістычнай і экалагічнай сімволікі вобраза Зямлі.

У эстэтыцы стражытных славян зямная прастора адыгрывала важную ролю. На ёй як на рэальнай жыццёвай аснове фарміраваліся

першапачатковыя паэтычныя ўяўленні нашых продкаў пра гармонію і меру, пра прыгажосць і межы быцця. Цяжка пералічыць усе тэмы, матывы, ідэі, звязаныя з прыродай, што складаюць у цэлым своеасаблівую філосафію прыроды, якой пранікнута экалагічна-гуманістычнае светаадчуванне старажытных славян. Аднак сутнасць духоўнага пачатку традыцыйнай культуры заключаецца ў пакланенні Маці-Зямлі, што дорыць чалавеку жыццё і нясе ў сабе глыбокі эстэтычны і этычны сэнс.

Зямля ў паэтызаваным уяўленні славян-земляробаў – усеагульная маці, апякунка і галоўная заступніца ўсіх людзей. Як слушна адзначае рускі даследчык С.Д. Домнікаў: «Пачуццё пашаны Маці-Зямлі, збліжэнне яе з Багародзіцай і Сафіяй амаль генетычна закладзена ў славянах і перадаецца імі з пакалення ў пакаленне» [1]. У зямлі пытаюцца парады, да яе ідуць каяцца ў грахах, і яна ўсіх выслухае і за ўсіх моліцца. Як Прамаці, яна – выток найвышэйшай праўды і найвышэйшага Закона, носьбіт грамадскіх асноў і маралі.

Сувязь чалавека з зямлёй адлюстравалася ў многіх народных звычаях, напрыклад, калі чалавек едзе ў «чужую старану», ён абавязкова бярэ з сабой жменьку роднай зямлі, каб не сумаваць па радзіме, жыць гэтак жа добра, як і дома. Калі чалавек памірае далёка ад свайго краю, родныя вязуць крыху зямлі з радзімы на яго магілу. Зямлю елі, змешвалі са сваёй крывёю ў знак вернасці дадзенаму слову. Ёю прысягалі пры правядзенні межавых работ, ускладаючы дзёрн на галаву [4]. Прысяга зямлёю – адна з самых старажытных, страшных і моцных – месцамі лічылася настолькі свяшчэннай, што не ўсім дазвалялася яе вымаўляць.

Чалавеку, які паспавядаўся і шчыра пакаяўся ў грахах, зямля дае сілы і магутнасць, можа пазбавіць ад хвароб – трэба толькі да яе дакрануцца. Лічылася, што зямля не толькі лечыць людзей, але і прымаць на сябе ўсялякую заразу, спыняючы тым самым падзеж жывёлы [2]. У беларусаў, украінцаў, рускіх існавалі старажытныя абрады абворвання вёсак, каб з дапамогай зямлі пазбегнуць эпідэміі, пераадолець шкоду нячыстай сілы, захаваць і павысіць ураджайнасць поля (невypadкова абрадавыя дзеянні пры гэтым выконвалі жанчыны, а ў саху запрагалі цяжарную) [3].

З міфалагемай Зямлі цесна звязаны абрады і паэзія каляндарнага цыкла. Так, напрыклад, архетып Зямлі актуалізаваўся ў адпаведных вобразах валачобных песень, сельскагаспадарчая тэматыка ў якіх пераважае. Абумоўлівалася гэта імкненнем праз абрад і песні магічна забяспечыць земляробчы поспех, тым больш, што валачобнікі абыходзілі двары на Вялікдзень, якім некалі пачынаўся новы год. А. Багдановіч правільна заўважаў, што «земляробчая культура

абавязкова павінна была своеасабліва паўплываць на склад народнага светапогляду, надаючы яму культурна-земляробчае адценне, падпарадкоўваючы яго жаданні і імкненні ...».

Сёння пры фарміраванні новага экалагічнага мыслення, у пошуках новай ідэалогіі беларускага грамадства нам трэба азірнуцца на вытокі народнай свядомасці, якая склалася з напластаванняў многіх эпох. Мы павінны пастарацца калі не адрадзіць, дык хаця б не страціць канчаткова амаль што страчанае пачуццё здзіўлення перад светам прыроды, яе загадкамі і таямніцамі, для таго, каб чалавек зноў адчуў сябе сынам сваёй зямлі.

Зварот да народнай культуры садзейнічае фарміраванню і маральнага, і фізічнага здароўя грамадства. У фальклоры, як у любой інфармацыйна-эмацыянальнай моўнай сістэме, разам працуюць законы мовы, логіка-аналітычнага асэнсавання рэчаіснасці і эмацыянальна-пачуццёвага ўключэння. У гэтым сэнсе фальклор можа быць ідэальным падмуркам для развіцця ўсіх органаў пачуццяў, памяці, увагі, волі, а таксама базай для фарміравання культурна-эстэтычнага ўспрымання як свайго народа, так і іншых этнасаў.

Многія даследчыкі лічаць традыцыйныя песенны фальклор той сістэмай, якая дазваляе гарманізаваць адносіны чалавечай асобы з навакольным светам, прычым абапіраючыся не на розум, а на эмацыянальнае, пачуццёвае ўспрыманне. Менавіта ў песенным фальклоры мы маем унікальны прыклад цэласнага светапогляду і светаадчування, якое прымаецца душою чалавека і вельмі станоўча на яе ўплывае.

Носьбіты народнай песеннай культуры пераканальна гавораць пра тое, што песня лечыць і душу і цела, дапамагае выканаць любую цяжкую або манатонную працу, уздымае настрой, дорыць надзею на лепшае, аб'ядноўвае людзей.

Калі мы, аб'яднаныя песняй, танцам, агульнай мелодыяй, размеркаваннем на галасы, дотыкамі ў карагодзе або нават проста позіркамі, складаем адзінае цэлае, адбываецца поўнае раскрыццё чалавечай душы, імкненне насустрач адзін аднаму.

Замкнутасць, сарамлівасць, агрэсіўнасць паступова пераходзяць у процілеглыя рысы характару. Нянавісць, скандальнасць, зласлівасць таму і разбуральныя, што яны не ўпісваюцца ў касмічны рытм сусвету, гармонію чалавека з самім сабой, іншымі людзьмі, усім навакольным светам. Гэтыя адмоўныя рысы на падсвядомым узроўні ламаюцца гармоніяй спеву, размеранай прыгажосцю народных мелодый. На фізіялагічным узроўні ўсе негатыўныя эмоцыі, якія з'яўляюцца вынікам адмоўных рыс асобы, выклікаюць затрымку дыхання, парушаюць яго

рытм, што вельмі дрэнна адбіваецца на самадчуванні чалавека. Ланцуговае дыханне, якое практыкуецца на занятках песенным фальклорам, не толькі вучыць бесперапыннасці гука, але і павялічвае даўжыню выдыху, глыбіню і паўнату ўдоху, якія ўзрастаюць у залежнасці ад выкарыстання ніжняга, брушнага тыпа дыхання.

Сучасныя медыкі сёння шмат гавораць пра велізарнае значэнне правільнасці дыхання для здароўя чалавека. Калі чалавек не дышае глыбока, тады ён не забяспечвае тканкі свайго арганізму дастатковай колькасцю кісларода, што замаруджвае метабалізм у клетках органаў. Урачы гавораць, што чалавек не жыве поўным жыццём, калі ён не дышае не толькі на поўныя грудзі, але і жыватом. Калі мы спяваем, тады прымушаем дыяфрагму быць больш актыўнай у дыхальных рухах, тым самым разнявольваем сябе, здымаем блокі зажатасці, няўпэўненасці, што забяспечвае нам большую ступень свабоды, дазваляе самавыражацца з большай паўнатой.

Увесь арганізм чалавека – галава, рукі, ногі, кроў – усё да самай апошняй клеткі ўступае ва ўзаемадзеянне, калі чалавек спявае. Усе працэсы ў арганізме ідуць хутчэй, ён абнаўляецца, аздараўліваецца.

Практычныя заняткі песенным фальклорам унікальна ўплываюць на ўвесь арганізм чалавека. Аднаўленне свабоднага дыхання, якое часта заблакіравана ў чалавеку рознымі страхамі і абмежаваннямі ў праяўленні пачуццяў, падчас выканання народных песень адбываецца несвядома і праяўляецца не толькі ў паказчыках свабоды дыхання, але і ў паляпшэнні агульнага самаадчування, у змяненні поглядаў на праблемы, якія раней здаваліся чалавеку небяспечнымі і невырашальнымі.

Часцей за ўсё падчас выканання песні чалавек усміхаецца. Ад гэтага і гук, і выраз твару становіцца светлымі, чыстымі, свабоднымі. У хуткім часе знешняя ўсмешка становіцца ўсмешкай унутранай, і з ёй мы ўжо пачынаем глядзець на людзей і свет.

Рускія даследчыкі ўстанавілі, што людзі, якія два разы на тыдзень займаюцца песенным фальклорам, значна менш падвяргаюцца розным захворванням.

Беларускі народ па праве можа ганарыцца сваёй багатай песеннай спадчынай, дзе ярка адлюстраваліся высакародныя ідэалы, прага да плённай працы, маральная чысціня душы, здольнасць да глыбокіх пачуццяў, практычная і філасофская мудрасць, любоў да роднага краю і ўсё тое лепшае, чым і дзеля чаго жыве чалавек. Нездарма кажуць, што песня – гэта душа народа. І гэта сапраўды так. Вясёлыя і сумныя, лірычныя і жартоўныя, абрадавыя і пазаабрадавыя, заўсёды мілагучныя, прыгожыя, поўныя вялікага хараства і шчырасці, беларускія песні – гэта

велізарная найкаштоўнейшая энцыклапедыя жыцця нашага народа.

Народныя песні спяваліся ў час каляндарных і сямейных абрадаў, у час працы і адпачынку, з любой нагоды і проста «для душы». Нашы продкі віталі песняй і надыход вясны, і з'яўленне на свет новага чалавека, скардзіліся, выказвалі свае мары, надзеі, пажаданні, дзякавалі Богу за кожнае імгненне жыцця.

Фальклорныя песні – гэта пакінутая нам у спадчыну ад продкаў натуральная сістэма, якая забяспечвае здаровую ўзаемадзеясць чалавека з навакольным светам, з іншымі людзьмі, з самім сабою. У навуковых даследаваннях неаднойчы выказвалася ідэя жывучасці старажытных народных песень і іх тэрапеўтычнага ўздзеяння на чалавека. Гэта і цялесная тэрапія, пазбаўленне ад саматычных хвароб, якія ў эпоху Антычнасці і сярэднявечным Кітаі лячылі музыкай і вакалам, спецыяльнымі вібрацыйнымі практыкаваннямі. Гэта і выкарыстанне розных аспектаў народнага мастацтва з мэтай пазбаўлення ад хвароб душэўных або для пашырэння межаў самапазнання, самаўсведамлення.

Многія сучасныя педагогі і медыкі выказваюцца сёння за далучэнне дзіцяці да народнай песні з самага нараджэння. Трэба не толькі абавязкова спяваць яму калыханкі, пястушкі, забаўлянкі, але і зрабіць яго актыўным выканаўцам гэтых песень разам з маці, бабуляй, сястрычкай, брацікам і г.д. Часам гэта дае большы тэрапеўтычны эфект, чым самыя сучасныя медыцынскія сродкі.

Сёння вельмі сур'ёзна трэба ставіцца да сітуацыі страты фізічнага і псіхічнага здароўя дзіцяці ўжо ў раннім узросце пад уплывам розных адмоўных фактараў: спадчынных хвароб, праблем у сям'і, дрэннай экалогіі і г.д. У апошнія часы ў сучаснай арт-тэрапіі выкарыстоўваецца т. зв. інтэрактыўны падыход, калі для самаразвіцця чалавека або дзеля дасягнення канкрэтных тэрапеўтычных ці псіхатэрапеўтычных мэт выкарыстоўваюцца розныя віды мастацтва: танец, музыка, тэатр, выяўленчае мастацтва і г.д. У гэтым сэнсе фальклорная спадчына – невычэрпная крыніца натхнення асобы, яе творчага і гарманічнага развіцця, станоўчай арыентацыі ў грамадстве і сусвеце.

Сучасная сацыякультурная сітуацыя, якая характарызуецца вострымі праблемамі ў сферы міжнацыянальных адносін, нестабільнасцю эканомікі, працэсамі этнічнай асіміляцыі, спараджае тэндэнцыі маргінальнасці і дэструкцыі асобы, што абумоўлівае неабходнасць пошуку эфектыўных механізмаў сацыяльнай адукацыі, педагогічнага мадэліравання спосабаў карэкцыі, кампенсацыі і развіцця сродкамі этнакультурнага выхавання. Фальклор можа выкарыстоўвацца ў якасці своеасаблівай закадзіраванай мадэлі сацыялізацыі асобы,

уваходу чалавека ў навакольнае асяроддзе і гарманізацыі яго з гэтым светам. Фарміраванне чалавека немагчыма без развіцця духоўнай сферы, праявамі якой з'яўляюцца народная культура кожнага канкрэтнага этнасу і агульначалавечыя духоўныя каштоўнасці.

Літаратура

1. Домников, С. Д. Мать-Земля и Царь-город. Россия как традиционное общество / С. Д. Домников. – М. : Алтейя, 2002. – 672 с.
2. Журавлев, А. Ф. Охранительные обряды, связанные с падежом скота, и их географическое распространение / А. Ф. Журавлев // Славянский фольклор. Генезис, архаика, традиции. – М. : Наука, 1978. – С. 95–130.
3. Казакова, И. В. Міфалагемы і магія ў беларускім абрадавым фальклоры / И. В. Казакова. – Мінск : «БОФФ», 1997. – 119 с.
4. Казакова, И. В. Культ Матери-Земли в фольклоре земледельческих народов / И. В. Казакова // Міфалогія – фальклор – літаратура : Праблемы паэтыкі : навуковы зборнік / пад рэд. В. П. Рагойшы. – Мінск : Выдавецкі цэнтр БДУ, 2002. – С. 67–72.
5. Кутырев, В. А. Апология человеческого (предпосылки консервативного философствования) / В. А. Кутырев // Вопросы философии. – 2003. – № 1. – С. 63–75.

Клябанаў Дз. (Кракаў)

КРАЯЗНАЎЧЫ І БІЯГРАФІЧНЫ МАТЭРЫЯЛ ЯК СРОДАК ФАРМАВАННЯ МОЎНАЙ І КУЛЬТУРНАЙ КАМПЕТЭНЦЫ ПРЫ ВЫВУЧЭННІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ЯК ЗАМЕЖНАЙ (на матэрыяле дапаможніка “Крок да кроку. Знаёмімся з Беларуссю. Мова. Культура. Краязнаўства”)

Лінгвакультурная кампетэнцыя з'яўляецца неад'емнаю часткаю кампетэнцыі камунікатыўнай, што прадугледжвае здольнасць выбіраць і рэалізоўваць пэўны комплекс моўных паводзінаў, абумоўлены знешняй сітуацыяй, асяроддзем, кантэкстам, а таксама агульнаадукацыйным узроўнем і ўзроўнем валодання моваю партнёраў па камунікацыі. З гэтага вынікае, што падчас фармавання камунікатыўнай кампетэнцыі неабходна клапаціцца пра стварэнне лінгвакультурнага грунту як неабходнай умовы паспяховай рэалізацыі камунікатыўных сітуацый. Такім чынам, лінгвакультурная кампетэнцыя закладае веды пра культуру, гісторыю, рэаліі, а таксама ўменне будаваць камунікатыўныя адносіны на падставе гэтых ведаў.

Вывучэнне замежнай мовы прадугледжвае не толькі і не столькі авалодванне пэўнай колькасцю лексічных адзінак, фармаванне ўменняў складання разнастайных сінтаксічных канструкцый, але і фармаванне ўмення паспяховага кантактавання з носбітамі мовы, навыкаў

расстаноўкі лагічных націскаў у працэсе камунікацыі, а таксама разуменне значэння пэўных моўных адзінак не толькі на лексічным, але і на агульнакультурным узроўні.

Вырашэнне пытанняў папулярызацыі беларускай мовы ў Польшкай Рэспубліцы, пашырэння ведаў пра Рэспубліку Беларусь, яе геаграфічную спецыфічнасць, гістарычную і культурную адметнасць, праблемы пашырэння базы вучэбнага матэрыялу для вывучэння беларускай мовы на філалагічных факультэтах польскіх навучальных устаноў з улікам неабходнасці фармавання лінгвакультурнай кампетэнцыі ўскладзена на вучэбны комплекс “Крок да кроку”. У 2010 годзе ў Выдавецтве Ягелонскага ўніверсітэта выйшла адна з частак дадзенага комплексу – кніга “Крок да кроку. Знаёмімся з Беларуссю. Мова. Культура. Краязнаўства”.

Выданне ўяўляе сабою зборнік тэм па развіцці мовы, адрасаваны асобам, што вывучаюць усходнеславянскія мовы на філалагічных факультэтах вышэйшых навучальных устаноў Польшкай Рэспублікі, акрамя таго, кніга прызначана для навучэнцаў сярэдніх навучальных устаноў найвышэйшага ўзроўню – ліцэяў з беларускай мовай выкладання, а таксама з вывучэннем беларускай мовы як дадатковага прадмету. Апрача таго, выданне будзе карысным таксама для асоб, якія самастойна вывучаюць беларускую мову, як, зрэшты, і для тых, хто цікавіцца Беларуссю, яе моваю, гісторыяй і культураю. Галоўнаю мэтай пры стварэнні зборніка было ўвядзенне ва ўжытак і актывізацыя лексічна-граматычнага матэрыялу, удасканаленне ўменняў і навыкаў чытання з разуменнем, а таксама ўдасканаленне навыкаў маналагічнага і дыялагічнага маўлення. Менавіта таму асноўнаю моўнаю адзінкаю дадзенага зборніка быў абраны тэкст.

Дзвюхмоўнае выданне складаецца з уступнага слова, у якім пададзены правілы чытання па-беларуску і змешчана табліца састаўных лічэбнікаў у найбольш ужывальных склонавых формах, з 50 тэм краязнаўча-культуралагічнага зместу, пагрупаваных у 7 тэматычных раздзелах. Таксама ў структуру дапаможніка ўключаны беларуска-польскі слоўнік. Зборнік складаецца з наступных тэматычных раздзелаў: “Запрашаем у Беларусь”, “Мінск: пульс сталічнага жыцця”, “Падарожжы па беларускай зямлі”, “Выдатныя асветнікі і навукоўцы зямлі беларускай”, “Беларускія майстры пэндзля”, “Славутыя літаратары – лірнікі роднага краю”, “Выдатныя асобы беларускага тэатра, кіно і музыкі”. Кожны раздзел узбагачаны ілюстрацыйным матэрыялам і інфармацыйным дадаткам “Цікавыя факты і інфармацыя” на польскай мове. У канцы кнігі змешчаны пашыраны беларуска-польскі слоўнік, у якім змешчаны словы і словазлучэнні з усіх 50 тэм зборніка.

Вучэбны дапаможнік “Крок да кроку. Знаёмімся з Беларуссю. Мова. Культура. Краязнаўства” можна ўмоўна падзяліць на дзве часткі паводле зместу. Першыя тры раздзелы зборніка складзены з тэкстаў краязнаўчай тэматыкі, наступныя чатыры раздзелы – збольшага тэксты-біяграфіі з элементамі апавядання. Варта, аднак, падкрэсліць, што абедзвю часткі не монатэматычныя: у тэкстах з краязнаўчай часткі прысутнічаюць элементы біяграфіі, гістарычнага апавядання і вуснай народнай творчасці, у біяграфічнай частцы ёсць тэксты краязнаўчай і культуралагічнай тэматыкі.

Такім чынам, першая частка выдання “Крок да кроку. Знаёмімся з Беларуссю. Мова. Культура. Краязнаўства” – галоўным чынам краязнаўчая – мае наступную структуру:

Першы раздзел – “Запрашаем у Беларусь” – уключае тэксты, прысвечаныя беларускай дзяржаўнасці, адміністрацыйнаму падзелу, палітычнай сістэме Рэспублікі Беларусь, яе ролі на міжнароднай арэне, геаграфічнаму становішчу, клімату, жывёльнаму і расліннаму свету, рэкам і азёрам, запаведным тэрыторыям, у тым ліку найбуйнейшым нацыянальным паркам. Раздзел характарызуецца багатым факталагічным матэрыялам і дазваляе не толькі пашырыць агульныя веды пра Беларусь, але і больш дасканала прапрацаваць складаныя лексічныя масівы, што датычаць флоры, фаўны, адзінак вымярэння, геадэзічных паняццяў. Асабліваю ўвагу пры працы з тэкстамі першага раздзелу можна звярнуць на колькасныя і дробавыя лічэбнікі.

Другі раздзел – “Мінск: пульс сталічнага жыцця” – складаецца з тэкстаў, прысвечаных сталіцы Рэспублікі Беларусь. У тэкстах з гэтага раздзелу – агляд гістарычнага мінулага, і апісанне некаторых архітэктурных помнікаў і культурных аб’ектаў галоўнага горада краіны, апавед пра транспартную сетку сталіцы, а таксама пра эканамічнае жыццё Мінска. Асобны тэкст прысвечаны культурным мерапрыемствам, што адбываюцца ў беларускай сталіцы. Тэксты дадзенага раздзелу складзеныя такім чынам, што дазваляюць больш дэтальна прапрацаваць пласт лексікі, звязаны з эканамічнымі паняццямі, з рознымі відамі прамысловасці, а таксама з геаграфіяй і тапанімікаю Мінска.

Трэці раздзел – “Падарожжы па беларускай зямлі” – прысвечаны абласным цэнтрам Беларусі, а таксама некаторым з найбольш знаных помнікаў беларускага дойлідства – замку ў Міры, Ружанскаму палацу, а таксама палацу ў Нясвіжы. У дадзеным раздзеле змешчаны таксама тэкст “Легендарныя скарбы Радзівілаў”. Гэты тэкст адрозніваецца да папярэдніх не толькі тэматыкаю, але і стылем, а таксама выкарыстаннем моўных адзінак, што дае магчымасць апанаваць новы пласт лексікі, набліжанай да гутарковага стылю мовы, пашырыць моўную

кампетэнцыю, працуючы з тэкстам, блізім па сваёй структуры да тэкстаў мастацкай літаратуры.

Другая частка кнігі – складзеная пераважна з тэкстаў-біяграфій з элементамі апавядання – мае наступную структуру:

Чацвёрты раздзел – “Выдатныя асветнікі і навукоўцы зямлі беларускай” – складзены з тэкстаў, прысвечаных Францішку Скарыну, Льву Сапегу, Браніславу Тарашкевічу, Усеваладу Ігнатоўскаму і Радзіму Гарэцкаму. Выбар постацяў для дадзенага раздзелу зроблены такім чынам, каб увесці ва ўжытак лексіку з розных галінаў навуковай і асветніцкай дзейнасці: кнігадрукавання і перакладчыцкай дзейнасці, права, мовазнаўства, гісторыі, геалогіі. Гэта дапаможа значна пашырыць індывідуальны слоўнікавы склад асобы, што працуе з выданнем, дазволіць адсунуць бар’ер у выглядзе няўпэўненасці ва ўласнай моўнай кампетэнцыі пры далейшай працы з тэкстамі навуковага характару. Да таго ж, тэксты біяграфій грунтуюцца на кантэкстным прынцыпе: пры знаёмстве з жыццёвым шляхам выдатных постацяў беларускай навукі і асветніцтва пашыраюцца веды пра час, калі гэтыя асобы жылі і працавалі, а ў выніку ствараюцца перадумовы для пашырэння кругагляду чытача і назапашванню ім кантэкстных ведаў, неабходных для фармавання лінгва-культуралагічнай кампетэнцыі. Такія прынцыпы і падыходы выкарыстаныя і ў наступных раздзелах кнігі.

Пяты раздзел – “Беларускія майстры пэндзля” – прысвечаны выдатным постацям беларускага выяўленчага мастацтва – Івану Хруцкаму, Вітольду Бялыніцкаму-Бірулю, Язэпу Драздовічу, Марку Шагалу і Міхаілу Савіцкаму. У дадзеным раздзеле ўводзіцца пласт лексікі, звязаны з разнастайнымі жанрамі выяўленчага мастацтва, а таксама робіцца аналіз выбраных палотнаў, дзякуючы чаму ўводзяцца элементы крытычнага артыкула і рэцэнзіі як жанраў літаратуры са спецыфічнаю лексіка-стылістычнаю афарбоўкаю.

Шосты раздзел – “Славутыя літаратары – лірнікі роднага краю” – складзены з тэкстаў, прысвечаных жыццёваму і творчаму шляху Мікалая Гусоўскага, Максіма Багдановіча, Янкі Купалы, Якуба Коласа, Уладзіміра Караткевіча і Васіля Быкава. У дадзеным раздзеле побач з агульнаўжывальнай лексікаю з’яўляюцца лексічныя адзінкі, звязаныя з рознымі літаратурнымі жанрамі, а таксама працягваецца паслядоўнае фармаванне ўмення канструявання тэкстаў-апісанняў мастацкіх твораў у форме пераказу.

Сёмы раздзел – “Выдатныя асобы беларускага тэатра, кіно і музыкі” – укладаюць тэксты-біяграфіі выдатных тэатральных і кінарэжысёраў Фларыяна Ждановіча, Віктара Турава, Міхаіла Пташука, знакамітых оперных выканаўцаў Ларычы Александроўскай і Міхала

Забэйды-Суміцкага, віртуоза-цымбаліста Іосіфа Жыновіча, а таксама прадстаўнікоў плеяды слынных беларускіх тэатральных акцёраў – Ірыны Ждановіч, Стэфаніі Станюты, Зінаіды Браварскай. Таксама ў дадзеным раздзеле змешчаны тэксты іншай структуры – тэмы “Стары Ольса” і “Харошкі”, у якіх асноўны націск зроблены на перадачу культуралагічнага зместу, а асобныя біяграфічныя звесткі выконваюць ролю дадатковых структурных элементаў.

Тэксты-біяграфіі, змешчаныя ў раздзелах IV-VII выдання, насычаныя вялікай колькасцю лексічных адзінак і разнастайнымі сінтаксічнымі структурамі, характэрнымі перш за ўсё для кніжнай мовы. Разам з тым, з пункту гледжання стылёвай прыналежнасці гэтыя тэксты належаць не да навуковага стылю мовы, а навукова-папулярнага ці нават публіцыстычнага, бо выкарыстанне менавіта гэтых стыляў дапамагае больш паспяхова вырашаць задачу фармавання навыкаў чытання з разуменнем, канструявання ўласных тэкстаў на падставе тэкстаў-узораў, а перадусім спрашчае ўспрыманне інфармацыі, робіць яе больш прыдатнаю для выкарыстання пры стварэнні ўласных выказванняў.

Структура тэм па развіцці мовы, змешчаных у кнізе “Крок да кроку. Знаёмімся з Беларуссю. Мова. Культура. Краязнаўства” наступная: спачатку падаецца асноўны тэкст на беларускай мове з зазначанымі націскамі ў словах. Далей змешчаны шэраг пытанняў – пераважна так званых адкрытых – да тэксту, што дазваляюць не толькі фармаваць уменні дыялагічнай мовы, але і прыдатныя для стварэння складанага плану тэксту з наступным яго ўзнаўленнем. Размяшчэнне пытанняў да тэксту мае некалькі мэтаў. Па-першае, фармуляванне адказу на пытанне вымагае больш дэталёвай працы з базавым тэкстам. Па-другое, адкрытыя пытанні вымагаюць разгорнутага адказу, што будзе альбо з выкарыстаннем існуючых у асноўным тэксце сінтаксічных канструкцый, альбо з уласных сінтаксічных канструкцый, базаваных на тэксце. Па-трэцяе, у тэкстах пытанняў паказваецца сінанімія на лексічным і сінтаксічным узроўнях, што спрыяе не толькі ўзбагачэнню слоўнікавага складу мовы, але і авалодванню сінтаксічнай разнастайнасцю і варыятыўнасцю пры будаванні маналагічнай мовы. Чарговы элемент у межах тэксту-тэмы – ключавыя словы, пры дапамозе якіх можна не толькі прыгадаць найбольш значныя, а таксама і менш істотныя палажэнні і факты базавага тэксту, але і пераказаць дадзены тэкст, выкарыстоўваючы ключавыя словы як апорныя ў складаным плане. Пасля ключавых словаў размешчаны беларуска-польскі міні-слоўнік, у якім перакладзены пераважна адмысловыя беларускія лексічныя адзінкі – словы і словазлучэнні – базавага тэксту, разуменне якіх ускладнена адсутнасцю асацыяцый з адпаведнікамі ў польскай

мове. Заключны элемент тэмы – пераклад на польскую мову, выкананы максімальна блізка да тэксту арыгіналу. Гэта спрыяе больш лёгкаму авалодванню прапанаваным факталагічным матэрыялам, а адначасова робіць відочным розніцу ў лексіцы, сінтаксісе, пунктуацыі і кампазіцыйнай будове беларускай і польскай моў. Такім чынам, навучанне адбываецца не толькі праз пошук падабенства, але і пошук розніцы паміж абедзвюма мовамі, што спрыяе аптымізацыі працэсу вывучэння мовы.

Тэксты, змешчаныя ў выданні “Крок да кроку. Знаёмімся з Беларуссю. Мова. Культура. Краязнаўства” даволі аб’ёмныя паводле памеру, таму падчас працы на занятках могуць быць падзеленыя на структурныя часткі згодна з задумаю выкладчыка з мэтай больш дэталёвай працы над пэўнымі моўнымі з’явамі. Такі падзел асабліва ўдала можна выкарыстоўваць у выпадку тэкстаў-біяграфій. Напрыклад, такія тэксты лёгка падзяліць на наступныя фрагменты: уласна біяграфія, перыпетыі жыцця ў гістарычным кантэксце, творчыя і прафесійныя дасягненні, разважанні наконт асобных твораў.

Выданне “Крок да кроку. Знаёмімся з Беларуссю. Мова. Культура. Краязнаўства”, будучы першым зборнікам такога кшталту на рынку адукацыйнай літаратуры ў Польшчы, несумненна, будзе карысным не толькі з пункту гледжання паглыблення навыкаў маўлення па-беларуску для польскіх студэнтаў-філолагаў і культуролагаў, але можа быць карысным і для беларускіх студэнтаў і навучэнцаў, асабліва тых, што цікавяцца вывучэннем польскай мовы.

Літаратура

Дз.Клябанаў. Крок да кроку. Знаёмімся з Беларуссю. Мова. Культура. Краязнаўства. Кракаў, Выдавецтва Ягелонскага ўніверсітэта, 2010. – 198 с.

Шамякіна Таццяна (Мінск)

МІФАЛАГІЧНАЕ ЎВАСАБЛЕННЕ МЕСЯЦА Ў ФАЛЬКЛОРЫ І МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Ва ўмовах піяр-тэхналогій, навязлівай рэкламы, татальнага панавання стэрэатыпаў у масавай свядомасці праблема сучаснай міфалогіі набывае асабліва актуальнае значэнне. Міф – перавод рацыянальнасці ў сімвалічную форму. Ён шырока выкарыстоўваецца ў мэтах маніпуляцыі свядомасцю, і ён жа – сродак вывучэння нашай уласнай псіхікі. Здаецца, міф пра наведванне Поўні чалавекам і ўвогуле Месяц – дастаткова далёкія для нашага сённяшняга жыцця праблемы. Але рэчаіснасць – непрадказальная, і тое, што сёння здаецца непатрэбным і нават наіўным, раптам набывае злабадзённасць і

пратычны інтарэс, скажам, сітуацыя з кліматам Зямлі. Так і Месяц – далёкі, халодны, усё яшчэ, на самай справе, фізічна для чалавека абсалютна недасягальны, але ён жа – самае блізкае да нашай планеты касмічнае цела, прычым як яе спадарожнік – заўсёды аб’ект цікаўнасці і навукі, і мастацтва. Месяц, бясспрэчна, аказвае на Зямлю самае рознае і шматпланавае ўздзеянне, яшчэ ў многім не даследаванае. Народ таксама заўсёды імкнуўся да разгадак таямніц Месяца. Яго, народа, фантазіі, а таксама ўяўленні паэтаў пра нябеснае цела – сведчанне чалавечага імкнення наблізіцца да самых інтрыгуючых загадак быцця.

У антычнай міфалогіі тры фазы Месяца, або Поўні, – маладая, поўная і на схадку – сімвал трох узростаў жанчыны: дзяўчыны, замужняй жанчыны і старой [1, с.6]. Адпаведна разумеліся і поры года: вясна – цнатлівая маладая дзяўчына (такую яна паўстае і ў творчасці нашага Янкі Купалы), лета – німфа (жанчына ў рэпрадуктыўным стане) і зіма – бабуля. З дзяўчынай звязана неба, з замужняй жанчынай – зямля і са старой – падзем’е. Усе тры ў грэкаў персаніфікаваліся ў багіняў Селену, Артэміду і Гекату. Такім чынам, у ранняй міфалогіі Поўня, безумоўна, адна, але тры яе фазы лічыліся рознымі істотамі, прычым абавязкова жаночымі. Бліжэй да нашай эры бог мастацтва, гармоніі Апалон ўзяў на сябе функцыі бога Сонца. Адпаведна яго сястра Артэміда (у рымлян Дыяна) стала разумецца як багіня Поўні. Ва ўсіх блізкіх да нашага рэгіёну мясцінах Еўропы і Азіі Сонца і Поўня (Месяц) бачацца кроўнымі родзічамі: або як брат і сястра, або як муж і жонка ці, наадварот, жонка і муж. Ва ўсялякім разе, яны выступаюць як антыподы.

У сучасных, на аснове фальклору, міфарэстаўрацыях і Сонца, і Месяц – браты-супернікі з-за прыгажуні Зоркі-Зараніцы, якую Месяц крадзе ў Сонца. У некаторых рэгіёнах Украіны Сонца ўвасабляецца ў вобразе жанчыны, якая нерухама стаіць у небе над святым горадам Ерусалімам, ноччу ж Зямля паварочваецца і затуляе сабою Сонца. Аднак для некаторай часткі ўкраінцаў Сонца – мужчынскі персанаж, а Поўня – жаночы, як у большасці індаеўрапейскіх народаў. Тое ж тычыцца Беларусі: у розных рэгіёнах полавая прыналежнасць нябесных аб’ектаў розная. Тлумачыць падобную супярэчнасць уплывам антычнай міфалогіі было б спрашчэннем. Тут, відаць, усё больш складана. На нашу думку, у арыйскай і яшчэ нават даарыйскай (трыпольскай) цывілізацыі Адзінае вялікае божышча мела два твары – сонечны і месяцавы, дзённы і начны, мужчынскі і жаночы, інакш кажучы, уключала ў сябе важнейшыя бінарныя апазіцыі, супрацьлеглыя пачаткі Сусвету. Днём і ноччу яно паўставала рознымі сваімі бакамі. Толькі такім чынам можна растлумачыць розную трактоўку адных і тых жа касмічных аб’ектаў у аднаго народа ці ў блізкіх народаў. Праўда, мы прапануем яшчэ адну

версію: змяшэнне цывілізацый – трыпольскай матрыярхальнай, у якой Сонца – жанчына, і індаеўрапейскай патрыярхальнай, дзе Сонца – мужчынскі персанаж, а Поўня, адпаведна, жаночы. Змяшаліся са старажытнымі касмаганічнымі ўяўленнямі і рэлігійныя погляды. У народным хрысціянстве ўкраінцаў і беларусаў Поўня – гэта твар Каіна – сына Адама і Евы. Паводле міфа, Зямля ў старазапаветныя часы не прыняла братазабойцу, а Месяц прыняў. Бог яго і пакараў: паставіў сваю пячатку – вось адкуль плямы на Месяцы. У гэтых фантазіях ужо яўна адчуваецца ўплыў Бібліі.

Ёсць у міфалагічных сістэмах славян жаночыя істоты, функцыі якіх блізкія да функцый антычных багін Поўні. Так, рускія даследчыкі пачатку XIX ст. А. Кайсараў і Р. Глінка лічылі польскую багіню Зевану, што апекавала лясы і паляванне, блізкай да рымскай Дыяны. Сучасныя даследчыкі знайшлі ў старажытных тэкставых помніках імя ўкраінскай Дыдыліі – багіні дзетанараджэння, расліннасці, а таксама і Поўні. Ёй прыносілі ахвяры і прасілі даць дзяцей. Уяўлялася яна па-рознаму: або цяжарнай жанчынай у вянку, з кветкамі ў руках, або маладой дзяўчынай, захутанай з галавою ў чорны плашч, са светачам у руках (паходня-светач – сімвал пачатку новага жыцця, таму сёння ва Украіне светач – абавязковы атрыбут вясельнай абраднасці). Магчыма, былі і іншыя персанажы, але ясна, што іх імёны ўжо назаўсёды страчаны.

У славянскім фальклоры Сонца і Месяц паўстаюць шматоблічна. У вядомай казцы “Сонца, Месяц і Воран Воранавіч” Стары выдае замуж дачок за названых персанажаў, пасля наведвае іх, і кожны зяць яго нечым уражвае: на целе Сонца смажацца аладкі, Месяц сваім пальцам асвятчае лазню, а Воран Воранавіч хавае Старога пад крылом (апошні зяць, звязаны, бясспрэчна, з богам Падзем’я, відаць, з Вялесам ці сам ён і ёсць Вялес). Незразумелым тут з’яўляецца шлюб касмічных аб’ектаў з зямнымі жанчынамі: сюжэт набыў ужо спецыфічна казачныя рысы і ў многім страціў сваю архаічную касмаганічную аснову. Але ў фальклоры нічога проста так не бывае. У яго міфалагемах, сюжэтах і вобразах заўсёды закадзіраваны нейкія архаічныя веды, ключы да разумення якіх, як правіла, страчаны. Фальклор увабраў у сябе ў спецыфічнай кампактнай сімвалічна-вобразнай форме многія факты этнагенезу, гісторыі народа, светапоглядныя ўяўленні, культавыя рытуалы, абрады, павер’і і шмат чаго іншага [3, с.73-74].

У вядомым зборы ўсходнеславянскіх казак А. Афанасьева, які збіраў народную творчасць ў першай палове XIX ст., прыведзена беларуская казка пра цудоўныя ператварэнні забітых злымі родзічамі дзяцей у дрэвы, кветкі, баранчыкаў, а затым зноў у людзей. Гэты матыў мае паралелі ў палякаў, чэхаў, славакаў, украінцаў. Але толькі ў

беларускай казцы даецца воблік забітых дзяцей, у якіх “на лбе па месяцу, у патыліцы па звёздачцы”. Такое апісанне, якое сустракаецца і ў іншых беларускіх казках, – далёкі водгалас старажытных касмаганічных міфаў пра нараджэнне цудоўных блізнят. Магчыма, маюцца на ўвазе дваістыя зоркі: і наша Сонца некалі ўваходзіла ў такую ж сістэму, маючы “брата” (можа быць, ім быў некалі Юпітэр, але, хутчэй за ўсё, другое Сонца калапсавала, стаўшы так званай Чорнай дзіркай, адсюль міф пра упалага анёла – Люцыпара). Выказаная версія асноўваецца на некаторых гіпотэзах астраномаў, у прыватнасці, японскіх, якія даводзяць, што калапс другога ў нашай сістэме Сонца адбыўся на памяці чалавецтва – прыкладна мільён год таму, а рэшткі яго рэчыва – гэта так званае воблака Аорта на перыферыі Сонечнай сістэмы, адкуль заўсёды прылятаюць да нас каметы.

Неяк звязваюцца з Сонцам, Месяцам, зоркамі часта згаданыя ў казках залатыя, сярэбраныя і медзяныя царствы, палацы, ключы, пярсцёнкі, куфэрцы і інш.

У цэлым для індаеўрапейскіх казак усё ж больш характэрны сонечны культ. Затое ў песнях Месяц – надзвычай часты персанаж, але, як правіла, заўсёды ў звязцы з Сонцам і зоркамі. Амаль ва ўсіх выпадках гэтыя вобразы служаць фальклорнай ідэалізацыі героя:

На маладым шапачка, як месяц свеціць,
На ім паясочак, як зоры зарэюць.

Або:

Ці не сонца яго радзіла?
Ці не месяц яго ўздаваў?
Ці не зоры яго калыхалі?

У песнях самых розных жанраў герою жадаюць быць прыгожым, “як ясен месяц”. У многіх песнях “краснае сонца” сімвалізуе гаспадыню, а “ясны месяц” – гаспадара. У любоўных песнях месяц – закаханы хлопец, а зара, зорачка – дзяўчына.

Вельмі часта згадваецца месяц у каляндарна-абрадавай паэзіі. Прычым тут Сонца і Месяц – не толькі ў параўнаннях, не толькі служаць тропамі, а і ўзводзяць матыў песні да касмаганічнага міфа. Так, у рысах Каляды – язычніцкага божышча – праглядаць касмічныя і прыродна-метэрыялагічныя элементы:

Прыехала Каляда на белым кані,
Яе конічак – ясен месячык...

Часта ў песнях згадваюцца “яснае сонца”, “свецел месячык”, “дробненькі дожджык” як дарагія госці, як “тры радасці”, што нясуць калядоўшчыкі ў дамы дбайных гаспадароў.

Свята Купалля прысвечана Сонцу, але ў песнях часты зварот да Месяца, што таксама можна тлумачыць дачыненнем да купальскіх урачыстасцей усіх важных касмічных аб'ектаў. Свята Купалля ўяўляла спаборніцтва, барацьбу, двубой, але і саюз, шлюб – так званую іерагамію – агню і вады, мужчыны і жанчыны, сонца і месяца, жыцця і смерці.

У беларускіх замовах, ледзь не самым старажытным жанры фальклору, месяц дапамагае перш за ўсё ад зубнога болю: “Ёсць на свеце тры царыкі: ясен месяц на небе, сіні дуб на зямле, чорны камень у вадзе. Як гэтым царыкам не піць, не гуляць і ўмесце не схадзіцца, так у раба Божага Івана зубам балець не гадзіцца”. Названыя аб'екты – месяц, дуб і камень – адпавядаюць асноўным сферам – Небу, Зямлі і Падзем'ю, якое заўсёды звязанае і з вадой. Як бачым, месяц названы царом неба.

Вельмі часта ў замовах гучыць зварот да Месяца як да ўладара іншасвету, што стасуецца з міфалагічнымі ўяўленнямі.

У загадках Месяц у асноўным паўстае як пастух, што пасвіць статак зорак, або як хлеба акраец, або нейкай жывёлай: баранам, белагалавай каровай. У міфалогіі індусаў бык увасабляў Сонца, а карова – Поўню. Яе ж – Карову-Поўню – індыйцы называюць сваёй Маці.

Паводле народных уяўленняў, Месяц меў уплыў на псіхічна хворых людзей, на рост раслін (у час севу і сёння гаспадыні кіруюцца Месяцавым календаром), на прылівы ў акіянах, на перамену надвор'я (у народзе гавораць: “Маладзік павінен абмыцца”). Усе гэтыя павер'і знайшлі пацвярджэнне ў навуцы. Іншыя так званыя забабоны пакуль што нельга растлумачыць. Так, рускія верылі, што, убачыўшы маладзік, неабходна трымацца за грошы, каб цэлы месяц быў прыбытак. Украінцы сцвярджаюць, што на поўню нельга паказваць пальцам, бо палец адсохне. Увогуле нашы продкі вельмі многае ў жыцці звязвалі з месяцам. Яны не маглі не заўважыць сувязь яго фаз і пэўных цыклаў у жаночым арганізме (адсюль і аналогія – “луна-лона”). Жыла вера, што чалавек, народжаны ў час новамесячча, усё жыццё захоўвае бадзёрасць, аптымізм, маладжавасць; той жа, хто нарадзіўся на схадку, – панурлівы, песімістычны, хутка старэе. Вядома, што збіраць зёлкі лепш за ўсё ў купальскую ноч – ноч наймацнейшай моцы Сонца. А ў іншыя месяцы года – у апошнія фазы Поўні, пачынаючы з 23-га дня.

Нельга не сказаць пра яшчэ адзін напрамак чалавечай думкі: веру ў населенасць Месяца. Яго лічылі населеным арыўцы ў Ведах, а пасля такія выдатныя філосафы Антычнасці, як Фалес (VII–VI ст. да н.э.), Геракліт (VI–V ст. да н.э.), Анаксагор (V ст. да н.э.). Паслядоўнікі Піфагора сцвярджалі, што расліны на Поўні намнога прыгажэйшыя, а жывёлы большыя за зямныя у пятнаццаць разоў. Знакаміты

старажытнагрэчаскі пісьменнік Плутарх (I–II ст.), вядомы як аўтар жыццяпісаў выдатных людзей імператарскага Рыма, разважаў і пра селенітаў. Мысляры Сярэднявечча і нават эпохі Адраджэння таксама былі ўпэўнены ў населенасць Месяца. Гэта, напрыклад, сцвярджалі спалены інквізыцыяй у 1600 годзе Д. Бруна, а таксама І. Кеплер і Г. Галілей.

Месяц з усіх аб’ектаў неба выклікае найбольшую цікавасць у вучоных і філосафаў свету. Безумоўна, Поўня ўражвае сваімі загадкамі, і невыпадкова пра яе пісалі інтэлектуалы глыбокай старажытнасці; пры гэтым яны не прыйшлі да канчатковых высноў, а перадалі наступным пакаленням некаторую разгубленасць перад праблемай. У астралогіі, дзе кожны ўзрост чалавека падпарадкаваны пэўнай планеце, з Поўняй звязана паміранне, смерць. Багіня начнога чараўніцтва суправаджала чалавека да апошняй рысы і працягвала яму свяціць у царстве памерлых, калі душа пакідала разбуранае цела. Энцыклапедыя “Славянские древности” найперш звяртае ўвагу на сувязь Месяца з іншасветам, сцвярджаючы: “Месяц – небяснае свяціла, якое ў народных вераваннях устойліва асацыіруецца з іншасветам і вобласцю смерці” [2, с.143]. Вышэй мы паказалі, што функцыі Месяца ў фальклоры – на самай справе намнога шырэйшыя.

Не дзіва, што вялікую цікавасць заўсёды выклікаў Месяц і ў пісьменнікаў. У нацыянальных літаратурах па-рознаму ставіліся да адлюстравання Сонца і Месяца. У кітайскай паэзіі на працягу ўсёй яе шматвяковай гісторыі можна прасачыць яўную прыхільнасць да перадачы пачуццяў, выкліканых месяцавай ноччу. Кітайская літаратура вельмі канкрэтная, зрокавая, жывапісная (яна і на самай справе блізкая да жывапісу), але ў кожным малюнку прыроды кітайскі паэт бачыў складаныя знакі і сімвалы. У таленавітай паэзіі заўсёды ёсць падтэкст. І ў кітайскай паэзіі прыёмы прыхаванай асацыяцыі, унутранага паралелізму лічыліся вышэйшым узроўнем паэтычнасці. Кітайскія паэты любілі апісваць, як зіхаціць раса або снег пад ясным месяцам; якія дзіўныя цені адкідвае на рэчы поўня; як блішчыць ноччу, быццам шоўк, возера; як поўня ўпрыгожвае неба намаляванаю ёю ракой... Звычайна начны пейзаж выклікае тугу, адчуванне адзіноты (сапраўдны паэт заўсёды шукае адзіноты) або глыбокі філасофскі роздум, але заўсёды пануе галоўнае пачуццё – замілаванне, захапленне прыродай.

У арабскай і персідскай класічнай паэзіі Поўня ўвасабляла перш за ўсё любімую жанчыну – прыгажосцю яны былі роўныя. Паралель “жанчына – поўня”, бадай, самае характэрнае параўнанне ў паэзіі на мове фарсі.

Эстэтычнае ўспрыняцце прыроды ў еўрапейскай паэзіі вельмі нясмела праяўляецца ў эпоху Адраджэння, але па сутнасці бярэ пачатак толькі з літаратуры сентыменталізму ў канцы XVIII ст. Ужо ў паэзіі геніяльнага Ёгана Гётэ відавочна філасофскае ўспрыняцце прыроды і культ ландшафту. У яго ёсць некалькі вершаў пад назвай “Да Месяца”, дзе выкарыстоўваюцца міфалагічныя матывы. Месяц тут напаўняе душу чалавека “салодкаю” або “пяшчотнаю” тугой, і гэткае ўспрыняцце нямецкі класік перадаў наступнаму літаратурнаму пакаленню – рамантыкам.

З рамантызмам звязаны вышэйшы этап у адлюстраванні містыцызму прыроды. Тут пераважае паглыбленая суб’ектыўнасць, антрапамарфізацыя пейзажу, індывідуальнае і любоўнае стаўленне да ландшафту, праекцыя настрояў паэта на прыроду, у кожнай з’яве якой творца знаходзіў падабенства да свайго душэўнага стану. Вобраз Месяца становіцца важнейшым як у глабальных рамантычных касмагоніях, так і ў творах, прасякнутых асабістымі перажываннямі. Рускія, польскія, нямецкія, французскія, англійскія, украінскія рамантыкі любілі паказваць таямнічую, загадкавую, чароўную прыроду. Для іх увогуле ўвесь свет – цуд, таямніца. Галоўны герой рамантыкаў – летуценнік. Жыць у марах толькі і значыць па сапраўднаму жыць – так лічылі паэты эпохі рамантызму. Ноч, месяц спрыялі летуценнаму жыццю, дапамагалі паглыбіцца ў душу Прыроды і ў сваю ўласную душу. Любімая пара сутак у рамантыкаў – ноч, бо ноч інтымная і трагічная. У выдатнага нямецкага паэта Наваліса ёсць нават “Гімны да Ночы”, а ў вядомага рускага пісьменніка Уладзіміра Адоеўскага – цыкл аповесцей “Рускія ночы”. Месяц сярод ночы напаўняе ўсё жыццё тонкім і салодкім сэнсам, дорыць чалавеку ўражанне, што ён прысутнічае пры зачачці свету. І ўвогуле ноч – “маці кахання”. “Каханне ідзе начным шляхам, і месяц асвятляе яго” (Наваліс). Акрамя гэтага – шырока распаўсюджанага матыву – пад святлом месяца развіваецца і іншы, важнейшы для рамантыкаў матыв, – зліццё жыцця і смерці, рэчаіснасці і сну.

Варта звярнуць увагу на тое, што беларуская літаратура ўся, – акрамя, магчыма, толькі перыяду сацыялістычнага рэалізму, – была прасякнута адчуваннем таямнічасці, загадкавасці свету, што перадалося ёй ад міфа. Яшчэ рэнесансная паэма Міколы Гусоўскага “Песня пра зубра” (XVI ст.) стварае ўражанне дзівоснасці нашай лясістай радзімы. Паэт сцвярджае прыныцп таямнічасці жыцця і абвясчае крыніцай дзівосаў пушчу – адсюль і прыхільнасць беларусаў – лясных жыхароў – да таямніц, да “казак Медеі” (Медея ў антычнай міфалогіі жрыца багіні Гекаты, самай загадкавай інкарнацыі Поўні).

Адным з першых паэтаў, хто пачаў пісаць па-беларуску, быў Андрэй Рымша (XVI ст.). У яго творах пакуль няма ўласна пейзажных апісанняў, але ўжо сустракаюцца вобразы сонца, месяца і зорак.

Найбольш значны беларускі (і адначасова рускі) паэт XVII ст. – Сімяон Полацкі. Некаторыя яго творы прысвечаны пытанням прыродазнаўства: “День и ночь”, “О четырех временах года”, “Стихии четыре”. Сімяон набліжаў паэзію да навукі, па сутнасці ён быў натурфілосафам ў літаратуры. Пейзаж у яго ўжо прысутнічае, і нават даволі багаты, але прыгладжаны, прыбраны, пазбаўлены адзнак часу і нацыянальных рыс. Паэт імкнецца да глабальнасці і – у духу барока – да метафарычнасці, таму так часта ў яго сустракаюцца вобразы сонца, месяца і планет. Калі ў А. Рымшы яны толькі называюцца, то ў Сімяона яны – знакі Вечнасці і Божаскай Гармоніі.

На фарміраванне польскіх паэтаў-рамантыкаў беларускага паходжання – Адама Міцкевіча, Яна Баршчэўскага, Яна Чачота – вялікі ўплыў аказаў беларускі фальклор. А ў цэлым іх творчасць разгортвалася ў межах еўрапейскай рамантычнай традыцыі.

Першы ў поўным сэнсе слова беларускі прафесійны пісьменнік Новага часу Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч ідылічна-любоўна адлюстравваў будзённы і святочны лад жыцця беларускага народа. І прырода ў яго ідылічная – чароўны сонечна-месяцава-бліскучы фон дзеяння. Якраз у апісаннях прыроды найлепш выяўлены аўтарскі ідэал – свабоднае і гарманічнае жыццё ў адзінстве нацыянальнага і прыроднага пачаткаў. А гэта таксама завешчана міфа-паэтычным мысленнем.

Творчасць беларускіх класікаў пачатку XX ст. уражвае, па-першае, каласальным узбагачэннем вобразнасці – у параўнанні з фальклорам і з папярэднікамі, а па-другое, глыбокай філасофскай напоўненасцю традыцыйных матываў. Гэта – прадмет асобнага разгляду, а тут прывяду толькі ўласна шэдэўры слоўнага жывапісу. У Янкі Купалы: “ад бледнага месяца бледныя цені”; “месячны шлях, што нябесны дзядзінец”. У Якуба Коласа: “зоркі ў небе – неба вочкі, мясячак – вартаўнічок”; “срэбраны серп назірае з узвышша”; “месяц... чуць пачаты баханок”. У Максіма Багдановіча: “месяц белы заплаканы свеціць”; “месяц увесь чырвонажоўты, быццам пугачова вока”.

Самы “касмічны” з трох паэтаў – Максім Багдановіч. Прычым месяц і зоркі ў яго – любімыя вобразы як найлепшае выяўленне Прыгажосці Прыроды. У Янкі Купалы больш ансамблевасці, прасторы, велічы. У Якуба Коласа пануе гармонія чалавека і прыроды, пантэзізм. Але ўсе класікі беларускай літаратуры суладна спалучалі нябеснае і зямное, вялікае і малое; яны малявалі і лакальны, і прасторавы краявід,

дзякуючы чаму адбывалася своеасаблівае накладванне маштабаў, узнікаў абагулены вобраз беларускай прыроды, нацыянальны пейзаж.

Беларуская паэзія ў цэлым ішла па шляху канкрэтызацыі і маляўнічасці трыпаў. Але толькі нашы сучаснікі (прыкладам, Алесь Разанаў) пачынаюць напаяняць традыцыйныя вобразы не толькі вонкавай маляўнічасцю, але і глыбінёй філасофскага зместу, калі сам прынцып міфалагічнай свядомасці знарок робіцца асновай, падмуркам свядомасці паэтычнай, мастакоўскай.

Такім чынам, Поўня спрадвеку выклікала цікавасць чалавека, пабуджала яго да роздуму, да навуковых адкрыццяў, творчасці. З ёю звязаны вялікія загадкі Прыроды, усё самае таямнічае і незвычайнае на Зямлі.

Літаратура

1. Грейвс Р. Мифы Древней Греции пер. с англ. / Р.Грейвс. – М.: Наука, 1992.
2. Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / . Под общей ред. Н.И.Толстого. – Т.3 К (Круг) – П (Перепелка) – М.: Междунар.отношения, 2004.
3. Шамякіна Т.І. Славянская міфалогія. – Мінск: РІВШ, 2005.

Карповіч Марыя (Мінск)

МОВА І МАЎЛЕНЧЫ ПРАФЕСІЯНАЛІЗМ (з тэорыі, уласнага вопыту і назіранняў)

Пачну з **ліду** – своеасаблівага мікражанру ў журналістыцы, які папярэджвае змест твора.

Калі ў М. Горкага спыталі, “якую навуку трэба даць творчай моладзі ў першую чаргу”, ён адказаў: “навучыць карыстацца мовай”. Пад гэтай навукай пісьменнік разумеў уменне дамагацца сэнсавай дакладнасці мовы, чысціні, эканоміі, словаўтваральнай культуры, граматычнай – ад склонавых канчаткаў да дзеяслоўных формаў. “Я ведаю, што гэта не новае, але яшчэ лепей я ведаю, што гэта незасвоенае”, – рэзюмаваў настаўнік творчай моладзі, пісьменнік, журналіст, рэдактар М. Горкі [5, с. 269–270].

Уменне карыстацца мовай. Гэтаму вучылі нас, вучаць і вядомыя беларускія пісьменнікі. Нястомны змагар за беларускую мову як за нацыянальны сімвал паэт Ніл Гілевіч, які сёння даслаў вітальнае слова на адрас нашай канферэнцыі, засведчыўшы ў чарговы раз свой няспынны клопат пра мову, літаратуру, культуру, яшчэ ў бытнасць першым сакратаром СП Беларусі з пісьменніцкай трыбуны зазначыў: “Мастацкі ўзровень твора прама залежыць ад моўнага майстэрства пісьменніка, ад багацця і жывасці яго лексікі, натуральнага гучання

фразы”. Трэба дадаць, што ад моўнага майстэрства залежыць і навуковы ўзровень, і інфармацыйна-публіцыстычны, і ўвогуле ўзровень камунікацыі. Вызначальная ў гэтым сэнсе школа расійскага прафесара Я. М. Шыраева, які сфармуляваў новую канцэпцыю культуры маўлення, інакш кажучы, моўнага майстэрства: “Культура маўлення – гэта *такі выбар і такая арганізацыя* моўных сродкаў, якія ў пэўнай сітуацыі зносінаў *пры захаванні сучасных моўных нормаў* і этыкі зносінаў дазваляюць забяспечыць найвялікшы эффект у дасягненні пастаўленых камунікатыўных мэтаў” (курсіў наш. – М. К.). Адзначаючы важнасць нарматыўнага аспекту маўлення, вучоны ў новай канцэпцыі вылучае *камунікатыўны* аспект, падкрэсліваючы, што эфектыўную камунікацыю нельга забяспечыць толькі правільным, кадыфікаваным літаратурным маўленнем. “Культура маўлення пачынаецца там, дзе мова дае магчымасць выбару і рознай арганізацыі сваіх сродкаў дзеля найлепшага дасягнення пастаўленых у зносінах мэтаў” (тамсама).

Менавіта моўнае майстэрства, здольнае забяспечыць эфектыўнасць зносінаў, меў на ўвазе расійскі прафесар Віктар Жываў, даследчык эвалюцыйных працэсаў у мове і маўленні, надаючы мове статус *лінгвістычнага капіталу*: “Каб увайсці ў элітнае асяроддзе ў шэрагу краін, скажам, у Францыі, ты павінен гаварыць і пісаць “прилично” (НТВ. 4.10.2010. Школа злословія. 00:10). Нельга не заўважыць, што многія чыноўнікі высокага рангу, апынуўшыся ў ХХІ ст., памкнуліся да гэтага самага *лінгвістычнага капіталу*.

Уменне карыстацца мовай – гэта святы абавязак тых яе носьбітаў, для каго мова – прадмет прафесійнай дзейнасці. Хто яны, носьбіты прафесійнага маўлення? Маўленчыя прафесіяналы? Гэта наша сённяшняя аўдыторыя: выкладчыкі беларускай мовы (у ВНУ, у школах); навукоўцы; рэдактары, карэктары, што нясуць адміністрацыйную адказнасць за моўную якасць выдання, якое мае ўвайсці ў інфармацыйны працэс, г.зн. выходзіць у камунікатыўную прастору. (Канечне, рэдактарская адказнасць не абмяжоўваецца моўным аспектам.) Пералічаныя асобы, па маім досведзе, – гэта сапраўдныя маўленчыя прафесіяналы – носьбіты прафесіяналізму ў абедзвюх формах маўлення – пісьмовай і вуснай. Што датычыць, скажам, пісьменнікаў – гэта прафесійныя носьбіты літаратурнай мовы ў яе пісьмовай форме. Як і журналісты друкаваных СМІ.

Чаму ў нашым карпаратыўным асяроддзі так шмат “незасвоенага”?

Паглядзім на пісьмовую форму маўлення ў нарматыўным і камунікатыўным аспекце. Менавіта на матэрыялах **пісьмовага** маўлення

і фарміруецца ўяўленне аб моўнай норме. У вусным маўленні “сэнс прэвалюе над формай” (В. Барнет).

Прывядзём прыклады з аўтарытэтнага выдання Беларусі – часопіса “Вышэйшая школа”. У № 6, 2006 г. чытаем у загаловку: “у кантэксце філасофска–метадалагічных даследаванняў”; у № 6, 2008 г. чытаем: “Мадэліраванне працэса(у) кіравання самастойнай працы(ай!) па замежнай мове; “**замежнамоўныя тэрміны**”; “навуковападобнасць філалагічнага тэксту”; “залежнасць **актуальных** дзіцяча-бацькоўскіх адносін студэнтаў ад больш ранніх адносін з бацькамі”; “**разрабатывать проблему**”; “фіксацыя фактоў, какімі бы яны агульнавядомымі **не казаліся**”; “**возможности личности к усвоению материала**”; “семінары з адоранай моладзю,” “служыць арыентаграм”.

Перад намі паўстаў маўленчы вобраз цэлай кагорты прафесійных носбітаў мовы: рэдактараў, карэктараў, і аўтараў. Прычыны падобнай непісьменнасці не што іншае як **прафесійны фактар**, на што акадэмік Шчэрба сказаў бы: “Совершенно ясно, что, если все будут писать по-разному, мы перестанем понимать друг друга. Писать безграмотно – значит посягать на время людей, к которым адресуемся, и поэтому **совершенно не допустимо в правильно организованном обществе**” (Безграмотность и ее причины. Избр. работы по русскому яз. – М., 1957. 188 с.). Не толькі “посягать на время”. Але і на псіхіку адраслата: гэта ж усё выйшла на камунікатыўную прастору! У такіх дозах!

Нядаўна прачытала вялізны матэрыял вядомага беларускага прафесара, члена-карэспандэнта НАН РБ Івана Нікітчанкі пра абарону беларусаў ад радыяцыі. Вучоны здэкваецца з тэрміна **нарматыўна чысты** прадукт, прыдуманнага для забруджанай прадукцыі, у якой пэўны **узровень забруджанасці лічыцца нормай**, хаця такая выснова ніякага біялагічнага абгрунтавання не мае. “Прафесіяналізм іх выклікае здзіўленне” (НВ. 2010. 8–11 кастр.). **Як і прафесіяналізм у нашым “нарматыўна чыстым” часопісе.** Хаця моўныя “радыенукліды” зашкальваюць. А колькі такога “нарматыўна чыстага” прадукту на старонках друку, у тэлеэфіры, у кніжных выданнях, у тым ліку вучэбных для школ.

На стыку стагоддзяў. Канец ХХ і пачатак ХХІ стст. – гэта час абвостранай увагі да моўных працэсаў, да іх навуковых тыпалагізацый, з аднаго боку; з другога – гэта час павярхоўных і эмацыйных меркаванняў (асабліва ў галіне СМІ) без ведання законаў развіцця мовы ў розныя гістарычныя эпохі, у розных пластах грамадства, канстатуюць расійскія лінгвісты [3, с. 329–335]. Як адну з асноўных тэндэнцый у развіцці рускай мовы яны вылучаюць *аналітызм* у галіне граматыкі. Менавіта ён выклікае спрэчку, звязаную з праблемай свядомага і несвядомага ў

маўленні носьбітаў мовы, з “недастатковым размежаваннем такіх паняццяў, як законы мовы, непадуладныя волі чалавека, і законы аб мове, якія ствараюцца чалавекам” [тамсама, с. 329]. Прыроднай ўласцівасцю носьбітаў мовы з’яўляецца суб’ектыўнасць у ацэнцы маўлення, і гэта праяўляецца ў прыхільнасці да выбранага варыянта, у *гатоўнасці абвясціць няправільным іншы, раўнапраўны варыянт* (вылучана намі. – М. К.), працягвае аўтарка артыкула “Сувязь унутраных законаў мовы з нормай вуснага і пісьмовага маўлення” [тамсама].

У пацвярджэнне сапраўднасці сказанага і наша моўная рэчаіснасць. Але ці маем мы, вучоныя, права на падобны суб’ектыўнасць у ацэнцы чужога маўлення? Відаць, не. Тым не меней...

Здавалася б, каму, як не высокапрафесійным носьбітам мовы, вучоным-лінгвістам, не ведаць, што шэраг моўных з’яў не ўкладваецца ў пракрустава ложа ці то граматыкі, ці то лексікалогіі, ці нават словаўтварэння. “Яно, вядома, спакусліва – будаваць свет па ідэальнай схеме: “выткнецца” што – прэч яго! Укладваць жывое жыццё ў пракрустава ложа догмы! *Такая “творчасць” душу не надарве...* Адамовіч (вылучана намі. – М. К.) [цыт. па: 10, с. 486]. Слушна. Затое “надрывае душу” носьбіту мовы, які ўвесь час жыве ў сумненні: правільна ці няправільна ўжыў, скажам, выразы *сённяшні дзень, актуальныя праблемы*, непісьменныя з пункту гледжання прафесара лінгвістыкі. І Колас жа пісаў: “*Дзень наш сённяшні – прасторы, зорны шлях прасторнай былі, тая казка, аб каторай людзі толькі цьмяна снілі*” (вылучана намі. – М. К.; [цыт. па: 1, с. 141].

Вырашыла паразважаць: а ці насамерэч непісьменныя гэтыя выразы?

Сённяшні дзень. Нягледзячы на словаўтваральную прыроду прыслоўяў *сёння, сягоння* (руск. *сегодня*), у аснове якіх прысутнічае марфема -дня (-ння), утвораныя ад іх прыметнікі ўспрымаюцца як аднакарэнныя і таму спалучальныя са словам *дзень*, што зафіксавана ў акадэмічных слоўніках як беларускай, так і рускай моў.

“Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” ў 5-і т. (Акадэмія навук БССР. Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа, 1983): сягонняшні і сённяшні. – 1. Які мае адносіны да гэтага дня. *Кнігі Коласа нам і калыскай і школай былі, І на новай зямлі нас у сённяшні дзень прывялі.* Панчанка. *Жыць сягонняшнім (сённяшнім) днём* [13, с. 443; т. 5]. “Словарь русского языка” в 4-х т. (Академия наук СССР. Институт русского языка, 1984): сегодняшний 1. Относящийся к текущему дню, суткам. *Сегодняшний день. Жить сегодняшним днем* [13, с. 68, т. 4];.

У выпадку з сённяшнім днём хіба што адно тлумачэнне: “У кожнага чалавека ёсць частка Дон Кіхота – кожны хоць раз у жыцці паспрабуе змагацца з ветракамі”. Зарэцкі, [10, с. 160, т. 1].

Актуальныя праблемы. Што такое *праблема*? – ТСБМ: праблема. – Важнае пытанне, якое патрабуе вырашэння. *Аднак тэма аб пабудове электрастанцыі ставіць і распрацоўвае шмат праблем: дружба і варожасць, замілаванне і нянавісць.* Чорны [14, с. 301, т. 4]. “Шмат праблем”, г. зн. шмат “важных пытанняў”, з якіх аўтар вылучыў найважнейшыя, актуальныя.

“Словарь русского языка” (СРС): проблема. 1. Сложный теоретический или практический вопрос, требующий решения, исследования. *Проблема землепользования, проблема Человек и Земля приобрела общегосударственное значение.* Грибачев [13, с. 465, т. 3]. “Проблема”, інакш “вопрос”.

Што абазначае слова *актуальны*? ТСБМ: актуальны. 1. Вельмі важны для данага моманту; такі, які адпавядае сучаснасці, надзённы. *Актуальнае пытанне* [14, с. 217, т. 1].

З прыведзеных слоўнікавых дэфініцый вынікае: *праблема* (“важнае пытанне”; “сложный теоретический или практический вопрос”), якая “приобрела общегосударственное значение”, а значыць, “вельмі важная”, “адпавядае сучаснасці, надзённая”, ёсць не што іншае як *актуальнае пытанне*, а значыць, *актуальная праблема*. Такі мой пункт гледжання на прэцэдэнтныя выразы *сённяшні дзень і актуальныя праблемы*. І, мне падаецца, ён падпадае пад выказванне К. Крапівы: “Гэта не асаблівае якой-небудзь мясцовай гаворкі, а рыса, уласцівая агульнанароднай мове – пісьмовай і вуснай. Яе нельга ні ігнараваць, ні ўкласці ў пракрустава ложа граматыкі” [цыт. па: 10, с. 486, т. 2].

Такім чынам, ні высокая навуковая ступень, ні высокае навуковае званне не даюць права накладваць табу, кіруючыся ўласнай прыхільнасцю, на свядома выбраны носьбітам мовы варыянт. Часцей за ўсё гэтыя правы парушаюцца рэдактарамі выдавецтваў, у тым ліку і навуковымі.

Моўныя тэорыі ў маўленчым прафесіяналізме. Пытанні ў нашай цяперашняй, “стыкоўнай”, моўнай сітуацыі надзвычай шмат. Стала болей вучоных, а значыць, і болей новых навуковых тэорый. Тым не менш мяне пацягнула да старой тэорыі, выкладзенай у кнізе акадэміка Льва Уладзіміравіча Шчэрбы “Языковая система и речевая деятельность” [16]. Дарэчы, нашага земляка, народжанага ў мястэчку Ігумен, цяпер г. Чэрвень (1880–1944). Адною з самых важных умоў авалодання мовай, дакладней сістэмай мовы, вучоны лічыў паўнацэннасць, “совершенство” навуковага апісання граматычнага ладу,

фанетыкі і слоўнікавага складу. “Граматыка, якая ёсць не што іншае, як зборнік правілаў маўленчых паводзінаў, з’яўляецца вельмі важнай кнігай. Правілы, што складаюць яе змест, павінны быць дакладнымі і адпавядаць моўнай рэчаіснасці” [16, с. 48]. Важным накірункам у паляпшэнні зместу граматык павінен быць гістарызм у вытлумачэнні фактаў, які дазволіць “аддзяліць адмерлыя, акамянелыя формы ад жывых, што зноўку і зноўку нараджаюцца” [тамсама]. Мне падаецца, што нам сёння не стае менавіта **дакладных** граматычных правілаў маўленчых паводзінаў, а таксама гістарызму ў вытлумачэнні фактаў. Спробы патлумачыць пэўныя граматычныя з’явы, да прыкладу, тыя ж варыянтныя склонавыя формы назоўнікаў, не прыводзяць да пераканальнага выніку. Не першы раз сутыкаюся з навуковай пазіцыяй вучонага, што “розныя канчаткі ў адных і тых жа словах: **норм і нормаў, правіл і правілаў...**” звязаныя з “тэорыяй эканоміі маўленчых намаганняў”, выведзенай прафесарам Казанскага ўніверсітэта Бадуэна дэ Куртэнэ, хаця “многія думаюць, што поўнагалосныя канчаткі больш беларускія” [6, с. 19]. Шкада, што даследчык не думае так, як многія. Бо менавіта “многія” добра ведаюць, што варыянты з нулявым канчаткам, і ў першую чаргу аднаскладовыя, з фінальным збегам зычных у Р. скл. множнага ліку (*норм, форм, служб і падобныя*) “не эканомяць моўных намаганняў”, а патрабуюць дадатковых, дзеля таго каб рэалізаваць моўную націскную сілу, якую з намаганнем даводзіцца стрымліваць носьбіту беларускай мовы з яе прасадычнай спецыфікай, даводзіцца шукаць выхад для гэтай сілы ў наступным складзе. Асабліва ў сітуацыі, калі гэтымі аднаскладовымі формамі завяршаецца фраза. Яскравае пацвярджанне такой прасадычнай неабходнасці – размежаванне галосным гукам збегу зычных у словах *міністр, Аляксандр* і інш.: *міністар, Аляксандзер*; а ў Р. скл. множнага ліку для некаторых слоў існуюць два варыянты: *кнігарань – кнігарняў; майстэрань – майстэрняў; кухань – кухняў; канюшань – канюшняў* і інш.

У словах *правіл, пудзіл, кадзіл* такой неабходнасці няма, таму і ў граматыцы яны падаюцца з нулявым канчатакам, хаця націскай сілы ў беларускай мове стае і на тры склады: *правілаў*.

Нават прыслоўі са збегам зычных – *больш, менш, лепш, горш* – беларусы наравяць замяніць на *болеі, меней, лепей, горай*.

“Сапраўды, – працягвае аўтар кнігі, – поўнагалосныя канчаткі, а не нулявыя былі пэўны час характэрны для беларускай мовы. Але час ідзе, а мова не застылая, яна змяняецца” [тамсама].

Калі прыгледзецца да групы назоўнікаў з фінальным збегам зычных, пераважная большасць з іх – гэта агульныя словы для рускай і беларускай мовы, у большасці сваёй запазычаныя. А таму і граматычныя

склонавья варыянты агульныя. Для рускай мовы, з яе прасадычнай тыпалогіяй, з націскай характарыстыкай (у беларускай мове націск вызначаецца падоўжанасцю, гучнасцю і тэмбрам, у рускай – вышынёй, гучнасцю і часткова даўжынёй) варыянты з нулявым канчаткам пры збегу зычных больш прымальныя. (Дастаткова было з’явіцца слову “фірма”, новаму на той час, як ва ўсіх беларускіх СМІ яно прыняло ў Р. скл. канчатак -аў: *фірмаў*, пры тым што словы *ферм, форм, рэформ, норм* заставаліся пераважна з нулявым канчаткам, які замацаваўся ў беларускай мове за савецкія часы.

Такім чынам, па маім меркаванні, варыянты з канчаткам -аў, -яў палягаюць у нацыянальнай прасадычнай моўнай спецыфіцы, а не ў “эканоміцы”.

Поўнагалосныя канчаткі былі, застаюцца і застануцца ў колькаснай перавазе над нулявымі. Думаю, Бадуэн дэ Куртэнэ (1845–1929), знакаміты польскі і расійскі мовазнаўца-славіст, паліглот, прафесар не толькі Казанскага ўніверсітэта, але і Кракаўскага, Пецябургскага, Юр’еўскага (Тарту), сваю тэорыю наўрад ці прымяніў бы да беларускай моўнай сітуацыі. Менавіта сёння ў СМІ, у вуснай форме, перавага поўнагалосных канчаткаў відавочная: журналісты не наважаныя “эканоміць моўныя намаганні” за кошт -аў, -яў.

Прафесару лінгвістыкі становіцца ніякавата, калі чуе пра вяртанне мяккага знака “ў сітуацыі абазначэння *так званай* (? – М. К.) суседняй мяккасці”, маўляў, “такое напісанне вяртае нас да цара Гароха”. “Навошта засмечваць правапіс такім мяккім знакам, калі і так вядома, што трэба вымаўляць мякка” [6, с. 9]. Кожны з нас мае права на сваю навуковую тэорыю. Аднак **ніякавата** ўсім нам павінна быць ад таго, што нават у нашым, выкладчыцкім, прафесійным маўленні асіміляцыйная мяккасць дагэтуль застаецца самым “незасвоеным сярод няновага”. Не гаворачы пра астатніх маўленчых прафесіяналаў: аўтарскае “**і так вядома**” – тыповы прыклад, калі асноўны закон логікі – *дастатковага абгрунтавання* – падмяняецца “законам” недастатковага абгрунтавання. Каму вядома, па-першае? А па-другое, чаму дагэтуль незасвоенае?

Прыгожа гучыць фраза: “Будучыня за ёмкім і мабільным словам, якое пішацца і вымаўляецца проста”. Дык вось: вопыт і маё доўгае змаганне з “незасвоенай” асіміляцыйнай мяккасцю засведчылі: і абітурыенты, і студэнты, і ўвогуле ўсе носьбіты беларускай мовы “вымаўляюць проста” словы *эксперты, зьнерваваны, пасьпяховы* і ўсе іншыя, калі перад вачыма “Ь”.

Вернемся да граматычнага аналітызму і разгледзім яго ў нарматыўным аспекце пісьмовага і вуснага маўлення. Развіццё

аналітызму – працэс доўгі. А як жа быць з нормай? У пісьмовым маўленні яе неабходна захоўваць, разважае аўтар артыкула “Сувязь унутраных законаў мовы з нормай вуснай і пісьмовай мовы” [3, с. 332]. А тыя працэсы, што адбываюцца ў вусным маўленні, “неабходна разумець, не папракаць, не перавучваць носьбітаў мовы”. Даследчыца адзначае, што носьбіты мовы не ўсведамляюць сваю ненарматыўнасць: яна вар’іруецца з нарматыўным вымаўленнем у адной і той жа асобы, як, напрыклад, у выпадку з распаўсюджаным вымаўленнем *художни[к’и]ми, ре[к’и]мендация*; са змешваннем флексій, у прыватнасці вельмі частотным выкарыстаннем роднага склону множнага ліку назоўнікаў на -і, -ы (і інш.) замест меснага склону: *в других языков; в городах и поселков, в таких сложных вопросов, во многих театров страны*; выкарыстанне меснага склону замест роднага: *до двух тысяч фунтов стерлингах*; выкарыстанне прыназоўнікава-прыметнікавых спалучэнняў о том, что: эти факты показывают **о том, что реформы буксуют; я сомневаюсь о том, что...**

Ці можна перавыхаваць носьбітаў мовы? Так. Усведамленне і самакантроль скароцяць колькасць ненарматыўных праяў, але ў хвіліны аслаблення самакантролю “аўтаматызм дзеяння ўнутраных законаў развіцця мовы зробіць сваю справу і адукаваны філолаг скажа: ... *в других языков мне это не встречалось... Меня ре[к’и]миндовали в аспирантуру...* [тамсама, с. 333].

Незлічоныя ненарматыўныя з’явы ў рускім маўленні характэрныя для перыяду канца ХХ і пачатку ХХІ стст. Пры вывучэнні падобнага моўнага матэрыялу найбольш эфектыўным вучоныя лічаць метады назірання. Што далі **мае** назіранні ў дачыненні да носьбітаў беларускай мовы ў плане нарматыўнасці – ненарматыўнасці маўлення? Галоўным чынам, у дачыненні да носьбітаў прафесійнага маўлення, у першую чаргу выкладчыкаў беларускай мовы ў вышэйшых навучальных установах.

Найболей частотнае – гэта вымаўленне гука *ж* замест *дж*: *гляжу, сяжу, захожу, важу* (ад *вадзіць*), *уражай, прыхажане* і г. д. пры ўсведамленні, што ў беларускай мове гук *дз* чаргуецца з *дж*: *вадзіць – ваджу*; а гук *з* – з гукам *ж*: *вазіць – важу*; *грузіць – грузжу*; вымаўленне, а часта і напісанне, замест *ч –ш*: *канешне, рушнік* пры нарматыўным чаргаванні гука *ц* з гукам *ш*: *месяц – месячны; канец – канечне*; гука *к* з *ч*: *рука – ручны – ручнік*.

У той час як даследчыкі рускага маўлення шукаюць тлумачэнне ненарматыўнасці шляхам граматычнага аналітызму, дык у беларускім маўленні, па маіх назіраннях, у большасці выпадкаў яно навідавоку – гэта змешанае дзвюхмоўе, “калі другая мова, – адзначае Л. Шчэрба, –

вывучаецца з пастаяннай аглядкай на першую” [16, с. 41]. Безумоўна, што ўзаемадзеянне моў пры змешаным дзвюхмоўі спараджае і шэраг іншых праяў ненарматыўнага маўлення. Гэта падмена граматычных формаў дзеясловаў абвеснага ладу формамі загаднага ладу: “я думаю, вы пагадзіцеся са мною” – замест “пагодзіцеся”; “чаго вы тут сядзіце” – замест сядзіце; “калі вы рашыце задачу”?, замест “рошыце” і інш.; адхіленне ад акцэнталагічных нормаў: замест *прынялі, далі, узялі, здалі*, дзе – з націскам на канчатку – гучаць словы з націскам на аснове.

Многія носьбіты прафесійнага маўлення дагэтуль не засвоілі склонавыя формы слова “Вялікдзень”, а царкоўнае імя Аляксій прамаўляюць Аляксій, нягледзячы на абурэнне саміх носьбітаў гэтага імя як царкоўнага.

Я прывяла прыклады на падставе ўласных моўных назіранняў і на падставе свайго вопыту змагання “з незасвоеным”, хаця і “няновым”. Прычым “незасвоеным” прафесіяналамі, хаця моўныя нормы для прыведзеных слоў трывалыя і даўно ўсталяваныя.

Калі прафесійнага носьбіта маўлення затрымаць на факце ненарматыўнага вымаўлення – дык першая рэакцыя – “я так не гаварыў(-ла)” і паўтарае той самы варыянт: [экспертыза] замест [экс’пертыза], [разлічваю] замест [раз’лічваю]. Што датычыць нашага маўленчага “вірусу” XX–XXI стст. – склонавых формаў назоўнікаў жаночага роду на -ка: *эканоміка, палітыка, журналістыка, бібліятэка* – дык і не чакайце, што хтосьці з маладзейшых носьбітаў мовы – журналістаў, студэнтаў-філолагаў, а часта і выкладчыкаў – у родным склоне і ў месным адзіночнага ліку скажа правільна. Абавязкова прагучыць: для нашай *эканоміцы*, для *палітыцы*, для *журналістыцы*, сустрэнемся ў *бібліятэке*. (Міністр культуры таксама “накалоўся”, гаворачы пра заслугі мастака М. Савіцкага: “Я бачыў гэтыя палотны ў Трэцякоўке”.) І як тут не пагадзіцца з тэорыяй аб “аўтаматызме дзеяння ўнутраных законаў развіцця мовы”, якія “ў хвіліны аслаблення самакантролю” справакуюць нават прафесіянала на ненарматыўны варыянт. У нашым выпадку з моўным “вірусам”: ні самакантроль, ні ўсвядомленасць не могуць пераламаць маўленчую сітуацыю. Той выпадак, на які не разлічана “эканомія моўных намаганняў”. Не будзем “эканоміць” – і пераможам.

Цікавай з’яўляецца тэорыя акадэміка Шчэрбы аб адносінах маўлення індывіда да моўнай сістэмы ў цэлым. Моўная сістэма – “гэта тое, што аб’ектыўна закладзена ў моўным матэрыяле і што праяўляецца ў індывідуальных маўленчых сістэмах” [16, с. 27–28]. У ідэале індывідуальнае маўленне можа супадаць з моўнай сістэмай, але на практыцы “арганізацыі асобных індывідаў адрозніваюцца ад яе і адна ад

адной”. “Тэрміналагічна, можа быць, лепей за ўсё было б гаварыць таму пра “індывідуальныя маўленчыя сістэмы” [тамсама]. Карыстаючыся тэрмінам “індывідуальныя маўленчыя сістэмы”, прыходжу да высновы, што ў прафесійных носьбітаў мовы яны не павінны далёка адыходзіць ад моўнай сістэмы ў інтэрпрэтацыі Шчэрбы і як у нарматыўным аспекце (захаванне кадыфікаваных правілаў), так і ў камунікатыўным (выбар і арганізацыя моўных сродкаў дзеля эфектыўнасці моўных зносінаў). Больш падрабязна пра гэта ў маёй кнізе “Рытарычны ідэал у журналістыцы” [7].

***

Пражыўшы сваё прафесійнае жыццё ў трыадзінстве – **мова, маўленне** і маё “Я” пасярэдзіне, займаючыся навукай, рэдагаваннем, выкладаннем на абедзвюх мовах (беларускай і рускай) у самых розных аўдыторыях, прыходжу да высновы, што моўныя пытанні вырашаюцца канечне ж на ўзроўні аналітызму.

Але ў нашай цяперашняй моўнай сітуацыі многія пытанні могуць быць вырашаныя на “аперцэптыўнай базе суразмоўцаў” (Л. П. Якубінскі), на “аперцэптыўным фоне ўспрыняцця маўлення” (М. Бахцін), г. зн. на блізкасці светаўспрымання суразмоўцамі.

Аперцэпцыя (лац. успрыманне) у філасофіі І. Канта (1724–1804) – гэта першапачатковае (“ізначальное”) нязменная “адзінства свядомасці” як умова ўсялякага спазнання і вопыту, якое дазваляе сінтэзаваць шматлікія ўспрымання; у псіхалогіі В. Вундта (1832–1920) – успрыманне, якое патрабуе напружання волі [11, с. 85]. Такім чынам, сінтэзаванае ўспрыняцце пры ўмове “адзінства свядомасці”, разам з напружанай воляй павінна перамагчы тэорыю “моўнага смецця” ў дачыненні да мяккага знака ўжо толькі таму, што мяккі знак аніяк не засмечвае моўнае майстэрства сучасных таленавітых літаратурных творцаў. А найлепшы спосаб вырашыць гэта пытанне на карысць культуры вуснага маўлення – гэта “ўлюбіць” у таленавітыя творы з мяккім знакам краўніка дзяржавы – і тэорыя “засмечвання мовы” трансфармуецца ў тэорыю “самабытнасці і чысціні беларускай мовы”, а “цар Гарох” паўстане ў новым вобразе. Вопыт маёй чатырохгадовай працы на пасадзе кансультанта-перакладчыка ў сакратарыяце Старшыні Савета Міністраў у самы пік адраджэння беларускай мовы, калі мне ўдавалася ў беларускамоўныя выступленні Старшыні пакрысе “ўнядраць” словы *мытня, выстава, памежная тэрыторыя* і шэраг падобных, калі удалося вызваліць урадавыя пастановы ад доўгіх прэлюдый наконт клопату камуністычнай партыі пра наша шчаслівае жыццё, замяніць “з мэтай” на “дзеля”, перакладаць рускамоўныя даклады на жывую, дынамічную беларускую мову – і ўсё гэта лёгка і з

удзячнасцю ўспрымалася Старшынёй, – дае падставу разлічваць і на такі варыянт вырашэння падобных спрэчных моўных пытанняў. На аперцэптыўным узроўні могуць вырашацца і лексікаграфічныя непаразуменні.

(Дарэчы, акадэмік Шчэрба, які меў “жывы інтарэс да дзейнасці Акадэміі навук у галіне слоўнікавай працы”, у 1927 г. выступіў на пасяджэнні слоўнікавай камісіі з сціслай і дакладнай характарыстыкай існуючых слоўнікаў і паставіў задачу скласці нарматыўны слоўнік, у якім “былі б улічаны ўсе змены, што адбыліся за апошні час.”) [цыт. па: 4, с. 300].

Больш таго, да слова *сходу* (з канчаткам -у: *Нацыянальнага сходу*) здолелі б адаптаваць усе запазычанні з блізкім значэннем: *сімпазіуму, кансіліуму, форуму, саміту, кангрэсу* (апошніяе слова, дарэчы, у ТСБМ і падаецца з канчаткам -у) .

Пошукі моўнай ісціны – гэта найвышэйшая праява майго духоўнага стану. Без пафасу. Дзякуй за ўвагу.

Літаратура

1. Беларуская граматыка. У 2-х ч. Ч .1. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985.
2. Беларуская мова. Энцыклапедыя; пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя імя Пятруся Броўкі, 1994.
3. Брызгунова, Е. А. Связь внутренних законов языка с нормой устной и письменной речи / Е. А. Брызгунова // Язык средств массовой информации: учебное пособие для вузов; под ред. М. Н. Володиной. – М.: Альма Матер – Академический проект, 2008.
4. Булахов, М. Г. Восточнославянские языковеды: библиографический словарь. В 3 т. Т. 3. – Минск : Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1978.
5. Горький, М. Собр. соч. в 30-ти т. Т. 30. – М., 1953.
6. Іўчанкаў, В. І. Беларуская арфаграфія: апавяданні і гісторыі / В. І. Іўчанкаў. – Мінск : Пачатковая школа, 2010.
7. Карповіч, М. Рытарычны ідэал у журналістыцы: навукова-практычны пошук / М. Карповіч. – Мінск : Тэхнапрынт, 2004.
8. Карповіч, М. Метадалогія сучаснага рэдагавання / М. Карповіч // Журналістыка–2008: стан, праблемы і перспектывы. Вып. 10. – Мінск : БДУ, 2008.
9. Культура русской речи: учебник для вузов; под ред. проф. Л. К. Граудиной и проф. Е. Н. Ширяева. – М. : Норма, 2000.
10. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. У 2 т. Т. . – Мінск : БелЭН, 1993.
11. Новый словарь иностранных слов. – Минск : Современный литератор, 2006.
12. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі: зацверджаны Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. № 420-3. – Мінск : Дыкта, 2009.

13. Словарь русского языка. В 4-х т. (СРС). – М. : АН СССР, Ин-т рус. яз., 1981-1984.
14. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 т. (ТСБМ). – Мінск : БелСЭ, 1983.
15. Цыбульская, С. І. Інтэнсіўны курс падрыхтоўкі да тэсціравання і экзамену / С. І. Цыбульская. – 8-е выд. – Мінск : Тетрасистемс, 2010.
16. Щерба, Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л., 1974.
17. Щерба, Л. В. Избранные работы по русскому языку / Л. В. Щерба. – М., 1957.
18. Янкоўскі, Ф. Само слова гаворыць: філал. эцюды, абразкі, артыкулы / Ф. Янкоўскі. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1986.

Паўлоўская Н. Ю. (Мінск)

ШТО ЁСЦЬ НОРМАЙ У МАДАЛЬНАЙ ПРАСТОРА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ?

Норма ў мове – “сукупнасць найбольш устойлівых традыцыйных рэалізацый моўнай сістэмы, адабраных і замацаваных у працэсе грамадскай камунікацыі” [3, с.337]. Норма, падтрымліваючы раўнавагу паміж моўнымі сродкамі і іх знешнімі праяўленнямі, з’яўляецца ўніверсальнай, рэалізуецца на ўсіх узроўнях мовы і служыць для захавання ўстойлівасці сістэмы. У гэтым сэнсе паняцце нормы асацыіруецца з разнавіднасцямі парадку, консэватызму і таму проціпастаўляецца непарадку. Норма – з’ява пазітыўная: “*добры* значыць адпаведны норме, *дрэнны* сведчыць пра адхіленні ад нормы” [1, с.84]. Асаблівую значнасць гэта паняцце мае для ацэначных катэгорый, і ў першую чаргу для мадальнасці.

Мадальнасць трактуецца намі як рацыянальны, спосаб апрацоўкі інфармацыі з дапамогай свядомасці моўцы. У каардынатах мадальнасці чалавек успрымае ўсё, што існуе ў свеце і што даступна яго розуму. Гэта значыць, што формы існавання матэрыі маюць мадальныя характарыстыкі, таму што ў дачыненні да чалавека яны могуць быць імавернымі, верагоднымі, магчымымі, неабходнымі, пажаданымі. Мадальнасць з’яўляецца тым мосцікам, які чалавек перакідае са свету ацэначнага, кагнітыўнага ў свет фізічны. Выяўленне кагнітыўнай структуры мадальнасці і яе канцэптуальных параметраў (рэальнасць/патэнцыяльнасць, дэскрыптыўнасць/крэатыўнасць, імавернасць/валітыўнасць) абумовіла магчымасць падзелу гэтай прасторы на дзве часткі – макраполе імавернасці (з палямі праблематычнай верагоднасці, магчымасці, простаай верагоднасці, катэгарычнай верагоднасці) і макраполе волевыяўлення (з палямі

імператыўнасці, аптатыўнасці, неабходнасці) [4, с.69]. Імавернасць і волевыяўленне можна разглядаць у якасці розных спосабаў і розных напрамкаў структураваць моўцам пазамоўную рэчаіснасць у прапазіцыю выказвання.

У макраполі мадальнасці імавернасці прастору нормы займаюць немаркіраваныя індикатыўныя выказванні цяперашняга часу, што ствараюць ядро функцыянальна-семантычнага поля канстатацыі, ці простага верагоднасці: *І плача вада, і смяецца вада. // Ні слёзаў, ні смеху сабе не шкада* (Р. Барадулін). Такія выказванні суадносяцца з мадальным нулём: станоўчая ступень праяўлення верагоднасці спецыяльнымі мадальнымі сродкамі не маніфестуецца, але яна ўбудоваецца ў падобныя выказванні ў якасці іх фона. Цяперашні час канстатуваў з’яўляецца галоўнай дыферэнцыяльнай прыметай мадальнасці канстатацыі, і ў гэтым ёсць простая верагоднасць як норма, відавочная для пэўнага соцыўму. З кагнітыўнага пункту гледжання, “ўспрыманне падобных выказванняў не патрабуе спецыяльных разумовых намаганняў” [2, с.63], таму індикатывы цяперашняга часу ідэнтыфікуюцца ў свядомасці моўцы як сапраўдныя і з-за гэтага мадальна не маркіруюцца. Формулу катэгарыяльнай сітуацыі мадальнасці простага верагоднасці можна абзначыць як *S канстатуе Р*. Інакш кажучы, *S* прыпісвае выказванню аб’ектыўны статус, таму што мае аб ім дастатковую інфармацыю. Семантычнай дамінантай мадальнасці простага верагоднасці ёсць значэнне ўпэўненасці моўцы ў відавочнасці фактаў, адлюстраваных у выказванні. Да гэтага ж трэба дадаць, што выказванне павінна эксплікаваць цяперашні актуальны час, ці вузкі цяперашні час, суаднесены з момантам маўленчага акта, убудаваны ў яго: *Нецярпліваць забівае нават подых: мы дыхаем коратка і сіпата. Прасоўваем у шчыліну лапаты* (У. Караткевіч). Аднак тыпы цяперашняга часу даволі разнастайныя. Гэта можа быць сведчанне пра абагульненне вопыту чалавека і чалавецтва: *Журба не забывае родны край. // А весялосці й на чужыне рай* (Р. Барадулін); падзеі паўтаральныя: *Усё якраз, як у першы раз і ў апошні – // Сарока трашчыць, дождж ступае на пожні* (Р. Барадулін); дыялагічныя (сцэнічныя) зносіны: Біскуп Альберт. *Усё ж такі вы ўскладаеце на сябе вялікую адказнасць, прымаючы ў манастыр Ізабэлу з П’емонта*. Маці-ігумення. *Я ведаю, што раблю* (А. Курэйчык).

Градацыя тыпаў цяперашняга часу можа быць вельмі падрабязнай, разам з тым цяперашні актуальны час суадносіцца з астатнімі яго групамі ў якасці моцнай/слабай нормы. Варта таксама падкрэсліць, што прынцыпу моцнай нормы для мадальнасці канстатацыі адпавядаюць выказванні ў форме цяперашняга часу незакончанага трывання. Калі ў

прэдыкаце стаіць дзеяслоў закончанага трывання (просты будучы час), гэта ўжо будучы мадальна (і марфалагічна) маркіраваныя формы: *Растаюць паціху на дне душы // Крыўдаў калючыя ледзяшы* (Р. Барадулін) ‘павінны растаяць’ – мадальнасць неабходнасці. Выказванні з прэдыкатамі ў прошлым часе, з пункту погляду мадальнасці простаі верагоднасці, таксама маркіраваны марфалагічнымі паказчыкамі, а значыць, стаяць па-за межамі мадальнай нормы: сітуацыі ў іх не актуальна назіраюцца, а лакалізуюцца ў свеце падзей магчымых, неабходных, верагодных. Моўца не мае поўнай інфармацыі для ідэнтыфікацыі прапазіцыі выказвання, паколькі невідавочная сітуацыя патрабуе значна больш яго кагнітыўных намаганняў: *Усёй нашай сям’ёй шукалі: ну дзе нашы дудачкі-жалейкі? Шукалі, каб пазнаходзіць усе* (Ф. Янкоўскі) ‘павінны былі шукаць’ – мадальнасць неабходнасці. Мадальна маркіраванымі з’яўляюцца і формы пыталых сказаў з прэдыкатам у цяперашнім часе: *Паедзем, як чыстая вада будзе?* (У. Караткевіч) ‘моўца хоча адправіцца ў вандроўку, пабуджае адрасата да паездкі, але не ўпэўнены, што той пагодзіцца’ – паліфанія мадальнасці волевыяўлення, жадання, праблематычнай верагоднасці.

Вышэйпрыведзеныя выказванні адлюстроўваюць кагнітыўны аператар “адхіленне ад нормы” ў вымярэнні макраполя імавернасці, прычым гэтыя адхіленні фарміруюцца ў значнай ступені дыскурсіўнымі параметрамі. Разгляд тыпаў мадальнасці імавернасці ў святле тэорыі нормы дазваляе ўдакладніць адносіны паміж мадальнымі адзінкамі, што фарміруюць палі мадальнасці праблематычнай верагоднасці, магчымасці, канстатацыі, катэгарычнай верагоднасці. Узаемадзеянне гэтых палёў ажыццяўляецца паводле прынцыпу градацыі з узрастаннем маркіраванасці ад поля простаі верагоднасці (маніфестуюць мадальную норму і знаходзяцца ў сярэдзіне шкалы імавернасці) да крайніх яе флангаў.

Макраполе волевыяўлення будуецца ўзаемазвязанымі, узаемаперасякальнымі палямі імператыўнасці, аптатыўнасці, неабходнасці на аснове агульных кагнітыўных прымет патэнцыяльнасці, крэатыўнасці, валітыўнасці. У якасці ілюстрацыі параметраў волевыяўляльнай нормы правамерна разглядаць адзінкі поля імператыўнасці, што рэалізуюць наступную формулу катэгарыяльнай сітуацыі: *S пабуджае да P*. Семантычнай дамінантай поля імператыўнасці ёсць пабуджэнне, маніфэставанае прэдыкатам, з дапамогай якога патэнцыяльная сітуацыя ў выніку дзеяння, што каўзіруецца, павінна стаць рэальнай. Прасторы нормы тут запаўняюць выказванні з дзеясловамі другой асобы адзіночнага і множнага ліку, якія ствараюць ядро поля імператыўнасці: *Ты свяці мне, полымя* (Ф.

Янкоўскі). *Ключ навесыце пры дзвярах* (Ф. Янкоўскі). Гэты тып мадальнасці не суадносіцца з мадальным нулём, а, наадварот, марфалагічна маркіраваны, г.зн., мае адрознівальныя граматычныя прыметы ў выглядзе спецыфічных суфіксаў, абумоўленыя, на наш погляд, кагнітыўным паказчыкам крэатыўнасці: суб'ект хоча змяніць сітуацыю і тым самым стварае стан спраў, прыналежаць іншаму свету, эксплікуючы сябе і свае адносіны да суразмоўцы. Астатнія тыпы выказванняў, што складаюць, беларускую імператыўную парадыгму выступаюць у адносінах да вышэйпрыведзеных як слабая норма.

”Імператыўна” не маркіраванымі (адхіленні ад нормы) з’яўляюцца выказванні з прэдыкатамі прошлага, цяперашняга, будучага часу, інфінітывамі, а таксама пыталыныя сказы, транспанаваныя ў адпаведнасці з камунікатыўнай сітуацыяй у поле імператыўнасці: *Пайшлі адсюль, – ціхенька шагнула Наталля. – Хоць крышку пагуляем* (В. Іпатава). *Васіль пойдзе да дошкі адказваць* (на ўроку ў школе). *Жыццём шчаслівым і багатым // Квітнець табе, край малады* (А. Астрэйка). *А чаго ж, хлопцы, агню не падкорміце, каб полымя было, каб весялей стала?* (Ф. Янкоўскі).

Моўныя факты сведчаць, што мадальная норма можа быць як немаркіраванай (ядзерныя адзінкі поля простага верагоднасці), так і маркіраванай (ядзерныя адзінкі поля імператыўнасці). Тады паўстае пытанне, у чым семіятычная логіка праяўлення мадальных аператараў нормы па розных макрапалях і палях, якія іх кагнітыўныя і функцыянальныя суадносіны. З пункту погляду кагнітыўнай навукі мадальныя адзінкі макрапалей імавернасці і волевыяўлення датычацца розных магчымых сусветаў, знаходзяцца ў розных плоскасцях (вымярэннях); яны маюць індывідуальныя кагнітыўныя параметры, з розных пунктаў погляду ацэньваюць рэчаіснасць. Аднак гэтыя макрапалі і палі могуць перасякацца, і пунктам перасячэння служыць, на наш погляд, прастора мадальнасці простага верагоднасці з яе моўнымі формамі, якія патрабуюць “найменшых вылічальных намаганняў” і з’яўляюцца найбольш прыдатнымі да зменаў. У новых каардынатах, дзе значэнне простага верагоднасці будзе інкарпарыравана ў іншую кагнітыўную і моўную прастору, яны зоймуць не нарматыўнае, не цэнтральнае становішча, але ў адпаведнасці з камунікатыўнымі задачамі будуць выконваць неабходныя для суб'екта маўлення функцыі. Такім чынам, мадальная норма эксплікуецца ядзернымі выказваннямі са значэннем простага верагоднасці. А повадам для парушэння нарматыўнага статусу мадальных адзінак і іх пераходу ў іншую кагнітыўна-дыскурсіўную прастору, дзе гэтыя адзінкі ў адпаведнасці з

новымі задачамі будуць удзельнічаць у фарміраванні якасна іншага макраполя, з'яўляецца новая канкрэтная камунікатыўная сітуацыя.

Свет узбагачаецца адрозненнямі, а не падабенствам, таму адзінкі мовы, як адзін з яго фрагментаў, маюць магчымасць выйсці за межы сваёй сістэмы. Моўныя ж нормы ў гэтым працэсе служаць, з аднаго боку, фактарам стрымання, стабілізацыі моўнай сістэмы, з другога – поадам і асновай для яе змен.

Літаратура

1. Арутюнова, Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – 2-е изд. – М.: Языки русской культуры, 1999.
2. Кибрик, А.Е. Лингвистическая реконструкция когнитивной структуры / А.Е. Кибрик // Вопросы языкознания. – 2008. – №4. – С.51–77.
3. Семенюк, Н.Н. Норма / Н.Н. Семенюк // Лингвистический энциклопедический словарь / под общ. ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия. – 1990. – С.337–338.
4. Паўлоўская, Н.Ю. Катэгорыя мадальнасці ў сучаснай беларускай мове / Н.Ю. Паўлоўская. – Мінск: МДЛУ, 2001.

Белка Л. Р. (Гомель)

**ЛЕКСІКА СПРАВАВОДСТВА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ:
ДА ПЫТАННЯ АБ ГІСТОРЫІ РАЗВІЦЦЯ**

Пачатак ХХ ст. характарызаваўся значнымі сацыяльна-палітычнымі і эканамічнымі зменамі. Гэта не магло не адбіцца і на мове. Беларускай мове, нарэшце, быў нададзены статус афіцыйнай, а, значыць, і ўскладніліся яе функцыі. Для выканання мовай новых грамадскіх функцый неабходна была “выпрацоўка новых побач са стылем мастацкай літаратуры стылявых разнавіднасцей літаратурнай мовы – мовы навуковых даследаванняў, газетных паведамленняў, дзяржаўнага заканадаўства, адміністрацыйнай дакументацыі” [1, с. 235]. Таму паўстала неабходнасць пачынаць вялікую работу “па ўнармаванню лексікі, што знайшло сваё адлюстраванне ў стварэнні слоўнікаў жывой і літаратурнай беларускай мовы і распрацоўцы беларускай навуковай тэрміналогіі” [1, с. 194]. Такім чынам, у пачатку ХХ ст. беларуская літаратурная мова знаходзілася ў працэсе станаўлення, а, значыць, не заўсёды дзейнічаў прынцып рацыянальнага адбору моўных сродкаў і ў выніку – не ўсё знайшло сваё адлюстраванне ў сучаснай беларускай мове. Нашай задачай з’яўляецца спроба прасачыць гісторыю развіцця і станаўлення лексікі справаводства іншамоўнага паходжання ў беларускай мове.

Прадметам нашага даследавання з’яўляецца іншамоўная лексіка справаводства беларускай мовы пачатку ХХ ст. у параўнанні з сучаснай беларускай мовай. Мэта даследавання – правесці аналіз справаводчай лексікі іншамоўнага паходжання. Крыніцай фактычнага матэрыялу паслужыў кароткі руска-беларускі слоўнік канцылярскіх тэрмінаў, змешчаны ў выданні “Дзелавод. Узоры афіцыйных папер, слоўнік тэхнічна-канцылярскіх выразаў і іншыя, патрэбныя ў дзелаводстве веды” С. Серады [2].

“Дзелавод” С. Серады быў выдадзены для супрацоўнікаў канцылярый. У ім змяшчаліся ўзоры афіцыйных папер; выразы, якія ужываюцца ў афіцыйнай перапісцы; спіс дзяржаўных і грамадскіх устаноў БССР; спіс гарадоў, мястэчак і раённых пунктаў БССР; назвы месяцаў; назвы дзён тыдню; метрычныя меркі; спіс найбольш пашыраных уласных імён; некаторыя правілы беларускага правапісу і кароценькі расійска-беларускі слоўнічак канцылярскіх тэрмінаў.

Прааналізаваўшы справаводчую лексіку іншамоўнага паходжання слоўніка і словы, якія выступаюць у якасці беларускіх эквівалентаў, можна выдзеліць некалькі груп.

1. Тэрміналагічная лексіка іншамоўнага паходжання, якая перакладаецца з выкарыстаннем варыянтных форм.

Пры перакладзе рускіх тэрмінаў на беларускую мову ў слоўніку падаецца не адно слова, а некалькі, прычым, першыя з слоў беларускай часткі лічацца асноўнымі і больш пашыранымі, а другія – менш пашыранымі.

Часцей у гэтай групе сустакваюцца выпадкі паралельнага ўжывання слоў інтэрнацыянальнага характару і беларускіх, прычым, у адных выпадках спачатку падаецца іншамоўнае слова, а пасля беларускае: *анкета* – анкета, апытальны ліст; *библиотека* – бібліотэка, кніжня; *билет* – білет, картка; *бюллетень* – бюлетэнь, абвесьнік; *гарантия* – гарантыя, забяспека; *группа* – група, купа; *директор* – дырэктар, кіраўнік; *дисциплина* – дысцыпліна, парадак; *документ* – дакумэнт, папера; *журнал* – журнал, часопіс; *журналист* – журналіст, часапісец; *инструктировать* – інструктаваць, наказваць, даваць наказ; *инструкция* – інструкцыя, наказ; *кассир* – касір, скарбнік, касіер; *каталог* – каталёг, кнігасьпіс; *кодекс* – кодэкс, зборнік; *коллектив* – колектыў, суполка; *коллективный* – колектыўны, зборны; *кантора* – кантора, бюро; *линия* – лінія, рыска; у другіх – беларускае слова папярэднічае іншамоўнаму эквіваленту рускага тэрміна: *адвокат* – правазаступнік, адвокат; *акция* – пай, акцыя; *биография* – жыцьцяпіс, біяграфія; *брошюра* – сшытак, брошура; *вакантный* – вольны, вакантны; *вариант* – адменьнік, варыянт; *консультация* – дарада, парада, кансультацыя; *корреспондент* – дапісчык, корэспондэнт; *кредитор* – павернік, крэдытар, пазычальнік; *оригинал* – першатвор, орыгінал; *официальный* – службовы, офіцыяльны.

У сучаснай беларускай мове для перадачы значэнняў даследуемых намі іншамоўных слоў сродкамі беларускай мовы ў большасці выпадкаў захаваўся адзін варыянт – інтэрнацыянальнае слова, а беларускае не замацавалася і не ўвайшло ў актыўны слоўнікавы запас з-за няўдалага перакладу і ў выніку – скажэння сутнасці тэрмінаў.

У асобных выпадках беларускія адпаведнікі ўжываюцца ў беларускай мове зараз, але ў больш шырокім значэнні: *билет* – картка, *брошюра* – сшытак, *вакантный* – вольны, *директор* – кіраўнік, *дисциплина* – парадак, *документ* – папера, *инструктировать* – наказваць, даваць наказ, *инструкция* – наказ, *кодекс* – зборнік, *коллективный* – зборны, *консультация* – дарада, парада, *кантора* – бюро, *линия* – рыска, *оригинал* – першатвор, *официальный* – службовы.

Адзінкавымі з’яўляюцца выпадкі, у якіх на сучасным этапе развіцця мовы захаваліся абодва адпаведнікі, якія існавалі і раней: *журнал* – журнал, часопіс, *преобразование* – рэформа, ператварэнне, *результат* – вынік, рэзультат.

2. Тэрміналагічная лексіка, якая перакладалася толькі іншамоўным словам.

Гэта тэндэнцыя захавалася і зараз. А ў пачатку ХХ ст. многія аўтары слоўнікаў лічылі “наплыў іншаземных слоў з’явай непажаданай” [1, с. 205]. Але выкарыстанне іншамоўных тэрмінаў пры перакладзе было проста неабходным, “калі: 1) у беларускай народнай мове не было адпаведнага тэрміна, 2) калі ўтвораныя неалагізмы аказваліся надта штучнымі, 3) калі чужаземныя словы сталі інтэрнацыянальнымі” [1, с. 215].

Да гэтай групы адносяцца словы: *аванс* – аванс, *автобиография* – аўтабіяграфія, *автор* – аўтар, *административный* – адміністрацыйны, *администратор* – адміністратар, *администрация* – адміністрацыя, *адрес* – адрас, *адресат* – адрасат, *апелляция* – апэляцыя, *аппарат* – апарат, *архив* – архіў, *аттестат* – атэстат, *аттестация* – атэстацыя, *бланк* – блянк, *бухгалтерия* – бухгалтэрыя, *бухгалтер* – бухгалтар, *бюро* – бюро, *виза* – віза, *герб* – гэрб, *граф* – графа, *график* – графік, *декрет* – дэкрэт, *диплом* – дыплём, *дубликат* – дублікат, *инвентарь* – інвэнтар, *инспектор* – інспэктар, *инспекция* – інспэкцыя, *инструктор* – інструктар, *календарь* – каляндар, *канцелярия* – канцэлярыя, *канцелярский* – канцэлярскі, *категория* – катэгорыя, *квалификация* – кваліфікацыя, *кодификация* – кодыфікацыя, *кодификатор* – кодыфікатар, *комиссия* – камісія, *комитет* – камітэт, *конверт* – конвэрт, *контроль* – контроль, *копия* – копія, *ликвидировать* – ліквідаваць, *номер* – нумар, *норма* – норма, *нотариальный* – нотар’яльны, нотарыяльны, *нотариус* – нотарыус, *номеровать* – нумараваць, *нумерация* – нумарацыя, *организация* – арганізацыя, *параграф* – параграф, *паспорт* – пашпарт, *пенсионер* – пэнсыянэр, *пенсия* – пэнсія, *план* – плян.

Паколькі многія аўтары імкнуліся пазбегнуць выкарастання запазычанняў, або максімальна скараціць гэта выкарыстанне, іншамоўным словам, “якія заставаліся без перакладу, аўтары імкнуліся надаць беларускую афарбоўку” [1, с. 205]. У сучаснай беларускай мове напісанне такіх слоў змянілася і яны афармляюцца ў адпаведнасці з існуючым правапісам: *библиотека* – у слоўніку С. Серады: бібліотэка – у сучаснай бел. мове: бібліятэка, *биография* – біяграфія – біяграфія, *бланк* – блянк – бланк, *брошюра* – брошура – брашура, *бухгалтерия* – бухгалтэрыя – бухгалтэрыя, *бухгалтер* – бухгалтар – бухгалтар, *герб* – гэрб – гэрб, *декларация* – дэкларацыя – дэкларацыя, *диплом* – дыплём –

дыплом, *документ* – дакумэнт – дакумэнт, *инвентарь* – інвэнтар – інвентар, *инспектор* – інспэктар – інспектар, *инспекция* – інспэкцыя – інспекцыя, *канцелярия* – канцэлярыя – канцылярыя, *канцелярский* – канцэлярскі – канцылярскі, *кодификация* – кодыфікацыя – кадыфікацыя, *кодификатор* – кодыфікатар – кадыфікатар, *коллектив* – колектыў – калектыў, *коллективный* – колектыўны – калектыўны, *конверт* – конвэрт – канвэрт, *консультация* – консультацыя – кансультацыя, *контроль* – кантроль – кантроль, *корреспондент* – корэспандэнт – карэспандэнт, *кредитор* – крэдытар – крэдытор, *нотариальный* – нотар’яльны, нотарыяльны – натарыяльны, *нотариус* – нотарыус – натарыус, *организация* – організацыя – арганізацыя, *оригинал* – арыгінал – арыгінал, *пенсионер* – пэнсыянэр – пенсіянер, *пенсия* – пэнсія – пенсія, *план* – плян – план.

3. Тэрміналагічная іншамоўная лексіка, якая перакладалася толькі беларускім словам.

Адназначнага погляду на тэндэнцыю перакладу іншамоўных слоў не было. “Выказваліся думкі аб немэтазгоднасці і немагчымасці замены міжнародных тэрмінаў беларускімі словамі, якія часта не заключаюць у сабе дакладнага разумення пэўнага спецыфічнага паняцця” [1, с. 260]. На думку іншых, “пераклад іншамоўных слоў садзейнічаў іх лепшаму разуменню і засваенню народнымі масамі” [1, с. 260-261]. У пачатку ХХ ст. да некаторых тэрмінаў у якасці адпаведніка прыводзілася беларускае слова, але ў сучаснай беларускай мове яно замянілася на іншамоўнае, паколькі “утварэнне беларускай тэрміналогіі з арыентацыяй толькі на жывую народную мову, як паказала практыка, не апраўдала сябе. Рэсурсы жывой беларускай мовы не змаглі даць патрэбныя найменні вялікай колькасці абстрактных паняццяў, якія шырокай плыню пачалі ўлівацца ў беларускую літаратурную мову першых паслякастрычніцкіх дзесяцігоддзяў” [1, с. 214-215]. Аб гэтым сведчаць наступныя словы: *инструмент* – у сслоўніку С. Серады: прылада, струмант, начыньне – у сучаснай бел. мове: інструмент, *информация* – асьведамленьне – інфармацыя, *информировать* – асьведамляць – інфармаваць, *казначейство* – скарбовая каса, скарбніца – казначэйства, *классификация* – падзел – класіфікацыя, *корреспонденция* – допіс – карэспандэнцыя, *курьер* – пасланец – кур’ер, *легализация* – узаканеньне – легалізацыя, *мотивировать* – абасноўваць – матываваць, *орган* – установа – орган.

Таксама можна адзначыць, што ў прааналізаванай лексіцы зараз не сустракаецца пераклад іншамоўных слоў сферы справаводства толькі беларускім словам.

4. Тэрміналагічная іншамоўная лексіка, якая перакладалася словазлучэннем і іншамоўным словам.

Зараз захаваўся толькі пераклад іншамоўным словам, таму што безэквівалентная перадача тэрміна не адпавядае патрабаванням яго дакладнасці і адназначнасці: *абзац* – абзац, *анкета* – анкета, *инструктировать* – інструктаваць.

Такім чынам, можна адзначыць, што пры перакладзе тэрміналагічнай лексікі іншамоўнага паходжання сферы прававодства выкарыстоўваліся і дыялектыя словы (*процент* – адсотак, *юрист* – праўнік), і размоўна-гутарковыя (*библиотека* – кніжня), і новаўтварэнні (*биография* – жыцццяпіс, *бюллетень* – абвесьнік, *каталог* – кнігаспіс, *пресс-папье* – прыціскач, *экземпляр* – паасобнік), і інтэрнацыянальная лексіка (*адресат* – адрасат, *архив* – архіў, *виза* – віза, *календарь* – каляндар, *комиссия* – камісія, *копия* – копія, *параграф* – параграф, *резолуция* – рэзолюцыя, *текст* – тэкст, *телеграмма* – тэлеграма). У пачатку XX ст. у гэтым працэсе перавага аддавалася беларускім словам, часцей за ўсё, вузкім дыялектызмам або штучным словам. Але такія словы не вытрымалі выпрабаванне часам. Калі ж такіх адпаведнікаў не знаходзілася ў жывой народнай мове, выкарыстоўвалі запазычанні з іншых моў, або ўтваралі новыя словы. Сферу прававодства жывая народная мова не магла забяспечыць неабходным моўным матэрыялам і таму замест адсутнічаючых тэрмінаў утваралі неалагізмы. Але няўдалы пераклад іншамоўных тэрмінаў прыводзіў да падмены паняццяў, да страты дакладнага значэння, асабліва ў заканадаўчай сферы, да ўтварэння тэрмінаў з празрыстай унутранай формай, што недапушчальна для тэрміналогіі, да зацямнення сэнсу і скажэння сутнасці. Таму працэс інтэрнацыяналізацыі навуковай тэрміналогіі і выявіў вялікую ўстойлівасць.

Літаратура

1. Крамко, І.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2 т. Т. 2 / І.І.Крамко, А.К.Юрэвіч, А.І.Яновіч; пад рэд. А.І.Жураўскага. – Мн.: Навука і тэхніка, 1968. – 340 с.
2. Серада, С. Дзелавод. Узоры офіцыяльных папер, слоўнік тэхнічна-канцэлярскіх выразаў і іншыя, патрэбныя ў дзелаводстве веды / С. Серада; пад рэд. М.Красінскага. – Менск.: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – 136 с.

Гапоненка І. А. (Мінск)

МОЎНАЯ ПЕРАЕМНАСЦЬ: АД СТАРАБЕЛАРУСКАГА ДА АДРАДЖЭНСКАГА ПЕРЫЯДУ XIX – ПАЧАТКУ XX СТАГОДДЗЯ

У беларускім мовазнаўстве высвятленне ступені і характару пераемнасці моўных традыцый у апошні час набывае ўсё большую

актуальнасць. І гэта невыпадкова, паколькі новыя лінгвістычныя падыходы і накірункі патрабуюць аб'ектыўнай трактоўкі філіяцыйнай праблемы.

Беларускія даследчыкі разыходзяцца ў ацэнках факта пераемнасці паміж старабеларускай і новай беларускай літаратурнымі мовамі. У другой палове XX стагоддзя многімі моваведамі больш ці менш катэгарычна праводзілася думка, што новы літаратурны варыянт беларускай мовы сфарміраваўся ў вялікім часавым адрыве ад старога, вынікам чаго сталася страта прамой і непасрэднай моўнай пераемнасці [5, с. 368; 6, с. 335]. На пэўным этапе развіцця беларускага мовазнаўства такі падыход да вырашэння пытання пераемнасці з'яўляўся вядучым і па сутнасці не аспрэчваўся. Толькі некаторыя вучоныя выказвалі меркаванне адносна апасродкаванай пераемнасці, у якой ролю злучальнага звяна адыграла вусная народная творчасць і жывая гутарковая мова [12, с. 29], або ўвогуле абгрунтоўвалі бесперарыўнасць развіцця беларускай літаратурнай мовы [1; 2].

У апошні час знаходзіць усё больш прыхільнікаў сцвярджанне, што, хоць і нельга цалкам адмаўляць факт перарыву *пісьмовых* традыцый, тым не менш магчыма прызнаць новую беларускую літаратурную мову спадкаемцай старой літаратурнай мовы і перш за ўсё на лексічным узроўні [7, с. 19-20]. Менавіта наяўнасць агульных лексічных рыс на розных моўных этапах становіцца аргументам на карысць пераемнасці. Гэты вывад выразна акрэслены, напрыклад, С. Струкавай [11, с. 18]. Для доказу факта пераемнасці навукоўцы (у прыватнасці І. Будзько) пачынаюць выкарыстоўваць статыстычны метада, супастаўляючы склад агульнаўжывальнай лексікі старабеларускай і сучаснай беларускай літаратурных моў [3, с. 41-42].

Важныя факты можна атрымаць і пры параўнанні лексічных дадзеных старабеларускага перыяду і перыяду першага беларускага адраджэння, як прынята называць часавы адрэзак XIX – пачатку XX стагоддзя, калі на хвалі рэнесансных працэсаў адбываецца ажыўленне беларускамоўнай пісьмовай практыкі і ідзе актыўнае станаўленне новай беларускай літаратурнай мовы.

Правядзем аналіз, карыстаючыся матэрыяламі дзвюх лексікаграфічных крыніц – “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” [4] і “Слоўніка мовы «Нашай Нівы»” [9], якія аб'ектыўна адлюстроўваюць склад лексікі на названых адрэзках моўнага развіцця. Параўнанне ажыццяўлялася на прыкладзе лексем на літару *М*, якая, як слухна мяркуе І. Будзько, найлепш падыходзіць для падбору супастаўляльных фактаў – гэтая літара сярэдняя па аб'ёме, не ўтрымлівае прыставачных адзінак і не перанасычана запазычанямі [3, с. 41].

У “Слоўніку мовы «Нашай Нівы»” фіксуецца 712 адзінак на літару М. Пры падліках графічныя (*маска – maska*) і фанетыка-арфаграфічныя (*marec – марац, masterskaja – maścierskaja, masa – масса, маўчкі – моўчкі*) варыянты лексем асобна не ўлічваліся. У названую лічбу не ўвайшлі кампазіты з першай часткай *мала-*, *многа-* тыпу *малавядомы, многапольны*, бо іх колькасць залежыць ад складу лексем у другой частцы такіх слоў і таму не можа быць улічана пры разглядзе пераемнасці у межах разглядаемай літары.

268 лексем са “Слоўніка мовы «Нашай Нівы»” маюць у “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” літаральныя адпаведнікі, якія супадаюць паводле граматычных і семантычных паказчыкаў і адрозніваюцца толькі графіка-арфаграфічнымі рысамі¹ (напрыклад, *мазаць* [9] – *мазати* [4, т. 2]; *мазур – мазурь*; *малако – молоко, малако; малебен – молебень; манах – монахъ; марац – марэць; маркотны – маркотный; мгла – мгла; менены – мененый; мерна – мерне; меч – мечъ; мігдал – мигдаль, микгдаль; млецъ – млети; моладзь – молодь; морг – моргъ; мураваць – муровати; мша – мша; мэчэт – мечеть; мянтуз – ментузь і інш.), што складае каля 38 % ад агульнай колькасці лексем. Гэтую лічбу можна прыняць за мінімальны працэнт пераемнасці.*

Але, акрамя эквівалентаў, пры высвятленні ступені пераемнасці трэба прымаць у разлік адзінкі, якія ўяўляюць сабой ідэнтычныя па значэнні марфалага-словаўтваральныя варыянты, напрыклад: *маладзюткі – молодюхный, мосцік – мостокъ, мужчына – мужчизна, мужыцкі – мужиковъ, музыкальный – музыцкий, мурашачка – мурацокъ, myśliciel – мыслячий*. Таксама ёсць усе падставы лічыць суадноснымі лексемы, якія адрозніваюцца пэўнымі семантычнымі адценнямі ў межах асноўнага значэння (напрыклад, *мізэрны* ‘вельмі малы, нязначны’, ‘схуднелы’, ‘убогі, бедны’ – *мизерный* ‘нікчэмны, няшчасны’, ‘малы, слабы’, ‘бедны’; *мушка* ‘памянш. да муха’ – *мушка* ‘насякомае’) або аб’ёмам значэння пры супадзенні як мінімум аднаго з семантычных фрагментаў (напрыклад, *маладзік* ‘месяц у першай квадра’ – *молодикъ* ‘малады месяц’, ‘юнак’, ‘маладая жывёла’; *миласьціна* ‘ахвяраванне жабраку, бедняку’ – *милостына, милостина* ‘міласціна’, ‘міласэрнасць’; *тоўпу* ‘моцны’ – *можный* ‘моцны’, ‘магчымы’; *мядніца* ‘медны таз’ – *медница* ‘посуд для вымярэння мёду, масла’, ‘таз’).

---

¹ Натуральна, што ў склад эквівалентаў не ўключаліся гістарычныя амонімы, напрыклад, *маца* ‘вельмі тонкія сухія праснакі, выпяканне якіх звязана з яўрэйскім велікодным абрадам’ [9] – *маца* ‘мера збожжа’ [4, т. 2]; *мультиан* ‘баваўняная варсістая тканіна’ – *мультиань* ‘жыхар Малдавіі’ або ‘від шаблі’; *мыцка* ‘дробнае насякомае’ – *мыцка* ‘круглая шапачка’.

У шэрагу выпадкаў слова са “Слоўніка мовы «Нашай Нівы»” не мае прамых адпаведнікаў у “Гістарычным слоўніку беларускай мовы”, але натуральна ўпісваецца ў адпаведны словаўтваральны рад, што дазваляе дапусціць верагоднасць яго існавання ў старабеларускай мове, напрыклад: *магільны* – [могильный], бо *могилка*, *могильникъ*; *манетны* – [монетный], бо *монета*; *махляваць* – [махлявати], бо *махлярство*, *махляръ*; *мель*, *мелка* – [мель], [мелка], бо *мелкий*; *моршчына* – [морищина], бо *морищити*.

Пры ўліку усіх гэтых момантаў атрымліваецца, што 535 лексем на літару *М* у “Слоўніку мовы «Нашай Нівы»” маюць поўныя, частковыя ці патэнцыяльныя адпаведнікі ў “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” (75 % ад агульнай колькасці лексем). А калі прыняць пад увагу, што у многіх выпадках адсутныя ў старабеларускай мове лексемны ўтвараюць словаўтваральныя гнёзды (*магазын*, *тагазупіер*, *тагазупінік*, *магазынны*, *тагазупову*; *матрос*, *матроскі*; *машыніст*, *машынка*, *машынны*) і лічыць толькі апорныя лексемны, то атрымліваецца максімальны працэнт пераемнасці – 78,5 %. Атрыманая лічбы аказваюцца суадноснымі з лічбай ў 70 %, якую прыводзіць І. Будзько на падставе супастаўлення складу агульнаўжывальных лексем у старабеларускай і сучаснай беларускай літаратурнай мове [3, с. 42].

Паказальна, што сярод лексем, зафіксаваных на пачатку ХХ стагоддзя, якія не маюць старабеларускіх адпаведнікаў, пераважаюць новыя запазычанні (*манеж*, *манер*, *манеўры*, *марсэльеза*, *мартыра*, *марынарка*, *маскарад*, *медык*, *мікадо*, *мікроб*, *мیکроскоп*, *мінаносец*, *мінэнвэрфэр*, *мітынг*, *місіонэр*, *модэль*, *модэрніст*, *мотосыклетка*, *мотыв*, *музей*, *муніцыпальны*, *muskuł*, *муштра*, *мэбля*, *мэджыліс*, *mechanik*), наватворы ад раней вядомых лексем, у тым ліку назвы новых рэалій (*малакасос*, *малатарка*, *махавік*, *месячнік* ‘перыядычнае выданне’ і інш.), а таксама вузкія дыялектныя найменні (*мадзець*, *мантожыць*, *мацярдуюшка*, *мэтлік* і інш.). Такія адзінкі складаюць 76 % (135 са 177) сярод лексем, несудносных у рээстрах аналізуемых слоўнікаў.

Акрамя франтальнага параўнання лексічнага складу ў старабеларускі і новы перыяды моўнай гісторыі, мэтазгодна таксама ажыццявіць падлікі ў межах асобных лексічных аб’яднанняў, напрыклад, у такіх праблемных з пункту погляду пераемнасці груп, як *абстрактная* і *запазычаная* лексіка. Лексемны абстрактнай тэматыкі, як і лексемны іншамоўнага паходжання, падчас моўнага заняпаду па прычыне слабой моўна-камунікатыўнай запатрабаванасці з’яўляюцца найбольш уразлівымі, схільнымі да знікнення, таму працэнт пераемнасці ў межах гэтых груп асабліва паказальны.

У выніку аналізу *абстрактнай* лексікі, праведзенага на матэрыяле твораў вядучых беларускамоўных пісьменнікаў XIX стагоддзя – В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча², было выяўлена больш 200 лексем абстрактнага зместу. Некаторыя з іх ліку адзначаны ў рэестры “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” (у апублікаваных выпусках і ў картатэцы да слоўніка з фондаў Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі) у некалькі іншым графічным і фанетыка-арфаграфічным афармленні, але ў аналагічным семантычным абліччы: *abiecańnie* (ст.бел. *обецање, обещание*), *abyczaj* (*обычай, обечай, обичай, обычей*), *adwaha* (*одвага*), *apieka* (*опека*), *bałamuctwa* (*баламутство*), *wierność* (*верность*), *wina* (*вина*), *wola* (*воля*), *hańba* (*ганба, ганьба*), *hrech* (*грехъ, грихъ, хрехъ*), *hultajstwa* (*гултайство*), *zwada* (*звада*), *zdarouje* (*здоровье, здорovie*), *zmysł* (*змысл*), *kachannie* (*коханье, каханье, кохание*), *krywda* (*крывда, кривда*), *litaść* (*литость*), *milaść* (*милость*), *nadzieja* (*надея*), *paraść* (*напасть*), *nienawiść* (*ненависть*), *panowanie* (*панованье, панование, панованне, понованье*), *sila* (*сила*), *sława* (*слава*), *smiełaść* (*смелость*), *starch* (*страх*), *tuha* (*туга*), *chwala* (*хвала*), *cichaść* (*тихость*), *cnota* (*цнота*), *czesnaść* (*чесность*), *cześć* (*честь*) і інш.

Акрамя літаральных лексіка-семантычных супадзенняў, да прыкладаў пераемнасці, на наш погляд, можна аднесці лексемы, якія або ўтварыліся ад старых дзеяслоўных і прыметнікавых асноў (*вередети* – *wierad*, *здзятися* – *zdziajsnieńnie*, *сваритися* – *swarka*, *смажыти* – *smaha*, *спаткати* – *spatkanie*, *ухватити* – *uchwatka*, *маленький* – *malenstwa*), або ў параўнанні са старабеларускай мовай аформіліся новымі суфіксамі (*бреханье* – *brachnia*, *будучее* – *buduczynia*, *гостина* – *haszczeńnie*, *дешевость* – *dzieszawizna*, *лаянье* – *łajka*, *любовь* – *liboy*, *насмеянье* – *nasmieška*, *ошуканина*, *ошуканье* – *aszukanstwa*, *страховиско*, *страховище* – *strachatnia*), або ў новай беларускай мове страцілі былы суфікс (*глумление* – *hlum*, *доказанье* – *dokaz*, *загаданье* – *zahad*, *сумованье* – *sum*, *трафунокъ* – *traf*).

У цэлым суадносны абстрактны пласт ў мове старабеларускага і новага перыядаў складае прыкладна 70-75 %. Гэтая прадстаўнічая лічба дазваляе сцвярджаць, што на новым этапе моўнага развіцця фактычна адбывалася рэанімацыя літаратурнага ўжывання абстрактных лексем.

² Гл.: [Bahuszewicz F.]. *Dudka białoruskaja Macieja Buraczka*. Kraków, 1891; [Bahuszewicz F.]. *Smyk białoruski Symona Reŭki s pad Barysawa (F. Bohušeŭiča)*. Pb., 1908; [Dunin-Marcinkiewicz W.]. *Dudarz białoruski czyli wszystkiego potrosze*. Mińsk, 1857; [Dunin-Marcinkiewicz W.]. *Hapon*. Mińsk, 1855; [Dunin-Marcinkiewicz W.]. *Wieczarnicy*. Pieciarburh, 1909; [Dunin-Marcinkiewicz W.]. *Sielanka*. Wilno, 1846.

Пераемнасць у групе *запазычанай* лексікі паспрабуем выявіць на падставе матэрыялу “Слоўніка беларускай мовы” І. Насовіча (1870) [8]. Яго дадзеныя вельмі паказальныя, паколькі гэта адзіная крыніца XIX стагоддзя, у якой іншамоўныя адзінкі, ужывальныя ў тагачаснай беларускай мове, масава прадстаўлены, пэўным чынам сістэматызаваны і лексікаграфічна апрацаваны.

У “Слоўніку” І. Насовіча выяўляюцца дзве разнавіднасці запазычанняў. Першую складаюць лексемы (115 адзінак), якія самім аўтарам аднесены ў разрад іншамоўных, напрыклад: *адыстарь* (нар. оть Латин. Adinstar) ‘точь-вь-точь’; *маргель* (Лит. marga) ‘известковый камень, попадается вь глинѣ’; *лемэнтарь* (Польск. Elementarz) ‘букварь’ і інш. Да другой разнавіднасці адносяцца словы (каля 400 адзінак), якія не пазначаны І. Насовічам як запазычанны, але маюць выразныя рысы іншамоўнасці: *абсолюція*, *автэнтыкь*, *вресень*, *инстынкть*, *мѣшканець*, *наслѣддзе*, *празникь*, *псуваць*, *реестрь*, *штукмайстерь* і інш.

Не спрачаючыся з кваліфікацыямі І. Насовіча адносна паходжання лексем, адзначым, што з першай групы запазычанняў ўжывальнымі ў старабеларускі перыяд былі 20 з 42 запазычанняў з класічных моў (у Насовіча *вершь* – ст. бел. *вершь*; *лотрь* – *лотрь*; *оказыя* – *оказия*, *оказея*, *оказыя*; *пасія* – *пассия*, *пассыя*; *рацыя* – *рация*, *рацея*, *рацыя* і інш.), 8 германізмаў з 13 (*варта* – *варта*; *виншоваць* – *виншовати*; *гвалть* – *гвалть*, *кгвалть*; *дахь* – *дахь*; *лихтарня* – *лихтарня* і інш.), 2 паланізмы з 6 (*габаць* – *габати*; *цвинтарь* – *цвинтарь*), 1 гебраізм з 16 (*рабинь*, *рабэй* – *рабби*, *раббинь*, *рабинь*, *равви*), 1 літуанізм з 38 (*отоса* – *отоса*). Такім чынам, пераемнасць са старой мовай дэманструюць 48 % лацінізмаў, 61 % германізмаў, 33 % паланізмаў, 6,2 % гебраізмаў, 2,6 % літуанізмаў. У цэлым пераемнасць са старабеларускім перыядам тут складае прыкладна 30 %. У другой групе працэнт пераемнасці вельмі блізкі – каля 32 %: (напрыклад, у Насовіча *антэцессорь* – ст. бел. *антецесорь*, *антецессорь*; *баданне* – *баданье*, *бадание*; *бондачка* – *бонда*; *гамоваць* – *гамовати*, *гамовать*; *долегаць* – *долегати*; *интэрэсь* – *интересь*; *квота* – *квота*, *квото*; *латвый* – *латвий*; *парфумь* – *парфума*, *перфума*; *рата* – *рата*; *экспэнсованне* – *экспенсованье*; *фортуна* – *фортуна*).

Для запазычанай лексікі такі узровень пераемнасці можна прызнаць дастаткова высокім. Значыць, у надзвычай цяжкі перыяд свайго існавання беларуская мова здолела не адарвацца ад сваіх каранёў і захаваць пераемнасць нават у адной з найбольш “слабых” частак лексічнага складу.

Устаноўленая наяўнасць лексіка-семантычнай сувязі на розных моўна-гістарычных этапах, як у мове ў цэлым, так і ў асобных лексічных

падраздзяленнях, можа служыць доказнай базай пры высвятленні пытання аб пераемнасці паміж старабеларускай і новай беларускай літаратурнай мовай.

Увогуле ж такія факты, як абмежаванне пісьмовага выкарыстання беларускай мовы ў XVIII стагоддзі і яе далейшае, пачынаючы з XIX стагоддзя, развіццё на новай базе – народных гаворках, відаць, не варта лічыць моўным разрывам, кваліфікуючы “разрыў” як “проціпаняцце” пераемнасці [10, с. 32]. Гэта быў разрыў, які не прывёў да перапынення моўных традыцый, а толькі выступіў фактарам пераходу да новай якасці, падштурхнуў непазбежную, выкліканую жыццём замену штучных, адарваных ад жывой моўнай асновы пісьмовых нормаў, якія былі ўласцівы старой беларускай літаратурнай мове. У выніку падзея “разрыву” абарвала пераемнасць, якая страціла сувязь з часам, і аказалася ўключанай у парадак зусім іншай пераемнасці.

Літаратура

1. Анічэнка У. В. Помнікі беларускай дзелавой мовы ў бібліятэках Польскай народнай Рэспублікі // Беларуская мова. – 1978. – Вып. 6. – С. 3-12.
2. Баханькоў А. Я. Гісторыя працягваецца // Весці АН БССР. – Сер. грамад. навук. – 1971. – № 3. – С. 134-137.
3. Будзько І. У. Прэзентацыя гістарычнага матэрыялу ў электронным слоўніку беларускай мовы: да праблемы лексічнай пераемнасці старабеларускай і сучаснай беларускай літаратурнай мовы // Беларуская лінгвістыка. – 2008. – Вып. 62. – С. 38-47.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 1-30. – Мінск, 1982-2010.
5. Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: У 2-х т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – Т.1.
6. Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: У 2-х т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – Т.2.
7. Мова “Нашай Нівы”. Варыянтнасць. Сінанімія. / Пад рэдакцыяй д-ра філ. навук, праф. В. П. Лемцюговай. – Мінск, Беларуская навука, 2005.
8. Насовіч І. Слоўнік беларускай мовы. – Спб., 1870.
9. Слоўнік мовы “Нашай Нівы” (1906-1915). – Т. 2. – Мінск, “Тэхналогія”, 2007.
10. Смолина А. Н. Преемственность и разрыв как основная модель истории // Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории. Материалы научной конференции. Москва, 20-22 ноября 2000 г. – Москва, 2000. – С. 30-33.
11. Струкава С. М. Лексіка беларускай мовы: Гісторыя і сучаснасць. – Мінск, ВТАА “Права і эканоміка”, 2008.
12. Шакун Л. М. Образование белорусского национального литературного языка // Карані роднай мовы. Выбраныя працы па гісторыі мовы. – Мінск, 2001. – С. 26-36.

ТЭРМІНЫ *ІСК* І *ІСЦЕЦ* У БЕЛАРУСКІМ ЗАКАНАДАЎСТВЕ

Тэрміны *іск* і *ісцец* выкарыстоўваюцца ў заканадаўчых актах, якія рэгулююць грамадскія адносіны, што ўзнікаюць пры расследаванні зланчынстваў, разглядзе і вырашэнні спраў крымінальнага, грамадзянскага, адміністрацыйнага судаводства.

У сучасным заканадаўстве першыя такія акты з'явіліся на беларускай мове ў пачатку 1930-х гадоў. У 1930 г. быў перакладзены і выдадзены Грамадзянскі працэсуальны кодэкс, у 1932 г. – Крымінальна-працэсуальны кодэкс.

Тэрмін *іск* у гэтых кодэксах ужываецца для абазначэння

1) звароту пацярпелай асобы ў суд з просьбай абараніць парушаныя правы: *Грамадзянскі іск можа быць пададзен і пры распачатку крымінальнай справы, і ў час дасудовага сьледства...* (КПК-32, 15)³; *Іскі падаюцца суду, у раёне якога адказчык мае сталае пражываньне альбо сталы занятак* (ГПК-30, 25);

2) матэрыяльна-прававога патрабавання пацярпелага да адказчыка: *Цана іску паказваецца ісцом* (ГПК-30, 37); *Цана іску вылічаецца... у ісках, якія складаюцца з некалькіх самастойных іскавых патрабаваньняў* (ГПК-30, 36);

3) спосабу распачынаньня справы: *У дачыненні пададзенага грамадзянска іска суд... пастанаўляе не разглядаць іск, калі падсудны апраўдан за адсутнасцю ў яго дзеяннях складу злачынства* (КПК-32, 327);

4) судовай справы, працэсу: *даны іск на акалічнасьцях справы ўдабней вырашаць на месцы ўчынення галоўных паверачных дзеяньняў* (ГПК-30, 103); *Калі пры разборы крымінальнай справы адмоўлена ў грамадзянскім іску, паданьне таго ж іску ў другі раз у парадку грамадзянскага працэсу не дазваляецца* (КПК-32, 328).

Меў пашырэнне ў кодэксах і вытворны прыметнік *іскавы*: *іскавае патрабаваньне* (ГПК-30, 39), *іскавая заява* (ГПК-30, с. 76), *іскавая справа* (ГПК-30, 79).

Выкарыстанне тэрміна *ісцец* у ГПК-30 і КПК-32 ілюструць такія прыклады: *Іск можа быць пададзены супольна некалькімі ісцамі альбо да некалькіх адказчыкаў* (ГПК-30, 163); *Пад словам “стораны” разумеюцца пракурор, які падтрымлівае ў працэсе абвінавачваньне,*

---

³ У ілюстрацыйным матэрыяле захоўваюцца моўныя асаблівасці арыгінальнага тэксту. У дужках пасля коскі – нумар артыкула кодэкса.

грамадзянскі *ісьцец* і прадстаўнікі яго інтарэсаў, падвіноўны, яго законныя прадстаўнікі і абаронцы... (КПК-32, 23).

Пазнейшыя рэдакцыі ГПК і КПК⁴ таксама аперыруюць гэтымі тэрмінамі: *Адмова ў іску, пастаноўленая ў парадку грамадзянскага судаводства, пазбаўляе істца права паўторнага прад'яўлення таго ж іску на крымінальнай справе* (КПК-61, 56); *Цана іску ўказваецца істцом* (ГПК-65, 56).

Яшчэ раней за першыя зборы законаў, у 1926 г., тэрміны *іск* і *ісьцец* прапанавалі да ўжытку складальнікі руска-беларускага слоўніка “Тэрміналогія права” – дзясятага выпуску серыі “Беларуская навуковая тэрміналогія” [БНТ-10]. Аднак увядзенне гэтых тэрмінаў выклікала непрыманне з боку асобных тагачасных спецыялістаў. Правазнавец Леў Акіншэвіч, рэцэнзуючы слоўнік, выказаў меркаванне, што слова *іск* “беларуская мова, бясспрэчна, не ведае, гэта чыста расійскае слова” [6, с. 190]. На яго думку, неабходна выкарыстоўваць тэрмін *позыў* ці *позва*. Не падтрымаў Л. Акіншэвіч і тэрмін *ісьцец* і параіў узяць “добры тэрмін з Байкова ды Гарэцкага *пазывальнік*” [6, с. 190].

У 80-я гады ХХ ст. і ў пачатку ХХІ ст. гэтыя тэрміны зноў сталі аб’ектам крытыкі з боку некаторых лінгвістаў і правазнаўцаў. Тэрмін *іск* характарызаваўся як “варты жалю прадукт савецкай эпохі” [3, с. 100]. Замест *іск* і *ісьцец* прапаноўваліся, як і ў 1920-я гг., альтэрнатыўныя варыянты *пазоў/позва* і *пазоўнік* [1; 3; 5].

Аргументам непрымання тэрміна *іск* была неўласцівасць для беларускай літаратурнай мовы яго матыватара – дзеяслова *іскаць*, прыдатнасць варыянта *пазоў/позва* пацвярджалася практыкай яго выкарыстання, як і дзеяслова *пазваць*, ў старабеларускім канцылярска-юрыдычным пісьменстве.

Цалкам падтрымліваю пазіцыю прыхільнікаў развіваць тэрміналогію, выяўляючы і падкрэсліваючы самабытнасць і адметнасць беларускай мовы. Згодная з тым, што замест тэрміна *іск* лепш было б ужываць утварэнне спецыфічна беларускае, паколькі “*іск* – бязафіксавае ўтварэнне ад пазалітаратурнага дзеяслова *іскаць*” [3, с. 101]. Аднак прапанаваныя варыянты і прыведзеныя на іх карысць аргументы немагчыма прыняць як дастаткова пераканаўчыя.

Па-першае, выкарыстанне ўтварэнняў з каранем *-іск-* таксама было ўласцівым старабеларускай мове, прычым не толькі ў якасці агульнаўжывальных слоў, але і ў якасці тэрмінаў. Дзеяслоў *іскати* з’яўляўся кампанентам устойлівых словазлучэнняў *іскати правом* (на

---

⁴ Акрамя ГПК-30 і КПК-32, у якасці крыніцы ілюстрацыйнага матэрыялу выкарыстаны ГПК-65 і КПК-61. Рэдакцыі ГПК-1998 і КПК-1999 выдаваліся толькі на рускай мове.

праве) ‘дабівацца праз суд чаго-небудзь’, *искати вины* ‘абвінавачваць’, *искати помсты* ‘помсціць’, якія адзначаны ў Вісліцкім статутце, Статутце ВКЛ, Трыбунале ВКЛ і іншых юрыдычных дакументах [ГСБМ-14, с. 151-152].

Па-другое, дзеяслоў *позвати* ‘выклікаць у суд’ [ГСБМ-25, с. 408] у сучаснай мове выцеснены дзеясловам *выклікаць* і гэтак жа, як дзеяслоў *іскаць*, не з’яўляецца літаратурным. У выніку атрымліваецца, што ўтварэнне прапанаванага варыянта *пазоў/позва* аналагічнае ўтварэнню слова *иск*: гэта бязафікснае ўтварэнне ад пазалітаратурнага цяпер дзеяслова *пазваць*.

Па-трэцяе, тэрмін *пазоў/позва* вядомы беларускаму заканадаўству, як старажытнаму, так і сучаснаму, у іншым значэнні: *позевь* (*позовь*, *позэвь*) ‘выклік у суд; судовая павестка’ < стп. *rozew*. *Позывати* ‘выклікаць у суд’ < стп. *rozuwać* [2, с. 53]. Таксама і паводле Гістарычнага слоўніка беларускай мовы, *позовь* – гэта ‘выклік у суд, павестка’ [ГСБМ-26, с. 5], а не заява (матэрыяльна-прававое патрабаванне) ад пацярпелага, накіраваная ў судовы орган. У залежнасці ад урадавай інстанцыі, з якой пазоў зыходзіў, адрознівалі *пазоў гаспадарскі, дворны, земскі, падкаморскі* і інш. [ГСБМ-26, с. 5]. Са значэннем ‘выклік у суд’ выкарыстоўваўся і тэрмін *ліст пазоўны*: *служебникъ... листъ позовный подасть а поведать wt которог сидьи* [ГСБМ-17, с.].

У слоўніку “Тэрміналогія права”, выдадзеным у 1926 г., побач з тэрмінам *позва* прапануецца і *павестка*: *повестка – павестка, позва* (БНТ-10, с. 20). Стваральнікі беларускамоўнага тэксту ГПК-30 і КПК-32 аддалі перавагу першаму з прапанаваных варыянтаў: *Павесткі* суду ўручаюцца самім выклікаемым асобам (ГПК-30, 69); *Падвіноўны*, які знаходзіцца на волі, выклікаецца *павесткай* на пошце альбо праз міліцыю (КПК-32, 265).

Характэрна, што рэдакцыі гэтых кодэксаў 1960-х гадоў для абазначэння выкліку ў суд паслядоўна выкарыстоўваюць тэрмін *позва*: *Абвінавачваемы, які знаходзіцца на волі, выклікаецца да следчага позвай... позва ўручаецца пад распіску...* (КПК-61, 144); *выклік у суд сведак, экспертаў і перакладчыкаў праводзіцца судовымі позвамі* (ГПК-65, 78); *Адначасова з позвай суддзя накіроўвае адказчыку копію іскавай заявы...* (ГПК-65, 79).

Як адзначалася ўжо, непрыманне выклікаў (як у 1920-я гг., так і ў наш час) і тэрмін *ісцец*.

Мікола Гуткоўскі, дакладаючы ў юрыдычнай секцыі навуковага таварыства пры БДУ аб выніках работы па ўкладанні 10-га выпуску “Беларускай навуковай тэрміналогіі” (“Тэрміналогія права”), называе

тэрмін *ісцец* сярод слоў, уключаных у гэты слоўнік са старабеларускага канцылярскага-юрыдычнага пісьменства, у прыватнасці з Метрыкі Вялікага княства Літоўскага [4, 85]. Асобу, якая звярталася ў судовы орган з мэтай абароны свайго парушанага права, даўней называлі таксама і тэрмінам *повад*: *повод виноватог правом всегда ищетъ* [ГСБМ-14, с. 152].

Паколькі варыянтамі для замены тэрмінаў *іск* і *ісцец* прапаноўвалі аднакаранёвыя *пазоў/позва* і *пазывальнік/пазоўнік*, можна дапусціць, што *іск* і *ісцец* таксама ўспрымалі як аднакаранёвыя. Аднак *ісцец* паходзіць не ад *искать*, як “тлумачаць звычайна па народнай этымалогіі, а ад *істы* ‘заможны’, ‘уладальнік рухомасці’” [ГЭС, с. 360], якое ў сваю чаргу карэліруецца з назоўнікам *истизна* ‘сапраўдная (без працэнтаў і прыбытку) сума грошай; кошт, цана чаго-небудзь’; ‘уласнасць’ [ГСБМ-14, с. 184]; ‘капітал, уласнасць’ [SEJeP, с. 194]. *Истизна* паходзіць са старапольскага *iścizna* [2, с. 78]. У рад аднакаранёвых уваходзіў і дзеяслоў *истити* ‘забяспечваць; выплочваць’.

Дарэчы, БРС-25 прыводзіць асабовую назву *пазывачы*, *-вач* як адпаведнік рускаму *судебный пристав* (БРС-25, с. 215).

Як паказаў ілюстрацыйны матэрыял, тэрміны *іск* і *ісцец* паслядоўна ўжываюцца ў сучасных беларускіх заканадаўчых тэкстах. Аднак з прычыны ўтварэння ад неўласцівай асновы (*іск*) і памылковага ўяўлення аб этымалогіі (*ісцец*) гэтыя тэрміны выклікаюць непрыманне пэўнай часткі носьбітаў беларускай мовы. Прапанаваныя альтэрнатыўныя варыянты таксама не вызначаюцца дасканаласцю.

Літаратура

1. Белавусаў Уладзіслаў. Юрыдычная тэрміналогія: нарыс праблематыкі / У. Белавусаў // Праўнік. Часопіс юрыстаў і палітолагаў. – 2005. – № 1. – С. 120-124.
2. Булыка А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV-XVIII стст. / А.М. Булыка – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 256 с.
3. Бушлякоў Ю.С. Беларуская праўніцкая тэрміналогія: крыніцы пурыстычнага абнаўлення / Ю.С.Бушлякоў // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Мінск: БДУ, 1998. – С. 99-101.
4. Гуткоўскі М. Беларуская праўная тэрміналогія /М. Гуткоўскі // Працы БДУ. 1927. – № 14-15. – С. 81-91.
5. Маладзяшын Раман. Праўныя тэрміны ў слоўніку Івана Насовіча / Р.Маладзяшын // Праўнік. Часопіс юрыстаў і палітолагаў. – 2006. – № 2. – С. 169-171.
6. Окіншэвіч Л. Да пытання пра беларускую юрыдычную тэрміналогію / Л. Окіншэвіч // Полымя. – 1928. – № 4. – С. 189 – 195.

Скарачэнні (слоўнікі)

БНТ-10 – Беларуская навуковая тэрміналогія. Выпуск дзесяты. Тэрміналогія права. Мінск: Інстытут беларускай культуры, 1926. – 104 с.

БРС-25 – Беларуска-расійскі слоўнік / М. Байкоў, С. Некрашэвіч. – Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва, 1925. – 356 с.

ГСБМ-14 – Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства ім. Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1996 – 301 с.

ГСБМ-17 – Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства ім. Я.Коласа. – Мінск: Беларус. навука, 1998 – 365 с.

ГСБМ-25 – Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства ім. Я.Коласа. – Мінск: Беларус. навука, 2005. – 428 с.

ГСБМ-26 – Гістарычны слоўнік беларускай мовы ім. Я.Коласа. – Мінск: Беларус. навука, 2006. – 444 с.

ГЭС – Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. – 6-е изд., стереотип. – Москва: Рус.яз. – Медиа, 2004. Т. 1: А – Пантомима. – 623 с.

SEJeP – Brückner Aleksander. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1989. – 806 s.

Скарачэнні (крыніцы)

ГПК-30 – Грамадзянскі працэсуальны кодэкс Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі. – Мінск: Выд. НКЮ БССР, 1930.

ГПК-65 – Грамадзянскі працэсуальны кодэкс Беларускай ССР. – Мінск: Беларусь, 1965.

КПК-32 – Крымінальна-працэсуальны кодэкс Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі. – Мінск: Выд. НКЮ БССР, 1932.

КПК-61 – Крымінальна-працэсуальны кодэкс Беларускай ССР. – Мінск: Дзярж. выд-ва БССР, 1961.

Курловіч І. М. (Мінск)

АДЛІЧЭБНІКАВЫЯ ПРЫСЛОЎІ Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Прыслоўе як часціна мовы з’яўляецца неаднароднай і стракатай паводле свайго саставу лексіка-граматычнай катэгорыяй, якая ўключае ў сябе складаную сістэму даволі далёкіх адзін ад аднаго тыпаў слоў. Без перабольшвання можна сказаць, што прыслоўе – адна з галоўных сфер узаемадзеяння розных часцін мовы. Вобразна кажучы, у прыслоўі ‘ўпадаюць’ і з іх ‘выцякаюць’ словы ўсіх іншых класаў.

Паводле семантыкі і асаблівасцей словаўтварэння вылучаюцца:

1) прыслоўі прадметна-акалічнасныя, якія суадносяцца з назоўнікамі (зімой, зараз);

2) прыслоўі якасныя або якасна-адносныя, якія суадносяцца з прыметнікамі (па-новаму, часта, укрутую);

3) прыслоўі лічбавыя колькасныя, якія суадносяцца з лічэбнікамі (двойчы, удвая);

4) прыслоўі працэсуальныя, дзейсныя, якія суадносяцца з дзеясловамі (стаўма) [2, с. 202].

Іншыя групы слоў, якія належаць да прыслоўяў, уліваюцца ў адзін з гэтых разрадаў.

Трэба адзначыць, што сярод прыслоўяў адлічэбніковыя ўтварэнні вылучаюцца ў асобны разрад. Гэта з’ява не назіраецца сярод назоўнікаў і дзеясловаў, і толькі ў нейкай ступені сустракаецца сярод прыметнікаў (парадкавыя прыметнікі).

У старабеларускай мове лічэбнікі былі базай для ўтварэння многіх прыслоўяў. Цяпер многія прыслоўі з’яўляюцца застылымі склонавымі формамі саміх лічэбнікаў або ўтвораных ад іх назоўнікаў і прыметнікаў. З прыметнікамі суадносіцца шэраг прыслоўяў на *-о*. Некаторыя прыслоўі ўтварыліся з застылых словазлучэнняў з лічэбнікамі.

У помніках старабеларускага пісьменства мелі хаджэнне прыслоўныя словаформы, якія суадносяцца з вытворнымі прыметнікамі:

Одинако прысл. *Аднолькава*. судьи... ижьбы судили каждого стану особу одинако, хто бы въ которомъ хоружстве имения мель, прекладаючи въ томъ обтяженъе шляхте (АЗР, III, 51, 1554) [1 -- 22, с. 21].

Однаково прысл. 1. *Аднолькава*. вси одностайне однаково тыми словы сознали (АВК, VI, 173, 1599). 2. *Усё роўна, тым не менш, у любым выпадку*. Яким Саковичъ того подданого до присеги не пустиль, поведаячи, ижь дей однаково мне на тотъ светъ ити, не хочу... его души обржати (АВК, XVIII, 162, 1598) [1 -- 22, с. 41].

Двойко прысл. 1. *Дваяка*. Значатся выступки лепшые, а тые двоякос гладят през сповед и скруху (Зб. 261, 121б). 2. *Двойчы, у два разы*. Сына мерзлой признает за первородного и дасть ему з того што мает все двояко (Біблія, 224-225); Адамъ преступивши приказаня, двояко згинуль (Мак., 103) [1 -- 7, с. 297].

Единако прысл. *Аднолькава, у роўнай меры*. О лекарстве сложенного. Также морковная и пастарнаковая дела их единако. толко же пасторнак и морковь дикая сложеніе их ся кого взяти высшняя морковное и покиноути что в нем (Арыст., 413) [1 -- 9, с. 157].

Еднако прысл. і зл. 1. прысл. Тое, што і *единако*. еднако повинни всехъ подданныхъ нашихъ, правомъ и згодою змоцнеными заховати (Апакр., 29б); Лепей завше еднако ниж один пребрат меру (Зб. 261, 102б) [1 -- 9, с. 171].

Единаково прысл. *Усё роўна*. Пакълиже вниидемъ во градъ *единаково* тамъ от гладу поремъ (Скар. ЧЦ, 198). Параўн. *еднаково* ў 1 знач. [1 -- 9, с. 157].

Другая група прыслоўяў на –о суадносіцца са складанымі прыметнікамі з першым кампанентам - лічэбнікам.

У некалькіх прыслоўях выступае форма **едино-**: *единонравно, единомыслне, единомыслено, единомысленно, едилично, единодушно*; іншыя маюць яе варыянт **одно-** са значэннем ‘які належыць да таго ж, такі ж:’ *однолично, одномыслено, одномысльне, одномыслне, одномыслно*. Параўн.:

Единонравно прысл. *Аднадушна*. *всемь...* прилучаемъ совершеннейшому преждезванному братству виленскому и лвовскому, единостно и единомыслно и единонравно правованом жити ведлугъ законенія стго православія благочестія, стое іерусалімскае (Дыяр., 154) [1 -- 9, с. 163].

Единомыслно, единомыслне прысл. Тое, што і *единомыслено*. зверхнейшого пастыра нашого, ... отъ всея Церкви... *единомыслне* обраного... за старшого своего маюць (АСД, II, 59, 1635) [1 -- 9, с. 162-163].

Единомыслено, единомысленно прысл. *Згодна, аднадушна, разам*. *Вси цари...* съехалися вкупу абы билися со исусомъ, и с людъми ізраилевыми, *единомыслено* и *единодушно* (Скар. ІН, 19) [1 -- 9, с. 162].

Единолично прысл. *Аднастайна, аднолькава, агульна*. *избранныи* же народ. *разноличны* соут. и *правда* ведется, *межи* сими *единолично*, *народоу* же *достоить*, *имеючи* *праву* вагоу и *меру*. и *правый* *товарь*, *не* *фалшивый* и *правый* *суд* (Арыст., 153). Параўн. *однолично* [1 -- 9, с. 162].

Единодушно прысл. *Аднадушна*. *вси Цари...* съехалися вкупу абы билися со исусомъ, и с людъми и с людъми ізраилевыми, *единомыслено* и *единодушно* (Скар. ІН, 19) Параўн. *единодушно* [1 -- 9, с. 162].

Одномыслено прысл. *Аднадушна*. *мы* *братья* *оукрасившеся* *добрыми* *делы*, *вдномыслено* *срцем* *радуися* *вбрадованна* (Чэцця, 162б). Параўн. *единомыслено, одномысльне* [1 – 22, с. 47].

Однолично прысл. Ні ў якім разе. *Вы* *бы* *однолично* *смутомъ* *никакимъ* *не* *верили* (АЗР, II, 386, 1610) [1 – 22, с. 47].

Одномысльне, одномыслне, одномыслно прысл. Тое, што і *одномыслено*. *вси* *восполокъ* *а* *вдномысльне* *вызнаваемъ* *сами* *на* *себе* *симъ* *нашымъ* *листомъ* (КВС, 563, 1552) [1 – 22, с. 47].

Група прыслоўяў мае ў першай частцы формы лічэбніка *два– або дву-*: *двулично, двакрыть, двакрыть, двакрыть, двакрыть*. Параўн.:

Двулично прысл. *Двудушна*. нехай большай ужо не вшуківаецца двулично ся указуючы нехай любь на правіцу або на левіцу вылучаецца (Дыяр., 167) [1 – 7, с. 298].

Двакrotь, дваkrotь прысл. Двойчы, двухкратна. Писаль до него дваkrotь листы (КСД, 798, 1512); яко Сынъ отъ Отца не дваkrotь, ани триkrotь родится (Пыт., 13-14) Параўн. *двакрать, дваkрать* [1 – 7, с. 275].

Двакрать, дваkрать прысл. Тое, што і *дваkrotь*. Яко се вышей по дваkrotне поменило, зошлый превелебный его милость... смертью зъ сего света зшоль (АВК, IX, 45, 1671) [1 – 7, с. 275].

Для ўтварэння такіх прыслоўяў выкарыстоўваліся асновы, звязаныя з лічбамі 1, 2, але не больш, бо прыметнікі з такімі каранямі пераходзяць у разрад якасных, якія могуць утвараць прыслоўі. Вялікія лічбы надаюць прыметнікам адценне лічбавага значэння, што перашкаджае развіццю якаснага значэння, а значыць і ўтварэнню прыслоўяў [2, с. 203].

Ад прыметнікаў з другім кампанентам *-крать-* (*-кrotь-*) утвараюцца прыслоўі, якія ўваходзяць у разрад лічбавых: *потрикrotь, потрыkrotь, девятъkrotь, десятъkrotь, двадцатъkrotь*. Параўн.:

Потрикrotь, потрыkrotь прысл. 1. *Тройчы, тры разы*. Которие вси земли и панство полское сплендровали и по триkrot войска полские пруские и немецкие барзо великие поразили (Хр. Польск., 10); которого Федора Скоблика били и пытали по трыkrotь (АВК, XVIII, 227, 1611). 2. *Утрайне*. Которых личбою потрикrot сто тысячей мужев быт поведают (Стрыйк., 425) [1 – 27, с. 333].

Десятъkrotь прысл. *Дзесяцікратна, у дзесяць разоў*. докул засмучаете дшу мою и оуражаете мя словы: се десят krot соромотите мя чи не стыдитесь докучати мне (Зб. 262, 196 – 20) [1 – 8, с. 69].

У сучаснай беларускай літаратурнай мове выкарыстоўваецца словаформа *адзіна* як прысл. да *адзіны* (у значэнні ўзмацняльна-абмежавальнага слова: *‘толькі,’ ‘адно,’ ‘выключна’*). *Адзіна магчымы спосаб*.

Адзіна... Першая састаўная частка слоў, якая адпавядае слову *адзіны* [3, с. 135]. У сучаснай беларускай літаратурнай мове замацаваліся і ўжываюцца прыслоўі *аднастайна, аднатонна, адначасова, аднадушна, двудушна* і іншыя з першым кампанентам - лічэбнікам.

Як адвэрбілізаваныя склонавыя формы можна разглядаць прыслоўныя словаформы *однова, одново, одновъ, одинова, одиново, одино* *‘аднойчы’* (Параўн. рус. *однажды ‘аднойчы’*).

Однава, одново, одновъ прысл. *Адзін раз*. Однова на людехъ брали по грошу зъ головы отъ присяги (КЗ, 473, 1448); на нделю вднова посполный торгъ бывал на тои оулицы (Валх., 43) [1 -- 22, с. 45].

Одинова, одиново прысл. 1. *Аднойчы*. вдинова бо клялся есми в святебливости моей, и не солгу (Пс. XVI, 91). Параўн. *единова* ў 1 знач. 2. *Адзін раз*. не одиново посылали есмо къ вамъ (АЗР, I, 93, 1480) [1 -- 22, с. 22].

Одино прысл. *аднойчы*. вдино молвих и не втвечаю и оу другое не приложу (Зб. 262, 296) [1 -- 22, с. 22].

У сучаснай беларускай літаратурнай мове са значэннем ‘*адзін раз*’ ужываюцца прыслоўныя словаформы *адзіна* і *аднойчы*. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы падае **аднойчы** (БРС, КТС) < адной + чы. Параўн. аднова (Нас.) ‘тс’ і рус. адновча [5, с. 88].

У пісьмовых помніках беларускай мовы XIV – XVII стст. сустракаюцца прыслоўі *двойчы, двоечы, двожды, двоижда, двократы, двоицею, двойчасто*, са значэннем ‘*двойчы, двухразова, у два разы*’. Параўн.:

Двойчы прысл. *Двойчы*. Чому мя цяю двоичи пытаешъ (Чэцця, 556) [1 – 7, с. 285].

Двоечы прысл. Тое, што і *двойчы*. уваж иж гсдъ исус великимъ плачем и воплем, яко апостоль мовит, двоечы то слово, втче, втче, туюж молитву повторал (Зб. 255, 242) [1 – 7, с. 283].

Двожды прысл. Тое, што і *двойчы*. Паметь ему чинити ...двожды у годъ (АСД, VI, 1-2, 1486) [1 – 7, с. 283].

Двоижда прысл. Тое, што і *двойчы*. Лноу ростеть двоижда оу год (Валх., 706) [1 – 7, с. 283].

Двократы прысл. *Двойчы, двухразова*. коли хочеш разоумети силоу книжноую то и двокроты почитай словеса (Чэцця, 2846) [1 – 7, с. 285].

Двойчасто прысл. *Двойчы, двухразова*. а еше и тое обачити треба, яко не просто злодейство пополняютъ, але двоичасто (Будны, 896) [1 – 7, с. 285].

Двоицею прысл. *Двойчы, у два разы*. и речеть есть лиже надобе чего дамъ тебе, и посемъ присоромотить тебе за столомъ своимъ, покуле не выпразнить тя двоицею или троицею (Скар. ІС, 226) [1 – 7, с. 285]. У сучаснай беларускай літаратурнай мове замацавалася прыслоўе *двойчы* ‘*два разы*’.

У прыслоўі *двойчы* вылучаецца аснова зборнага лічэбніка *двој-* і суфікс *-чы* (параўн. *трој-* + *-чы*). Паходжанне суфікса *-чы* не зусім зразумелае. Па меркаванні П.П. Шубы, *-ы* ў суфіксе ўзыходзіць да канчатка творнага склону (параўн. падобныя па функцыі і па значэнні

прыслоўі *пяццю, шасцю*). П. Шуба лічыць, што суфіксальны элемент *ч* можна збліжаць з *ц* у адлічэбнікавых назоўніках тыпу *тройца* (параўн. старажытнарускія *троица, двоица, седмица*).

Пісьмовыя помнікі беларускай мовы падаюць шэраг прыслоўных словаформ, якія ўтварыліся з формаў вінавальнага склону лічэбнікаў + прыназоўнікі *в(во, ве), у: ведвое, вдвое, удвое, водвое, водвой, втрое*. Параўн.:

Вдвое, удвое прысл. *Удвая*. а за проездъ и за шкоду его предсе маемъ удвое оправити грошъ на грошъ (АВК, XVII, 253, 1541) [1 – 3, с. 285].

Водвое прысл. *Удвая*. Водвое великое имя приимаетъ ннешнии празникъ (Чэцця, 170) [1 – 4, с. 77].

Водвой прысл. Тое, што і *водвое*. Оный позванный водъвой або вотрой на себе мусить стравити, нижли то строить, о што на него жалуеть (КПД, 32, 1538) [1 -- 4, с. 77].

Ведвое прысл. Тое, што і *вдвое*. Третьего дня ведвое покусы и побудки почуль (Зб. 107, 121) [1 -- 3, с. 285].

Втрое прысл. *Утряя*. Глава д... в дружбе и о втрое звитой веръви (Скар, ЕК, 76) [1 – 5, с. 51].

У сучаснай беларускай літаратурнай мове ўжываюцца прыслоўі *ўдвая (удвое), утряя (утрое)* са значэннямі адпаведна ‘*у два разы*’, ‘*у тры разы*.’

Сустракаецца ў помніках старабеларускай мовы прыслоўная словаформа *пополамъ*, утвораная пры дапамозе прыназоўніка *по* + давальны склон мн. л. лічэбніка *пол* – *половина*. Параўн.:

Пополамъ прысл. *Папалам, на роўных долях з кім-н.* достало князю Богдану... князю Дмитрию ловенье рыбъ и боброгонъ зъ княземъ Богданомъ въ Духоровце и индей пополамъ (АВК, XIII, 13, 1508) [1 -- 26, с. 378].

Параўнаем яшчэ старыя *наполь* і *наполы* (з вінавальным склонам адз. і мн. л. лічэбніка *поль*):

Наполь прысл. 1. *Папалам, на дзве роўныя часткі*. при томъ дей бои тому Лукашу Трумповичу косу перебито наполь (АВК, XXI, 46, 1555). 2. *Пароўну*. хто коли свои свіньи оу чіиж гаи на жолудъ оугонит а тот застанеть чіи лес... имаеть во вборону оу нашу оугонить а с нами наполь поделить (Вісл., 376). 3. *На роўных долях з кім-н.* мель дей онъ тую пшеницу со мною наполь сеяти (АВК, XVII, 276, 1541). 4. *Напалам, у сумесі з чым-н.* одинъ добрый человекъ... принесль воскъ свежий на поль зъ огарковымъ (ИЮМ, VIII, 383, 1623) [1 -- 19, с. 205].

Наполы прысл. 1. *Папалам, на дзве прыблізна роўныя часткі, напалавіну*. ветрила карабельная разодрало напоны и оувергло в море

(Чэцця, 91). Параўн. *наполь* у 1 знач. 2. *Пароўну*, у *аднолькавай колькасці*. Маюць они тое імяне отчинное Русивль... *наполы* делити по близкости после дядиное своее Федковое жывота (КЗ, 519, 1494). Параўн. *наполь* у 2 знач. 3. *На роўных долях з кім-н.* онъ тую пшеницу въ него *наполы* сеяти взялъ (АВК, XVII, 276, 1541). Параўн. *наполь* у 2 знач. [1 – 19, с. 206].

У сучаснай беларускай літаратурнай мове ўжываецца прыслоўе *напалавіну* (*на* + форма вінавальнага склону ад *палавіна*), а таксама з паметай размоўнае падае ТСБМ прыслоўі *напалам*, *напалову* і *напалам*. Прыслоўі *напалам*, *напалам*, паводле П.П. Шубы (с. 115), вынік кантамінацыі *напал* і *напалам*, што ўяўляе прыназоўнікавае спалучэнне з формай дав. скл. парнага ліку [6, с. 230].

Напалову – прыслоўі на –у фармальна суадносяцца з канструкцыяй *на* + наз. ж. р. у ф. В. скл. [4, с. 140].

Пісьмовыя помнікі беларускай мовы XIV – XVII стст. зафіксавалі шэраг прыслоўяў адлічэбнікавага паходжання. Адны з іх трывала замацаваліся ў сучаснай беларускай мове і шырока выкарыстоўваюцца ў паўсядзённым жыцці, іншыя перайшлі ў склад пасіўнай лексікі, а некаторыя наогул выйшлі з ужытку.

Літаратура

1. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 4, 5, 7, 8, 9, 19, 22, 26, 27. / рэд. А.М. Булыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984 – 2007.
2. Супрун А.Е. Наречия с корнями числительных / А.Е. Супрун // Учёные записки филологического факультета [Киргизского Государственного университета]. – Фрунзе, 1957. – Вып. IV. – с. 201-213.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / К.К. Атраховіч. – Мінск: Бел. Сав. Энцыклап. імя П. Броўкі, 1977. – Т. 1. – с. 608.
4. Шуба П.П. Прыслоўе ў беларускай мове / П.П. Шуба. - Мінск: Выдавецтва Акадэміі Навук БССР, 1962. – с. 193.
5. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Вып. 1 / склад.: В.У. Мартынаў [і інш.]; рэд. Цыхун Г.А. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – с. 440.
6. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Вып. 7 / склад.: І.І. Лучыц-Федарэц [і інш.]; рэд. Цыхун Г.А. – Мінск: Бел. навука, 1991. – с. 672.

Муравіцкая А. М. (Мінск)

СТАНАЎЛЕННЕ І ДЫНАМІКА НОРМАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ФІЗІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

(На матэрыяле “слоўніка фізічнае тэрмінолэгіі” (1929) і “слоўніка сучаснай беларускай мовы” (2009))

Станаўленне беларускай фізічнай тэрміналогіі пачалося ў 20-ыя гады ХХ стагоддзя. У 1929 годзе быў выдадзены 21 выпуск серыі

“Беларуская навуковая тэрміналогія” пад назвай “Слоўнік фізычнае тэрміналогіі”. Праект слоўніка быў складзены выкладчыкам Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта А. Ю. Міцкевічам у 1927 – 1928 гг. Дапамагала ў гэтай працы і настаўніца Н. А. Вераскоўская. У сярэдзіне 1928 года пачатковы праект слоўніка фізічных тэрмінаў быў разгледжаны Камісіяй у складзе прафесара Я. Сіроціна, Я. Сняткова, А. Круталевіча і А. Міцкевіча. Пасля дапаўненняў і некаторых змен ён быў перададзены ў Інстытут Навуковай Мовы для перагляду і зацвярджэння. Перад зацвярджэннем у Інстытуце Навуковай Мовы праект фізічнай тэрміналогіі разглядаўся ў Адзеле Прыроды і Гаспадаркі Беларускай Акадэміі Навук і ў Горацкім Навуковым Таварыстве (пры С. – Г. Акадэміі). У канчатковым выглядзе “Слоўнік фізычнае тэрміналогіі” налічваў 6906 тэрмінаў.

Разгледзім дынаміку нормаў у фізічнай тэрміналогіі на лексічным узроўні. Як адзначалася ў прадмове да слоўніка, асноўнымі прынцыпамі пры яго стварэнні былі: 1) збліжэнне з інтэрнацыянальнай фізічнай тэрміналогіяй; 2) выкарыстанне багацця жывой народнай мовы [1, с. 6]. У адпаведнасці з гэтымі прынцыпамі, каля паловы тэрмінаў, што змяшчае слоўнік, з’яўляліся міжнароднымі і не патрабавалі сваямоўных адпаведнікаў: *адсорцыя, акумулятар, амплітуда, антэна, дыфракцыя, дыфузія, тэмпература, электрон і інш.* Вялікі працэнт (40 – 50%) іншамоўных тэрмінаў наглядаўся таксама ў матэматычным і геалагічным выпусках (у параўнанні з сельскагаспадарчым, батанічным і грамадазнаўчым выпускамі, дзе запазычаныя тэрміны складаюць толькі каля 15%) [6, с. 362].

Пры перакладзе іншамоўных тэрмінаў на беларускую мову часта, праз коску, прапаноўваўся варыянт з агульнаўжывальнай лексікі: *аберацыйнае смеццэнне – абэрацыйнае зьмяшчэнне, сосуп; абсолютнае супраціўленне – абсалютнае супраціўленне, супор; арэтыр – арэтыр, задзержнік; гаручая сумесь – гаручая сумесь, мешаніна; маятнік – махавік, вагальнік; поршень – шпэнталь, саўгач; раствор – раствор, рошчын; растваритель – растварнік, рашчыннік; растязжэнне – расьцяжэнне, росьцяг; сцынтэламетр – сцынтэламетр, іскрамер; счэтык – шчотчык, лічнік; трэнне – трэнне, церце, і інш.* Аднак многія з такіх наватвораў не “прыжыліся” ў мове і ў наступных фізічных слоўніках, як правіла, гэтыя тэрміны падаюцца ўжо без варыянтаў: *абэрацыйнае зрушэнне, абсалютнае супраціўленне, арэтыр, гаручая сумесь, маятнік, поршань, раствор, растваральнік, расцяжэнне, сцынтыляцыя, лічальнік, трэнне і інш.*

Безумоўна, другі прынцып, якім кіраваліся стваральнікі слоўніка, таксама быў рэалізаваны. У выніку прапаноўваліся тэрміны, створаныя

на аснове жывой народнай мовы: *амперметр ртутный* – *ампэрмэтар жывасрэбны*, *выпрямитель* – *выпрастач*, *выпуклость* – *пукатасьць*, *гайка* – *мутэрка*, *жом* – *сьціскач*, *заряд* – *набой*, *зарядный ток* – *набойны ток*, *кипятильник* – *варнік*, *клапан* – *затамка*, *зажим* – *заціскач*, *мощность* – *патужнасьць*, *плоскость* – *роўніца*, *плотность* – *шчыльнасьць*, *полый проводник* – *пуста-парожні праваднік*, *разряд* – *распрыжэньне*, *разрядитель* – *распрыжальнік*, *разрядник* – *распрыжнік*, *распаивание* – *разьнітоўванне*, *скважина* – *зьяўрына*, *сжатие* – *сьціск*, *сплав* – *стопак*, *станок* – *паставок*, *трубка* – *рурка*, *уравнение* – *раўнаньне*, *ускорение* – *прыскарэньне*, *шатун* – *хадун і інш.* Такія тэрміны з цягам часу былі заменены (у пераважнай большасці) на транслітараваныя рускія, напрыклад: *выпуклость* – *выпукласць*, *заряд* – *зарад*, *клапан* – *клапан*, *полый проводник* – *полы праваднік*, *разряд* – *разрад*, *станок* – *станок*, *шатун* – *шатун і г. д.*

Разглядаючы дынаміку і сучасны стан фізічнай тэрміналогіі, звернемся да “Слоўніка сучаснай беларускай мовы” (аўтары У. В. Завальнюк, М. Р. Прыгодзіч, В. К. Раманцэвіч), які створаны з улікам новых правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі і фіксуе моўныя нормы на сучасным этапе. “Слоўнік сучаснай беларускай мовы” (далей – ССБМ) змяшчае 77 найбольш ужывальных тэрмінаў з паметай “фізічны”. З іх прыкладна чацвёртая частка (19 тэрмінаў) цалкам супадае ў гукавым і графічным афармленні з прыведзенымі ў “Слоўніку фізічнай тэрміналогіі” (далей – СФТ), напрыклад: *балістыка*, *барограф*, *бэта-прамяні*, *вібратар*, *дына*, *дыфузія*, *індуктар*, *індукцыйны*, *індукцыя*, *катод*, *квант*, *прызма*, *электростатыка*, *эфузія і інш.* Безумоўна, у некаторых тэрмінах назіраецца змяненне моўных нормаў (пераважна арфаэпічных і марфалагічных):

СФТ	ССБМ
<i>ампэр</i>	<i>ампер</i>
<i>ампэрмэтар</i>	<i>амперметр</i>
<i>арэомэтар</i>	<i>арэометр</i>
<i>варыёмэтар</i>	<i>варыёметр</i>
<i>інэрцыя</i>	<i>інерцыя</i>
<i>калёрымэтар</i>	<i>каларыметр</i>
<i>кінэматыка</i>	<i>кінематыка</i>
<i>магнэтон</i>	<i>магнетон</i>
<i>прыцяганьне</i>	<i>прыцяжэньне</i>
<i>цэплавыпусканьне</i>	<i>цэпааддача</i>

З’яўленне і развіццё новых тэхналогій, навуковых напрамкаў і паняццяў патрабуюць іх адпаведнай намінацыі. ССБМ змяшчае 43 тэрміны (гэта большая палова ад прадстаўленых у ім тэрмінаў), што

з'явіліся ў апошнія гады або дзесяцігоддзі і натуральна, што ў СФТ яны не зафіксаваны. Прычым у фізічнай тэрміналогіі (як і ў некаторых іншых тэрмінасістэмах) на сучасным этапе пераважае тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі ў сферы тэрмінаўтварэння, якая праяўляецца ў непасрэдным запазычанні з іншых моў. Гэта тэндэнцыя наглядаецца і ў прыведзеных у ССБМ тэрмінах: *балансамер, балометр, вакуум, галаграма, двухатамны, іанасфера, калайдар, магністатыка, магнітометр, міжатамны, плазма, ратон, сінхатрон, фатон, храматызм і інш.* Шэраг тэрмінаў, змешчаных у ССБМ, утвораны пры дапамозе ўласнабеларускіх моўных сродкаў: *адбівальны, выпраменены, выпрамяненне, затухальны, звышгук, звышціск, раўнадзейная, роўнавялікі, роўнапаскораны, ультрагук, цепланепранікальны, цеплапранікальны, цепластрата і інш.*

Такім чынам, абапіраючыся на традыцыі беларускай тэрмінатворчасці 20-х гадоў ХХ стагоддзя, беларуская фізічная тэрміналогія ў цяперашні час працягвае ўзбагачацца і дынамічна развівацца. Мы разгледзелі станаўленне і дынаміку нормаў у фізічнай тэрміналогіі пераважна на лексічным узроўні. Разгляд на іншых узроўнях – тэма далейшых даследаванняў.

Літаратура

1. Беларуская навуковая тэрміналогія. Выпуск 21. Слоўнік фізічнай тэрміналогіі. – Мінск: Выд. БАН, 1929.
2. Болсун А. І. Руска-беларускі слоўнік фізічных тэрмінаў. – Мінск, 1993.
3. Болсун А. І., Рапановіч Я. Н. Слоўнік фізічных і астранамічных тэрмінаў. – Мінск, 1979.
4. Завальнюк У. Н., Прыгодзіч М. Р., Раманцэвіч В. К. Слоўнік сучаснай беларускай мовы. – Мінск, 2009.
5. Касцюковіч М. М., Люшцік У. В., Шчэрбін В. К. Руска-беларускі слоўнік матэматычных, фізічных і тэхнічных тэрмінаў. – Мінск, 1995.
6. Плотнікаў Б. А., Антанюк Л. А. Лінгвістычны кампендыум. – Мінск, 2003.
7. Самайлюковіч У., Пазняк У., Сабалеўскі А. Руска-беларускі фізічны слоўнік. – Мінск, 1994.

Раднянкова А. В. (Гомель)

ВІДЫ І СРОДКІ СУВЯЗІ СТРУКТУРНЫХ ЧАСТАК У ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫХ ТЭКСТАХ К. ХІХ – П. ХХ стст.

Сучасная лінгвістыка бачыць множнасць і асіметрычнасць аспектаў даследавання сінтаксічных і суперсінтаксічных адзінак тэксту. У апошні час увага скіравана на вывучэнне семантычных, лагічных, камунікатыўных адносін у структуры выказвання і тэксту, апісанне функцыянавання адзінак у маўленні.

З пункту гледжання будовы тэксту вылучаюць тры асноўныя тыпы сувязі слоў у сказах, якія ўваходзяць у склад праявічнай страфы: ланцуговую, паралельную і далучальную[5].

Разгледзім больш падрабязна, як дадзеныя тыпы сувязі выкарыстоўваюцца аўтарамі ў публіцыстычных тэкстах к. XIX – п. XX стст.

Ланцуговы сродак сувязі даволі распаўсюджаны ва ўсіх стылях мовы. Пры ланцуговай сувязі думка ажыццяўляецца праз “суб’ект”(прадмет суджэння) або праз “прэдыкат”(паняцце, якое вызначае прадмет суджэння), гэта значыць пры дапамозе паўтору элементаў суб’екта або прэдыката папярэдняй думкі. Гэта сувязь адлюстроўвае паслядоўнае развіццё думкі ў маўленні. Як вядома, словы ў сказе маюць розную сэнсавую нагрузку. Пры дапамозе лагічнага націску мы вылучаем галоўнае ў сэнсавых адносінах слова, якое паўтараецца і мае далейшае развіццё ў наступным сказе. У сказе прэдыкат падае новыя звесткі аб прадмеце, на яго падае асноўная сэнсавая нагрузка. У наступным сказе прэдыкат становіцца суб’ектам думкі і характарызуецца ўжо новым прэдыкатам і г.д.. Так утвараецца суцэльны ланцужок думкі ў маўленчай плыні: ад “рэмы” да “тэмы” і наадварот, напрыклад:

Зніжэнне цэн на збожжа выклікае адпаведнае зніжэнне кошту на ўсе сельскагаспадарчыя прадукты і мясцовыя вырабы. Напярэдадні і ў дзень заступніка Літвы – святога Казіміра, у Вільні, на Катэдральным пляцы, збіраецца кірмаш, дзе прадаюць пераважна рознае начынне і драўляныя вырабы – вясковыя фабрыкаты з рэштак нашых пушчаў: куфры, мэблю, вазы, такарныя вырабы, дзіцячыя цацкі і розныя кірмашовыя прысмакі..Сёлета гэтых вырабаў было досыць багата, таму і цэны на іх незвычайна нізкія..[1, с. 133] Відавочна, што “рэма” папярэдняга сказа становіцца “тэмай” наступнага. У першым сказе лагічны націск падае на канец сказа і мае працяг у наступным, а “рэма” (новае ў сказе) знаходзіцца ў канцы. Такія выпадкі надзвычай часта выкарыстоўваюцца пры сучаснай арганізацыі тэксту[5, с. 18]. Безумоўна, сучасныя даследчыкі кампазіцыйнай структуры тэксту вылучаюць і больш складаную арганізацыю: “сказы могуць змяшчаць і не адно актуальнае новае”[2, с. 343]. Сувязь паміж гэтымі сказамі – агульны кампанент думкі. Схематычна гэта можна паказаць наступным чынам:

$$\boxed{\text{ТЭМА}} \rightarrow \boxed{\text{РЭМА} = \text{ТЭМА}} \rightarrow \boxed{\text{РЭМА}}$$

А. А. Рэфроўская выказвае думку, што “не кожныя сказы могуць змяшчаць тэму і рэму адначасова. Яны могуць змяшчаць або толькі тэму, або толькі рэму. Тэму ж звышфразавы адзінства неабходна

шукаць не толькі сярод тэм асобных сказаў, а выяўляць яе, абапіраючыся на змест усяго звышфразавога адзінства”[4, с. 19].

Наступны прыклад ілюструе такое тэма-рэматычнае размеркаванне: тэма з першага сказа знаходзіць сваё новае распаўсюджанне ў наступным, і рэма змяшчае новую інфармацыю пра тэму выказвання:

Вось тады і некаторыя члены “Крестьяніна” зразумелі, што дарога, па каторай яны ішлі да абрусеньня беларусоў, не давядзе да мэты, што крыкам, лаянкай і насьмешкамі нельга забіць у нашага народу нацiональнае пачуцьце і забраць беларусоў пад сваю каманду. Пакiнуўшы пана Ковалюка і яго хэўру, некалькі паноў з “Крестьяніна” аткрылі ў Вiльнi “Бѣлорусское Общество”, каторае мае iсьцi да старой мэты, але ўжо iншай дарогай...[Н.Н. – 1909. – № 3. - с. 39].

Публіцыстычны тэкст разглядаемага перыяду, як і сучасны публіцыстычны тэкст, мае пэўную будову. Сказы(сiнтаксiчна і iнтанацыйна аформленыя канструкцыi) iснуюць не iзалявана, а ва ўзаемасувязi адзiн з другiм і ўтвараюць пэўнае сэнсавое выказванне.

Разгледзiм наступны тып сувязi слоў у сказах у публіцыстычных тэкстах к. XIX – п. XX стст. – *паралельная сувязь*.

Структурная суаднесенасць сказаў выяўляецца і ў паралельнай будове сказа. Р. Я. Салганiк прапанаваў наступную схему: А→В, С→D[5, с. 110].

Пры паралельнай сувязi сказы “не чапляюцца адзiн за аднаго”, а супастаўляюцца, магчыма, у залежнасцi ад лексiчных адзiнак, і супрацьпастаўляюцца.

Пераходзiм да спраў сур’ёзных. Большасць зямельных угоддзьяў здаюць у нас у арэнду, аднак у сувязi з леташiнiмi стратамi арандатары не могуць разлiчыцца з пазыкамі наогул досыць вялiкiмi. Вельмi не пашанцавала на сена і салому, адно і другое папсавала даждлiвае лета; таму у дробных гаспадарках гiне жывёла[1, с. 141].

Характар перамяшчэння думкi аўтара ад сказа да сказа адлюстроўваецца ў публіцыстычных тэкстах к. XIX – п. XX стст. і пры далучальнай сувязi. Сутнасць гэтай сувязi – у “дабаўленнi да асноўнага выказвання дадатковых звестак і тлумачэнняў, якiя ўзнікаюць у свядомасцi гаворачага ўжо пасля таго, як выказана асноўная думка”[7, с. 26]. Такое размяшчэнне сказаў стварае ў чытача ўражанне “прастаты, непасрэднасцi” пры арганiзацii думкi, калi фраза складаецца “як бы на хаду, без папярэдняга абдумвання”[7, с. 26].

Разгледзiм наступны прыклад публіцыстычнага тэксту к. XIX – п. XX стст.:

А вось селi ў цягнiк і праз ноч з Вiльнi ў Пецярбург у апынуліся. Або...якая страхата! Пекла вiрутнае: чалавек чалавека, упоруч iдучы,

не бачыць: туман, дождж, імгла нейкая ліпкая, клейкая чалавека абсядаець. Людзі панурья, згнобленыя, паморшчаныя, як тры дні не еўшы, кудысь ідуць, едуць, спяшаюць..

Хацелі і мы затрымацца – думаем – сталіца: што ні крок, то міністр, сенатар або якая вялікая шышка пад бокам, толькі пальцамі ткнуць, і Гасударсцвенная дума свяццоны хлябок есць; шмат чаго цікавага можна даведацца, пачнуць, але куды! Так неяк гэта захмуранае неба, гэты густы мокры туман ды казённыя высокія дамы чалавека пужаюць, гнятуць, што ахвота адпадала надаўжэй затрымацца ў гэткі передвясновы час[6, с. 130].

У дадзеным прыкладзе самастойныя сказы звязваюцца паміж сабой сэнсава і інтанацыйна. Здаецца, што аўтар не думае аб выбары сказаў для паведамлення. Яны самі ўзнікаюць і нанізваюцца адзін за адным. Такое ўражанне складаецца толькі на першы погляд. Безумоўна, у іх усё ж такія прасочваецца агульнае раскрыццё макратэмы, і выбар таго ці іншага сказа не выпадковы.

Арганізацыя публіцыстычнага тэксту даволі складаная і важная справа. Не толькі лексічныя адзінкі і выяўленчыя сродкі складаюць адметнасць публіцыстычнага тэксту. Толькі ў сукупнасці са структурнай арганізацыяй тэксту можна цалкам уявіць яго сапраўдную “індывидуальнасць”. Пры члянэнні тэксту на абзацы, звышфразавыя адзінствы аўтар кіруецца агульнай мэтай: данесці сказанае да чытача, рэцыпіента, які прымае новую інфармацыю. Але галоўнае, на нашу думку, каб гэта інфармацыя ўспрымалася, была зразумелай і дайшла да кожнай зацікаўленай асобы. Гэтаму ў значнай ступені садзейнічае дакладная структурная арганізацыя, кампазіцыйная будова, якая таксама “цесна звязана і са стылістычным аналізам тэксту як цэлага”[3, с. 185].

Літаратура

1. Багушэвіч, Ф. Творы: Вершы, паэмы, аповяданні, артыкулы, лісты / Ф. Багушэвіч; [уклад., прадм. Я. Янушкевіча; камент. У. Содаля, Я. Янушкевіча]. – Мінск. : Маст. літ., 1991. – 309 с.
2. Золотова, Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1973. – 352с.
3. Одинцов. В.В. Стилистика текста / В. В. Одинцов. – М.: Наука, 1980. – 264 с.
4. Рэфероўская, А. А. Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте / Е. А. Рэферовская. – Л. : Наука Ленинград. отделение, 1989. – 165 с.
5. Солганик, Г. Я. Синтаксическая стилистика. (Сложное синтаксическое целое) : учеб. пособие для студентов вузов по спец. “Рус. яз. и лит.” / Г. Я. Солганик. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1991. – 182 с.

6. Цётка. Выбраныя творы / Цётка ; уклад., прадм. В. Коўтун; камент. С. Александровіча, В. Коўтун ; сер. 1, Маст. літ. – Мінск. : Беларус. кнігазбор, 2001. – 336 с.

7. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. для фак. журналістыкі / М. Я. Цікоцкі. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Універсітэцкае, 1995. – 294 с.

Рудэнка А., Валатоўская Н. (Мінск)

ЭВАЛЮЦЫЯ ФОРМЫ І СЕМАНТЫКІ КАРАВАЙНАГА АБРАДУ

Мэта дадзенага артыкула – паказаць, як прадстаўлены каравайны абрад у межах традыцыйнага беларускага і ўкраінскага вяселля, як ён адлюстроўваецца ў лексіцы беларускай і ўкраінскай моў – літаратурнай і дыялектнай, а таксама як трансфармаваўся гэты абрад у рамках сённяшняй масавай культуры. Такая мэта прадвызначае мінімальнае (у самых агульных рысах) супастаўленне народнай і масавай культуры.

«І народная культура, і масавая выконваюць у грамадстве своеасаблівыя функцыі, выступаючы фактарам стабілізацыі грамадскай сістэмы, а таксама механізму сацыялізацыі і ідэнтыфікацыі, забяспечваючы цыркуляцыю тым значэнням культуры, якія ў дадзенай культуры з'яўляюцца сэнсаўтваральнымі. Гэта дазваляе значымай для грамадства інфармацыі браць удзел у фарміраванні, удакладненні і карэкціроўцы карціны свету, якая лічыцца большасцю ў якасці прымальнай, задаючы вектар развіцця... І масавая, і народная культура блізкія саматычным комплексам і сферай калектыўнага падсвядомага (арыентаваныя на архітыпічнае асэнсаванне рэчаіснасці, на сярэднестатыстычную асобу), маюць штодзённы характар, а значыць, сцвярджаюць фізічную цялеснасць дзейнага індывіда. Незалежна ад таго, які спосаб камунікацыі выкарыстоўваецца – традыцыйны ці сучасны, – і для першага, і для другога тыпаў культуры спецыфічныя нефармальнасць, спантаннасць і ананімнасць» [Костина 2005: 293-296] (пераклад наш – Н.В., А.Р.).

Разгледзім коратка, як прадстаўлены каравайны абрад у традыцыйным фальклорным вяселлі ўкраінцаў і беларусаў.

Каравайны абрад – цэнтральны ў вясельным абрадавым комплексе, а *каравай* (укр. *коровай*), безумоўна, галоўная абрадавая страва на вяселлі. Менавіта каравай з'яўляецца тым элементам, які аб'ядноўвае ўсіх гасцей, усю вясельную дружыну, абодва роды і маладых. Для прыгатавання *караваю* запрашалі жанчын – *каравайніцу*, якія рашчынялі, мясілі, выпякалі, упрыгожвалі яго, і мужчын, якія рыхтавалі дровы і печ. Запрашала каравайнікаў звычайна маці, зрэдку бацька. Паводле традыцыі для выпякання караваю запрашалі ад 3 да 11

жанчын, але ў некаторых мясцовасцях на гэты абрад звалі як мага больш родных і аднавяскоўцаў, таму што лічылася, быццам атмасфера весялосці і радасці будзе станоўча ўплываць на далейшае жыццё маладых. Рыхтаваць абрадавы хлеб давяралі найбольш паважаным жанчынам – добрым гаспадыням, якія былі замужам і мелі дзяцей. Паводле народных уяўленняў, іх якасці перадаваліся караваю, а праз яго – маладым. У народнай свядомасці існавала павер’е, што каравай прадказваў лёс маладых, гэта своеасаблівая кніга іх жыцця. Напрыклад, вялікая трэшчына пасярэдзіне прадказвала няўдалы шлюб [Беларуская міфалогія 2006, 227]. Каравай, як сакральны вясельны хлеб, меў круглую форму, радзей форму паўмесяца (на Беларусі), але сустракаўся авальнай і выключна рэдка – прамавугольнай ці квадратнай формы (на тэрыторыі Украіны). Як правіла, каравай меў трохроўневую кампазіцыю, што цалкам паўтарала міфапэтычную мадэль свету або сімвалізавала радаводную сувязь. Ніжняя шырокая частка – сімвал роду, які спраўляў вяселле, сярэдняя частка сімвалізавала сям’ю, у якой нарадзіўся жаніх ці нявеста, верхняя частка – пара галубкоў, “шышачкі”, “звяркі” – гэта доля маладых, якую трэба было непадзельна захоўваць усё жыццё [Беларуская міфалогія 2006, 227-228]. Аднак каравай заўсёды выпякалі з цэльных кавалкаў цеста (каб маладая сям’я стала адзіным цэлым), а не спосабам пляцення, упрыгожвалі шышкамі, рознага роду птушкамі з таго ж цеста. Ва Украіне каравай часта ўпрыгожвалі барвінкам (вечназялёнай раслінай, якая вельмі хутка размнажаецца) з пажаданнем хуткага нараджэння першага дзіцяці. Паводле народнага веравання, ад якасці каравая залежыць будучыня маладых, таму да яго выпякання ставіліся вельмі адказна. Каравай дазвалялася мець кожнаму толькі адзін раз у жыцці – пры першым шлюбе. Калі ж жаніўся ўдавец або замуж ішла ўдава, то іх вяселле абыходзілася без гэтага традыцыйнага абрадавага печыва. У асобных рэгіёнах Украіны каравай дзямлілі толькі сярод сваякоў, а ўсіх астатніх частавалі іншым вясельным печывам, якое мела назву *бочка*.

Міфалагічная сімволіка караваю надзвычай багатая: ён – сімвал маладых, сонечнага бажання, нябеснага сямейства, дабрабыту і ўрадлівасці, багацця, шлюбнага саюзу, даўгалецця, добрай долі, дзетнасці.

Каравай звязаны з *каровай* як этымалагічна, так і праз дачыненне да вясельнага абраду. Па некаторых этнаграфічных дадзеных, на караваі рабіліся выявы вымя і рагоў, а ў каравайных песнях часта згадваецца карова. У беларускіх абрадах сватання бык і цялушка фігуруюць як сімвал жаніха і нявесты. Магчыма, каравай замяніў асноўную некалі ахвярную жывёліну – карову. Паколькі каравай параўноўваецца з

Сусветным дрэвам, то вобраз каровы можна інтэрпрэтаваць праз суаднясенне з рагатай жывёлінай на выявах Сусветнага дрэва, дзе яна змяшчаецца ўсярэдзіне дрэва [Беларуская міфалогія 2006, 231].

Каравайны рытуал – значная падзея. Калі да яго вяселле магло па якіх-небудзь выключных прычынах і не адбыцца, то прыгатаванне вясельнага караваю азначала неадкладнае вяселле. Можна сказаць, што абрад вяселля быў акальцаваны каравайным рытуалам. Яно распачыналася працяглым, дэталёва распрацаваным абрадам выпякання караваю, а заканчвалася дынамічным і эмацыйным абрадам падзелу рытуальнага хлеба [Беларуская міфалогія 2006, 227].

Каравай – мнагазначны сімвал. У працах шматлікіх даследчыкаў выяўлены такія яго значэнні, як сувязь караваю з ідэямі ўрадлівасці, дабрабыту, дастатку; каравай разглядаўся ў якасці ахвяры, увасабленні шчасця і долі; адзначалася яго сувязь з вобразамі жаніха і нявесты, сонца і месяца, з канцэпцыяй сусветнага дрэва. Можна сказаць, што з дапамогай кулінарнага кода дубліруецца галоўная ідэя вяселля – стварэнне новай пары. «Выпяканне каравая выразна прыпадабняецца да "перараблення" дзяўчыны ў маладую жанчыну. ...нявесту (а часам і жаніха) усаджваюць на дзяжу, у якой рашчынена цеста для каравая. Падняцце цеста, павелічэнне ў аб'ёме – усе гэтыя ўласцівасці суадносяцца з жаніхом і нявестай, якія знаходзяцца ў аналагічным стане нараджэння і росту ў новай якасці» [Байбурын 1993: 81, 72] (пераклад наш – Н.В., А.Р.).

Звернемся да моўных дадзеных аб каравайным абрадзе.

Па дадзеных тлумачальных слоўнікаў беларускай і ўкраінскай літаратурных моў, вясельны пірог (хлеб) называецца бел. *каравай*, укр. *коровай*. Дыялектныя слоўнікі паказваюць больш разнастайную карціну.

У беларускіх дыялектах асноўная вясельная страва называецца толькі *каравай* (і яго фанетычныя варыянты: *коровай*, *курувай*, *кырывай*) і тлумачыцца як:

- 'каравай, абрадавы хлеб' (*Каравай пячэ бацька ці матка хросная для сына ці дачкі, нясе праз усю гуліцу каравай* (МслГ));

- 'вясельнае здобнае печыва з пшанічнай мукі, якім маладыя абдзельваюць гасцей' (*Каравай бяс шышак ні бывая. Кожнаму кусочак караваю ш шышкаю даюць маладыя* (Нарл));

- 'вясельны абрадавы пірог круглай формы, якім дружка надзяляе ўсіх тых, хто дорыць дары маладым' (*Каравай дзелюць у маладой і ў маладога* (Знсл));

- 'каравай, хлеб, які пякуць на вяселле' (*Каравай ляжыць на сталі, а гасьцей яшчэ німа* (КслМ); *Каравай рашчыняюць на малацэ, туга замесяць, робяць ланцужок, а пасярэдзіне шышачкі, к свадзьбі каравай*

п'яклі (Слп-зБ2); *На высіллі в мулудого був вылекій і вэльмэ вбраный курувай* (ДслБ); *Вяселья ўжо кынчаіцца – ужо кырывай дзеляць* (КслМ)).

Усе згаданыя лексемы маюць толькі адно, прыведзенае вышэй, значэнне і ўжываюцца толькі ў прамым сэнсе.

Лексема *курувай* сустракаецца ў смежных дыялектах Беларусі і Украіны: на Брэстчыне (ДслБ) і ў валынскіх гаворках паўднёва-ўсходняга дыялекту Украіны (Мслзв). Але акрамя значэння 'круглы вясельны пірог', характэрнага для абедзвюх моў, укр. *курувай* можа ўжывацца і для называння 'вечару ў маладой напярэдадні вяселля'.

Слова *каровай*, таксама ўласцівае і беларускім (ДслБ), і ўкраінскім (Слб1) гаворкам, мае адно значэнне ў беларускай мове 'круглы вясельны пірог' (*Каровай вылікій, круглый, пычуть ёго як высіллі*) і яшчэ некалькі – ва ўкраінскай: 'вялікі бохан хлеба', 'хлеб, куплены ў горадзе', 'хлеб, які давалі пастуху ў першы дзень выгану жывёлы на пашу'.

Ва ўкраінскіх дыялектах назвы цэнтральнай вясельнай стравы ўвогуле больш разнастайныя: акрамя фанетычных варыянтаў *каровай* ужываюцца мнагазначныя лексемы *кароваець* і *колач*: *кароваець* (Слукр2) 'каравай' (*Благослови, Боженьку, короваець місити!*) і 'блін з пшанічнай мукі' – тут фіксуюцца гетэранімічныя адносіны паміж значэннямі полісеманта ў межах аднаго дыялекта. У значэнні 'каравай' лексема ўжываецца таксама ў палескіх гаворках (Слзп1): *А пічка ригоче, бо короваець хоче* (Весільня пісня).

Падабенствам формы звязваюцца значэнні лексемы *колач*, якія адрозніваюцца нават у межах адных гаворак – гуцульскіх (Гг, СлсБ, Мслг):

'абрадавы калач, які п'яклі на памінкі, вяселле або Каляды' – 'заплеценая і закручана на галаве жаночая каса' (Гг);

'святочны калач (вясельны, калядны)' – 'плеценая булка' – 'кальцо сыру' (Мслг) – гіпера-гіпанімічныя адносіны паміж 1 і 2 значэннямі;

'каравай, вясельны даравальны хлеб' – 'драўляны пярсцёнак на вярхоўцы (прылада працы)' (СлсБ).

Мнагазначная гэтая лексема – *калач* – і ў палескіх гаворках (Слзп1), а на Гуцульшчыне ўжываецца яшчэ і *весільний колач* (Мслг).

Для наймення рознага кшталту вясельнага хлеба (пірага) ва ўкраінскіх дыялектах выкарыстоўваюцца таксама лексемы *карова'йничка* (Слб1); *бо'чка* (*Шчо бочку роздамо людочкам, а каравай та й родиноцці* (Крсл.) – Слп); *боханець* (*бохо'нець, боху'нець, бо'хунець* – Слзп1); *перепі'сць* – Слукр3 (*перепо'їц* – Слп); *піро'г прида'ньски* – Слп); *стру'сень* (*Чорни хліб геть з 'їли, а струсні дарма краяли* – Слзп2).

Па дадзеных дыялектных слоўнікаў беларускай і ўкраінскай моў, для вясельнага абраду характэрна прыгатаванне і ўжыванне наступных страў (элементаў страў), пераважна розных гатункаў печыва, акрамя каравая:

бел. *месяц* (Тсл3), *пташке* (СлГ), *сад* (Тсл5), *шышка* (ДслБ);

укр. *гуска* (Слб1, Мслзв, Слзп1), *дивень* (Слукр1), *доля* (Слзп1), *кукля* (Мслзв), *мандрічка* (Слзп1), *сирець* (Слзп2), *усушок* (Мслзв), *хомина паска* (Слзп2), *шышка* (Слукр4).

Акрамя істотнай колькаснай перавагі дыялектных лексем украінскай мовы над беларускімі, адзначым, што ўсе назвы беларускіх вясельных страў уваходзяць у групу хлеба-булачных вырабаў, а ва ўкраінскай мове ёсць дзве лексемы для намінацыі спецыяльнай стравы з сыру: *мандрічка* (Слзп1) і *сирець* (Слзп2).

Яшчэ адна лексема (бел. *шышка* (ДслБ) і ўкр. *шышка* (Слукр4)), якая прысутнічае ў дыялектах абедзвюх моў, з'яўляецца адназначным словам у беларускай мове і полісемантам – ва ўкраінскай:

бел. 'аздоба на караваі' (*Шышкі, калачэ пекуць да на коровай вешаюць*);

укр. 'шышка', 'аздоба з хлеба, падобная да шышкі, на хлебе, які пякуць да Вялікадня', 'вясельны хлеб асабага роду' (*От, перед весіллям, так увечері, кличуть на шышки молодіць*), 'крышка люлькі для палення', 'у келефа: частка палкі над ручкаю'.

Такім чынам, дадзеная лексема называе элемент вясельнай стравы ў беларускай мове і, побач з іншымі значэннямі, не звязанымі з ежай, страву цалкам (вясельны хлеб), а таксама аздобу на велікодным хлебе – ва ўкраінскай.

Дзве дыялектныя лексемы беларускай мовы – мнагазначныя, прычым усе значэнні, акрамя аднаго, для кожнага з дадзеных слоў, не з'яўляюцца "стрававымі":

месяц (Тсл3) 'месяц (у годзе)' (*Май месяц дорогі месяц, вон дае ўсе*), 'месяц (свяціла)' (*Каб на мене месяц свеціў, а зоры я колом поб'ю*), 'танец' (*Танцовалі по парах. Браліса за рукі, ішлі кругом, хлопец перэкручваў дзеўку с прытупамі*), 'абрадавае вясельнае печыва ў выглядзе месяца, якое пякуць разам з караваем у маладой і маладога і якім потым стукаюцца на вяселлі' (*Я пекла Васілю месеца. На той месяц налепвалі гергелі або шышкі*);

сад (Тсл5) 'сад' (*Буў хорошы сад годоў трыццаць і вусох*), 'месца, дзе жыруюць качкі' (*Сад называўса. Оберцуць озерыну – і там іх тысячы, тых вутвоў*), 'упрыгожанні на вясельным караваі' (*Сад на коровае робілі*), 'шмат, вельмі многа' (*Сад вудоў прылетае ў тэ болото*), 'пастаў у млыне' (*Млін у нас буў на два сады*).

Падабенствам формы абумоўленыя значэнні ўкраінскага полісеманта *гуска* (Слб1, Мслзв, Слзп1), прадстаўленага ў паўночным дзялекце (заходнепалескіх гаворках) і паўднёва-ўсходнім (бойкаўскіх і валынскіх гаворках). Лексема *гуска* намінуе стравы (Слб1, Мслзв, Слзп1), элементы страў (Мслзв, Слзп1), а таксама птушак (Слб1, Мслзв, Слзп1) і расліны (Слзп1).

Такім чынам, традыцыйнаму вясельнаму абраду беларусаў і ўкраінцаў уласціва выкарыстанне галоўнай абрадавай стравы – *караваю*, які адрозніваўся ў розных мясцовасцях Беларусі і Украіны не толькі сваімі памерамі, але і формаю, найменнямі, пры гэтым, аднак, яго сімвалічнае значэнне заставалася нязменным.

Як выглядае каравайны абрад сучаснага вяселля, якое адарвалася ад традыцыйнага выгляду і зместу і сёння вытрымліваецца ў фармаце масавай культуры?

Каравайны абрад перажыў досыць цікавыя фармальныя змены. Пры захаванні традыцыйнага караваё (праўда, выпякаецца ён фабрычным спосабам), які ўручаецца нявесце і жаніху бацькамі, з'явілася шырока разрэкламаваная традыцыя выпечкі спецыяльнага вясельнага торта. І з караваем, і з тортам трэба ажыццяўляць дзеянні, якія маюць сімвалічнае значэнне. Напрыклад, ад караваё жаніх і нявеста павінны адкусіць ці адарваць як мага больш: хто больш адкусіць – той галоўны ў сям'і, а пасля гэтага можна – з той жа мэтай – кусаць усім вясельным гасцям. Такім самым чынам абавязкова трэба ўсіх надзяліць кавалкам вясельнага торта (падчас атрымання торта магчымае адорванне маладых). Матыў атрымання долі, шчаслівага лёсу навідавоку, аднак гэты "вечны" матыў па-новаму ўплецены ў абрадную сімваліку. Такім чынам, фармальнае змяненне абраду можа суправаджацца нараджэннем новых міфаў. І прыкладам гэтага служыць каравайны абрад – асноўны сімвал усходнеславянскага вяселля.

Калі параўноўваць традыцыйны вясельны каравайны абрад і каравайны абрад сёння, супастаўляючы іх па параметрах "факт", "кантэкст", "суб'ектыўная значымасць для індывіда", то змяняюцца якасна і колькасна "актанты" абраду, змяняецца кантэкст – адпаведныя сацыяльныя ўмовы, але не змяняецца сацыяльная значымасць для індывіда, дакладней кажучы, для індывідаў мадэрнізаванага абрада – ён застаецца значымым і асэнсоўваецца як важны жыццёвы этап, які суадносіцца "з адной з асноўных функцый рытуалу – праверкай нязменнасці парадэгмы сэнсаў, мадэлі свету" [Байбурын 1993: 13] (пераклад наш – Н.В., А.Р.).

Як вынікае са сказанага вышэй, многія кампаненты каравайнага абраду страчаны, некаторыя захаваліся, прычым штó захавалася, а штó

страчана – цяжка, але можна растлумачыць, калі зыходзіць з асноўных характарыстык масавай культуры: арыентацыю на архетыпічныя структуры свядомасці і сярэднестатыстычную асобу.

Літаратура

1. Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження). – Київ: «Наукова думка», 1977. – 155 с.
2. Байбурын А.К. Ритуал в традиционной культуре: структур.-семант. Анализ восточнославянских обрядов. – СПб.: Наука, 1993. – 237 с.
3. Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік. – 2-ое выд., дап. – Мн.: Беларусь, 2006. – 599 с.
4. Костина А.В. Массовая культура и культура народная: диалог или конфронтация? // Первый Всероссийский конгресс фольклористов. Сборник докладов. Т.1. М.: Государственный республиканский центр русского фольклора, 2005. С. 272-299.
5. Сумцов, Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях / Н.Ф. Сумцов. – Харьков, 1885. – 140 с.
6. Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма. – Киев «Наукова думка», 1987. – 382 с.
7. Украинцы / А.П. Пономарев, В.А. Тишков, В.Д. Баран [и др.]; отв. ред.: Н.С. Полищук, А.П. Пономарев. – М.: Наука, 2000. – 534 с.

Умоўныя скарачэнні

- Гг** – Гуцульскі говірки: короткий словник. – Львів: ІУ ім. І. Крип'якевича, 1997. – 232 с.
- ДслБ** – Дыялектны слоўнік Брэстчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1988. – 292 с.
- Знсл** – 3 народнага слоўніка // рэд.: А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 352 с.
- КслМ** – Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І.К.Бялькевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.
- Мслг** – Піпаш, Ю. Матэрыялы да словніка гуцульскіх говірок / Ю.Піпаш, Б.Галас. – Ужгород: УНУ, 2005. – 266 с.
- МслГ** – Сцяшковіч, Т.Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці / Т.Ф.Сцяшковіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 620 с.
- Мслзв** – Корзонюк, М.М. Матэрыялы да словніка західнаволінскіх говірок / М.М.Корзонюк // Українська діалектна лексика: зб. наук праць / М.М.Корзонюк. – Київ: Наук. думка, 1987. – С. 62–267.
- Нарл** – Сцяцко, П.У. Народная лексіка / П.У.Сцяцко. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 176 с.
- Слб** – Онишкевич, М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. / М.Й.Онишкевич. – Київ: Наук. думка, 1984.
- Слзп** – Аркушин, Г.Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. / Г.Л.Аркушин. – Луцьк: «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2000.

Слп – Лисенко, П.С. Словник поліських говорів / П.С.Лисенко. – Киев: Видавництво «Наукова думка», 1974. – 260 с.

Слп-зБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1982.

СлсБ – Горбач, О. Словник говірки села Бродина / О.Горбач // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів: Вид-ва ЛНУ, 2000. – С. 245– 364.

Слукр – Грінченко, Б.Д. Словарь украинского языка: в 4 т. / Б.Д.Грінченко. – Київ: Вид-во Акад. наук Укр. РСР, 1958 – 1959.

Тсл – Тураўскі слоўнік: у 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982 – 1987.

Савіцкая І. І. (Мінск)

АГУЛЬНАНАЦЫЯНАЛЬНЫ СЛОЎНІК: ГІСТОРЫКА-САЦЫЯЛЬНЫЯ ПЕРАДУМОВЫ СТВАРЭННЯ

0. Агульнанацыянальны слоўнік – гэта лексікаграфічная праца агульнанацыянальнага маштабу, якая змяшчае ў сабе нацыятворчыя элементы. Цікавасць навукоўцаў да нацыянальнай культуры, “звязаная спачатку з ідэямі рамантызму і паглыбленая разам з развіццём этнаграфіі, дыялекталогіі і фальклору і іншых памежных навук” [6, с. 10], абумовіла этналінгвістычны змест цэлага шэрагу слоўнікаў агульнанацыянальнага маштабу. У пэўны гістарычны і этапны перыяды лексікаграфічныя крыніцы розных народаў сваімі асноўнымі рысамі адлюстроўваюць працэс станаўлення іх нацыянальных моў і адыгрываюць аднолькавую ролю ў фарміраванні іх моўных сістэм, таму, на наш погляд, можна казаць пра агульныя заканамернасці ў гістарычным развіцці нацыянальнай слоўнікавай практыкі.

1. Усходнеславянскімі агульнанацыянальнымі слоўнікамі з’яўляюцца “Слоўнік беларускай мовы” *І.І. Насовіча* (1870), “Словарь живого великорусского языка“ *У.І. Даля* (1-4 т., 1863-1866) і “Словарь української мови” *Б.Д. Грынчэнкі* (1-4 тт., 1907-1909 гг.). Кожны з гэтых слоўнікаў адлюстроўваў карціны матэрыяльнага побыту і духоўнай культуры свайго народа, аднак варта ўлічваць і адрозненні гэтых прац, абумоўленыя “філасофіяй і стылем эпохі, у якую адбываўся працэс утварэння нацыі, спецыфікай сацыяльнай структуры грамадства гэтай нацыі, своеасаблівасцю сістэмы адукацыі на розных этапах гістарычнага развіцця” [1, с. 26], інакш кажучы, асаблівасцямі гісторыка-культурнага працэсу ў краіне.

2. Адносна *беларускай* нацыянальнай лексікаграфіі неабходна заўважыць, што як у першай, так і ў другой палове XIX ст. у поглядах на беларускую мову не было адзінай думкі: яе лічылі і самастойнай славянскай мовай (С.Б. Ліндэ, М. Максімовіч), і разглядалі яе ў якасці

дыялекта або рускай, або польскай моў (І. Сразнеўскі, А. Сабалеўскі). Праца экспедыцыі 1860-х гг. Геаграфічнага Таварыства ў т.зв. “западнарусском крае”, якая павінна была апісаць “племянныя і побытавыя адрозненні народнасцей заходняга краю, іх колькасныя адносіны, размеркаванне паводле веравызнанняў і ступеней культуры, нарэшце гаспадарчы побыт і ступень матэрыяльнага дабрабыту” [7, с. 213], таксама не спрыяла канчатковаму сцвярджэнню самастойнасці беларускай мовы і ўвогуле беларускай культуры: “дзеячы 1860-х гадоў у заходнім краі так многа гаварылі пра “аб’яднанне”, “абрусенне” і да т.п., так настойвалі на пазбаўленні ад усяго мясцовага, якое нагадвала “польскі” ўплыў, так моцна лічылі польскім усё, што не было падобна да маскоўскага, што мясцовае жыццё стала хавацца ў шкарлупу, і вучоным даследчыкам (асабліва раней чужым краю) з цяжкасцю прыходзілася б вышукваць яго праявы, замест таго, каб бачыць яго адразу ўвачавідкі без канцылярскіх шырмаў” [7, с. 215]. Нягледзячы на гэта, праведзенае этнаграфічнае даследаванне Беларусі выявіла найбагацейшую старажытную спадчыну беларускага народа, якая патрабавала аналізу і лексікаграфічнай сістэматызацыі. Для беларускай мовы такім слоўнікам з’явіўся “Слоўнік беларускай мовы” І.І. Насовіча, запланаваны Імператарскай Акадэміяй навук у якасці другой часткі “Опыта словаря областных наречий”, але выдадзены ў Санкт-Пецярбургу ў 1870 г. як самастойная праца пад назвай “Словарь белорусского наречия”.

І. Насовічу было даручана скласці слоўнік, які “сістэматызаваў бы лексіку жывой народнай мовы і быў бы адначасова крыніцай для лінгвістычных даследаванняў беларускай мовы і дапаможнікам пры чытанні старажытных помнікаў пісьменства” [2, с. 60]. Абапіраючыся на ранейшыя слоўнікавыя распрацоўкі І. Грыгаровіча і С. Мікуцкага, І. Насовіч склаў самы аб’ёмісты паводле колькасці сабранага і лінгвістычна апрацаванага матэрыялу беларускі слоўнік XIX ст., які ахопліваў больш за 30 тысяч адзінак лексікі і фразеалогіі жывога беларускага маўлення сярэдзіны XIX ст. Маштабнасць слоўніка і навуковае апісанне яго рэстру вынікала з пастаўленай перад яго складальнікамі задачы: “въ виду осознанной необходимости иметь подъ руками словарь этого наречія [беларускай мовы – І.С.], между прочимъ и для пониманія важныхъ и любопытныхъ историческихъ актовъ, на немъ писанныхъ” [3, уступнае слова К. Весялоўскага].

Асноўнымі крыніцамі для слоўніка былі ўласныя запісы І.І. Насовіча з жывой народнай мовы, а таксама матэрыялы з яго ж раней складзенага “Алфавитного указателя старинныхъ белорусскихъ словъ”. Акрамя таго, многія словы былі са старабеларускіх пісьмовых помнікаў і нешматлікіх тагачасных фальклорных і этнаграфічных выданняў.

Аднак у выніку працы над лексікай аднаго з т. зв. “наречій” І.І. Насовіч дасягнуў значна большай мэты: сабраны слоўны матэрыял зафіксаваў не проста “наречіе”, а самастойную мову, здольную прадуцыраваць адзінкі, прыдатныя для розных камунікатыўных задач. Адметнасць беларускай мовы падкрэслівалася не толькі гістарычным і краязнаўчым каментарам, які надаў слоўніку пэўную гісторыка-культурную вартасць, але і ўласна лінгвістычным аналізам многіх рэестравых адзінак, згодна з якім лексема або паўсталі адметнымі ў параўнанні з іншымі мовамі, або набылі беларускую фанетычную ці граматычную спецыфіку пры запазычанні. На жаль, сярод усёй разнастайнасці назваў плямёнаў і народнасцей Расійскай імперыі беларусы з цяжкасцю вызначалі сябе як нацыю, як самабытнае славянскае племя з непаўторным гістарычным шляхам і ўнікальнай культурай. І тым больш значнай уяўляецца праца І.І. Насовіча, якая нарэшце пачала адлюстроўваць пачатак нацыянальнай самасвядомасці беларусаў.

3. У *рускай* лексікаграфічнай традыцыі такім слоўнікам можна лічыць “Словарь живого великорусского языка” У.І. Даля (1-4 тт., 1863-1866, больш за 200 тыс. слоў, прычым 80 тыс. слоў сабрана самім складальнікам), які змяшчае “лексічнае багацце рускай мовы ва ўсіх разнавіднасцях яго вуснага (народна-размоўнага, прафесійнага, жаргоннага, дыялектнага, літаратурна-размоўнага і да т.п.) і пісьмовага (кніжна-літаратурнага) маўлення” [4, с.179].

Гэта збор рускай лексікі, пераважна дыялектаў і прафесійных жаргонаў, складзены дылетантам-самавучкам, які неаднаразова заклікаў пісаць як гаворым, не прапаведаваць граматы як выратаванне, заклікаў да поўнага пазбаўлення рускай мовы ад іншамоўных запазычанняў. Слоўнік змяшчае некаторую колькасць недакладнага матэрыялу (аказіянальных слоў), часам грашыць супраць граматыкі, але парадаксальна дакладна перадае як моўныя рэаліі XIX стагоддзя, так і выразнасць існуючых да сёння гаворак.

У сваёй працы У.І. Даль прадставіў народную лексіку ў цеснай сувязі з яе фальклорна-этнаграфічнай асновай: у слоўніку былі адлюстраваны арыгінальныя прыказкі, прымаўкі, загадкі, заговоры, прымхі і народная міфалогія. Імкненне аўтара звярнуць увагу грамадскасці да жывога рускага слова і яго фальклорна-этнаграфічных вытокаў, паказаць “рускі дух” мовы вызначыла этналінгвістычны падыход у слоўніку. У.І. Даль прапануе этнаграфічныя каментарыі да слоўнікавых артыкулаў, сярод рэестравых адзінак слоўніка значную частку складаюць лексема – тэрміны традыцыйнай духоўнай культуры.

У аспекце нашага даследавання варта зазначыць, што хоць работа У.І. Даля па збіранню рускай лексікі і вялася ім цалкам самастойна, усё ж гэтая праца каардынавалася “Обществом любителей российской словесности” – літаратурна-навуковым таварыствам пры Маскоўскім універсітэце, якое існавала з 1811 па 1930 гг. (з перарывам у 1837-1858 гг.; адроджана ў 1992 г.). У цэнтры ўвагі таварыства, членамі якога з’яўляліся А.Х. Вастокаў, Я.К. Грот, Ф.Ф. Фартунатаў, А.А. Шахматаў, многія пісьменнікі, фалькларысты, гісторыкі, дзеячы тэатра, кампазітары і многія адукаваныя людзі, былі пытанні нармалізацыі рускай мовы, пытанні культуры маўлення, асабліва ўпарадкавання словаўжывання, шляхі развіцця рускай літаратурнай мовы. Таму можна лічыць, што праблемы кампраміснага аб’яднання ў адным слоўніку агульнапрынятай лексікі літаратурнай мовы і лексікі жывых носьбітаў розных губерняў Расіі разглядаліся шырокімі грамадскімі і навуковымі коламі Расіі і адлюстроўвалі культурна-гістарычныя і сацыяльныя патрабаванні часу.

4. Адным з найбольш аўтарытэтных *украінскіх* нацыянальных слоўнікаў можна лічыць “Словарь української мови” Б.Д. Грынчэнкі (1-4 тт., 1907-1909 гг., каля 70 тысяч слоў) – першы фундаментальны слоўнік украінскай мовы, матэрыял для якога збіраўся на працягу многіх год рэдакцыяй часопіса “Киевская старина” і рэдагаваўся Б. Грынчэнкам. Лексічны фонд украінскай мовы прызначаўся як перакладны слоўнік для расіян. На яго ўпарадкаванні аўтар аддаў каля трох гадоў, дапоўніўшы слоўнік сваімі напрацоўкамі. Як і ў “Слоўніку беларускай мовы” І.І. Насовіча, украінскія словы тлумачыліся па-руску (гэта былі часы, калі афіцыйна ўкраінскае слова, як і беларускае, было забаронена ў Расійскай імперыі), і ўкраінская нацыянальная інтэлігенцыя вышуквала любыя спосабы для абыходу ўрадавых абмежаванняў.

Гэты ўкраінска-рускі перакладны слоўнік ахоплівае лексіку ўкраінскай мовы перыяду канца XVIII стагоддзя (ад І. Катлярэўскага) да 1870 г., зрэдку трапляюцца лексемы з твораў украінскіх пісьменнікаў да 90-х гг. XIX стагоддзя. Для рээстравай часткі і ілюстрацыі яе ўжывання слоўнік выкарыстоўвае таксама зборнікі народнай творчасці М. Максімовіча, А. Мятлінскага і іншыя тагачасныя лексікаграфічныя здабыткі (напрыклад, “Опытъ русско-украинского словаря” М. Леўчанкі, 1874 г. і інш.). Да ўкраінскага рээстру падаюцца рускія словы-адпаведнікі (адно або некалькі) або апісальнае тлумачэнне па-руску. Пры шматлікіх лексемах слоўнік падае прыклады ўжывання пэўнага слова ў літаратурнай мове або ў жывым народным маўленні. Акрамя таго, Б. Грынчэнка прытрымліваецца (праўда, не зусім паслядоўна) прынцыпу дакументацыі прадстаўленых слоў, г.зн. пры ілюстрацыях з літаратурных крыніц указвае аўтара, старонку з твора або мясцовасць, у

якой слова было запісана з жывога маўлення. У той жа час слоўнік Б. Грынчэнкі не падае пры ўкраінскіх словах іх стылістычнай характарыстыкі. Да таго ж, амаль трэцюю частку пададзеных рэестравых лексем складаюць вузкаясцовыя дыялектызмы, якія нельга лічыць складнікамі літаратурнай мовы. Тым не менш, слоўнік Б. Грынчэнкі заклаў фундамент тэорыі ўкраінскай лексікаграфіі [5, с. 4] і з'явіўся значным крокам у яе развіцці.

Нельга не адзначыць розніцу ў колькасных і якасных паказчыках нацыянальных усходнеславянскіх слоўнікаў, а таксама ў тэрмінах іх складання і выдання. Самым прадстаўнічым на агульным фоне выглядае Далей слоўнік – 4 тамы, звыш 200 тысяч адзінак. “Словарь української мови” Б.Д. Грынчэнкі таксама больш прадстаўнічы ў параўнанні з беларускім слоўнікам і па рэестравай колькасці, і па прынцыпах ахопу лексікі (4 тамы, каля 70 тысяч слоў). На жаль, “Слоўнік беларускай мовы” І.І. Насовіча (каля 30 тысяч слоў) хаця храналагічна быў выдадзены раней за ўкраінскі, аднак ахоплівае ў асноўным беларускую дыялектную лексіку таго часу і з’яўляецца самым малаколькасным.

На наш погляд, такая храналагічная і колькасная «разбежка» нацыянальных лексікаграфічных крыніц абумоўліваецца рознымі мэтамі складальнікаў слоўнікаў. Слоўнік Б. Грынчэнкі аказаў каласальны ўплыў на працэс нармалізацыі ўкраінскай літаратурнай мовы ў некалькіх аспектах. Па-першае, па словах самога складальніка, слоўнік з’явіўся “першай ступенню на шляху стварэння *навуковага ўкраінскага слоўніка*” [цыт. па: 8, с. 270] з прычыны наяўнасці ў яго рэестры значнага тэрміналагічнага складніка. Па-другое, змяшчэнне ў адной крыніцы ў якасці рэестравай як усходне-, так і заходнеўкраінскай дыялектнай лексікі спрыяла аб’яднанню агульнаўкраінскіх лексічных сродкаў. Гэта было актуальна на той час для ўкраінскіх грамадскіх колаў, паколькі культурная сталіца перамясцілася ў к. XIX – па. XX стст. з Кіева ў Львоў. Таму слоўнік Б. Грынчэнкі адлюстравваў тэндэнцыю пазбаўлення “галіччыны” і змясціў у асноўным лексіку паўднёва-ўсходняй часткі Украіны. Таксама мінімальнай была колькасць лексем з паўночнай Украіны з мэтай пазбегнуць беларусізмаў. Так у слоўніку выявілася памкненне акрэсліць культурны і моўны цэнтр краіны, а таксама сацыяльна-палітычную накіраванасць грамадства.

Па-трэцяе, як і ў выпадку слоўніка У.І. Даля, над “Словарем української мови” працаваў цэлы калектыў – рэдакцыя “Киевской старины”, – і нават ва ўмовах забароны ўкраінскай мовы (падобна да беларускай сітуацыі) да рэестру слоўніка прыцягваліся цытаты з твораў украінскага пісьменства к. XVIII – XIX стст. і рознагаліновая тэрміналогія, чаго не назіраецца ў слоўніку І.І. Насовіча. Яднае ж

українські і беларускі слоўнікі іх дыялектная аснова і адлюстраванне праяў побытавай і духоўнай народнай культуры.

Слоўнікі У.І. Даля і І.І. Насовіча аб'ядноўвае іх агульнае памкненне паказаць этнічную самабытнасць нацыі, фальклорная аснова рээстру. Аднак для У.І. Даля “жывая” мова – гэта сістэма простанародных, геаграфічна дэцэнтраваных моўных сродкаў, якая з'яўляецца носбітам нацыянальнага духу. Слоўнік жа І.І. Насовіча быў распачаты як “Опыт словаря *областных* наречий” (курсіў наш – І.С.), але ў працэсе складанне пераўтварыўся ў “Словарь *белорусского* наречия”. І. Насовіч, змясціўшы назвы міфалагічных і этнаграфічных рэалій у слоўніку, які выдаваўся як строга навуковая праца, такім чынам здзейсніў гістарычна наспелую задачу: “узаконіў” фальклорную духоўную аўтэнтычнасць беларусаў сярод народнасцяў Расійскай імперыі.

Літаратура

1. Германова, Н.Н. Кодификация языковых норм: национально-культурные особенности (постановка проблемы) / Н.Н. Германова // Ежегодные международные чтения памяти кн. Н.С. Трубецкого – 2000 (17-18 апреля 2000 г.) / Под ред. В.Н. Базылева и В.П. Нерознака. – М.: МГЛУ, 2000. – С. 25-26.
2. Гуліцкі, М.Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.) / М.Ф. Гуліцкі. – Мінск: Выш. школа, 1978. – 120 с.
3. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск: Бел. сав. энцыкл., 1983. – 792 с.
4. Николенко, Л.В. Концепция языка в работах В.И. Даля / Л.В. Николенко, Н.А. Николина // В.И. Даль и Общество любителей российской словесности: Сборник. – СПб.: «Златоуст», 2002. – С. 179.
5. Паламарчук, Л.С. Питання тэорыі і практыкі сучаснай украінскай лексікаграфіі / Л.С. Паламарчук // Мовознавство. – 1977. – № 4. – С. 3-12.
6. Плотникова, А.А. Словари и народная культура: Очерки славянской лексикографии / А.А. Плотникова. – М.: Изд-во Института славяноведения РАН 2000. – С. 10.
7. Пыпин, А.Н., История русской этнографии. Т. 4: Белоруссия и Сибирь / А.Н. Пыпин. – Мінск: БелЭн, 2005. – 256 с.
8. Русанівський, В.М. Історія украінскай літаратурнай мовы / В.М. Русанівський. – Київ: «АртЕк», 2002. – 424 с.

ДЫНАМІКА СЛОВАЗМЯНЯЛЬНАЙ НОРМЫ НАЗОЎНІКАЎ МЕСНАГА СКЛОНУ АДЗІНОЧНАГА ЛІКУ

Адным з праблемных момантаў граматыкі ў сучаснай беларускай мове з'яўляецца ўжыванне назоўнікаў мужчынскага роду ў месным склоне адзіночнага ліку, бо гэтыя правілы неаднаразова змяняліся і дапускалі варыянтнасць словаўжывання.

У сучаснай мове для назоўнікаў мужчынскага роду ў М. скл. адз. л. вызначаюцца наступныя канчаткі: - *i* – для назоўнікаў з мяккай асновай; -*ы* – для назоўнікаў на шыпячыя *i p, ц*; -*e* – для назоўнікаў з цвёрдай асновай *i г, х*, якія пераходзяць у *з, с*; - *у* – для назоўнікаў з асновай на *г, к, х* у залежнасці ад семантыкі. Паводле Я. Ф. Карскага, такая парадыгма – вынік рознай рэалізацыі былога канчатка -*ѣ* (пры цвёрдай аснове) і -*и* (пры мяккай). Спецыфічным новаўтварэннем, найбольш характэрным для беларускай мовы, даследчык называў канчатак -*у*, які прыйшоў з былой групы назоўнікаў на -*и* па прычыне ўхілення ад памякчэння перад -*e* (-*ѣ*), уплыву давальнага склону, які ў беларускіх гаворках часам замяняў месны, а таксама польскай мовы [1, С. 164]. Увогуле, даследчыкі ХХ ст. указвалі на моцныя пазіцыі флексіі -*у* ў мужчынскім родзе М. скл. адз. л.

На сённяшні момант у беларускай мове трывала вызначана напісанне канчаткаў пры асновах на мяккія зычныя і -*j*: у *трамвайі, у верасні, на мундзіялі, у стылі*. Аднак часам у мастацкай літаратуры дапускалася ўжыванне -*ю* (у *цяню, у хмялю*). У. В. Анічэнка (“Марфалогія ўсходнеславянскіх моў”, 1973) аддзяляў аснову на -*j* ад мяккай і раіў для яе канчатак -*ю*: у *музею*. На карысць -*ю* для асобных назоўнікаў з мяккай асновай выказваецца А. А. Каўрус, абгрунтоўваючы гэта неабходнасцю размежавання слоў жаночага роду на зычны і мужчынскага роду з чыстай асновай: у *болі – і у болю, у жалі – і ў жалю, на медалі – і на медалю* [2, С. 32]. Больш трывала ўжываюцца назоўнікі з асновай на шыпячыя *i p, ц*: (у *блэндары, у прамым эфіры, аб крадзяжы, у гэтым матчы*). Аднак на *двары ‘пэўная тэрыторыя’ і на дварэ ‘прастора наогул’*.

Пастаянна пішуцца з канчаткам -*у* назоўнікі з асновай на -*к*: на *рынку, у пялёстку, на рахунку, у парку*. У 1920-я гг. дапускалася на *языцэ. Тое самае датычыцца* назоўнікаў на заднеязычныя *г, х*: на *даху, сябры на цэху, снаборніцтвы на бегу, з шэрагу, у духу*. Аднак у некаторых лексемах як вынік II палаталізацыі захавалася старажытнае чаргаванне заднеязычных са свісцячым і канчатак -*e*: *ідзе па крузе, на маляўнічым беразе*, што найбольш характэрна для паўднёва-заходніх і

сярэднебеларускіх гаворак. Назоўнікі на *г, х* часта дапускаліся і з паралельным ужываннем *-е* і *-у*: *на лугу і на лузе, у кажуху і кажусе*. “Беларуская граматыка” (1936) з’яўленне канчатка *-у* тлумачыла неабходнасцю размежавання ў М. скл. лексем мужчынскага роду і жаночага на *-а (-я)*: *аб страсе (страха) і аб страху (страх)*. У “Беларускай граматыцы” (1985) былі акрэслены назоўнікі на *г, х, дзе* ніколі не адбываецца памякчэнне: уласнабеларускія назоўнікі, якія абазначаюць адцягненыя паняцці, дзеянні, якасці (*у абсягу, жаху, прабегу, доўгу, вывіху*), некаторыя канкрэтныя назоўнікі (*у арэху, аб казярогу, у мяху, у тварагу*). Таксама ўжо з 1960-гг. вылучыліся запазычаныя лексемы пераважна англійскага і нямецкага паходжання з адпаведнай асновай (*мітынгу, рэйхстагу, цэху, пін-понгу*). У сучасным друку яны ўжываюцца з канчаткам *-у*: *на маладзёжным слэнгу, семінар па брэндзінгу, у смокінгу*, але ў “Кароткай граматыцы беларускай мовы” (2007) частка з прыведзеных назоўнікаў часам дапускаецца *-е*: *аб допінзе, дыялозе, на мітынзе*.

Пры цвёрдай аснове ў неасабовых назоўнікаў ужываецца канчатак *-е*: *у арсенале, на інтэрнэт-сайце, у законе аб бюджэце*. Цікава, што формы на *-е* пры цвёрдай аснове не маюць шырокага распаўсюджання ў гаворках, у дыялектнай мове дамінуе *-і* (*у лесі, і нават пры г, х – на беразі*). Такія формы часта сустракаліся ў “Нашай Ніве” (1906 – 1915 гг.). Абапіраючыся на гэта, браты Я. і А. Лёсікі прапаноўвалі зрабіць *-і* асноўным для ўсіх назоўнікаў у М. скл. адз. л. (*на дубі, на масьлі, у ямі*), што не было падтрымана на Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі [3, С. 214].

Дыскусійным застаецца ўжыванне назоўнікаў з прыназоўнікам *на*, які адначасова мае значэнні Д., В. і М. склонаў. Пры гэтым прыназоўніку вельмі часта назіраецца ўжыванне канчатка *-у* і Д. скл.: *на форме і на зместу, на максіму, экзамен на фальклору, веды на фэн-шую, на ўзроўню, выкладчык на вакалу*. Разам з тым перыёдыка прытрымліваецца М. скл.: *падарожнічаюць на інтэрнеце, майстар-класы на фітнесе, на штрых-кодзе, на снезе, на сцэнарыі, на тэлевізары*. Гэтыя ваганні звязаны з нявызначанасцю давальнага і меснага склонаў, бо ў большасці выпадкаў мовазнаўцамі доўгі час прымаўся пры *на* менавіта Д. скл.: *Зараз пачалі работы на першаму этапе рэканструкцыі склада безтарнага захоўвання мукі* (Звязда, № 218. 2007. С. 8).

Я. Лёсік з прыназоўнікам *на* лічыў нарматыўным ужываць давальна-месны склон у канструкцыях *плакаць, журыцца (на кім-небудзь/чым-небудзь)*, у функцыі азначэння назоўніка: *дрэніць на родным краю, уся радня на гаспадару*. З Д. скл. у адз. л., а ў мн. л. – у М.

скл. ужываліся назоўнікі ў месным значэнні, часавым, спосабу дзеяння (*раскладваць на ўсяму сталу, на твару, не на нашаму нораву, але на слядох*) [4. С. 340 – 341]. Але ўжыванне Д. скл. у некаторых формах Я. Лёсік лічыў русізмамі, напр. пры абазначэнні пашырэння якога-небудзь дзеяння (*вымаўлялі на адрасу колькі слоў, на чыйму прыказу*), што прычыла ўласнай тэорыі. Але трэба сказаць, што на той час таксама не былі поўнасьцю ўніфікаваны канчаткі Д. і М. скл. У “Беларускай граматыцы” (1936) М. скл. ужываўся ў часавых, прычынных, абстрактных значэннях (*на захадзе сонца, на зместу*). Адначасова Д. і М. скл. былі пры ўказанні на паверхню, дзе адбываецца дзеянне, у значэнні суаднесенасці двух прадметаў або з’яў (*на гэталу/гэтым стале, дом пабудаваны на праекту*). У значэнні меры і размеркавання кіраванне адбывалася ў М. і В. скл. (*раздаў на алоўку*). У “Граматыцы беларускай мовы” (1948) назоўнікі пры *на* ставіліся адначасова з Д. і М. скл. (*на шырокаму полю, на лесе*). У “Граматыцы беларускай мовы” (1962) *на* з М. скл. ужываўся для абазначэння дзеяння, якое адбывалася ў пэўных пунктах прадмета, на яго паверхні, указання на аб’ект дзеяння, пачуцця: *на свеце, удар на ворагу, сумавала на мужу*. Д. скл. спалучаўся з напрамкам руху, дзейнасцю ў галіне чаго-н., спосабам дзеяння, прычынай, часам, абмежаваннем: *на вывучэнню, на цячэнню, на графіку*, але ў гутарках – і М. скл. (*на поўдні*). Паводле А. І. Наркевіча (“Аб некаторых асаблівасцях беларускай літаратурнай мовы”, 1965) канструкцыі з прыназоўнікам *на*, якія абазначаюць прасторавыя, часавыя і інш. акалічнасныя адносіны ўжываюцца толькі з М. скл.: *на фронце, на абедзе, на ўсім целе*. Аднак “Беларуская граматыка” (1985), наадварот, для прычынных, абмежавальных і часткі часавых значэнняў замацоўвае Д. скл. адз. л.: *урок на пісьму, на ваеннаму загаду, на цэламу месяцу*, спасылаючыся на іх замацаванасць у жывой мове. Хаця тут жа агаворвалася, што некаторыя формы могуць успрымацца як русізмы (*не пайду на дажджу, сум на дому*). Адзін з аўтараў “Беларускай граматыкі” (1985), П. П. Шуба пазней адносіў прасторавыя і часавыя значэнні да М. скл.: *ісці на калідоры, прыйсці на прыездзе, на поўдні ‘час сутак’* (“Пытанні культуры мовы”, 1991) і тут жа дапускаў Д. скл. у словазлучэннях з указаннем кірунку (*ісці на следу, на маршруту*, а таксама *на адрасу*), часу дзеяння (*не прыходзіць на тыдню, на году*), з аб’ектнымі адносінамі (*загад на дзіцячаму саду, чаканка на металу*). З мовазнаўцам былі згодныя Г. У. Арашонкава і В. П. Лемцюгова (“Асаблівасці кіравання ў беларускай і рускай мовах”, 1991), якія кадфікавалі з Д. скл. таксама значэнні прыналежнасці, сваяцтва, “адпаведнасці з чым-н.”: *разьба на металу, на сезону, на метру, на загаду, таварыш на інстытуту, на звычайу*. “Кароткая граматыка

беларускай мовы” (2007) паўтарае папярэднія правілы, аднак СМІ прытрымліваюцца ўніфікацыі форм з *на ў* М. скл., што варта лічыць слушным, паколькі акалічнасныя адносіны выражае менавіта М. скл. Таксама пры гэтым не адбываецца размежавання сінанімічных канструкцый: *У выніку пераможцам адкрытага чэмпіянату Беларусі па брэйк-дансе “Сіла двух” стаў дуэт з Мінска “Мацібулу”* (Раніца, №7. 2010. С.8); а таксама калегі па “чорным бізнесе”, *на следзе каметы, факультарыў на выбары*, раней трывалыя з *-у – на факце, на законе, на адрасе, на тэлефоне*. Варта адзначыць, што формы тыпу *на тэлефону, у тылу, на гораду* І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч лічыліся адхіленнямі ад норм [5, С. 299], а ў 1993 г. А. І. Жураўскі назваў пашырэнне канчатка *-е* у канструкцыях з *на* “адхіленнямі ад агульнапрынятых норм” [6, С. 23]. Некаторыя назоўнікі з цвёрдай асновай дапушчальна ўжываюцца з канчаткам *-у ў* М. скл., калі трэба размежаваць сэнс слоў: *на пасту* ‘пасадзе’, ‘каравуле’ і *на пасце* ‘рэлігійным’, *на рагу* ‘вуліцы’ і *на розе* ‘жывёлы’, *на вугле* ‘зруба’ і *на вуглу* ‘вуліцы’. Трэба адзначыць, што часта канчатак *-у* сустракаецца ў выразе *на дому: старшыя на дому ці пад’езду, жанчыны — працуюць на дому*. Магчыма, гэта адбываецца па аналогіі з Р. скл., дзе размяжоўваюцца паняцці – ‘будынак’ і ‘жыллё, ачаг’. Аднак у “Беларускім арфаграфічным слоўніку” (2009), у “Слоўніку сучаснай беларускай мовы” (2009) у абодвух значэннях у М. скл. адз. л. нарматыўны *-е*. Гэта праяўляецца і на практыцы: ***Па доме*** *разносіцца ні з чым непараўнальны пах жывой хвоі* (www.ranitsa.by, 31.12.2009), і *Аднойчы паабяцае не раскідваць на доме шкарпэтак* (khadanovich.livejournal.com, 8.05.2010).

Нявызначанасць ужыванняў назоўнікаў пры *на* стварае інтэрферэнцыя норм рускай мовы, а таксама аналогія з шэрагам устойлівых выказаў з націскам на канчатку *-у*: *на бягу, на ляту, у ладу, у даўгу як у шаўку*. Паводле А. Шахматава, у старажытнасці у месным склоне націск паступова перайшоў з канчатка на аснову, што дало магчымасць захавацца ў сучаснай рускай мове канчатку *-у ў* аднаскладовых словах з прыназоўнікамі *в, на* (*во льну, на холму, в полку, на углу*) [7, С.138]. Падобныя формы шырока існавалі і ў старажытнай беларускай мове (*в листу, у виру, на палацу*). Нарматыўна ў сучаснай рускай мове з прыназоўнікам *по* ужываецца Д. скл. (часцей – гэта аб’ектныя, размеркавальныя значэнні, спосаб дзеяння, указанне асоб, па якіх сумуюць): *рэкамендацыі по прыему, по кораблю, по разговору, по другу*. Аднак для рускай мовы ў м. р. адз. л. М. скл. паводле “Словаря грамматических трудностей русского языка” (Масква, 2003) уласціва аж 40 варыянтных напісанняў канчаткаў, што звязана з рэалізацыяй

націску: *о ба́ле, але на ба́лу, о пруде́, але о пруду́, на жи́ре і на жиру́, в старинном ро́де і в роду́*, што не на карысьць успрыняццю норм. Ва ўкраінскай мове *по ўжываецца з М. скл., але з канчаткам -у: йти по етапу, по дощу, по тижню*.

У беларускай мове да канца не вызначаным застаецца ўжыванне асабовых назоўнікаў у М. скл. адз. л. У Я. Лёсіка, Б. Тарашкевіча сустракаем – *пры сыне*, але *пры гаспадару, пры чужаземцу*, у “Беларускай граматыцы” (1936) – *аб браце*, але *аб інжынеру, пролетарыю*, у “Курсе сучаснай беларускай мовы” (1940), “Граматыцы беларускай мовы” (1948) – *-у* ва ўсіх асабовых назоўніках: *аб герою, комунару, дзеду*, аналагічна – у “Граматыцы беларускай мовы” (1962), у “Сучаснай беларускай літаратурнай мове” (1975), але ў кнізе Л. І. Бурака “Сучасная беларуская мова” (1974) – *на сыне, аб гарманісце, пры лётчыку, герою*. У “Беларускай граматыцы” (1985) – *аб браце, рыбалове*, але *дзеду(е) і прадзеду(е), аб мужу, будаўніку, пастуху, герою*. У П. П. Шубы галоўны *-у: аб дзеду, брату, герою, таварышу*, у “Беларускай мове” (1994), “Сучаснай беларускай літаратурнай мове” (1997) таксама: *пры мастаку, студэнту, рэдактару, госцю*, але часам *пры сыне, аграроме*. “Кароткая граматыка беларускай мовы” (2007) вызначае *пры сыне, дзеду (дзедзе), пастуху, рымару, настаўніку, вучню*. У “Беларускім арфаграфічным слоўніку” (2009): *аб вундэркіндзе, кадэце*, але *аб бортніку, ліхадзею, дырэктару, маркеталагу*. У СМІ вызначальны фактар – аснова назоўніка: *аб настаўніку, жаніху, фотарэпарціёры, аб футбалісце, у экскурсаводзе, пры дырэктары(у), слова аб сябры: І нават нахабна пры гаспадары працягваю гладзіць Бакса і за вушамі часаць* (www.respublika.info. 04.04.2007). *Ува мне са з’яўленнем Ліі нарадзіўся бізнесмен, а ў жонцы, юрысце па адукацыі, - дызайнер, - усміхаецца галава сям’і*. (Звязда, №164. 2010. С. 6). Часцей за ўсё блытаніна ідзе пры ўжыванні асабовага назоўніка з прыназоўнікам *на* у значэнні роднасці і выяўлення пачуццяў: *Гасцінна расчыняе дзверы гераіня Янукоў Марыя Антонаўна Януковіч, якая на мужу даводзіцца далёкай раднёй знакамітаму ўкраінскаму палітыку Віктару Януковічу* (rodvitoki.by, 14.10.2010); *Маці расказвала, што бацька вельмі гаравы на сябру* (www.nv-online.info, 27.05.2010). Г. У. Арашонкава лічыла нарматыўным ужыванне канчатка *-у* ў асабовых назоўніках пры ўсіх відах асноў, акрамя цвёрдай (“Сучасная беларуская мова”, 1973). К. Крапіва ў артыкуле “Ці будзем мы ездзіць па левым баку?” (“Звязда”, 1979) пра варыянтнасць напісання асабовых назоўнікаў разважаў так: “Вялікай бяды няма, паколькі ад дваякага напісання сэнс напісанага не мяняецца”. П. У. Сцяцко асуджае варыянтнасць, бо яна разбурае катэгорыю асабовасці, і прапануе назоўнікі, якія абазначаюць чалавека,

аб'яднаць з канчаткам -у ("Праблемы нормы, культуры мовы", 1998). Гэта, магчыма, добрая заўвага, паколькі тады не будзе размежавання і са скланеннем асабовых імён (*аб Кастусю, пры Ігару*), асабовых імён на -а (-я) (*аб Валі і Валю, пры Сашы і Сашу*) і агульных назоўнікаў (*аб гарэзе і аб гарэзу*), дзе канчатак -у ўказвае на мужчынскі пол. Нязначна, але формы з канчаткам -у пераважаюць ў беларускіх гаворках (*аб сыну, аб брату, аб свату*). Другі магчымы варыянт – трывалае напісанне паводле асновы назоўніка, што функцыянуе зараз.

Літаратура

1. Карский Я. Ф. Белорусы. – Минск: Белорусская энциклопедия, 2006 – Исторический очерк словообразования и словоизменения. – 512 с. – Т.2. Язык белорусского народа. – Вып.2.
2. Каўрус А. А. Граматычная схема і жывая мова: пра некаторыя формы дзеясловаў і назоўнікаў // Роднае слова. –2009 – №11.
3. Працы акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (14 – 21 ліст. 1926 г.) / пад рэд. С. Некрашэвіча, У. Ігнатоўскага. – Мінск: Выдавецтва Інбелкульты, 1927. – 433 с.
4. Лёсік, Я. 1921 – 1930. Збор твораў. – Мінск: НАРБ: Логвінаў, 2003. – 396 с.
5. Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – Т. 2. – 342 с.
6. Жураўскі А. І. Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993 – 35 с.
7. Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка: Москва: Учпедгиз, 1941. – 288 с.

НАРМАЛІЗАЦЫЯ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: ВУСНАЕ І ПІСЬМОВАЕ МАЎЛЕННЕ

Белакурская Ж. Я., Белакурскі В. М. (Мінск)

ЧАСАВЫ КАНТЫНУУМ У СЕМАНТЫЧНАЙ ПРАСТОРЫ ЭПІСТАЛЯРНАГА ТЭКСТУ (на матэрыяле эпістальярнай спадчыны Якуба Коласа перыяду Вялікай Айчыннай вайны)

Эпістальярная спадчына Якуба Коласа – адметная частка шматграннай творчасці пісьменніка і асобая грань яго мастацкага таленту. Яна прадстаўлена 755 пісьмамі, з якіх 173 напісаны ў час Вялікай Айчыннай вайны, большая частка якіх – у Ташкенце, дзе Якуб Колас знаходзіўся ў эвакуацыі. Адрасатамі з’яўляліся 32 персаналіі, сярод якіх жонка пісьменніка Марыя Дзмітрыеўна (28 пісем), сын Юрка (2 пісьмы), сваякі (5 пісем). У гады вайны Якуб Колас вёў актыўнае ліставанне з беларускімі пісьменнікамі: М. Лыньковым (32 пісьмы), П. Броўкам (17 пісем), П. Глебкам (9 пісем), Э. Агняцвет (5 пісем), а таксама з К. Чорным, К. Крапівой і з сябрам і перакладчыкам яго твораў на рускую мову С. Гарадзецкім (14 пісем), рускай паэтэсай С. Сомавай (3 пісьмы) і інш. Акрамя таго, афіцыйная перапіска вялася пісьменнікам з вядомымі грамадскімі дзеячамі Беларусі, такімі, як Ц.С. Гарбуноў, сакратар ЦК КП(б) Беларусі, у гады вайны рэдактар часопіса “Славянэ” (16 пісем), І.А. Крупеня, намеснік Старшыні СНК Беларусі, намеснік начальніка Беларускага штаба партызанскага руху (6 пісем), І.Ф. Клімаў, дзяржаўны і партыйны дзеяч, кіраўнік партызанскага руху на Беларусі (3 пісьмы) і інш. Сярод адрасатаў пісьменніка навуковыя супрацоўнікі АН Беларусі, яго добрыя знаёмыя і сябры: Г.І. Гарэцкі (геолаг), С.М. Ліпатаў (хімік), В.І. Шэмпель (аграхімік), А.М. Аўксенцьеў (геолаг), В.І. Шыманская (хірург), Л.І. Камоцкая (настаўніца), К.А. Жук (партызан), А.К. Дзятка (да вайны старшыня калгаса), А.Ф. Харкевіч (школьніца), Я.І. Крайнік (партызанская паэтэса), А.А. Ус (мастацтвазнаўца) і г.д. З чэрвеня 1941 года да канца 1941 года Якубам Коласам было адпраўлена 17 пісем, за ўвесь 1942 год – 74 пісьмы, за 1943 год – 48, за 1944 год – 22, з пачатку 1945 года і да 9 мая 1945 года – 12 пісем. 113 пісем напісана па-беларуску, 60 пісем са 173 – на рускай мове. Як адзначыў на гэты конт сам пісьменнік, *“пишу по-русски, чтобы письма скорее доходили”* (пісьмо № 207 да М.Ц. Лынькова)⁵.

---

⁵ Тут і далей у дужках падаецца № пісьма, змешчанага ў 13 томе 14-томнага выдання Збору твораў пісьменніка.

У коласаўскіх эпістальных тэкстах засведчаны як агульныя заканамернасці структуравання тэксту як лінгвістычнай катэгорыі, так і яго прыватныя адзнакі, такія, як запатрабаванасць у дыялогу, антрапацэнтрызм, прагматычная накіраванасць, асобныя адносіны паміж рэспандэнтамі і г.д.

Разам з тым, эпістальны тэкст у большай ступені, чым тэкст мастацкі, з'яўляецца дынамічным камунікатыўным утварэннем, што абумоўлена суб'ектыўна-псіхалагічнымі прадпасылкамі, такімі, як матывы і мэты моўнага паведамлення, уяўленне аб адрасаце, патрэба ў зносінах, што ў рэшце рэшт спрыяе рэалізацыі ў эпістальным тэксце дзейнасна-камунікатыўнага пачатку.

Усё гэта ў поўнай меры можна аднесці да коласаўскага эпістальнаму перыяду Вялікай Айчыннай вайны.

Пісьмо як знакавая сістэма фіксацыі маўлення ўвогуле, так і коласаўскія лісты ў прыватнасці, дазваляюць адлюстраваць і замацаваць жывое маўленне, ажыццявіць зносіны паміж суразмоўцамі (сваякамі, сябрамі, дзяржаўнымі дзеячамі, калегамі), раздзеленымі ў прасторы, але аб'яднанымі ў часе.

Змястоўныя асаблівасці Коласавых лістоў перадаюць рэальнае адчуванне часу, які ў ліставанні ўступае ў складаныя ўзаемаадносіны з іншымі тэкставымі катэгорыямі – час і прастора, час і рэчаіснасць. З другога боку, разуменне і ўспрыманне часу – гэта і імпліцытная аўтарская рэпрэзентацыя часу, абумоўленая рухам часу ў розных жыццёвых абставінах.

Як сведчыць зварот да ліставання пісьменніка, менавіта час у коласаўскім эпістальным тэксце выступае асобым спосабам яго арганізацыі, ствараючы так званы кантынуум, які ў агульных рысах уяўляецца як пэўная паслядоўнасць фактаў, з'яў рэчаіснасці, што разгортваюцца ў часе і прасторы.

Кантынуум можа грунтавацца і на парушэнні рэальнай часавай паслядоўнасці, калі мае месца перапляценне часавых планаў. У такім выпадку кантынуум не абавязкова забяспечваецца рэальнай паслядоўнасцю з'яў. Але час заўсёды застаецца фонам, на якім разгортваюцца падзеі.

Эпістальны Якуба Коласа сведчыць, што ў ім маюць месца тры разнавіднасці адлюстравання часу: прэзентыўная, гістарычная і футуральная. Так, прэзентыўная супадае з рэальным часавым планам і рэальным жыццём, думамі і памкненнямі Якуба Коласа ў суадпаведнасці з часавым абазначэннем.

“Лежу целыми днями, а перед глазами проходят многообразные картины войны” (№ 202). “Я трохи затаміўся за апошнія часы, за часы вайны” (№ 229).

Гістарычная разнавіднасць часу адлюстроўвае час, які папярэднічаў жыццю пісьменніка да Вялікай Айчыннай вайны.

“Я часта ўспамінаю тыя мясіны ў нашай роднай Беларусі, дзе я праводзіў летнія адпачынкi: Падбярэжжа, Вусце, Беразьянку” (№ 236).

Футуральная разнавіднасць мае на мэце прэзентацыю будучага часу, падзей пасля Вялікай Айчыннай вайны.

“Мой далейшы біяграфічны план – дачакацца вясны і не пазней мая 1943 года падавацца бліжэй да свае зямлі, разам з усёй фаміліяй” (№ 282).

Кожны з адзначаных часоў можа быць прадстаўлены ў лістах як асноўны план выкладання. Так, развіццё дзеяння супадае з момантам напісання ў прэзентыўнай часовай разнавіднасці. У гістарычнай разнавіднасці развіццё дзеяння папярэднічае моманту напісання ліста, што сведчыць пра зварот аўтара да рэтраспекцыі. Праз рэтраспекцыю ў ліставанні адбываецца перадача звестак, якія звязаны з часавым сэнсавазмястоўным паўторам: спачатку інфармацыя падаецца як бы ў згорнутым выглядзе, затым яна атрымлівае сваё разгортванне і прадаўжэнне, такім чынам рэтраспекцыя пачынае выконваць функцыю скрэпы з мінулым.

“Немцы пачынаюць бегаць, як бегаў калісь вусаты кайзер” (№ 279).

“Я помню імперыялістычную вайну: настрой, які панаваў сярод каманднага складу тагачаснай арміі. Хіба ж можна параўноўваць той час з нашым! Нявера, сумненне, скептыцызм былі характэрны для таго часу, і ўсё гэта мела пад сабою свой грунт. Нічога падобнага не назіраецца цяпер. Логіка падзей, ход гісторыі, суадносіны і прапорцыі сіл, якія вядуць смяртэльную барацьбу, гавораць не ў карысць казалупа Гітлера” (№ 211).

Парушэнне храналагічнай паслядоўнасці, такім чынам, цалкам апраўдана: гэта адзін са сродкаў выражэння аўтарскага пункту погляду на развіццё падзей.

Праспектыўны часавы план, які прысутнічае амаль у кожным коласаўскім лісце, мае на мэце апісанне дзеяння пасля моманту ліставання.

“I недалёк той час, калі гітлераўскі кавардак увесь рухне” (№ 211).

“Я цвёрда і горача нашу надзею ў сваім сэрцы, што гэты пералом наступіць, што мінецца час прасоўвання арміі бандыцкай Германіі,

што яна пакоціцца назад, як напрудвесні ком снегу шугне са страхі ўніз і расплывецца ў мутнай вадзе” (№ 206).

“Якое гэта будзе шчасце, калі дажыву я да тых радасных дзён, што прывядуць мяне на родныя гоні беларускай зямлі” (№ 211).

У коласаўскіх пісьмах маюць месца і прыклады сумяшчэння часавых планаў: цяперашняга, рэтраспектыўнага і праспектыўнага.

“Дни уходят, успеваешь сделать немного. Ночи долгие! Остаются с тобой одни только твои собственные думы. И я благодарен им за то, что они уносят меня за многие тысячи километров: и туда, где я жил впервые под ясным и жарким небом, и туда, где я никогда не бывал и не побываю” (№ 358).

Прэзентыўны час праяўляецца і праз называнне асоб, з’яў і рэалій, якія маюць месца не толькі ў жыцці Коласа, але і краіны на момант напісання ліста.

“Учора я наслаў пісьмо тав. Гарбунову з вершам на смерць Купалы” (№ 244).

“К 1 Мая прасілі ва “Фрунзевце” напісаць пісьмо да байцоў Чырвонай Арміі” (№ 233).

“Цяжкія хвіліны перажываю я тут, бо сябры мае далёка, бо рэдка даходзяць да мяне іх словы” (№ 261).

Такім чынам, адлюстраванне часу ў ліставанні Якуба Коласа – гэта найперш апісанне перажыванняў і дум пісьменніка, звязаных з цяжкімі ваеннымі часамі, а таксама асабістых страт (смерць сына Юркі). Адсюль аб’ектыўны рух часу набывае ў лістах суб’ектыўны характар: *час ідзе, быстро идет время, дни уходят, марудна ідуць пісьмы, ночи долгие* і г.д. Аднесенасць зместу пісем да пэўнага часовага адрэзку рэалізуецца пры дапамозе асобых моўных сродкаў – тэмпаральных указальнікаў-сігналаў. Так, да тэмпаральных указальнікаў-маркёраў адносяцца, у першую чаргу, лічэбнікі, часта ў спалучэнні з назвамі месяцаў і часавымі прыслоўямі.

“Я выехаў з Мінска вечарам 24 чэрвеня” (№ 200).

“Учора (пішу 22 (раніцай) званіў Олі” (№222).

“Пішу праз колькі дзён ад таго часу, як паставіў дату 4/VII.: сёння ўжо вечар 7/VII” (№ 283).

Шырока карыстаецца аўтар і ўжо даўно выпрацаванымі адзінкамі вымярэння часу, напрыклад, часавымі прыслоўямі, якія ўжываюцца без іх лічбавага суправаджэння.

“Вчера получил письмо от Петруся из Москвы” (№ 203).

“Даўно не меў тваіх пісем, калі не лічыць таго, што прывёз Кандрат” (№ 277).

“Завтра открывается сессия нашей Академии наук” (№ 280).

Нягледзячы на пэўную абстрактнасць часавага ўказання, тым не менш, такія часавыя прыслоўі надаюць выказванню пэўную часавую дэталізацыю. Гэта дасягаецца і выкарыстаннем безасабовых дзеясловаў, тыпу “уже вечереет” (№ 201).

У функцыі тэмпаральных маркёраў могуць выступаць найменні прадметаў быту, характэрных для пэўнага адрэзку часу, у тым ліку апісанне пары года, тэмпературы, паветра, надвор’я, адзення і г.д.

“У нас яшчэ зіма, холадна. У апрэлі халадней, чым у снежні” (№ 347).

“У Ташкенце пачаліся гарачыя дні. Жара бывае градусаў сорак, як у паўлітры” (№ 236).

“Я купіў сабе рукавіцы з вярблюджай шэрсці” (№ 219).

“Можно было б ехать всем вместе, но у нас нет теплой одежды” (№ 217).

“Учора скінуў ватнік – абрыдзіў ён мне, хаджу ў ім, як мядзведзь” (№ 226).

Асобага роду тэмпаральнымі паказальнікамі з’яўляецца цытаванне газет (ці вытрымак з газет) з указаннем на падзеі, якія мелі месца ў пэўны часавы перыяд.

“4 апрэля будзе Усеславянскі мітынг” (№ 229).

“Яшчэ год таму назад, выступаючы ў “Праўдзе” з невялікім артыкулам, я падкрэсліваў, што ў вайне з Гітлерам мы павінны спадзявацца толькі самі на сябе” (№ 251).

Асноўным граматычным паказальнікам часу выступаюць дзеясловы. Так, маркёрам гістарычнага часу з’яўляюцца дзеясловы ў форме прошлага часу, часта ў спалучэнні з тэмпаральнымі прыслоўямі.

“Много времени уже прошло, как я уехал от вас” (№ 221).

“Учора прыехалі мы ў Казань на сесію Акадэміі” (№ 225).

У лістах, якія адлюстроўваюць адпаведны часавы план, паказчыкам асноўнага плану з’яўляюцца дзеясловы ў форме цяперашняга і прошлага часу закончанага трывання, для рэтраспекцыі – незакончанага трывання (аднак часта ў колькасна-іменных спалучэннях выкарыстоўваецца і закончанае трыванне).

“Амаль што два месяцы ішло да мяне тваё пісьмо” (№ 292).

“Толькі што атрымаў твой ліст” (№ 260).

“Вось роўна месяц, як адсвяткаваў я свае 60 год” (№ 282).

Цяперашні час у рэтраспекцыі ў коласаўскім ліставанні можа набываць значэнне прошлага.

“Вось ужо другі год, як не збіраю я баравікоў” (№ 257).

Маюць месца і выпадкі ўжывання цяперашняга часу ў значэнні будучага.

“Сёння іду ў горад па розных справах, галоўным чынам, выдавецкіх” (№ 231).

Часавы кантынуум у яго моўным увасабленні дазваляе творча ўспрымаць эпістальярны тэкст. Ён дае магчымасць дадумваць некаторыя факты, адшукваць прычынныя і вызначальныя адносіны паміж рэспандэнтамі. Пэўная дыскрэтнасць часавых параметраў не перашкаджае, аднак, праследжваць з’явы ў іх працяглым выглядзе. Гэта можна заўважыць на прыкладзе перапіскі з сябрам і перакладчыкам Сяргеем Гарадзецкім.

“Дорогой Сережа! Одну только открытку, посланную 2.XI, получил я по приезде из Ташкента” (№ 336).

“Дорогой Сережа!

Не очень давно я послал тебе письмо, ответ на твою вторую открытку. Сейчас пишу тебе третье письмо” (№ 328).

У ролі часавых маркёраў у Коласавым ліставанні сустракаюцца і народныя вызначэнні, звязаныя з традыцыйным народным календаром.

“Вось ужо і вясенняе раўнадзенне. У нас там, у Беларусі, напэўна спяваюць жаваранкі, а тут усё яшчэ зіма” (“ 228).

“Як па-старому, дык ужо блажавешчына, ды і па-новаму яна не так ужо далёка” (№ 229).

“Заўтра, 15/II – грамніцы, а грамніцы – палавіна зіміцы” (№ 222).

Аднак часавы кантынуум можа быць выражаны і не толькі агульнапрынятымі адзінкамі вымярэння часу.

“Як толькі вызвалюся з-пад ярма кухара, напішу апавяданне на тэму аб вайне” (№ 206).

“І пачаліся добрыя весткі з таго часу, калі я ўстанавіў радыё” (№ 213).

“Я только считаю время от утреннего сообщения до вечернего, от одного дня до другого” (№ 280).

“За зіму яны (немцы – Ж. Белакурская) да чаго-небудзь дабегаюцца. Ва ўсякім разе, кілу сабе набегаюць, а з цёплым надвор’ем павінны легчы пад асінамі спаць на доўгія часы” (№ 279).

Змястоўны план такіх індывідуальных Коласавых вымярэнняў самым цесным чынам звязаны з падзеямі ў асабістым жыцці і складаным становішчам на фронце.

Ліставанне Якуба Коласа сведчыць пра адкрыты, дынамічны і сацыяльна значны характар эпістальярных тэкстаў, напісаных у перыяд Вялікай Айчыннай вайны. Семантыка іх залежыць не толькі ад адрасата і паведамлення, але і ад адрасанта – пісьменніка-патрыёта сваёй краіны, яго аўтарскіх інтэнцый і выразнай грамадзянскай пазіцыі.

Вобраз часу ў эпісталах Якуба Коласа – персаніфікацыя мастацкага часу, які ў перыяд ваенных гадоў набывае першаснае значэнне, заключаючы ў сабе асноўную змястоўную сутнасць. Ён з’яўляецца фонам, на якім разгортваюцца падзеі Вялікай Айчыннай вайны, набываючы ў лістах пісьменніка па-мастацку канкрэтнае, рэалістычнае і дакументальнае выражэнне.

Літаратура

Колас Якуб. Поўны збор твораў: у 14 т. / Я. Колас. Мінск: Маст. літ., 1972 – 1978. – т. 13.

Ванкевич О. Г. (Минск)

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИИ ГЛАГОЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ

(на материале русских и белорусских медийных дискурсов)

Многообразие форм и способов речевого общения современного человека ориентирует языковую науку на удовлетворение социального заказа, на достижение максимальной эффективности коммуникации, на повышение культуры речи. “Основным языковым авторитетом” [1, с. 218] становятся СМИ, оказывающие существенное влияние на язык благодаря предназначенности для широкой аудитории, распространенности, оперативности, регулярности, вариативности [2, с. 85]. Именно язык публичной коммуникации становится той ареной, на которой происходит поиск наиболее рациональных средств выражения, создание и апробация новообразований, возникновение предпосылок для изменения языковой нормы.

Одной из самых влиятельных разновидностей современного языка является газетно-публицистический стиль, располагающий богатыми языковыми и речевыми ресурсами [3, с. 3] и отражающий инновационные тенденции в развитии языка.

В условиях интенсификации всех сфер жизнедеятельности и ускорения темпов развития общества вполне естественно для языка движение в сторону глагольности, процессуальности – компенсации чрезмерного опредмечивания действительности за счет повышения удельного веса глагольных форм. Глагольные номинации передают комплексы различных действий (с указанием на характер их протекания, степень интенсивности) и психических состояний человека, отражая таким образом ориентацию языка на динамическое осмысление мира [4, с. 53-54]. Частным случаем проявления этой тенденции как в русском, так и в белорусском языках является активизация неузвального словообразования глаголов на базе субстантивных и адъективных основ.

Язык современных СМИ буквально пестрит глагольными новообразованиями – экономичными в плане выражения, но ёмкими в плане содержания речевыми единицами, совмещающими в себе номинативные и предикативные функции; ср., напр.: рус. *Задача в том, чтобы органы власти перестали **кошмарить** бизнес* (ОНТ, «Время», 31.07.08), *Песню **залока́торили** ухом* («Радио-рокс», 21.09.10), *Но это не способ преподнести себя, **презентировать** мужчине* («Модный приговор», 18.01.08); бел. *Амаль 30 гадоў назад я, студэнтка, **рэнтавала** невялічкі пакойчык* («ЛіМ», 1996, № 48), *Галоўнае – навучыцца **ўзаёмнічаць*** («Настаўніцкая газета», 27.03.04).

Образование компактных глагольных номинаций на базе мультивербальных обозначений – универбов – диктуется тенденцией языковой экономии, напр., рус. *И они [киногерои] действительно стали солиднее. Я бы сказала – **забронзовели*** («КП в Белоруссии», № 14, 25.01.06), *Диму как-то очень **загламурили*** (Муз-ТВ, 07.02.08), *Мелкие бронхи **спазмируются**, и больному становится трудно дышать* («Здоровье», 07.10.06), *И потом нас повезли в русскую избу, мы там немножко **шнапсовали*** (НТВ, Н. Кухинке, 05.08.10); бел. *Але ў “Камандзіроўцы” малады журналіст **насталгуюе** на іншых праявах* («Полымя», 1996, № 3), *Толькі калі **архіваваць** на датах, варта перагледзець стары архіў* (be.wikipedia.org/ 10.03.07), *Музыкі **стасункаваліся** з аўдыторыяй* («ЛіМ», 1998, № 18).

Употребляемые в языке СМИ неузואальные глаголы, несмотря на то, что находятся за пределами литературной нормы, соответствуют определенным словообразовательным типам, включаются в словообразовательные парадигмы, демонстрируют синонимические, антонимические и другие связи с системными единицами и между собой, свидетельствуя тем самым о тенденции к регулярности, системности внутриязыковых отношений. Так, например, в текстах медийных дискурсов формируются целые гнезда однокоренных слов (рус. *парк, паркинг, парктроник, парковать, парковаться, припарковать, припарковаться, парковка; мониторинг, мониторить, промониторить, отмониториться*; бел. *піар, піар-акцыя, піар-кампанія, піар-ход, піараўскі, піарыць, піаршчык*); встречаются и словообразовательные омонимы: ср., рус. *остепениться* 'получить ученую степень' (*Легко ли нынче “остепениться”?*, «СБ», 09.06.05) и *остепениться* 'стать более степенным'.

Структура окказиональных отыменных глаголов отражает рост агглютинативности: в сферу производящих основ активно внедряются имена собственные, аббревиатуры, иноязычные слова, упрощается техника присоединения морфем (рус. *Он совсем **опарижился*** (ТВ), *И*

здесь вот *пэвэа́ишить* совсем не стоит, на светильник эта краска ляжет и без клея “ПВА” (ЛАД, 25.10.06), А телезрители чтобы не ленились и эсэмэ́сили, эсэмэ́сили... (ОНТ, 05.10.07), Мне *пиа́рится* уже поздно («КП в Белоруссии», 08.07.10), Шахматы уступили компьютерным войнам. А что если “*ангрей́дить*” древнюю игру – внести элементы интриги и шоу? («АиФ», № 21, 2005), *Самми́руем!* («Бел. газета», 26.06.06); бел. Каб Вам хутчэй *ВА́Кнулася!* (разг. речь), *Навошта губляць свой час на тое, каб пиа́рыць кімсьці зробленыя, някасныя самаробкі?* (www.streenet.org/ 10.03.07). В целом, словообразовательные системы как русского, так и белорусского языков характеризуются усилением “автоматизации в процессах словопроизводства” [5, с. 32].

С укреплением позиций разговорной речи в обществе литературный язык все более подвергается ее влиянию, освобождаясь от ограничений и норм, нарушая границы стилей, стремясь к максимальной выразительности. Рост инновационных явлений в речи связан с постоянно меняющимися социокультурными и коммуникативными условиями ее существования [4, с. 52]. Глагольные новообразования вызывают особый интерес лингвистов как живое свидетельство заложенных в языке деривационных потенциалов, как отражение стилистического разнообразия производных слов; они регистрируются словарями, фиксирующими состояние языка в определенные периоды его развития: рус. *продюси́ровать, тести́ровать, затари́ться, юмори́ть* (разг.), *бомжева́ть* (разг.), *имона́ть* (жарг.) [6], *пирсингова́ть, заполитизи́ровать, ди-джеи́ть* (разг.), *кастингова́ться* (разг.), *дембельну́ться* (жарг.) [7]; бел. *фармаці́раваць, прыватызава́ць, зацы́кліцца* (разг.), *факсавя́цца* (разг.), *клікну́ць* (жарг.), *халяві́ць* (жарг.) [8]. Языку современных русскоязычных и белорусскоязычных СМИ свойственно стремление к демократизации и снижению стиля.

В области семантики окказиональные отыменные глаголы обнаруживают тенденцию к семантическому насыщению, максимальной информативности, ср., напр.: рус. *Очень многим необходимо время, чтобы “разма́миться” – научиться чувствовать себя мамой и получать от материнства удовольствие* (ж-л «Мой ребенок», ноябрь 2007), *Мы сегодня будем ресторани́ться! Ой, не то... Кафетери́ться! Опять не то... Клуби́ться!!!* («Радио-ВІ»); бел. *Захава́ць беларускую маёмасць для беларусаў: жыццё даказала, што дзяржаўная маёмасць вельмі неэфектыўна працуе і яе трэба раздзяржа́віць* (3.lishni.org/ 10.03.07). Значение, оттенки смысла таких “слов-самоделок” извлекаются из контекста [9, с. 91]. Таким образом, в результате семантической конденсации образуются единицы, включающие не

только значение мотивирующего имени и деривационного форманта, но и впитывающие в себя элементы конситуации.

Исследование материалов медийных дискурсов за последние 15 лет показало возрастание роли окказионального слова в публичной коммуникации, повышение интереса к новым, нестандартным, формам как средству привлечения внимания, актуализации смысла. В речевой практике активно употребляются экспрессивные, эмоционально окрашенные, стилистически маркированные глагольные лексемы, характеризующие субъективное эмоционально-нравственное отношение говорящего (пишущего) к слушающему (читающему) или к высказываемой мысли. Приведем примеры: рус. *Дорогие радиослушатели, **кно́пайте** нам свои эсмэсочки* («Русское радио», 02.12.08), *Кто из белорусов будет **жюри́ть** Европу? (о Евровидении)* («Комс. правда», 25.05.10), *Юрий Баимет удачно **заГРЭММИровáлся*** («Известия», 12.02.08), *“Добазáрились”: международный базар становится национальным* («Бел. газета», № 29, 25.07.05), *Европу **переКОСи́ло**: 6 наивных вопросов о проблеме Косово* («КП в Белоруссии», 19.02.08); бел. *Затое пазнаёміліся з усімі буйнымі маскоўскімі рэкламнымі агенцтвамі.., пачалі лістава́цца, факсава́цца, перазвоньва́цца* («ЛіМ», 1996, № 44), *У мяне ёсць дванаццацігадовая пляменніца, яна таксама ад гэтага “**фанаце́ла**”* («Звязда», 07.06.03).

Моделирование окказиональных номинаций, “установка на эстетически значимое творчество” [10, с. 142], активное использование приемов каламбура и паронимической аттракции при образовании глаголов на базе именных основ, употребление новых эмоционально-экспрессивных дериватов для обозначения известных явлений – все это проявления движения к оценочности в области глагольной лексики.

В целом, развитие русского и белорусского языков характеризуется общей направленностью – демократизацией и активизацией неузואльного словообразования, ориентацией на предикативность. Глагольные новообразования, мотивированные именными частями речи и обнаруживающие разнообразные структурно-семантические связи с производящими основами, вскрывают инновационные тенденции в развитии глагольной лексики – к агглютинативности, семантической насыщенности, оценочности. Следует заметить, что в белорусскоязычных СМИ окказиональные отыменные глаголы встречаются реже и менее разнообразны; это связано, вероятно, с ограниченной сферой употребления белорусского языка, с его стремлением к нормированности в рамках национализации, а также с консервативностью и относительной “закрыто́стью” для словотворчества.

Літэратура

1. Земская Е.А, Рудник-Карватова З. Новые явления в словообразовании русского и польского языков на рубеже XX-XXI веков // Новые явления в славянском словообразовании: система и функционирование. – М., 2010.
2. Іўчанкаў В.І. Журналістыка на мяжы XX-XXI стст. // Веснік БДУ. Сер. 4. – Мінск, 2009.
3. Солганик Г.Я. Стилистический словарь публицистики: Около 6000 слов и выражений. – М., 1999.
4. Радбиль Т.Б. Инновационные тенденции в русском языке последних лет в лингвокультурном освещении // Новая русистика. – Брно, 2008, № 2.
5. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков. – Киев, 2003.
6. Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения. – С-Пб., 1998.
7. Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика / Под ред. Т.Н. Складневской. – М., 2008.
8. Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В.І. Уласевіч, Н.М. Даўгулевіч. – Мінск, 2009.
9. Муратова Т.П. К вопросу о новообразованиях в современном русском языке // Вопросы языкознания и литературоведения. – Алма-Ата, 1977.
10. Виноградова В.Н. Поэтическое словообразование как фактор появления инноваций в языке // Новые явления в славянском словообразовании: система и функционирование. – М., 2010.

Запрудскі С. М., Яненка Н. В. (Мінск)

ФАНЕТЫЧНАЯ ВАРЫЯНТНАСЦЬ У ВУСНЫМ ГАРАДСКІМ МАЎЛЕННІ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ЗАПІСАЎ У Г. П. ХОЦІМСКУ)

У гэтай публікацыі мы працягваем аналіз вуснага гарадскога маўлення, які грунтуецца на матэрыялах з Альдэнбургскага праекта па «трасянцы» [1, 2], наш падыход і ўмоўныя пазначэнні выкладзены ў ранейшых артыкулах [3, 4]. У гэтым дакладзе нас цікавіць фанетычная варыянтнасць. Тэарэтычна фанетычная варыянтнасць можа назірацца на прыкладзе наступных з’яў: выбухны [г] / фрыкатыўны [г], цвёрды [р] / мяккі [р’], афрыкаты [дз’], [ц’] / змычныя [д’], [т’], цвёрды [ч] / мяккі [ч’], рэалізацыя гукаў [дж] або [ж] у формах тыпу *хаджу*, *хожу*, *наяўнасць* / *адсутнасць* пратэтычнага [в] перад пачатковымі націскнымі [о], [у], *наяўнасць* / *адсутнасць* падаўжэння зычных у інтэрвакальным становішчы і інш. Раней намі разглядаліся варыянтнасць гукаў [і] / [й] у формах займенніка *яна* [2], варыянтнасць гукаў [г] / [г], [ч] / [ч’] [3, у друку]. Тут нашу ўвагу прыцягваюць такія асаблівасці хоцімскіх гаворак, як *наяўнасць* мяккага [р’], дзеканне, цеканне. Таксама намі

разглядаецца наяўнасць / адсутнасць рэгрэсіўнай асіміляцыі па мяккасці ў спалучэннях зычных тыпу [зв'], [зм'], [сн'], [сл'] і падобных.

1. [p] / [p']

Хоцімскім гаворкам уласціва наяўнасць мяккага зычнага [p']. Аднак у хоцімскай частцы корпусу сустракаецца 13 выпадкаў ужывання інфармантамі [p] на месцы [p'], што характэрна для беларускай літаратурнай мовы. Разгледзім гэтыя выпадкі.

1.1. Цвёрды [p] у прыназоўніку *цераз* стабільна ўжывае інфармант С (мужчына, 44 гады, будаўнік):

(1) *О, дык таб'э можна ц'іраз Орышу й'ехац'.* (10: 39; С)

(2) *Заб'аруц', ч'іраз час адпус'ц'ац'.* (16: 10; С)

(3) *Эц'і, ч'іраз гран'іцу.* (72: 85; С)

Фанетычнае аблічча прыназоўніка ў маўленні гэтага інфарманта вар'іруе за кошт якасці першага зычнага. Але [p] стабільна застаецца цвёрдым, нават калі суразмоўца інфарманта С выкарыстоўвае [p'], параўн.:

(4) *Пап'ожжы, ц'эраз тр'іцццц' м'інут.* (15: 44; С)

(5) *Ч'эп'ез ск'ол'ка?* (15: 46; N)

(6) *Ц'іраз тр'іцццц'.* (15: 47; С)

1.2. Гэты ж інфармант ужывае [p] у слове *кастрыля*:

(7) *Так'эйа во каструл'і.* (4: 8; С)

1.3. Варыянтнасць цвёрдага [p] / мяккага [p'] у слове *воскресенье*.

1.3.1. У адрозненне ад стабільнага ўжывання цвёрдага [p] у прыназоўніку *цераз*, у слове *воскресенье* інфармант С ужывае як цвёрды [p], так і мяккі [p']. Параўн.:

(8) *Та ў васкрыс'эн'н'а б'ан'у тап'іў там.* (68: 23; С)

(9) *Йа ў васкр'іс'эн'н'а т'ол'ка.* (68: 33; С)

1.3.2. Варыянтнасць [p] / [p'] у слове *воскресенье* характэрна і для інфарманта А (жанчына, 41 год, настаўніца, жонка інфарманта С):

(10) *З'аўтра ж васкрыс'эн'н'а.* (31: 49; А)

(11) *Ў васкр'іс'эн'н'а.* (7: 4; А)

1.3.3. Цвёрды [p] у слове *воскресенье* адзін раз быў ужыты інфармантам Р (жанчына, 69 гадоў, пенсіянерка, цётка інфарманта С):

(12) *Н'а ўч'ора, а у васкрыс'эн'н'а.* (68: 74; Р).

1.4. Цвёрды [p] быў таксама ўжыты інфармантам А у форме загаднага ладу множнага ліку дзеяслова:

(13) *Прав'эриц'і прав'іл'нас'ц'...* (37: 47; А)

У дадзеным выпадку інфармант зачытвае рускамоўны тэкст, які змешчаны ў смс-паведамленні, і, нягледзячы на правапіс, выкарыстоўвае [p].

1.5. Варыянтнасць [p] / [p'] сустрэлася і ў інфарманта М (мужчына, 46 гадоў, будаўнік), брата інфарманта С. У большасці выпадкаў ён выкарыстоўвае [p']. Аднак у адным з выказванняў ён ужыў [p] два разы:

(14) *Сматр'у, этый, ў канцыл'арыйі гарыц' с'в'ет.* (62: 40; М)

У адным з суседніх выказванняў М ужыў у гэтым жа слове [p']:

(15) *Йа, такой, слышу, па каз'арм'і так кр'ік.* (62: 41; М)

(16) *Б'ондар'іў!* (62: 42; М)

(17) *Ў канцыл'ар'іў!* (62: 42; М)

Выкарыстанне інфармантамі цвёрдага [p] замест мяккага [p'] цяжка паддаецца растлумачэнню, пакуль можна выказаць толькі папярэднія здагадкі пра асобныя ўжыванні.

Так, магчыма, у маўленні інфарманта С у прыназоўніку *цераз* адбываецца ненаўмыслная прагрэсіўная дысіміляцыя другога зычнага паводле мяккасці.

Што да ўжывання формы *каструл'а*, то, магчыма, ужыванне гэтага слова з мяккім [p'] у звычайнай бытавой сітуацыі мужчына ўспрымае як (непажаданы) знак празмернай культурнасці.

Нейкую папярэдняю версію можна выказаць і адносна вар'іравання [p] у форме *воскресенье*. Несумненна, інфарманты ведаюць правільную беларускую форму абазначэння апошняга дня тыдня – *нядзеля*, якая, аднак, магчыма, слаба засвоена мясцовай гаворкай. Магчыма, ужываючы ў вусным маўленні (“нармальна” ўласцівы пісьмоваму маўленню) стараславянiзм *воскресенье*, інфармант С часам падсвядома адчувае нейкі дыскамфорт і ў якасці “кампенсацыі” празмерна высокай стылістыкі гэтай формы выкарыстоўвае ўласцівы “больш дэмакратычнай” беларускай мове цвёрды гук [p]. У маўленні інфарманта А назіраецца значная перавага формы *воскресенье* з мяккім [p']. Форма з цвёрдым [p] была ўжыта жанчынай пад час тэлефоннай размовы з сястрой з Расіі. Магчыма, такім чынам жанчына хацела неяк падкрэсліць сваю ідэнтычнасць як носьбіта “хоцімска-беларускай” мовы ў параўнанні з сястрой, цяперашнім носьбітам рускай мовы. Пастаяннае выкарыстанне інфармантамі А і С розных варыянтаў формы ў размовах паміж членамі сваёй сям'і дазваляе папярэдне гаварыць пра гендэрную розніцу ва ўжыванні формы *воскресенье* ў межах адной сям'і (інфарманты В і N стабільна ўжываюць форму з [p']). Інфармант Р, як сапраўдны носьбіт гаворкі, стабільна выкарыстоўвае [p'].

2. [д'] / [дз'], [т'] / [ц']

Назіраецца значная перавага дзекання і цекання над выкарыстаннем [д'] і [т']. Так, колькасныя паказчыкі ўжыванняў [дз'] і [д'] 1759 і 5, [ц'] і [т'] – 2810 і 26 адпаведна. Толькі інфармант К (жанчына 42 гадоў, медсястра) пастаянна (ёсць толькі адно выключэнне)

вымаўляе [т']. Знайсці абгрунтаванне ўжыванняў для ўсіх выпадкаў цяжка, часта ў межах аднаго або суседніх выказванняў выкарыстоўваюцца розныя варыянты ці камбінацыі тыпу [д'] - [ц'], [дз'] - [т']. Тут прывядзем толькі тыя выпадкі, якія на першы погляд паддаюцца тлумачэнню.

2.1. Выпадкі выкарыстання [д']

2.1.1. Пры пераклучэнні тэмы размовы з мясцовай на «сталічную»:

(18) *Натáш, а ты пр'ійéдз'иш, і срáзу экзáм'ин?* (10: 5; С)

(19) *Да, ў два чысá.* (10: 6; N)

(20) *Ну б'уд'ит вр'ém'а ишчэ.* (10: 7; N)

Пераходзячы да расказу пра навучанне ва ўніверсітэце, інфармант N (дзяўчына, 19 гадоў) як бы часткова пераклучылася на гарадскую, «афіцыйную» абстаноўку ў маўленні, якая вымагае ўжывання рысаў рускай мовы, і выкарысталася [д']. Пра гэта ж можа сведчыць і выкарыстанне [в] у слове *время*. Аднак трэба адзначыць, што пераклучэнне адбылося не ў поўнай меры (цвёрды [ч] у словаформе *часа*, форма *ишчэ*).

2.1.2. Для экспрэсіі:

(21) *Д'ілав'ійе! (таму што ў вас хутка канікулы)* (13: 50; N)

(22) *А, ў млáдшых клáсах. (заўсёды больш канікул, чым у старэйшых)* (13: 51; N)

Інфармант ужыў [д'], каб падкрэсліць экспрэсію (здзіўленне ад таго, што вучні пачатковых класаў хутка будуць мець канікулы, хоць правучыліся яшчэ не шмат). Тут жа, у наступным выказванні, ужыты [ц']:

(23) *Ак'эй-та ў ц'аб'е клас, мам?* (13: 52; N)

Тэма размовы не змянілася, таму можна было б выказаць здагадку, што, раз ужыты [д'], то будзе ўжывацца і [т']. Але гэтага не адбылося. Магчыма, гэта звязана з тым, што выказванне (23), у адрозненне ад папярэдніх, ужо не мае характару здзіўлення – гэта звычайнае пытанне, выкліканае цікавасцю інфарманта, а не выражэнне ім эмоцый.

2.2. Выпадкі выкарыстання [т']

2.2.1. Афіцыйны характар размовы:

[т'] быў ужыты інфармантам А падчас тэлефоннай размовы з супрацоўніцай Камунгаса:

(24) *Т'іха.* (3: 11; А) (*набірае тэлефонны нумар*)

(25) *Камунхóз?* (3: 13; А)

(26) *Здрáствуйт'е.* (3: 14; А)

(27) *Падскаж'ит'е, пажáлуста.* (3: 15; А)

(28) *Ў кавó та мн'е мóжна узнáт'?* (3: 16; А)

Але тут жа:

(29) *Заплац'іла йа за дз'ікабр' м'ес'іц за кварц'іру?* (3: 17; A)

(30) *Тр'іццыт' тр'і, с'ем, пас'іба.* (3: 18; A)

Тое, што жанчына ўспрымае дадзеную размову з незнаёмым чалавекам як афіцыйную, для якой пажадана ўжыванне рускай мовы, пацвярджаюць ужытыя ёй звароты ветлівасці, [в] у канчатку займенніка *каго*. Выказванне (29) вылучаецца сярод астатніх наяўнасцю дзекання і цекання. Выказванне (30) – пераходнае ад афіцыйнай да звычайнай бытавой размовы. Тут назіраюцца прыкметы абодвух стыляў: з аднаго боку, [т'] як элемент афіцыйнага стылю, з другога боку, цвёрды [м] у лічэбніку *семь* і скарачаная, размоўная версія выразу *спасибо*.

Назіраецца і адваротная з'ява – перанясенне прыкметаў афіцыйнай сітуацыі ў звычайную бытавую размову:

(31) *Йес'т'?* [*хочаш*]? (*пытанне адрасавана мужу*) (3: 22; A)

2.2.2. Уплыў тэмы размовы:

(32) *Там жа ж на́да т'ін'ёр' р'іф'іра́т, нав'ёрна?* (53: 57; A)

(33) *Пр'ілажэн'і́а там рáзны́а, уро́к, вс'о э́т'і са́мы́а, там што-н'ібу́дз' - э́та н'і в сч'от.* (53: 68; A)

Інфармант А расказвае пра курсы павышэння кваліфікацыі, на якія збіраецца ехаць. З дапамогай выкарыстання [т'] жанчына своеасаблівым спосабам «узмацняе» афіцыйны характар будучай сітуацыі, дзе, напэўна, будзе культывавацца руская мова.

2.2.3. Для перадачы станоўчай ацэнкі чалавека:

У адной з размоў гаворка ішла пра знаёмага А, які займаецца перацягваннем абіўкі крэслаў. Інфармант А хваліць гэтага знаёмага і, распавядаючы пра яго, выкарыстоўвае [т']:

(34) *А йон жа э́т'ім и́час н'і зан'іма́йіца?* (54: 102; A)

(35) *Там, пі́рім'а́жка, н'е?* (54: 103; A)

(36) *Ма́т'і́р'і́дл йос'ц'.* (54: 116; A)

Параўн. тут жа, у адным з суседніх выказванняў, А звяртаецца да мужа з папрокам (бо той не перацягнуў крэслаў, хоць і абяцаў) і выкарыстоўвае [ц']:

(37) *Дык чаго́ ж ты н'і п'і́р'і́ц'а́г'івайіш, Вас'?* (54: 119; A)

2.2.4. Пры цытаванні:

(38) *Гавар'у́, зна́йі́т'а што, гавар'у́?* (52: 140; L)

(39) *Вы па пр'і́нцыпу, гавар'у́.* (52: 141; L)

Але:

(40) *Йес'л'і чай с са́харам, то ру́к'і мы́ц' б'аз мы́ла.* (53: 142; L)

Інфармант L (жанчына, 38 гадоў) цытуе свае словы, якія былі сказаны пад час сустрэчы з калегамі па рабоце. З аднаго боку, сустрэча была досыць афіцыйная (сустрэча настаўнікаў пачатковых класаў раёна),

але, з іншага боку, адносіны паміж настаўнікамі сяброўскія, і афіцыйнасць крыху здымаецца. Магчыма, выкарыстанне інфармантам як [т’], так і [ц’] спрыяе перадачы такога неадназначнага характару сітуацыі.

З вышэйпаказанага бачна, што выкарыстанне інфармантамі [д’] і [т’] выклікана пэўнай спецыфічнасцю сітуацыі. Трэба адзначыць, што гэтыя заканамернасці дзейнічаюць не ва ўсіх выпадках.

3. Наяўнасць / адсутнасць рэгрэсіўнай асіміляцыі па мяккасці ў спалучэннях зычных тыпу [зв’], [зм’], [сн’], [сл’] і падобных.

Вялікі аб’ём корпусу стварае цяжкасці для дакладнага аналізу матэрыялу такога роду. Намі быў прааналізаваны асобны яго кавалак. Папярэднія высновы наступныя: у корпусе назіраецца як наяўнасць, так і адсутнасць асіміляцыі, пры гэтым наяўнасць змякчэння пераважае. Так, у прааналізаваным кавалку корпусу суадносіны наяўнасці / адсутнасці асіміляцыі 10: 7 у размове дзвюх жанчын-настаўніц і 9:1 у размове двух мужчын-будаўнікоў, пры гэтым агульная колькасць адзінак з назіраемай з’явай большая ў размове жанчын (17), чым у размове мужчын (10). Назіраецца фанетычная варыянтнасць асобных слоў у маўленні інфармантаў:

(41) *Нармáл’на, Св’ет.* (52: 1; А)

(42) *Так, С’в’ет, м’інúтачку.* (52: 154; А)

(43) *Сабрáл такой брас’л’ет.* (60: 54; М)

(44) *І э́тат брасл’э́т адз’е́ў.* (60: 64; М)

Праведзены намі аналіз дазваляе гаварыць пра наяўнасць вар’іравання ў межах некаторых фанетычных асаблівасцяў хоцімскіх гаворак. Яно можа быць выклікана як унутранымі (фанетычнае асяроддзе), так і знешнімі прычынамі (характар і тэма размовы, цытаванне, экспрэсія, станоўчая ацэнка чалавека). Большасць выпадкаў вар’іравання тлумачэнню паддаецца цяжка. Аднак і яны не павінны застацца без увагі, бо характарызуюць асаблівасці маўлення пэўных інфармантаў і адлюстроўваюць дынаміку развіцця гаворкі ў цэлым. Высновы, зробленыя намі, папярэднія, яны могуць карэкціравацца ў працэсе даследавання.

Літаратура

1. Zur weißrussisch-russischen Hybridität in der weißrussischen „Трасянка“ // Kosta, P. / Weiss, D. (Hg.), Slavistische Linguistik 2006/2007. [= Slavistische Beiträge 464], 169-219.
2. *Генчэль, Г., Тэш, С.* Трасянка: у якой ступені яна руская, беларуская або агульная? (На матэрыяле маўленчай практыкі адной сям’і) // *Веснік БДУ*, серыя 4 1, 2007 г. , с. 85-91.

3. *Запрудскі С. М., Яненка Н. В.* Варыянтнасць у вусным гарадскім маўленні: унутранае і сацыяльнае вар’іраванне (на матэрыяле запісаў у гарадскім пасёлку Хоцімск) // *Беларускае слова: гісторыя і сучаснасць: зб. арт. па матэрыялах навук. чытанняў, прысвеч. памяці праф. А. І. Жураўскага, Мінск, 27 кастрычніка 2009 г.; Пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча; БДУ; Мінск: Права і эканоміка, 2010. С. 63-66.*

4. *Яненка Н. В.* Да пытання аб фанетычным і марфалагічным вар’іраванні ў вусным гарадскім маўленні (на матэрыяле запісаў у г.п. Хоцімску) // *Зборнік артыкулаў па матэрыялах навуковай канферэнцыі студэнтаў БДУ, Мінск, філалагічны факультэт БДУ, 28 красавіка 2010 г. (у друку).*

Куліковіч У. І., Парус К. У. (Мінск)

РЭКЛАМА І РЭКЛАМАДАЎЦЫ ГАЗЕТЫ «НАША НІВА» ЗА 1907 г.

Уводзіны. Для беларускай медыяпрасторы пачатак ХХ стагоддзя – перыяд нацыянальна-культурнага адраджэння, калі Закон «Аб свабодзе друку» (1906 г.) зняў забарону на беларускае друкаванае слова і стварыў умовы для арганізацыі першых легальных беларускамоўных газет «Наша Доля», «Наша Ніва», «Bielarus». Найбольшы поспех выпай на долю штотыднёвай грамадска-палітычнай і навукова папулярнай газеты «Наша Ніва», што выдавалася ў Вільні ад 10 лістапада 1906 да 7 жніўня 1915 года кірыліцай і паралельна да 31 кастрычніка 1912 года лацінкай. На гэта неаднаразова ўказвалі многія філолагі, гісторыкі, журналісты: В. П. Лемцюгова, А. Ф. Мяснікоў, М. В. Рагойша, В. В. Валженкова, Т. С. Студзенка, А. У. Унучак, І. Ф. Кітурка, П. І. Навойчык і іншыя.

Аднак і па сёння мала вывучанымі па-ранейшаму застаюцца асобныя віды дзейнасці газеты. Адзін з іх – рэкламаванне друкаванай прадукцыі. Глыбокі аналіз і падрабязная характарыстыка зместу, афармлення, размяшчэння рэкламных тэкстаў, якія таксама з’яўляюцца часткай агульначалавечай культуры, што развіваецца па сваіх ўнутраных законах, на старонках “Нашай Нівы”, апісанне кола рэкламадаўцаў дазволіць спасцігнуць сутнасць феномена як самой газеты, так і рэкламы, атрымаць аб’ектыўнае ўяўленне пра тыя працэсы, што адбываліся пры рэкламаванні друкаванай прадукцыі. Актуальнасць даследавання прадыктавана вострай неабходнасцю комплекснага вывучэння ролі і месца газеты “Наша Ніва” ў гісторыі культуры і друку Беларусі, ініцыятарам якога выступае беларускае выдавецтва “Тэхналогія”, якое ажыццявіла выпуск факсімільнага выдання ўсіх нумароў газеты.

Рэкламныя рубрыкі. Для размяшчэння рэкламы друкаванай прадукцыі ў газеце былі створаны тры спецыяльныя рубрыкі:

«АБЪЯУЛЕННЯ», «ПАЧТОВАЯ СКРЫНКА», «ИЗДАНИЯ». У адрозненне ад іншых рубрык, якія часцей за ўсё не мелі сталага месца, гэтыя размяшчаліся на апошняй старонцы. Такі факт сведчыць пра тое, што стваральнікі газеты ўжо тады выдатна разумелі псіхалогію чытача, які заўсёды акцэнтуюе асаблівую ўвагу на першай і апошняй старонках выдання.

У рубрыцы “АБЪЯУЛЕННЯ”, як правіла, змяшчалася інфармацыя, што датычылася выхаду ў свет сацыяльна значымых выданняў: газет, часопісаў, энцыклапедычных даведнікаў, спецыялізаваных зборнікаў, твораў мастацкай літаратуры. Яна патрабавала ад чытача хуткай рэакцыі: набыць або пакінуць па-за ўвагай рэкламуемую прадукцыю. У саміх аб’явах прыводзіліся звесткі аб прозвішчы галоўнага рэдактара, кошыце на падпіску ці асобнае выданне, іншы раз прапаноўваўся толькі змест рэкламуемага часопіса.

Менавіта ў гэтай рубрыцы размяшчаліся рэкламныя матэрыялы, прысвечаныя самой газеце і тым выданням, што выходзілі ў рэдакцыі “Нашай нівы”.

Рубрыка “ПАЧТОВАЯ СКРЫНКА” размяшчалася, перад раздзелам “АБЪЯУЛЕННЯ” і выконвала іншую функцыю: весці жывы дыялог з падпіскамі. Афармленне рубрыкі было сціплым, а матэрыял разнапланавым. Тут друкаваліся допісы сялян, рамеснікаў, інтэлігенцыі, супрацоўнікаў “Нашай нівы”. Гэта былі падзякі, скаргі, прапановы, папярэджанні, у якіх фіксавалася не прамая, а скрытая рэклама кніг. Напрыклад (№8): *“Лужки Диснен. п. Тикавamu: аб верах ня тишэм! Пишыце што другое. Аб тым, што пры дарагоўле хлеба, аўса, каней, кароў будзе лети мужыком, а тольки кепска гарацким – нипраўда! Перечытайце книжку “аб багацтви и беднасци народоў» – палітычную эканомію”.*

Рубрыка “ИЗДАНИЯ” выяўлена толькі ў адным нумары (№31) за 1907 год. Па афармленні, стылі падачы матэрыялу, яна не адрознівалася ад рубрыкі “АБЪЯУЛЕННЯ”. У ёй змяшчалася рэклама выданняў «Агрономическаго Бюро и журнала “Раціональное Удобрение”» з указаннем кошту выданняў і нават умоў атрымання скідкі: *“Земскимъ Управамъ, сельско-хозяйсв. обществамъ и перепродавцамъ скидка въ 25%”.*

У іншых рубрыках газеты за 1907 год рэклама друкаванай прадукцыі зафіксавана толькі ў адным нумары (№26) пад назвай “Списки книжок для библиотэк”, дзе даецца пералік кніг, якія “можна мець ў бібліотэках і чытальнях”, іх кошт і чытацкі адрас. Напрыклад: *“Для больш вучоных чытацелёў ёсць вельми добрая книжка: “К. Н. Деруновъ. Примьрный библиотечный каталогъ. Ч. I и II по 40 коп. СПб. 1906 г.”*

Не ўсе нумары газеты мелі раздзелы “АБЪЯУЛЕННЯ” і “ПАЧТОВАЯ СКРЫНКА”. Яны існавалі толькі ў 11 нумарах з 36. Тлумачэнняў такой сітуацыі можа быць некалькі. Па-першае, кола тагачасных рэкламадаўцаў,

якія я б жадалі рэкламаваць кніжную прадукцыю на старонках беларускамоўнай, толькі што створанай газеты, якая неаднаразова канфіскоўвалася паліцыяй, было невялікім. Гэта была рызыка, на якую ішлі нямногія. Па-другое, выпуск беларускамоўных кніжных выданняў знаходзіўся ў зародкавым стане, г. зн., што іх выдавалася няшмат і адпаведна рэкламаваць не было чаго.

Рэкламуемая прадукцыя. За 1907 год было выдадзена 36 нумароў газеты “Наша ніва”, у якіх было змешчана 102 розныя аб’явы, якія датычыліся друкаванай прадукцыі. У асноўным гэта была інфармацыя для зацікаўленых асоб пра выданне, падпіску і распаўсюджванне часопісаў, газет, асобных кніг і брашур. На першым месцы па колькасці знаходзіцца аб’ява пра выхад у свет “Политической энциклопедіі” пад рэдакцыяй Л. З. Слонімскага. Яна паўтараецца ў сямі нумарах (25, 26, 29, 30, 31 і 32). На другім месцы – аб’явы пра выданні, якія ажыццявілі супрацоўнікі “Нашай Нівы” (у 5 нумарах з 11): «Зямельная справа ў Новай Зеландыі» перакладзена з украінскай мовы, «Гэдалі» Э. Ожэшковай, «Што такое Свобода», «Ці будзе для ўсіх зямлі», «Вязанка» Я. Лучыны, «Казкі», «Беларускі лемантар», «Першае чытанне» Цёткі, паштоўкі з малюнкамі «Пачтовыя Беларускія пісулькі», «Казка аб вадзе». Трэцяя пазіцыя за рэкламнымі аб’явамі пра падпіску віленскага штотыднёвіка “НАША ТРИБУНА” і санкт-пецярбургскіх часопісаў “Раціональное удобрение” (у чатырох нумарах). Далей ідуць навуковы, літаратурны і палітычны часопіс “Вьстник жизни” (у двух нумарах), кіеўская газеты “Рада” (у трох нумарах), тамбоўскі музычны часопіс “Баянь” (у двух нумарах), часопіс “Московский Еженедельник” (адным нумары).

Іншыя рэкламныя паведамленні пра кнігі, брашурны і газеты, якія дасылалі чытачы або рэкамендавалі самі супрацоўнікі “Нашай нівы” заўсёды былі разавымі. Гэтыя аб’явы цікавыя тым, што сведчаць пра чытацкія запатрабаванні тагачасных падпісчыкаў. Напрыклад, у №27 за 1907 г. размешчаны дзве аб’явы пра кнігі прыкладнога характару: “Биржа, Спекуляція и Обогащеніе”, у анатацыі да якой сказана, што яна адрасавана тым, хто жадае выгадна ўкласці грошы ў біржавыя аперацыі, і “Законы по народному образованию. Второе изд.”, прысвечаная праблеме адкрыцця прыватных школ.

Рэкламадаўцы. Кола рэкламадаўцаў у газеце за 1907 год было невялікае. Іх можна згрупаваць наступным чынам. (1) Рэдактары і выдаўцы “Нашай нівы”, якія рэкламавалі ўласную прадукцыю: перакладныя мастацкія і сельскагаспадарчыя кнігі і брашурны, саму газету. (2) Два буйныя выдавецтвы: расійскае выдавецкае таварыства “Ключ”, якое ажыццяўляла на той час выпуск унікальнага выдання – “Политическая энциклопедия” пад рэдакцыяй вядомага даследчыка Л. З. Слонімскага, і польскае выдавецтва

“Przeglądu Społecznego”, што спецыялізавалася на выпуску палітычнай літаратуры. (3) Выдаўцы часопісаў і газет, якія прадстаўлялі розныя палітычныя партыі. Да іх ліку адносіцца Я. Штэйнберг – выдавец часопіса “Вестник жизни” – легальнага органа партыі бальшавікоў. Выданне выходзіла ў 1906–1907 гг. у Санкт-Пецярбургу. Было надрукавана толькі 20 нумароў. Асобныя, як і ў “Наша Ніва”, канфіскаваны паліцыяй. Другім рэкламадаўцам грамадска-палітычнага выдання быў рэдактар-выдавец Х. А. Райнус, які адначасова рэдагаваў і фінансаваў грамадска-палітычны штотыднёвік “Наша трибуна” – орган яўрэйскай сацыялістычнай партыі “Бунда”, што дзейнічала ў Літве, Польшчы і Расіі. (4) Рэкламадаўцы, якія выпускалі і прасоўвалі на рынак грамадска-палітычныя, але непартыйныя выданні, гаворачы сучаснай мовай “незалежныя СМІ”. Такім, напрыклад, быў “Московский Еженедельник”, рэдактарамі якога з’яўляліся князі Е. Н. Трубяцкой і Г. Н. Трубяцкой, а таксама непартыйная ўкраінская штотыднёвая газета “Рада” (рэдактар М. Паўлоўскі), якая праіснавала амаль столькі ж, як і “Наша Ніва” (з 1906 па 1914 гг.). (5) Рэкламадаўцы непалітычных спецыялізаваных выданняў, сярод якіх былі рэдактар-выдавец расійскага штотыднёвага агульнадаступнага музычнага часопіса “Баянь”, які выдаваўся ў Тамбове, Н. Багдашоў, выдавец першага ў Расіі штотыднёвага ілюстраванага часопіса “Выставочный Вестник” А. Зейдман, рэдактар-аграном агранамічнага бюро для распаўсюджвання рацыянальнага штотыднёвага ўгнаення ў Расіі «Ежемесячные Иллюстрированные Известия “Рациональное удобрение”» Ф. Вальта.

Афармленне рэкламных тэкстаў. Пры афармленні рэкламных аб’яў супрацоўнікі “Нашай Нівы” імкнуліся прытрымлівацца адна тыпу патрабаванняў. Так, у рубрыцы “АБЪЯУЛЕННЯ” пры рэкламаванні перыядычных або падпісных выданняў вялікімі тлустымі літарамі ўказвалася назва (з захаваннем арыгінальнага шрыфту рэкламуемага аб’екта), тып выдання (навуковае, літаратурнае, палітычнае), мэта і задачы, чытацкая аўдыторыя, перыядычнасць, падпісная цана з дастаўкай і без, месца, дзе можна падпісацца, прозвішча выдаўца або адказнага рэдактара, умовы для “скідкі”. У асобных выпадках указвалася, колькі год выходзіць тая ці іншая газета або часопіс.

Сам раздзел аддзяляўся ад іншых раздзелаў двума лініямі, вялікім загалоўкам. Аб’явы вылучаліся прыгожымі арнаментамі па ўсёй шырыні паласы набору і размяшчаліся ў дзве калонкі ці адно пад адным. Калі ж рэкламаваліся тэматычныя зборнікі, прадукцыя выдавецтваў, то ўказвалася назва зборніка ці выдавецтва, а затым ішоў пералік усяго таго, што змяшчалася ў зборніку або было выпушчана выдавецтвам у апошні час. Пасля гэтай інфармацыі ўказваўся адрас, па якім можна набыць або заказаць патрэбную кнігу.

Істотна адрозніваліся рэкламныя аб'явы, змешчаныя ў рубрыцы “ПАЧТОВАЯ СКРЫНКА”. Яны аформлены сціпла, з аднатыпным аднолькавым шрыфтам. Кожнае новае паведамленне пачынаецца з новага абзаца, а імёны і назвы друкуюцца паўтлустым абрысам.

Рэкламныя матэрыялы друкаванай прадукцыі, што размяшчаліся ў іншых месцах газеты адрозніваліся ад астатніх публікацый нерэкламнага характару толькі нахіленым шрыфтам, якім ажыццяўляўся набор назвы выдання, цана, адрас, па якому можна набыць кнігу. Паказальным у гэтых адносінах з'яўляецца матэрыял пад назвай “Спіски кніжак для бібліотэк”. У гэтым і падобным матэрыялах, як правіла, змяшчаўся пералік існуючых выданняў для ажыццяўлення якой-небудзь дзейнасці.

Вывады.

1. Упершыню ў гісторыі беларускіх СМІ ў газеце “Наша Ніва” пачалі змяшчацца рэкламныя тэксты друкаванай прадукцыі, якія адлюстравалі не толькі ўзровень выдавецкай справы на Беларусі пачатку ХХ ст., але і чытацкія запатрабаванні падпісчыкаў. Газета была своеасаблівай “афішай” тагачасных друкаваных выданняў, нават падказвала чытачу, дзе можна знайсці і купіць патрэбную кнігу ці часопіс.

2. Значэнне рэкламных паведамленняў, надрукаваных у газеце надзвычай вялікае. Яны ўпершыню інфармавалі насельніцтва пра стан кніжнай культуры не толькі на тэрыторыі Беларусі, але і на тэрыторыі Расіі, Украіны, Польшчы. Менавіта з іх пачынае складвацца нацыянальная традыцыя рэкламавання беларускамоўных кніг, падхопленая выдавецкімі ўстановамі і арганізацыямі 20-х гадоў ХХ ст.

3. Асноўнымі рубрыкамі, дзе друкавалася кніжная рэклама, былі “АБ'ЯУЛЕННЯ” і “ПАЧТОВАЯ СКРЫНКА”. Яны размяшчаліся заўсёды на апошняй старонцы выдання і займалі плошчу менш за старонку (часцей паўстаронкі). Толькі зрэдку рэклама друкаванай прадукцыі сустракалася ў іншых месцах газеты. Супрацоўнікі “Нашай Нівы” ўжо тады прытрымліваліся такіх параметраў павышэння эфектыўнасці рэкламы ў газеце, як паўтаральнасць, серыйнасць, памер, г. зн., што найбольшы эфект можа прынесці такая рэклама, якая займае вялікую плошчу, аб'яднана агульнай ідэяй, не з'яўляецца аднакратнай.

4. Рэклама друкаванай прадукцыі была не ў кожным нумары газеты за 1907 г. У нумарах 6, 11, 12, 14–21, 34 рэкламныя абвесткі не друкаваліся. Прычынай таму не толькі малады ўзрост газеты, але і грамадска-палітычная сітуацыя ў краіне.

5. Рэкламадаўцам газеты мог быць любы чалавек, любая ўстанова або арганізацыя, якая выканае ўмовы падачы аб'яў, размешчаныя на першай старонцы кожнага нумара. У адпаведнасці з гэтымі ўмовамі, лінейка малымі літарамі каштавала 20 капеек (288 рублёў за год без уліку тыражу). Грошы

для таго часу не малыя. Мабыць, па гэтай прычыне асноўнымі рэкламадаўцамі, акрамя саміх супрацоўнікаў “Нашай Нівы”, якія інфармавалі насельніцтва пра выданні газеты, былі выдаўцы і рэдактары з Санкт-Пецярбурга, Масквы, Кіева, Тамбова, Вільні. Як бачым выдаўцоў з Мінска ці іншых этнічных гарадоў Беларусі не было.

6. Рэкламныя матэрыялы друкаваліся на чатырох мовах, якія ў большай ці меншай ступені выкарыстоўваліся ў той час на тэрыторыі нашай краіны: беларускай, рускай, украінскай і польскай.

7. Адзіных патрабаванняў да афармлення рэкламы кніжнай прадукцыі ў газеце “Наша Ніва” ў 1907 годзе не існавала. Матэрыялы, якія траплялі ў раздзел “АБЪЯУЛЕННЯ”, істотна адрозніваліся дызайнам і зместам ад тых, якія размяшчаліся ў іншых месцах газеты.

Любецкая К. П. (Мінск)

ПОШУКІ ПРЫНЦЫПАЎ І ШЛЯХОЎ УПАРАДКАВАННЯ ГАСПАДАРЧА-ЭКАНАМІЧНАЙ ЛЕКСІКІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКАГРАФІІ

Беларуская гаспадарча-эканамічная лексіка не аднойчы з’яўлялася прадметам апісання ў лексікаграфічных крыніцах. Паводле дадзеных аўтарытэтнага бібліяграфічнага даведніка “Беларуская тэрміналогія. – Мн., 2000. – Вып. 1: Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918-1998 гг., да яе перакладу звярталіся ў 14 тэрміналагічных слоўніках, распрацаваных на працягу ўсяго ХХ ст. Аднак пры азнаямленні з гэтымі лексікаграфічнымі творамі факт неўпарадкаванасці лексічнага складу беларускай гаспадарча-эканамічнай лексікі стаўся відавочным: на старонках даведнікаў для адных і тых жа паняццяў прапанаваны часам розныя беларускамоўныя эквіваленты. Слоўнікавыя крыніцы розных гадоў выступаюць своеасаблівым адлюстраваннем спроб фарміравання і кадыфікацыі гэтай тэрміналагічнай групы. Для асэнсавання адметнасцей упарадкавання гаспадарча-эканамічнай лексікі ўяўляецца мэтазгодным прасачыць гісторыю слоў-тэрмінаў у лексікаграфічнай практыцы ХХ ст. У гэтай сувязі “Сямімоўны слоўнік” (1918), дзе ўпершыню было здзейснена намаганне апрацоўкі і кадыфікацыі тэрмінаў сучаснай беларускай мовы, лічым зыходным, а далейшы лёс ўведзеных аўтарамі шматмоўнага лексікона прапаноў прасочваецца ў шырокім кантэксце беларускай практычнай лексікаграфіі ХХ ст. Варта адзначыць, што лексічны матэрыял некаторых перакладных даведнікаў не заўсёды вызначаецца якой-небудзь сістэмай у падачы тэрмінаў. Разам з тым практыка іх стварэння садзейнічала развіццю беларускай навуковай мовы.

У сувязі з агульнымі працэсамі, што адбываліся ў беларускай мове на працягу ХХ ст., лексічны склад гаспадарча-эканамічнай мовы значна ўдасканаліўся. Пры фарміраванні адпаведнай галіны ведаў у “Сямімоўным слоўніку” характэрнай была тэндэнцыя тэрміналагізацыі агульнанародных слоў. Паказальна, што некаторыя намінацыі не толькі захаваліся нязменнымі, за выняткам правапісу, да нашага часу, але і ўвайшлі ў склад сучаснай беларускай эканамічнай мовы, параўн. ням. *Staatsanleihe* – бел. *dzierzajnajaja pazyka*, ням. *Rechnungslegung* – бел. *sprawazdača*, ням. *Auflage (Steuer)* – бел. *padatak*, ням. *Innung* – бел. *cech*, ням. *Güter (zum Verladen)* – бел. *tawar*.

Аказаліся таксама жыццяздольнымі і трывала замацаваліся ва ўжытку інтэрнацыяналізмы або лексемы з інтэрнацыянальным фармантам, якія, згодна з укаранёнай традыцыяй, не перакладаюцца на беларускую мову, напр.: ням. *Bankrott* – бел. *bankructwa*, ням. *Börse* – бел. *birža*, ням. *Budget* – бел. *budžet*, ням. *Giro* – бел. *žyra*, ням. *Girant* – бел. *žyrant*, ням. *Indossament* – бел. *indosament*, ням. *Indossant* – бел. *indosant*, ням. *Police* – бел. *polis*, ням. *Saldo* – бел. *saldo*.

Некаторыя прапановы складальнікаў “Сямімоўнага слоўніка” па ўпарадкаванні эканамічнай лексікі не прымаюцца лексікографамі больш позніх даведнікаў, а ў сярэдзіне стагоддзя зноў вяртаюцца ў актыўнае абыходжанне і нават выступаюць асноўнымі моўнымі выразнікамі адпаведных паняццяў. Так, для перадачы паняцця ‘агульная сума’ аўтарамі шматмоўнага лексікона была выбрана лексема ням. *Abrechnung* – бел. *padrachunak*, якая ўсталявалася ў сучаснай лексікаграфіі, але ў перакладных крыніцах першай паловы ХХ ст. прапанаваны і іншыя эквіваленты паняццю, параўн.: *памеркацыя, разьлічэньне, разьлік, разрахунак, рашчот*. Лексема ням. *Händler* – бел. *handlar* наогул выходзіць з ужытку ў слоўніках сярэдзіны стагоддзя і пад уплывам рускай мовы замяняецца словам *прадавец*. Аднак аўтары слоўнікаў 90-х гадоў вяртаюць у навуковую мову лексему *гандляр*.

Частка назваў, якая служыла для намінацыі гаспадарча-эканамічных паняццяў у “Сямімоўным слоўніку”, стала ўвайшла ў слоўнікавыя крыніцы толькі ў другой палове ХХ ст. На пачатку і ў сярэдзіне стагоддзя лексемы сутыкаюцца з іншымі прапановамі, параўн.: у даведніках фіксуецца ням. *Lösung* – бел. *dachod*, але для выражэння адпаведнага паняцця ў першых перакладных даведніках сустракаем *даходнасць, прыбытак*, а ў РБС-28 і РБС-37 *даход* з’яўляецца другасным сінонімам да лексем *прыбытак*. Аўтары на пачатку стагоддзя рэкамендуюць у якасці сіноніма да лексем *валюта* слова *вартасць*, аднак агульнапрынятым у слоўнікавай традыцыі застаецца прапанова складальнікаў “Сямімоўнага слоўніка”, параўн.: ням. *Währung* – бел.

waluta. Іншы лёс мелі назвы-канкурэнты *вартасць* – *кошт* – *каштоўнасць* – *цана*. На працягу стагоддзя ўжыванне гэтых слоў вар’іруецца або выступае ў розных сінанімічных камбінацыях. Пры гэтым прыярытэт замацоўваецца за лексмай ням. *Wert* – бел. *wartaść*. Рэдка ў гэтым жа сэнсе ўжыта лексема *цана*, сэнс адпаведнага паняцця прапанавана перадаваць таксама праз сінанімічныя адносіны з лексмай *кошт*, параўн.: *кошт*, *вартасць*.

З найменняў, якія былі запазычаны з рускай мовы і перайшлі ў актыўны запас, можна назваць лексему ням. *Begleitzettel* – бел. *nakładnaja*. Моўным выразнікам паняцця на пачатку ХХ ст. з’яўляецца таксама слова *проводчая*. На працягу стагоддзя назіраецца пэўная канкурэнцыя розных паводле паходжання лексем ням. *Zinsen* – бел. *pracenty* і *адсотак*. У даведніках 20-х гадоў сустракаем *адсотак*, *процант*, у слоўніках 30-х гадоў прыводзіцца інварыянт лексеме *процант*, *прыспор*, а з сярэдзіны стагоддзя замацоўваецца лексема *працэнт*.

У некаторых выпадках у сучаснай слоўнікавай практыцы атрымала перавагу лексема, прапанаваная ў “Сямімоўным слоўніку”, аднак для намінацыі і дэфініцыі паняцця ў лексікаграфічных крыніцах розных часоў залучаліся і розныя яе інварыянты, напр., адразу замацавалася ням. *Pacht* – бел. *arenda*, аднак на пачатку стагоддзя паралельна выкарыстоўваецца і лексема *ранда*. У слоўнікавай практыцы атрымаў перавагу тэрмін ням. *Zuzahlung* – бел. *daplata*, але сустракаецца таксама *прыплата*. Канкурэнтнымі ў слоўніках на працягу стагоддзя выступаюць і марфалагічныя варыянты, параўн.: ням. *Aktiengesellschaft* – бел. *акцыянае таварыства*.

Знікненне некаторых прапанаваных аўтарамі “Сямімоўнага слоўніка” лексем з актыўнага ўжытку тлумачыцца тым, што для абазначэння паняцця ўзнікла новае слова. Новыя словы *намінал*, *выдаткі* ў сярэдзіне стагоддзя ў выніку ўзмацнення тэндэнцыі да замены расчлянёных найменняў адным словам выцеснілі адпаведна ням. *Nennwert* – бел. *nominalnaja wartaść*, ням. *Auslagen*, *bare* – бел. *plata hatoukaj*. Рэкамендаваная аўтарамі шматмоўнага слоўніка слова ням. *Genossenschafter* – бел. *siabra* не набыло ў далейшай слоўнікавай практыцы спецыяльнага значэння, а эквівалентам паняццю ў 20-я гады выступалі *пайнік*, *супольнік*, у сярэдзіне стагоддзя – *пайшчык*, а ў канцы стагоддзя атрымала перавагу лексема *кааператар*.

Беларускай лексікаграфічнай практыкай ХХ ст. не былі прыняты ў якасці тэрмінаў некаторыя неалагізмы, створаныя аўтарамі шматмоўнага лексікона пры пошуку дакладных адпаведнікаў нямецкамоўным тэрмінаадзінкам. Так, у далейшых перакладных крыніцах замест ням.

Zahlungsunfähigkeit – бел. *nieaplatnaść* сустракаем *неплацежаздольнасць*; замест ням. *Rundfrage* – бел. *cyrkular s pytańniem* трывала замацавалася *анкета*; замест ням. *Gütertarif* – бел. *taryf prawozu tawaraj*– *мытны тарыф*; замест ням. *Ablösung (einer Rentenschuld)* – бел. *splata renty* – *выплата доўгу*.

Асобную групу “Сямімоўнага слоўніка” складаюць лексемы, якія ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, паводле дадзеных ТСБМ, набылі дадатковыя паметы і не рэкамендаваны да актыўнага ўжывання ў навукавай мове. Перайшла ў разрад пасіўнай лексікі, у катэгорыю гістарызмаў, такая лексема, як *гуртаўшчык*. Да ліку ўстарэлых аднесена таксама лексема *гаспода* ў словазлучэнні ням. *Handelskammer* – бел. *handlowaja haspoda*. Статус размоўных у ТСБМ атрымалі такія прапановы аўтараў “Сямімоўнага слоўніка”, як *гатоўка* (ням. *Barabfindung* – бел. *zdawoleńnie hatoukaj*); *пакупец* (ням. *Käufer* – бел. *rakupiec*); *селишча* (ням. *Handelsniederlassung* – бел. *handlowaje sielišće*). Варта адзначыць, аднак, спробу сучасных укладальнікаў перакладных даведнікаў вярнуць лексемы *пакупец* і *гатоўка*, якія выкарыстоўваліся на пачатку стагоддзя, у склад сучаснай бухгалтарскай тэрміналогіі: слоўнікі фіксуюць іх у якасці другасных сінонімаў, параўн. рус. *покупатель* – бел. *пакупнік, пакупец*; рус. *наличность* (пра грошы) – бел. *наяўнасць, гатоўка, наяўныя грошы*.

Выйшлі з ужывання нематываваныя русізмы, што прывяло да замацавання тэрміна, створанага на беларускай лексічнай аснове, параўн., замест ужытага ў “Сямімоўным слоўніку” ням. *Bauanschlag* – бел. *smieta* атрымала бытаванне лексема *каштарыс*; замест ням. *Wertpapier* – бел. *сепнује рэперау* рэкамендавана да ўжытку *каштоўныя паперы*.

Неабходнасць дакладнай перадачы складанай па структуры лексемы нямецкай мовы выклікала з’яўленне ў беларускай частцы шматмоўнага даведніка састаўных найменняў рознай структурнай характарыстыкі. Для перадачы семантыкі некаторых нямецкамоўных тэрмінаў аўтарамі “Сямімоўнага слоўніка” на ўзор нямецкіх слоў былі створаны беларускія эквіваленты. Частка прапаноў па калькаванні нямецкіх тэрмінаў не атрымала пашырэння, і яны з цягам часу былі заменены адпаведнікамі, скалькаванымі з рускай мовы. Зараз замест ранейшага ням. *Schätzungswert* – бел. *acenka wartaści* ужываецца *ацэначная вартасць*; замест ням. *Eröffnungsbilanz* – бел. *bilans atkryćcia* – *пачынальны балянс, пачатковы баланс, уступны баланс*; замест ням. *Kleinverkauf* – бел. *detaličnaja pradaža* – *гандаль у раздроб, рознічны гандаль*; замест ням. *Rechnungsjahr* – бел. *hod padrachunkowu* – *справаздачны год*; ням. *Geldstrafe* – бел. *kara hrašmi* – *пеня і штраф*;

замест ням. *Handelsverkehr* – бел. *ruch handlowy* – гандаль, таргоўля; замест ням. *Zahlungsverkehr* – бел. *ruch platny* – грашовае абарачэнне; замест ням. *Warenhaus* – бел. *tarhowy dom* – гандлёвы дом, магазын, магазін; замест ням. *Güterverkehr* – бел. *tawarny ruch* – грузабарот; замест ням. *Lieferungsvertrag* – бел. *umowa ab dastajse* – дагавор пастаўкі; замест ням. *Barzahlung* – бел. *plata hatojkaj* – наяўны разлік.

Тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі эканамічнай мовы ў беларускай лексікаграфічнай практыцы выявілася ў тым, што некаторыя зафіксаваныя ў шматмоўным лексіконе намінацыі былі з цягам часу заменены на інтэрнацыяналізмы. Увогуле трэба адзначыць, што прыток у беларускую мову інтэрнацыянальнай лексікі ўзмацняецца з 30-х гадоў, параўн.: замест ням. *Ausfuhr* – бел. *wuwaz* часцей звяртаюцца ў лексікаграфічнай практыцы да *экспарт*; замест ням. *Einfuhr* – бел. *prywoz* – *імпорт*; замест ням. *Mängelrüge* – бел. *zajawa ab niastačy* – *рэкламацыя*; замест ням. *Kreditbrief* – бел. *kredytny list* – *акрэдытыў*.

Нязначная частка сінанімічных радоў знайшла адлюстраванне ў далейшай слоўнікавай практыцы. На раўнапраўных пазіцыях, напр., знаходзяцца замацаваныя ў сучаснай эканамічнай тэрміналогіі лексемы ням. *Tratte* – бел. *tratta, pierawodny weksel*.

Іншыя сінанімічныя ланцужкі ў працэсе фарміравання функцыянальных стыляў беларускай мовы распаліся, а моўным выразнікам шэрага паняццяў з’яўляюцца новыя лексемы або спецыяльнае значэнне нададзена аднаму з членаў сінанімічнага рада. У зафіксаваных “Сямімоўным слоўнікам” радах ням. *Überweisung* – бел. *pierekaz, pierawod*; ням. *Markt* – бел. *toržyšče, rynak* і ням. *Zinseszinsen* – бел. *pracenty na pracenty, składnyje pracenty* выйшлі з выкарыстання першыя члены ланцужкоў з прычыны штучнасці неалагізмаў або абмежаванасці іх выкарыстання, а статус тэрміна нададзены другасным сінанімам, адпаведна: *перавод, рынак, складаныя працэнты*. Пераразмеркаванне семантыкі паміж членамі сінанімічнага ланцужка ў шэрагу выпадкаў суправаджалася змяненнем стылістычнай афарбоўкі некаторых лексем, што паспрыяла іх выцясненню з спецыяльнай сферы ўжывання. Так, у радах ням. *zinsfrei* – бел. *biespracentny, wolny ad čynšu* і ням. *Zins* – бел. *čynš, padatak, pracent* знікла з актыўнага ўжытку слова *чыніш*, якое сёння кваліфікуецца ТСБМ як гістарызм, а да актыўнага ўжывання ў навуковай мове рэкамендаваны адпаведна лексемы *беспрацэнтны і працэнт*.

У сінанімічных радах або парах, што складаюцца са слоў агульнаўсходнеславянскіх і запазычаных, пашырэнне ў лексікаграфічных крыніцах знайшлі інтэрлексы, параўн.: у ням. *Durchfuhr* – бел. *prawoz, tranzit* пашырылася *транзіт*; у ням.

Amortisation – бел. *splata, amortyzacija* – амаптызацыя; у ням. *Spediteur* – бел. *ekspedytar, atprajšcyk* – экспедытар; у ням. *Subvention* – бел. *subwencija, padmoħa* – субвенцыя; у ням. *Gutachten* – бел. *ekspertyza, rezolucija, pahlad* – экспертыза. На пачатку стагоддзя ў радзе ням. *Preisverzeichnis* – бел. *preis-kurant, caŋnik* перавага аддавалася лексеме *цэннік*, а пачынаючы з РБС-53 выкарыстоўваецца толькі *прэйскурант*.

Не вытрымалі выпрабаванне часам абодва сінонімы ў радзе ням. *Erwerb* – бел. *nabyćcie, zarobak*. Да таго ж слова *заробак* у ТСБМ аднесена да разраду размоўных. А адпаведнае паняцце, верагодна, пад уплывам рускай мовы прынята перадаваць як *даход, прыбытак*.

Згодна з нашымі назіраннямі, гаспадарча-эканамічную групу можна аднесці да ліку нестабільных, бо яна на працягу ХХ ст. змянілася ў значнай ступені, прычым змены адбываліся пераважна пад непасрэдным уздзеяннем рускамоўнай тэрміналогіі або за кошт прыярытэтнага выкарыстання ў розныя часы запазычанняў. Разам з тым шэраг рэкамендацый, што прапаноўваліся на пачатку ўпарадкавання беларускай навуковай тэрміналогіі, знайшлі працяг у сучаснай навуковай мове. Устойлівымі аказаліся найперш інтэрнацыяналізмы і агульнаславянскія назвы. Вытрымалі выпрабаванне часам таксама некаторыя лексемы, што ўдакладнілі сваё моўнае афармленне і атрымалі перавагу пасля выцяснення ў сярэдзіне стагоддзя або ва ўмовах канкурэнцыі з іншымі моўнымі выразнікамі адпаведнага паняцця.

Значная частка рэкамендаваных у якасці тэрмінаў намінатыўных адзінак “Сямімоўнага слоўніка” аказалася нежыццяздольнай і выйшла з навуковай мовы. Некаторыя намінацыі перайшлі ў разрад пасіўнай лексікі, выйшлі з ужытку ў выніку тэндэнцыі да інтэрнацыяналізацыі слоўнікавага складу; з цягам часу былі выціснуты іншымі лексэмамі штучныя неалагізмы, прамыя запазычанні з рускай мовы, няўдалыя калькі з нямецкай мовы.

У сінанімічных радах адбыліся змены ў наступных напрамках: канкурэнцыя паміж прапанаванымі сінанімічнымі найменнямі застаецца ў невялікай колькасці выпадкаў, а ў большасці – адзначаецца распадзенне сінанімічных ланцужкоў з прыярытэтным выкарыстаннем аднаго з кампанентаў.

Лянкевіч У. В.(Мінск)

ПЕРАКЛЮЧЭННЕ КОДАЎ ЯК ФЕНОМЕН УЗАЕМАДЗЕЯННЯ МОЎ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ПАЛЯВОГА ДАСЛЕДАВАННЯ)

Ва ўмовах білінгвізму як вынік узаемадзеяння моў узнікае шэраг адметных моўных з’яў. Адно з цэнтральных месцаў у сучаснай

сацыялінгвістыцы займае вывучэнне з'явы кодавага пераклучэння. Пад *пераклучэннем кодаў* (code-switching) мы разумеем пераход моўцы ў працэсе моўных зносінаў з аднаго кода на іншы. У якасці *кода* выступае пэўны набор моўных сродкаў: мова, варыянт мовы, тэрытарыяльны або сацыяльны дыялект, функцыянальны стыль і г.д.

У 1970-ыя гады пачалося актыўнае вывучэнне пераклучэння кодаў (далей – ПК); асноўнае пытанне даследаванняў гэтага перыяду можна сфармуляваць наступным чынам: “Чаму моўцы ўцягваюцца ў ПК?” Навукоўцамі было выяўлена, што ПК – гэта стратэгія ўплыву на міжасобасныя стасункі. Трэба, аднак, заўважыць, што на пачатковым этапе вывучэння ПК трактавалася як анамальная з'ява, часта да яго ставіліся негатыўна. Але па меры вывучэння ПК пачало разглядацца як нармальнае, натуральнае для пэўнага тыпу моўных супольнасцяў з'ява. Прыкладам нейтральнасці гэтай з'явы могуць служыць шматмоўныя гарадскія супольнасці Афрыкі або Індыі, дзе пераклучэнне кодаў – гэта натуральны і адзіны лагічны сродак камунікацыі [3, С. 232]. Але калі само пераклучэнне – гэта немаркіраваная стратэгія моўных паводзінаў, то сацыялінгвістычны статус моў, якія ўдзельнічаюць у ПК, упывае на характар гэтага пераклучэння. Сацыялінгвісты, якія вывучалі ПК у 1980-ыя гады, былі найбольш зацікаўлены граматычнай прыродай пераклучэння і шукалі адказ на пытанне: “Дзе менавіта ў выказванні моўца можа змяняць код?” Сёння ў сусветнай лінгвістыцы атрымалі распаўсюджанне даследаванні комплекснага характару, якія прадугледжваюць як фармальна-структурнае вывучэнне ПК, так і яго сацыяльную прыроду.

Для назірання за з'явай кодавага пераклучэння намі былі здзейснены палявыя запісы жывога нефармальнага маўлення маладых людзей у Мінску. Усяго намі пакуль што было зроблена пяць запісаў размоў моладзі. Агульная працягласць аўдыёматэрыялу – каля 475 хвілін (амаль восем гадзін). Запісы рабіліся на лічбавы дыктафон адным з удзельнікаў працэсу камунікацыі. На ўсіх запісах зафіксаваны прыцельскія сустрэчы і размовы на разнастайныя тэмы між інфармантамі, якія даволі добра ведаюць адно аднаго. Усяго намі запісана 19 чалавек. У дадзеным даследаванні ўзроставае характарыстыка не з'яўляецца рэлевантнай, бо усіх інфармантаў можна аднесці да адной і той жа ўзроставай катэгорыі – маладыя людзі ад 20 да 28 гадоў. З іх шасцёра з'яўляюцца студэнтамі вышэйшых навучальных устаноў, астатнія ўжо маюць вышэйшую адукацыю.

Варта адзначыць, што намі аналізаваліся толькі тыя выпадкі, якія з высокай доляй пэўнасці можна кваліфікаваць як ПК, натуральна, менавіта яны ўвайшлі ў складзеную намі агульную статыстыку.

Верагодна, што частка кодавых пераклучэнняў была намі не ўлічана, бо мела падабенствы з іншымі феноменамі, якія ўзнікаюць у працэсе двухмоўнай камунікацыі (інтэрферэнцыя, запазычванне). Але для чысціні даследавання мы палічылі больш мэтазгодным спыніцца на максімальна выразных выпадках (калі можна гаварыць пра выразнасць падчас вывучэння спантаннага маўлення). Такім чынам, мы аналізавалі 159 выпадкаў пераходу моўцаў з адной мовы на другую. Нас цікавілі ПК з рускай на беларускую мову і з беларускай на рускую.

На выбар той ці іншай стратэгіі паводзінаў у двухмоўнай камунікацыйнай сітуацыі можа ўплываць моўная біяграфія канкрэтнага інфарманта. Таму акрамя запісаў, намі было праведзена анкетаванне запісаных намі інфармантаў. Анкета ўтрымлівала пытанні, якія дапамагаюць высветліць, як самі інфарманты ацэньваюць свае моўныя паводзіны ў білінгвістычным грамадстве, а таксама як яны размяркоўваюць выкарыстанне беларускай і рускай моў у розных сферах жыцця. Таму далей, пры патрэбе вытлумачэння тых ці іншых паводзін моўцаў мы будзем сярод іншага базіравацца на звестках анкет, напрыклад, ужываць у дачыненні да інфармантаў, якія пазначылі асноўнай мовай зносін рускую ці беларускую, азначэнні “рускамоўны” або “беларускамоўны” адпаведна.

На пачатку варта зрабіць колькі заўваг, якія датычацца запісанага намі беларускага жывога маўлення. Так, фанетычная сістэма, уласцівая беларускаму маўленню запісаных намі маладых людзей, можа мець істотныя адхіленні ад нормаў беларускага літаратурнага вымаўлення. Часам не адлюстроўваецца з’ява якання; у значнай ступені прысутнічае рэдукцыя галосных; месцамі, асабліва ў слэнгавых словах, назіраецца мяккі [ч’]; адпадзенне прыстаўнога *г* ва ўказальных займенніках (*эта, этат, этага, этая*); замена ў на *в* або *л* у адпаведных пазіцыях і г.д. Пры гэтым фанетыка рускамоўных інфармантаў таксама мае шэраг адхіленняў ад нормаў рускага літаратурнага вымаўлення. У першую чаргу гэта датычыць акання і меншай ступені рэдукцыі пераднаціскных і паслянаціскных галосных; вымаўлення на месцы належных [т’] і [д’] [ц’] і [дз’] (цеканне, дзеканне). Гэты аспект жывога гарадскога маладзёжнага беларускага маўлення патрабуе грунтоўнага вывучэння, як і лексіка, што ўжывалася ў беларускім маўленні.

Намі была зроблена спроба класіфікаваць паводле прагматычнай характарыстыкі выяўлення ў запісах ПК, спынімся на некаторых з іх.

1. Цытаванне як прычына пераклучэння кодаў. Распаўсюджаныя з’явы ў нашых запісах – *прамое і ўскоснае цытаванне*, сэнс якіх палягае ў дакладнай (ці відазмененай) перадачы чужога

выказвання. Адпаведна, пры такім цытаванні моўца захоўвае мову арыгінала (хаця выпадкі перакладу цытатаў таксама не выключаны).

А: А когда вы ездилі? Почему никто не сказал?

В: А хто знаў? Ніхто не веда...

А: Сказали: “*Ну, мы патэлефануем, калі збярэмся*” – і ўсё.

Таксама сустракаюцца выпадкі прамога цытавання надпісаў, рэкламных слоганаў, радкоў з песень, вершаў і г.д. (напрыклад, беларускамоўны пераключыў код, цытуючы радок з рускамоўнай песні). Да прамога цытавання можна аднесці выкарыстанне ў маўленні ўласных назваў на іншай мове. Найчасцей у нашых запісах у такой ролі выступаюць назвы фільмаў, кніг, літаратурных твораў, прадуктаў (“*Вы не глядзелі фільм “В диких уловиях”?*”).

Лінгвістамі неаднаразова адзначалася, што “код, які выкарыстоўваецца для цытацыі, неабавязкова адпавядае сапраўды выкарыстанаму коду рэальным моўцам – наадварот, змена коду падобная да наратыўнага прыёму, які выкарыстоўваецца для выдзялення цытаты з асновы, у якую яна ўстаўлена” [4, С. 274]. У ходзе нашых назіранняў было выяўлена, што часам некаторыя беларускамоўныя пры цытаванні беларускамоўных асоб выкарыстоўваюць рускую мову, на якой у рэальнасці цытаваны чалавек не гаварыў. Такі тып пераклучэння кодаў можна назваць квазі-перакладам з мэтай узмацнення [2, С. 116–117]. Але акрамя функцыі выдзялення з агульнай маўленчай плыні, такія “перакладзеныя” цытаты могуць насіць адмоўную афарбоўку, то бок у выпадку, калі беларускамоўны моўца не згодны з тым, каго ён цытуе, то для выражэння ўласнага стаўлення да цытаванай фразы (або асобы) перакладае яе на рускую мову (хаця арыгінал быў прамоўлены па-беларуску) і тым самым як бы адмяжоўвае сябе і свой моўны код (беларускую мову). Магчыма, дарэчы будзе ўжыць да гэтай з’явы тэрмін *адмоўнае цытаванне*.

Часта можна сустрэць такую з’яву, як *прыхаванае цытаванне* [1, С. 31]. Інфарманты пераклучаюцца на нейкі моўны код пры размове пра чалавека (або групу людзей), якія, на іх думку, могуць карыстацца гэтым кодам у жыцці, альбо проста асацыіруюцца з гэтым кодам. Пры гэтым у рэальнасці асноўным кодам асобы, пра якую ідзе гаворка, можа быць іншы, чым мяркуе моўца. Такі тып кодавага пераклучэння можна ахарактарызаваць як пераклучэнне на меркаваны код аб’екта размовы. У большасці выпадкаў гэта пераклучэнні з беларускай мовы на трасянку або на рускую мову, што ў першую чаргу абумоўлена моўнай сітуацыяй і рэальным функцыяваннем моў у Мінску. Паколькі беларуская мова займае мінарытарны статус у грамадстве, то меркаваны патэнцыйны код аб’ектаў размоў, такіх як суседзі, прахожыя, прадстаўнікі дзяржаўнага

апарату, – руская мова. Таму ў выпадку, калі беларускамоўныя інфарманты гаварылі пра гэтых асоб, то маглі выкарыстоўваць рускую мову як код, на якім, верагодна, размаўляюць гэтыя людзі. Заўважым, што прыхаванае цытаванне не абавязкова мусіць быць канатаваным, хаця даволі часта яно мае рысы адмоўнага цытавання, але істотна адрозніваецца ад яго тым, што перадаюцца не чужыя словы, а называецца тое, што характэрна для гэтых людзей, напрыклад, апісваецца знешнасць. Гэтая з’ява можа быць праілюстравана наступным урыўкам:

С: У нас был такой ботан (*завучка* – У.Л.) реально, он такой толстый, вот чисто, да, представление о ботане. Такой пухленький, такой какой-то *зачосаны, такой в ачочках*.

2. Тэма гутаркі як прычына ПК. У нашых запісах таксама абазначыліся некаторыя тэмы, якія выклікаюць ПК. Так, размова пра палітыку, грамадскае жыццё можа суправаджацца пераклучэннем на трасянку або рускую мову (у беларускім маўленні было зафіксавана свядомае ўжыванне наступных выказаў: “*паліцічаскі*”, “*масавыя гулянні*”, “*всякие праздники*”). А абмеркаванне пытанняў прызыву ў войска і праходжання медыцынскай камісіі адным з інфармантаў выклікала пераклучэнні з беларускай на рускую мову і ўжыванне адпаведнай лексікі (напрыклад, беларускамоўнымі замест слова *прыдатны* (да службы) ужывалася рускае *годен*). Гэта тлумачыцца тым, што ў згаданых сферах грамадскага жыцця галоўным чынам выкарыстоўваецца руская мова, таму пры размовах на датычныя гэтага тэмы і ўзнікаюць ПК з беларускай на рускую.

3. Паўтор рэплікі суразмоўцы як стымул ПК. Акурат паўтор моўцам папярэдняга выказвання, яго часткі ці слова з яго (у першую чаргу апорнага) – адна з самых распаўсюджаных прычын ПК у нашых запісах. Паколькі ў большасці запісаных намі размоў удзельнічалі інфарманты-білінгвы з рознымі асноўнымі мовамі, то пасля рэплікі на адной мове пэўнага моўцы вельмі часта ішла рэпліка іншага на іншай. Такім чынам, папярэдня рэпліка магла служыць моўным стымулам для пераклучэння. Дадзены феномен для нагляднасці варта праілюстраваць прыкладамі (падкрэслены моўныя стымулы, а *моўныя рэфлексы* вылучаны курсівам):

1) D: Гэта сялянскія [бутэрброды].

E: О! Я люблю ўсё сялянскае...

C: А почему *сялянскія*?

2) F: Мне кажется, их стоит пожалеть

G: Не хачу.

F: А мне их жалко...

G: А давай я буду усе..., *жалеть усех*, хто мне робіць кепска.

3) G: Конфликт в том. что я пригласил только тех, кого знал...

F: *Кого знал*, да. (Імя) мне за дзень да выступу тэлефануе і кажа...

Як бачна з прыведзеных урыўкаў, паўтор элементаў з папярэдняй рэплікі характэрны ў аднолькавай ступені як для рускамоўных, так і для беларускамоўных інфармантаў. Аднак ён не заўсёды носіць дакладны характар, моўны рэфлекс можа ўтрымліваць відазмененае папярэдняе выказванне, напрыклад, у іншай граматычнай форме (адпаведнай усёй наступнай фразе) або аднакаранёвае слова да слова-стымулу.

4. Фактар адрасата пры ПК. Сярод запісаных намі інфармантаў прысутнічала некалькі асоб, якія карыстаюцца ў паўсядзённым жыцці дзвюма мовамі і па-рознаму размяркоўваюць іх ужыванне. Найбольш распаўсюджаны варыянт – з рускамоўнымі асобамі такія інфарманты гавораць па-руску, з беларускамоўнымі – па-беларуску (што пацвярджаецца іх адказамі на пытанні анкеты). У выпадку калі камунікацыя адбываецца паміж добра знаёмымі людзьмі, то ролю стымулу для ПК можа граць не толькі (магчыма, нават, не столькі) папярэдня рэпліка, колькі асоба, на чыю рэпліку адказвае, або асоба, да якой звяртаецца, такі інфармант. Гэта тлумачыцца тым, што знаёмыя людзі выдатна ведаюць, на якой мове хто з іх размаўляе і якому коду аддае перавагу. Так, актыўныя карыстальнікі дзвюх моваў, хочучы звярнуцца да беларускамоўнага, гавораць па-беларуску, а да рускамоўнага – па-руску. Назіранні падчас запісаў дазволілі заўважыць, што актыўны двухмоўны можа памяняць код цягам аднаго выказвання толькі таму, што перавёў позірк з аднаго суразмоўцы на другога.

Такім чынам, мы паспрабавалі разгледзець некаторыя прычыны ПК, якія былі зафіксаваны на здзейшаных намі запісах маладзёжнага неформальнага маўлення ў Мінску. Адзначым, што больш падрабязнага разгляду патрабуюць такія прычыны ПК як моўная гульня, фактар моўцы-білінгва, экспрэсія і інш.

Літаратура

1. Лисковец, И.В. Переключение и смешение кодов в речи жителей г. Минска / И.В. Лисковец // Вестник молодых учёных. – 2001. – № 4. – сс. 26–33.
2. Matras, Y. Language Contact / Y. Matras. – New York: Cambridge University Press, 2009. – 366 p.
3. Myers-Scotton, C. Code-switching / C. Myers-Scotton // The Handbook of Sociolinguistics / ed. by Florian Coulmas. – NY: Blackwell Publishing, 2007. – pp. 217–237.
4. Sebba, M. We, They and Identity: Sequential vs. Identity-related Explanation in Code-switching / M. Sebba & A.J. Wootton // Code-Switching in Conversation / edited by Peter Auer. – London: Routledge, 1998. – pp. 262–289.

**ЭВАЛЮЦЫЯ ЛЕКСІЧНЫХ НОРМ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ
(на прыкладзе назвы месяца май)**

Літаратурная мова – гэта гісторыка-культурны феномен, свайго роду стандарт, пісьмовыя і вусныя нормы якога з’яўляюцца абавязковымі для ўсіх членаў грамадства. Паняцце нормы – цэнтральнае ў вызначэнні літаратурнай мовы, але норму нельга разумець як раз і назаўсёды дадзенае нязменнае правіла. Норма – катэгорыя гістарычная: яна ў пэўнай ступені ўстойлівая, стабільная, што і з’яўляецца асновай яе функцыянавання, але разам з тым яна падвяргаецца змяненням, што выцякае з прыроды мовы як з’явы сацыяльнай, якая знаходзіцца ў пастаянным развіцці разам з творцам і носьбітам мовы – грамадствам.

Да змен, якія пастаянна адбываюцца ў духоўнай і матэрыяльнай сферы грамадскага жыцця, найбольш адчувальная лексіка. У канцы ХХ ст. праблемы норм беларускай літаратурнай мовы набылі асаблівую актуальнасць, што было абумоўлена зменамі ў сацыяльна-палітычным жыцці грамадства. Гэты перыяд характарызуецца як тэндэнцыямі да інтэрнацыяналізацыі, так і пурыстычнымі тэндэнцыямі, якія прывялі да істотных змен у слоўнікавым складзе мовы. Лексічныя нормы выводзяць за рамкі ўжывання тыя адзінкі, якія не прымае літаратурнамоўная практыка, аднак паміж літаратурнай нормай і рэальным выкарыстаннем мовы заўсёды існуюць большыя ці меншыя разыходжанні: у слоўніках у якасці нарматыўных зафіксаваны адны словы, а маўленчая практыка сведчыць, што ва ўжытку ўжо новыя варыянты. З прычыны кансерватыўнасці нарматыўны варыянт не заўсёды супадае з варыянтам, які атрымаў шырокае распаўсюджанне ў маўленні. На сучасным этапе існавання беларускай мовы так адбываецца з варыянтамі *май* і *травень*.

Пачынаючы з 90-х гг., у друку і інфармацыйнай прасторы Інтэрнэт сталі ўжываць побач з традыцыйнай назвай месяца *май* назву *травень*: *У траўні мы ладзілі заняткі, прысвечаныя менавіта новаму зводу правіл* (Philology.VU. 06.09. 2010); *29 красавіка – 2 траўня 2004 г. у Менску адбыўся фінал літаратурнага конкурсу “Твор пра каханьне”, прысвечанага 700-годзьдзю Ф. Пэтраркі* (Наша Ніва. 2004. № 18); *21 траўня 2009 году ў рамках Літаратурных дзён “Беларусь – Швецыя” адбылася чарговая літаратурна-мастацкая вечарына...* (інтэрнэт-часопіс “ПрайдзіСвет”. 30.12. 2009). З’явіўшыся першапачаткова на стронках СМІ, слова *травень* затым пачало ўжывацца ў мастацкіх тэкстах, а ў цяперашні час уключана ў рээстравую частку “Слоўніка новых слоў беларускай мовы” (Мінск, 2009), але вызначэнне навізны

слова з’яўляецца спрэчным. “Глумачальны слоўнік беларускай мовы” ў 5-ці тт., 6-ці кн. (Мінск, 1977 – 1984), які да гэтага часу з’яўляецца самым аўтарытэтным зборам лексікі беларускай мовы другой паловы XX ст., і аднатомны “Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” (Мінск, 1994) падаюць слова *травень* як архаізм у адносінах да нарматыўнага слова *май* са значэннем ‘устарэлая назва месяца мая’ [10, с. 658]. Слова было зафіксавана ў нарматыўных выданнях, але знаходзілася на мяжы выхаду з лексічнай сістэмы беларускай мовы, характарызувалася зніжанай актуальнасцю і частотнасцю выкарыстання. Уваход лексічнай адзінкі ў маўленчую практыку сведчыць не пра ўзнікненне яе ў мове, а пра аднаўленне: у дадзеным выпадку можна пагадзіцца з меркаваннем С. М. Струкавай, якая адносіць *травень* да слоў, “што “ажывіліся” і ўзняты з нябыту ў выніку пурыстычных тэндэнцый у канцы 80-х – пачатку 90-х гг. XX ст., што было звязана з набыццём суверэнітэту і культурна-нацыянальным адраджэннем” [6, с. 16].

Сучасная навука дакладна не вызначыла свайго стаўлення да праблемы варыятыўнасці і функцыянавання варыянтаў у мове. Так, А.І. Жураўскі выступаў за захаванне ў слоўніках толькі слова *май*. Варыянт *травень* ён лічыў неапраўданай заменай агульнага для рускай і беларускай моў слова *май* і спасылаўся на гісторыю слоўнікавага складу беларускай мовы і характар лексікі сучасных народных гаворак. Вучоны прыводзіў матэрыял раздзела “Святцы” з “Малой падарожнай кніжкі” Ф. Скарыны 1522 г., у якім змешчаны царкоўнаславянскія назвы месяцаў, лацінскія па паходжанні, і побач прыводзяцца іх мясцовыя, старабеларускія, назвы. Такімі мясцовымі назвамі з’яўляюцца вресень, листопадъ, грудень, просинець, стичень, люты, марець, кветень, чирвецъ, липецъ, серпень, але ў той жа крыніцы напісана: “Месець маі по тому же маі” [2, с. 31]. Аналіз матэрыялу прывёў яго да высновы, што “ва ўсіх помніках старабеларускай пісьменнасці ўжываецца толькі назва *май*” [2, с.31]. Пацвярджаецца думка і тым, што ў “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” таксама няма слова *травень*. Аднак ужыванне лацінскай назвы *май* можна патлумачыць сталай пісьмовай традыцыяй і практыкай перакладу рэлігійных крыніц і помнікаў дзелавага пісьменства, а затым уплывам польскай і рускай моў у залежнасці ад уваходжання беларускіх земляў у склад Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі.

Нягледзячы на тое, што ў гістарычных помніках назва не сустракаецца, пісьменнікі ў творах на гістарычную тэматыку выкарыстоўваюць слова *травень* і вытворны ад яго прыметнік *травеньскі*: *Прайшоў Вялікдзень, растаў снег, салаўі прапелі за*

Свіслаччу, аздобіў зямлю месяц **травень**, а Ізяслава ўсё не было [9, с. 126]; *На чацвёрты дзень травеня перадавы атрад разведчыкаў прынёс вестку, што татары, сабраўшы войска, ідуць насустрач* [3, с. 591]; *Быў, помніцца, ясны травеньскі вечар* [4, с. 274]. Дакладна немагчыма вызначыць час узнікнення ў беларускай мове слова *травень* і гісторыю яго існавання ў старабеларускі перыяд. Першымі нарматыўнымі працамі, у якіх прыводзіцца слова *травень*, сталі слоўнікі 20-30-х гг. XX ст., калі ішло ўпарадкаванне і сістэматызацыя слоўнікавага складу беларускай мовы. Слова сустракаецца ў “Маскоўска-беларускім слоўніку” братаў Гарэцкіх (Вільня, 1920), “Падручным расійска-крыўскім (Беларускім) слоўніку” В. Ластоўскага (Коўна, 1924), “Беларуска-расійскім слоўніку” М. Байкова і С. Некрашэвіча (Мінск, 1926): *май – пяты месяц у годзе; травень, май; травень – май, травеньскі – майскі* [БРС-26, с. 314]. Па логіцы, аўтары слоўнікаў павінны былі перанесці лексему з дыялектнай мовы ў літаратурную, але і дыялектныя слоўнікі розных рэгіёнаў Беларусі не фіксуюць слова *травень*. У дыялектных слоўніках са значэннем ‘пяты месяц у годзе’ паўсюль сустракаецца толькі слова *май*: *Май халодны, то будзе год галодны* [11, с. 60], *Красавік з вадою, май з травою* [11, с. 150], *Мае дзеці ў май радзіліся* [13, с. 186], *Думай ты эта: май месяц, а такі холад стаіць – эта ж ніколі ні было* [Бяльк-70, с. 257], *Май – каню дай, а сам на печ уцікай* [Касп-27, с. 184], *У май ня выганіш кароў* [СГПЗ, т. 3, с. 12]. З другога боку, у народных гаворках слова *май* вядома і са значэннямі ‘зелень для ўпрыгожвання хаты і акон на Тройцу’: *Заўтра трэба ставіць май, паслізаўтра тройца* [13, с. 186]; ‘зелень [галінкі] для ўпрыгожвання хаты’ [Бяльк-70, с. 257]; ‘першая зелень лісцевых дрэў, якой на тройцу ўпрыгожваюць хаты’: *Май торкалі над вокнамі хат, над варотамі, а явір сыпалі на палу, у сенях, на двары* [СГЦР, с. 222]; ‘міфічная істота’: *За шэсць дней чатырэста рублей як май змаяў!* [11, с. 60]. Ёсць падставы меркаваць, што значэнне зелені для ўпрыгожвання пабудоў на свята Тройцу, а тым больш міфічнай істоты, з’яўляецца больш старажытным (звязаным яшчэ з язычніцкім светаўспрыманням) за значэнне ‘пяты месяц каляндарнага года’. Верагодна, з цягам часу традыцыя называць рытуальную зелень *маем* перайшла і на назву самога месяца, на які прыпадае дадзенае свята.

Сведчаннем таго, што слова *травень* функцыянавала ў дыялектнай мове, з’яўляецца яго ўжыванне на старонках газеты “Наша Ніва” у выпусках за 1910 – 1911 гг.: *29 і 30 траўня Wilenskim Aeroklubam ustrojenuje byli paloty Letai wiadomy rasiejski awiator – latun Utoćkin* (КСМНН, 1911, № 22, 286); *6 траўня (мая) 1654 году царскае войско прыступіло к Смаленску, каторы зачыніўшыся, нажыдаў непрыяцеля*

(КСМНН, 1910, № 8, 277); У пачатку 1910 года можна будзе ужо убачыць яё і голым вокам, а ў красавіку (апрэлі) або **траўні** (май) месяцы яна ізноў пачне аддаляцца (КСМНН, 1911, № 6, 86). Лексічны матэрыял артыкулаў паказвае, што слова *травень* было вядома ў дыялектнай мове і ўжывалася побач са словам *май* са значэннем ‘пяты месяц каляндарнага года’. У апошнім прыкладзе да назваў красавік і *травень* у дужках прыводзяцца адпаведнікі (апрель і *май*). Гэты факт можа абазначаць толькі тое, што слова *травень* з’яўляецца вузкадыялектным, і таму аўтар нататкі патлумачыў яго для шырокага кола чытачоў шырокавядомым словам *май*. Вузкадыялектнай базай, верагодна, тлумачыцца адсутнасць слова *травень* пасля 30-х гг. XX ст. у лексікаграфічных крыніцах.

Назвы месяцаў у беларускай мове матываваныя, толькі слова *май* засталася ў нязменным выглядзе (лац. *maius*). Таму некаторыя даследчыкі (С.М. Струкава, П.У. Сцяцко) лічаць аднаўленне слова *травень* мэтазгодным, паколькі лексічная адзінка адпавядае сістэмным заканамернасцям беларускай мовы. Этымалогія слова *травень* празрыстая – ‘месяц, у якім буйна растуць травы, багаты на травы, травяністы’, утворана яно ад асновы слова *трава*, якое з’яўляецца агульнаславянскім і выступае словаўтваральнай базай для адзінак *травіца*, *траўка*, *травяны*, *травянец*. Назва *травень* “аднаўляе ранейшую традыцыю карыстання сваімі, зразумелымі назвамі месяцаў, у якіх адбіўся шматвяковы досвед беларусаў, іх пільная ўвага да адметнасці прыроднага цыкла пораў года” [6, с. 16]: *Мне не трэба ні славы, ні хлеба, Толькі месяцаў назвы пакіньце, Назвы родныя роднай зямлі.. Красавік – час маланак і ліўняў, Травень – з першым каханнем, сяўбой, Чэрвень – з ягаднаю зарой...* [5, с. 54]. Нягледзячы на тое, што дыялектныя слоўнікі не зафіксавалі лексему, людзі старэйшых пакаленняў, якія нарадзіліся ў вясковай мясцовасці, ведаюць слова *травень* і добра памятаюць, як яго ў жывым маўленні часта выкарыстоўвалі іх бацькі і дзяды са значэннем месяца года. У словаўтваральным плане фармант – іеі выкарыстоўваецца пры ўтварэнні назваў месяцаў у польскай мове (*kwiecień, sierpień, styczeń, wrzesień, grudzień*), украінскай (*травень*), старабеларускай (*вресень, грудень, стичень, кветень, серпень*), сучаснай беларускай мове (*студзень, чэрвень, ліпень, жнівень, верасень*). Слова ж *май* (*maj*) выпадае з названага словаўтваральнага раду. Але нават калі ў якасці нарматыўнай адзінкі прыняць слова *травень*, то слова *май* не перастане аўтаматычна існаваць у мове, паколькі яго лацінскі карань служыць для абазначэння відавай назвы шэрагу раслін, напрыклад, ландыша майскага (*Convallaria*

majalis), майніка двухлістнага (*Majanthemum bifolium*), ластаўкінай травы (*Chelidonium majus*).

Канец XX ст. для беларускай мовы стаў перыядам перагляду норм літаратурнай мовы, што прывяло да расхістання сістэмы норм і з'яўлення варыянтных адзінак. Норма характарызуецца шэрагам асаблівасцяў: яна гістарычна зменлівая, ствараецца і падтрымліваецца калектыўнымі намаганнямі тых, хто гаворыць, звязана з выбарам варыянта з наяўных, новаўтвораных ці ўзятых з пасіўнага запасу мовы ў працэсе сацыяльнай ацэнкі моўных элементаў. Слова *травень* у беларускай мове прайшло доўгі шлях развіцця, ілюструе эвалюцыю лексічных норм. Магчыма, правільным будзе далучыць яго да шэрагу аднакаранёвых і ўжываць для абазначэння пятага каляндарнага месяца года. У такім выпадку слова *травень* набудзе нарматыўны характар і стане выступаць у звязцы са словам *май* не як варыянт, а як стылістычны сінонім.

Літаратура

1. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. [Склад. Т. І. Блізнюк, А. М. Булыка, П. В. Вярхоў і інш.; Рэд. А. М. Булыка]. – Мінск: Навука і тэхніка. – Т. 1 – 29.
2. Жураўскі, А.І. Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. – Мінск: “Навука і тэхніка”, 1993. – 35 с.
3. Іпатава, В. Альгердава дзіда. Вяшчун Гедзіміна. – Мінск, 2002. – 587 с.
4. Караткевіч, Ул. Каласы пад сярпом тваім: Раман. Кн. Першая, другая. [Для сярэд. і ст. шк. узросту / Уступ. артыкул Я. Гарадніцкага; Маст. Ул. Стычэнка]. – Мн.: Юнацтва, 1981.
5. Панчанка, П. Жытнёвы зван: Выбранае / Пімен Панчанка; Уклад. З.К. Панчанкі. – Мінск: Маст. літ., 2002. – 335 с. (Беларуская паэзія XX стагоддзя).
6. Струкава, С.М. Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў (па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі) / С.М. Струкава. – Мінск: Беларус. Навука, 2007. – 655 с.
7. Сучасны стан і дынаміка норм беларускай літаратурнай мовы. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. Мінск. 24 – 25 кастрычніка 2006 г. / Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. – Мінск: Права і эканоміка, 2006. – 262 с.
8. Сцяцко, П. Культура мовы / П. Сцяцко. – Мінск: Тэхналогія, 2002 – 444 с.
9. Тарасаў, К. Тры жыцці княгіні Рагнеды. Пагоня на грунвальд. – Мінск, 1997. – 342 с.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65 000 слоў/ Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко; Афармленне А.М. Хількевіча. – 4-е выд. – Мінск: БелЭН, 2005. – 784 с.
11. Тураўскі слоўнік. У 5-ці т./ [Склад. А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982 – 1987.

12. Уласевіч, В.І. Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В.І. Уласевіч, Н.М. Даўгулевіч. – Мінск: ТетраСистемс, 2009. – 448 с.
13. Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.

Умоўныя абазначэнні

- БМС-21 – Гарэцкі, М. Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік / Рэд. Янкі Станкеўчыка. Выд. 2-е стэр. – Вільня, 1921. – 264 с.
- БРС-26 – Байкоў, М., Некрашэвіч, С. Беларуска-расейскі слоўнік. – Менск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – 360 с.
- Бяльк-70 – Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.
- Касп-27 – Каспяровіч, М.І. Віцебскі краёвы слоўнік (матэрыялы) / Пад рэд. М.Я. Байкова і Б.І. Эпімаха-Шыпілы. – Віцебск: Віцебскае акруговае Таварыства Краязнаўства і выдавецтва “Заря Запада”, 1927. – 371 с.
- КСМНН – картатэка Слоўніка мовы “Нашай Нівы”
- РБС-24 – Ластоўскі, В. Падручны Расейска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Выданне факсімільнага тыпу. – Коўна: Выданьне Міністэрства Беларускіх спраў у Літве, 1924. – 832 с.
- СППЗ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5-ці т. / [Уклад. Ю.Ф. Мацкевіч, А.І. Грынавецкене, Я.М. Рамановіч і інш.; Рэд. Ю.Ф. Мацкевіч]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979 – 1986. Т. 1 – 5.
- СПЦР – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: У 2 т. Т.1. А – П / Уклад. Е.С. Мяцельская і інш.; Пад рэд. Е.С. Мяцельскай. – Мінск: Універсітэцкае. – 1990. – 287 с.

Махонь С. У. (Мінск)

МОЎНА-СТЫЛЁВЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ПЕРАКЛАДУ ПАЭМЫ ЯКУБА КОЛАСА “НОВАЯ ЗЯМЛЯ” НА РУСКУЮ МОВУ (ФРАЗЕЛАГІЧНЫ АСПЕКТ)

Даследаванне спосабаў перакладу выразных сродкаў мастацкіх тэкстаў — адна з актуальных задач перакладазнаўства, таму што менавіта сістэма вобразных сродкаў канкрэтнага мастацкага твора абумоўлівае яго арыгінальнасць, адметнасць, непаўторнасць, якія, што цалкам натуральна, мусяць быць захаванымі і ў перакладным тэксце.

Многія падобныя лексічныя, граматычныя, сінтаксічныя рысы дзвюх моў — рускай і беларускай — не толькі не дапамагаюць у працэсе перакладу, але, па нашых назіраннях, значна ўскладняюць працэс перадачы вобразнай сістэмы перакладнага твора, а некаторыя з гэтых рысаў нават адыгрываюць ролю “памылковых (ложных) сяброў перакладчыка”. Падабенства моў тут з’яўляецца, вобразна кажучы,

своеасаблівай пасткай, не трапіць у якую можа толькі вельмі вопытны перакладчык, які выдатна ведае усе стылёвыя, семантычныя, граматычныя асаблівасці беларускай і рускай моў.

Аб'ектам свайго даследавання мы абралі сістэму мастацкіх выразных сродкаў паэмы Якуба Коласа “Новая зямля” і яе пераўвасаблення ў перакладзе на рускую мову.

Паэма Якуба Коласа “Новая зямля” — адметнейшы твор беларускай літаратуры, эпічнасць, маштабнасць, мастацка-культурнае значэнне якога цяжка пераацаніць. Так склалася, што, на вялікі жаль, “Новую зямлю” мала ведаюць нават нашы бліжэйшыя суседзі, хоць пераклад паэмы на рускую мову зроблены дастаткова даўно, яшчэ пры жыцці Якуба Коласа, а самы першы, скарочаны, варыянт перакладу з’явіўся амаль 70 гадоў таму, у 1934 годзе. Над перакладам працавала вялікая група перакладчыкаў: гэта С.Гарадзецкі, М.Ісакоўскі, Я.Мазалькоў, П.Радзімаў, П.Сямынін. Такая колькасць перакладчыкаў абумовіла і рознасць падыходаў да перакладнога тэкста, да пераўвасаблення на іншай мове сістэмы мастацкіх вобразаў.

Сканцэнтруем сваю ўвагу на адным з аспектаў моўна-стылёвай сістэмы твора — фразеалогіі. Як адзначаюць даследчыкі, менавіта фразеалагізмы з’яўляюцца найбольш адметнымі, выразнымі адзінкамі, у семантычнай структуры якіх нацыянальна арыентаваны культурны кампанент займае адно з найважнейшых месцаў. Страта пры перакладзе хаця б аднаго фразеалагізма непазбежна вядзе да спрашчэння вобразнай сістэмы, да збяднення выразных сродкаў.

Моўная тканіна паэмы “Новая зямля” літаральна прасякнута фразеалагізмамі, сярод якіх, як сведчыць “Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Якуба Коласа”, досыць вялікая частка адзінак з’яўляецца адметна аўтарскай, адметна коласаўскай.

Як паказваюць назіранні над тэкстам арыгінала і над тэкстам пераклада на рускую мову, пераўвасабленне фразеалагізмаў у тэксце на рускай мове можа адбывацца наступнымі спосабамі:

1. Перадача фразеалагізма фразеалагізмам:

1а: поўнае захаванне лексічнага, семантычнага і стылёвага кампанентаў фразеалагічнай адзінкі; такая з’ява назіраецца тады, калі ў сістэме дзвюх моў прадстаўлены фразеалагізмы, якія супадаюць па форме і змесце: *Бо там парадак вельмі строгі, там падпілююць табе рогі // Там хлопцы ссоріцца не смели, — чуть что, рога подпилят сразу; і ў канцэлярыю уваходзіць, вачэй з ляснічага не зводзіць // он в канцелярию приходит и глаз с лесничего не сводит; Ці ж толькі свету, што ў аконцы? // Иль только света, что в оконце?; Яму, як выпіў, гора мала! // Ему, как выпил, горя мало; сышла без часу да магілы // сошла*

без времени **в могилу**; **хоць ты кладзі яго да раны** // **прикладывай его хоть к ране**; **вагон бітком набіт** народам // **вагон битком набит** народом і г.д.;

1б: вар'іраванне аднаго з кампанентаў фразеалагізма, замена стрыжневага слова: **не гаварыў, а сек** языкам // **работал** ловко языком; **як скінуць** вокам // **насколько хватит** ока; і на Міхася **жаль** нахлынуў // **Вновь на Михася мрак** нахлынул; і **божы свет** здаваўся мілы // **и белый свет** казался милым; і ад работы **адрывае** і толькі **сэрца аб'ядае** // **знай от работы отбивает** і толькі **сердце надрывает** і г.д.

1в: замена фразеалагізма іншым фразеалагізмам, які адносіцца да таго ж семантычнага поля: **ды так аб падлу штурхануўся, што свет яму перавярнуўся** // **Ударился с разгону лбом, Аж белый свет пошел кругом**; **Аж узняліся ў дзядзькі плечы** // **Антоний весь покрылся потом**; **Адны трымаюць нос высока** // **Одни с горы на всех взирают**; **Ён ведаў, як сваіх пяць пальцаў** // **от мала до велика** зналі і г.д.

2. У перакладным тэксце дастаткова рэгулярна можа назірацца незахаванне адметнага коласаўскага фразеалагізма: **Куды ж ты дзенешся? Трымайся, жыві і з Богам разжывайся** // **держись за место и старайся, стеснять не буду, разживайся**; **А з дзядзькам летась сябраваў я, падумаць толькі — чуць не шышка!** // **Ну, словом, был он чуть не паном!**; **Пан кінуў вока на дзядзьку скрыва так і строга** // **Недобрым оком на дядю глянул пан суровый**; у параўнанні з імі — **ноль — ну проста так, звычайны Лыска: і не стаяў каля іх_блізка!** // **В сравнении с ними чистый ноль, ну прямо пёс какой-то Лыска, к ним подойти не смеет близко; такіх паноў — хоць гаць гаці!** // **Их тьма — заваливай хоть гать!**; **Давай, брат, думаць хоць сягодня ці так ці сяк, каб даць парад** // **Давай уже со всех сторон обсудим и рассмотрим дело**; ... **рад збаноў на плоце казаў аб тым, што гаспадыня была ўжо ў поўнай каляіне** // **ряд кувшинов на заборе гласил открыто, что дела хозяйка хорошо вела**; **Вяліка важнасць, што кватэрку ён з гора тога перакінуў!** // **Идёт он смело, не боится проборки дома за горелку, что выпил суцую безделку; I такая ўсім бедным доля выпадае: прайсці свой круг** // **Такая у бедняка судьба лихая: намучиться, нагореваться...**; **Тады браты радком садзяцца, плячо ў плячо** // **Тогда они друг к дружке жмутся** і г.д.

3. З'яўленне ў перакладным тэксце фразеалагізма пры адсутнасці яго ў тэксце арыгінала: **I для каго ўвесь гэты свет ёсць аднае цялежкі след** // **И для кого весь белый свет есть лишь одной тележки след**; **Ідзе далей, ізноў сцігае, дарога гэта — немалая!** // **И дальше, время не теряя,** — **дорога впереди большая**; **Няма, мінуліся гадоўкі, калі зямлю вярнуў Хадыка** // **И миновали те годочки, когда земли я мял бока**; і

першы камень залажыць на грунце вольнае зямелькі // и первый камень заложить на той земле обетованной; напэўна, мыслілі другое: “Спяваем добра, ды ці тое?” // Как видно, думали другое: «Ты, брат, влезаеть прямо в душу....»; Гадоў са два яе вязу, як тут ні ладжу, ні мяркую // А года два ідёт возня, уж пробовал и так и сяк; Цяпер разгорнем часаў шаты, бліжэй прыгледзімся да хаты // Теперь завесу лет раздвинем и оком пристальным окинем; Пажар той выбухнуў, як з грому // Сгорели хата и амбар внезапно, как от божьей кары; I зараз мёртваю рукою пачне хрысціць перад сабою // А вдруг он черною рукою положит крест перед собою і г.д.

Як сведчыць прыведзены матэрыял, не ва ўсіх выпадках пераўвасабленне фразеалагізмаў можна прызнаць удалым, асабліва гэта тычыцца выпадкаў з заменай стрыжневага кампанента і выпадкаў з’яўлення фразеалагізмаў тады, калі іх няма ў тэксце арыгінала.

Літаратура

1. Якуб Колас. Новая зямля. Пераклад на рускую мову С. Гарадзецкага, М. Ісакоўскага, Я. Мазалькова, П. Радзімава, П. Сямыніна. — Мінск: БФК, 2002. — 904 с.
2. Рагойша В. П. Проблемы перевода с близкородственных языков: белорусско-русско-украинский поэтический взаимоперевод. — Минск: Издательство БГУ, 1980. — 182 с.
3. Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я.Коласа / Уклад. А. С. Аксамітаў і інш. — Мінск: Навука і тэхніка, 1993. — 655 с.

Мюлер В. (Германія)

ДЗЕЕПРЫМЕТНІКІ І ДЗЕЕПРЫСЛОЎІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: УТВАРЭННЕ, ФУНКЦЫЯНАВАННЕ, ПЕРАКЛАД

Адным з цікавых пытанняў застаецца аналіз дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў беларускай мовы. На думку т.зв. “рэфарматараў”⁶, у выніку рэформы 1933 г., арыентаванай на збліжэнне з рускай мовай, у беларускай мове атрымалі пашырэнне нетыповыя для яе формы. Гаворка ідзе пра дзеепрыметнікі незалежнага стану ц. ч. з суфіксамі –уч- ы (-юч-ы), -ач-ы (-яч-ы). Адзначаецца, што такіх форм “(...) у беларускай мове (...) зусім няма» [26, с. 197]. Як і дзеепрыметнікі незалежнага стану пр. ч., утвораныя па мадэлі з рускай мовы пры дапамозе суфіксаў -ўш-, -ш- [26, с. 199; 1, с. 120; 2, с. 662], яны захоўваюць прыкмету “небеларускасці” [25, с. 198]. Хоць у творах беларускай мастацкай

⁶ Як вядома, у 90-я гады ХХ ст. пры вызначэнні шляхоў упарадкавання і нармавання беларускай мовы існавалі дыскусіі сярод т.зв. “традыцыяналістаў” і “рэфарматараў”.

літаратуры [18, с. 200; 15, с. 51] такія формы дзеепрыметнікаў часам і сустракаюцца, але у практыцы беларускага маўлення іх пажадана пазбягаць. Пры перакладзе такія формы замяняюцца: адноснымі даданымі сказамі, спрагальнымі формамі дзеяслова, акалічнаснымі сказамі, назоўнікамі ці сказамі са словамі *які* і *што*, дзеепрыметнікамі з суфіксам *-л-* [18, с. 201; 15, с. 52; 7, с. 43; 8, с. 77]. Формы дзеепрыметнікаў залежнага стану ц. ч. з суфіксамі *-ом-* (*-ем-*), *-ым-* (*-ім-*) увайшлі ў беларускую мову таксама пасля рэформы 1933 г. На думку Сцяцко П., такія дзеепрыметнікі з прычыны іх запазычання з рускай мовы сведчаць аб штучнасці іх формаў [25, с. 37]. Замест іх трэба выкарыстоўваць формы дзеепрыметнікаў незалежнага стану з суфіксамі *-н-*, *-ен-*, *-ан-*, *-т-*, адносныя даданыя сказы з адноснымі займеннікамі *які* і *што*, прыметнікі, адпаведныя дзеепрыметнікавыя формы пр. ч., дзеепрыслоўі і няпэўна-асабовыя сказы [15, с. 54; 8, с. 79; 18, с. 199]. Строгай забароне падвяргаюцца таксама дзеепрыметнікі зваротнага стану, якія ўспрымаюцца як парушэнне граматычнай нормы [25, с. 285; 26, с. 198]. У некаторых крыніцах [12, 8] зваротныя формы дзеепрыметнікаў зусім не ўзгадваюцца. Яны апісваюцца вельмі каратка, адзначаецца, што яны рэдкаўжывальныя [3, с. 188]. У некаторых крыніцах такія формы характарызуюцца як зусім не ўжывальныя [24, с. 246]. Эквівалентнымі такім формам прынята лічыць адносныя даданыя сказы, дзеепрыметнікі з суфіксам *-л-*, формы дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу. Магчымым варыянтам разглядаюцца таксама спрагальныя формы дзеяслова, прыметнікі або ад'ектываваныя дзеепрыметнікі, дзеепрыслоўныя канструкцыі і назоўнікі [15, с. 52].

Па ўнутрымоўных прычынах функцыянальная актыўнасць дзеепрыслоўяў ў беларускай мове абмежаваная. Таму рэкамендуюцца спосабы іх эквівалентнай замены: субстантыўныя канструкцыі, ад'ектываваныя спалучэнні і дзеепрыметнікавыя звароты, прыслоўі, прэдыкатыўныя канструкцыі, дзеяслоўныя выказнікі і інфінітыўныя звароты. Утварэнне зваротных дзеепрыслоўяў з суфіксам *-ся* увогуле не тлумачыцца ў граматыках [3, 6, 12].

На прыкладзе асобных тэкстаў (без захавання патрабавання рэпрэзентатыўнасці) прасочым ужыванне беларускіх дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў і іх эквівалентныя замены пры перакладзе.

Эксперымент 1. Задача палягала ў вылучэнні дзеепрыметных і дзеепрыслоўных канструкцый у беларускім мастацкім тэксце [4, 13] і іх суаднясенне з рускім варыянтам [5, 16]. Вынікі даследавання адлюстраваны ў табліцы 1.

Табліца 1.
Беларускія дзеепрыслоўныя і дзеепрыметныя формы і іх эквіваленты ў рускамоўным перакладзе

	В. Быкаў		У. Караткевіч	
	беларускі варыянт	рускі варыянт	беларускі варыянт	Рускі варыянт
ДПС незак. тр.	8	12	23	27
ДПС зак. тр.	7	13	9	11
Звар. ДПС незак. тр.	1	4	7	7
Звар. ДПС зак. тр.	2	2	2	1
ДПМ ц. ч. незал. ст.	0	4	2	11
ДПМ пр. ч. незал. ст.	6	13	5	15
ДПМ ц. ч. зал. ст.	1	2	1	1
ДПМ пр. ч. зал. ст.	17	17	51	53
Зв. ДПМ ц. ч. незал. ст.	0	3	0	1
Зв. ДПМ пр. ч. незал. ст.	0	1	0	1
Усяго:	42	71	100	128

Азняямленне з беларускамоўнымі тэкстамі паказала, што ў іх колькасць дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў складае 42 і 100 пазіцый. У адрозненне ад гэтага, у рускамоўным перакладзе эквівалентамі ім служаць адпаведна 71 і 128 пазіцый.

Эксперымент 2. Задача заключалася ў вылучэнні ў беларускамоўных тэкстах рознай жанравай прыналежнасці (навуковых [17, 21], публіцыстычных [9, 10, 11, 19, 20, 22, 23, 27, 28, 29, 30, 31] і мастацкім [14]) дзеепрыслоўяў і дзеепрыметнікаў, а таксама вызначэнне іх патэнцыяльна магчымых эквівалентаў. Варта адзначыць, што формы, якія перайшлі ў іншыя часціны мовы, прапускараліся і не ўплывалі на падлік. У прыведзенай ніжэй табліцы ўлічваліся таксама поўныя і кароткія формы дзеепрыметнікаў.

Табліца 2.
Фактычнае ўжыванне дзеепрыслоўных і дзеепрыметных форм у тэкстах навуковага стылю

	ДПС незак. тр.	ДПС зак. тр.	звар. ДПС незак. тр.	звар. ДПС зак. тр.	ДПМ ц. ч. незал. ст.	ДПМ пр. ч. незал. ст.	ДПМ цяп. ч. зал. ст.	ДПМ пр. ч. зал. ст.	Звар. ДПМ ц. ч. незал. ст.	Звар. ДПМ пр. ч. незал. ст.
Фактычнае ўжыванне	0	0	1	0	0	0	0	37	0	0
Поўныя формы (атрыбутыўная функцыя/)	/	/	/	/	/	/	/	20 (16/3/ 1)	/	/

іменная частка выказніка/ прэдыкатыўная функцыя)										
Кароткія формы (прэдыкатыўная функцыя/ іменная частка выказніка)	/	/	/	/	/	/	/	17 (11/6)	/	/
Магчымыя эквіваленты	4	0	2	0	24	6	0	0	2	5

Табліца 3.
Фактычнае ўжыванне дзеепрыслоўных і дзеепрыметных форм у тэкстах
перыядычнага друку

	ДПС незак. тр.	ДПС зак. тр.	звар. ДПС незак. тр.	звар. ДПС зак. тр.	ДПМ ц. ч. незал. ст.	ДПМ пр. ч. незал. ст.	ДПМ ц. ч. зал. ст.	ДПМ пр. ч. зал. ст.	Звар. ДПМ ц. ч. незал. ст.	Звар. ДПМ пр. ч. незал. ст.
Фактычнае ўжыванне	13	3	3	1	1	5	1	83	0	0
Поўныя формы (атрыбут. функцыя / іменная частка выказніка/ прэдыкат. функцыя)	/	/	/	/	/	/	/	48 (42/5 /1)	/	/
Кароткія формы (прэдыкат. функцыя/ іменная частка выказніка)	/	/	/	/	/	/	/	35 (13/ 22)	/	/
Магчымыя эквіваленты	11	7	3	3	26	25	3	2	6	7

Табліца 4.

Фактычнае ўжыванне дзеепрыслоўных і дзеепрыметных форм у тэкстах
мастацкай літаратуры

	ДПС незак. тр.	ДПС зак. тр.	звар. ДПС неза к. тр.	звар. ДПС зак. тр.	ДПМ ц. ч. незал. ст.	ДПМ пр. ч. незал. ст.	ДПМ ц. ч. зал. ст.	ДПМ пр. ч. зал. ст.	Зв. ДПМ ц. ч. незал. ст.	Зв. ДПМ пр. ч. незал. ст.
Фактычнае ўжыванне	1	1	0	1	2	2	0	13	0	0
Поўныя формы (атрыбут. функцыя/іменная частка выказніка/прэдыкат. функцыя)	/	/	/	/	/	/	/	12 (10/2/0)	/	/
Кароткія формы (прэдыкат. функцыя/іменная частка выказніка)	/	/	/	/	/	/	/	1 (0/1)	/	/
Магчымыя эквіваленты	5	1	4	0	6	12	0	2	7	4

У выніку праведзенага даследавання высветлілася, што ў беларускамоўных тэкстах рознай жанравай прыналежнасці шырока выкарыстоўваюцца формы дзеепрыметнікаў прошлага часу ў поўнай форме (на 80 поўных форм прыходзяцца 53 кароткія формы), найбольш шырока ўжываюцца дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага стану з суфіксам *-л-*. Да малаўжывальных адносяцца зваротныя формы дзеепрыметнікаў. Дзеепрыметнікі цяперашняга часу залежнага стану можна аднесці да рэдкаўжывальных, пры гэтым назіраецца іх пераход у прыметнікі. У прааналізаваных тэкстах дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага стану не выкарыстаны, што якраз і пацвярджае назіранні “рэфарматараў” і дадзеныя граматык.

Літаратура

1. Bieder, H. Die weißrussische Standardsprache am Ende des 20. Jahrhunderts. / H. Bieder. // Sprachwandel im Slavischen. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert. – Frankfurt/Main, 2000. - S. 653-664.
2. Bieder, H. Normprobleme der weißrussischen Standardsprache: Tendenzen der Russifizierung und Weißrussifizierung / H. Bieder. // Wechselbeziehungen zwischen slawischen Sprachen, Literaturen und Kulturen der Gegenwart. – 1996. – S. 115-129.

3. Беларуская граматыка: у 2 ч. / рэд. М.В. Бірыла, П.П. Шубы. — Мінск: Навука і тэхніка, 1985–1986. — 2 ч.
4. Быкаў, В. Круты бераг ракі / В. Быкаў // <http://knihi.com/bykau/bierah.html>. Дата ўваходу: 25.05.2010.
5. Быков, В. Крутой берег реки. / В. Быкаў // <http://lib.ru/PROZA/BYKOW/rivrbank.txt>. Дата ўваходу: 25.05.2010.
6. Граматыка беларускай мовы / Пад рэд. К.К. Атраховіча, М.Г. Булахава. — Мінск: АН БССР, 1962. — Т. 1.
7. Гуртыг, К. Кароткая граматыка беларускай мовы ў табліцах для нямецкамоўных навучэнцаў / К. Гуртыг. — Мінск: Тэхналогія, 2001.
8. Гуртыг, К., Рамза, Т. Граматыка беларускай мовы ў табліцах і практыкаваннях / К. Гуртыг, Т. Рамза. — Мюнхен: Отто Загнер, 2003.
9. Ждановіч, М. Зялёным гарыць святлафор. // <http://www.respublika.info/5025/transp/article40214/>. Дата ўваходу: 21.06.2010.
10. Законнікаў, С. Настальгія па нязбытным. // http://www.sn-plus.com/component/content/article/39-punkt-gledzhannya/1_085-2010-06-13-13-14-57.html. Дата ўваходу: 21.06.2010.
11. Законнікаў, С. Чайнік са світком. // http://www.sn-plus.com/component/content/article/39-punkt-gledzhannya/1_111-2010-06-20-11-14-14.html. Дата ўваходу: 21.06.2010.
12. Кароткая граматыка беларускай мовы / Пад рэд. А.А. Лукашанца; Нацыянальная Акадэмія Навук Беларусі. — Мінск: Беларуская Навука, 2007.
13. Караткевіч, У. Кніганошы / У. Караткевіч // <http://www.uladzimir-karatkevich.com/bibl/bel/apav/ap6.html>. Дата ўваходу: 21.06.2010.
14. Клінаў, А. Малая падарожная кніжка па Горадзе Сонца / А. Клінаў. — Мінск: Кнігарня Наша Ніва, 1998. — С. 88-99.
15. Конюшкевич, М., Корчич, М., Лещенко, В. Синтаксис русского и белорусского языков: сходство и реализация / М. Конюшкевич, М. Корчич, В. Лещенко. — Минск: Народная Асвета, 1994.
16. Короткевич, В. Книгоноши. / В. Короткевич // <http://www.uladzimir-karatkevich.com/bibl/prus/rasskaz/kniganoshi.html>. Дата ўваходу: 21.06.2010.
17. Красней, В. Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы. Сістэма функцыянальных стыляў/ В.Красней // *Belaruskaja mova*. - Opole: Uniwersytet Opolski, 1998. — С. 258-261.
18. Кривицкий, А., Подлужный, А. Учебник белорусского языка для самообразования / А.Кривицкий, А.Подлужный. - Минск: Вышэйшая школа, 1994.
19. Кулеш, С. Гановер — Масква — Мінск // <http://www.gazeta.bsu.by/?uid=2237&type=Article>. Дата ўваходу: 26.06.2010.
20. Лукашэнка, А. Удзельнікам VIII Рэспубліканскага фестывалю нацыянальных культур. // <http://www.sb.by/post/101128/>. Дата ўваходу: 21.06.2010.
21. Любецкая, К. З гісторыі нямецка-беларускай, беларуска-нямецкай лексікаграфіі / К. Любецкая. — Мінск: Беларускі кнігазбор. — С. 7-12.

22. Радзіма Івана Мележа прыме да свята новае аблічча. // <http://www.sb.by/post/101572/>. Дата ўваходу: 21.06.2010.
23. Свірко, І. Старадаўні кантрабас. // <http://www.respublika.info/5025/culture/article40200/>. Дата ўваходу: 21.06.2010.
24. Сіўковіч, В. Беларуская мова ў пытаннях, адказах і практыкаваннях / В.Сіўковіч. – Мінск: УніверсалПрэс, 2004.
25. Сцяцко, П. Культура мовы / П. Сцяцко. – Мінск: Тэхналогія, 2002.
26. Шкраба, І. Граматычныя змены / І.Шкраба // *Belaruskaja mova*. - Opole: Uniwersytet Opolski, 1998. – С. 191-205.
27. Сырыца, В. Сталінград XVII стагоддзя. // <http://nn.by/?c=ar&i=40289>. Дата ўваходу: 26.06.2010.
28. 65-ы Дзень Перамогі // <http://www.gazeta.bsu.by/?uid=2230&type=Article>. Дата ўваходу: 26.06.2010.
29. Шчучэнка, І. Амбіцыі, падмацаваныя газам. // <http://www.zviazda.by/ru/issue/article.php?id=61377>. Дата ўваходу: 26.06.2010.
30. Цімошык, Л. Забароненае слова стала сімвалам памяці народа. // <http://www.zviazda.by/ru/issue/article.php?id=61370>. Дата ўваходу: 26.06.2010.
31. Цыбульскі, С. Фліртаваць з мужчынам няма сэнсу. // <http://nn.by/?c=ar&i=40216>. Дата ўваходу: 26.06.2010.

Навасельцава І. І. (Мінск)

КУЛЬТУРА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў СМІ: ПРАБЛЕМЫ ДАКЛАДНАСЦІ І ЧЫСЦІНІ МАЎЛЕННЯ

У фарміраванні культуры маўлення асобы і ўвогуле грамадства сродкі масавай інфармацыі адыгрываюць не апошнюю ролю, таму што з функцыянаваннем іх мовы і стылю злучаны і камунікатыўны аспект. Пытанні нарматыўнага выкарыстання беларускай мовы ў СМІ паранейшаму застаюцца значнымі ў практыцы маўленчых зносін, асабліва пры існаванні ва ўмовах білінгвізму. “Калі аўтар піша беларускай мовай, то трэба, каб яна мела ўсе формы жывой нацыянальнай мовы”, – заўважаў Кандрат Крапіва [1, с. 126], і што вельмі важна – “у кожнага творчага работніка павінна быць думанне беларускае”, – сцвярджаў Кузьма Чорны [6, с. 81]. СМІ закліканы не толькі несці дакладную інфармацыю, але і развіваць у чытачоў (слухачоў) эстэтычны густ, даваць прыклад прыгожага, чыстага маўлення, не парушаць літаратурныя нормы мовы. Калі ж наўмысна ўжываецца “трасянка”, то гэта сведчанне невысокай моўнай адукаванасці чалавека, абьякавага стаўлення да мовы як з’явы адпаведнай нацыянальнай культуры. На жаль, нядбайнае стаўленне да багацця і нормаў нацыянальнай мовы, беспадстаўнае калькаванне рускіх слоў і выказаў, памылковае словаўжыванне, таўталогія, збытکوўнасць, штампы сталі звычайнай заганнай з’явай на старонках газет.

Дакладнасць слова з’яўляецца патрабаваннем сэнсу, лексічных нормаў – правіл словаўжывання, пад якімі разумеюць правільнасць выбару слова і яго выкарыстання ў агульнавядомым значэнні, якое найбольш выяўляе сутнасць з’явы, прадмета. Што ж заўважаем у друку? У занатоўцы “Палітра фестывалю: 25 яркіх фарбаў” (“Культура”, 2006, № 22) чытаем: “*І хоць на двары пакуль 2006 год, яны ўжо пачынаюць падрыхтоўку да традыцыйнага свята дружбы, прыгажосці, самабытнасці*”. Слова *на двары* мае значэнне “каля хаты”, кантэксту ж адпавядае форма *на дварэ* – “усюды, вакол, на вуліцы, на адкрытым паветры” [4, с. 174]. Недакладна ўжыты дзеяслоў *утаніўся* ў сказе “... *жыхар Брэста вырашыў паплаваць у вадаёме на вул. Маскоўскай і ўтаніўся*” (“Восеньскае купанне”, “Звязда”, 2008, № 169). Калі чалавек вырашыў паплаваць, а не скончыць жыццё самагубствам, аднак не разлічыў свае сілы і загінуў у вадзе, то павінен быць выкарыстаны дзеяслоў *птануў* “загінуць, апусціўшыся ў вадзі на дно”, а не *ўтаніўся* “пазбавіць сябе жыцця, кінуўшыся ў вадзі” [4, с. 652-653]. Недарэчна выглядае назоўнік *пантофлі* ў наступным прыкладзе: “*Дзяўчатам трэба апрануць самую прыгожую і самую кароценькую спадніцу і абуць пантофлі на шпільках*” (“Мроі горада на магіле льва”, “Звязда”, 2008, № 174). *Пантофлі* – “дамашнія туфлі, звычайна без заднікаў, шлёпанцы” [4, с. 435], таму ў сказе варта было напісаць *туфлі на “шпільках”*.

Неразмежаванне паронімаў, недасканалае веданне міжмоўнай аманіміі – пашыраная загана мовы некаторых перыядычных выданняў. Да прыкладу: “*Алег Гарбуз у галерэі сваіх персанажаў – Капітана, Зазывалы, Яўрэя – нагадаў нам пра свайго некалі знакамітага Рычарда III і здолеў стварыць абагулены вобраз “цынічнага соцыума”... (“Хто вінаваты і што рабіць?”*, “Культура”, 2007, № 31); “... *параіў студыйцам ствараць на пісьменніцкай ніве толькі ёмкія вобразы...*” (“Увосень – клопатаў восем”, “ЛіМ”, 2007, № 47); “*У ліпені таго года 43-гадовы (безумоўна ж, яшчэ маладжавы, ва ўсіх адносінах дзейсны) Купала становіцца ганаровым ці, як пазней гаварылі, “персанальным” пенсіянерам!*” (“Купала пасля... “Спадчыны”, “ЛіМ”, 2008, № 27); “*Увага Дуніна-Марцінкевіча да роднай мовы, магчыма, не ў апошнюю чаргу была звязана з яго асаблівым музычным дарам, тонкім слыхавым пачуццём моўнага першагуку*” (“Музычная культура Беларусі”, “ЛіМ”, 2008, № 29). У першым сказе замест слова *абагулены* (ад *абагуліць* – “зрабіць калектыўным, грамадскім што-небудзь уласнае”) трэба было ўжыць слова *абагульнены* (ад *абагульніць* – “на падставе аднолькавага ў розных думках, крыніцах, фактах зрабіць агульны вывад” [4, с. 11]). Назоўнік *вобразы* патрабуе ў другім сказе спалучэння з азначэннем *ёмістыя* (“з вялікім і багатым зместам, сэнсам: *ёмісты характар*), бо

ёмкі – “зручны ў карыстанні (пра рэч): ёмкі кошык” [4, с. 197]. Дзейсны – “здольны актыўна ўздзейнічаць на што-небудзь” (сінонім: *эфектыўны*), ужываецца пры неадушаўлёных назоўніках, кантэксту ж трэцяга прыкладу адпавядае слова *дзеіны* – “актыўны, энергічны, жвавы (пра чалавека) [4, с. 176]”. У чацвёртым сказе павінна быць спалучэнне *слыхавым пачуццём*, бо “здольнасць адчуваць, успрымаць з’явы аб’ектыўнай рэальнасці органамі пачуццяў” – гэта *пачуцце*: *пачуцце слыху, зроку, дотыку, а пачуццё* – “стан чалавека, здольнасць усведамляць, перажываць што-небудзь на аснове адчуванняў, уражанняў: *пачуццё радасці, гонару і да т.п.*” [4, с. 457].

Паміж дакладнасцю і лагічнасцю маўлення існуе пэўная сувязь. Лексічная неспалучальнасць, недакладна ўжытае слова робяць маўленне нелагічным. Да прыкладу: “*Радзівілаўская сядзіба, узведзеная ў 1751 годзе, не можа не прыцягнуць увагу гасцей Дзятлаўшчыны, **большая палова** якіх з года ў год – замежнікі*” (“Не паўтарацца!”, або “Рэнтабельнасць” творчай ініцыятывы”, “Культура”, 2008, № 38); “*Выконваліся **вершы** Р. Грушы і напісаныя на яго словы песні*” (“Краявіды Панямоння”, “ЛіМ”, 2007, № 47); “*І, як **высвятляецца**, у ВНУ **прыходзяць абітурыенты з даволі вялікімі баламі ў сертыфікатах***” (“Арганізатары тэсціравання “раскрыюць карты”, “Звязда”, 2008, № 131); “*Сёлета будзе праведзена аптымiзацыя штатнага раскладу **цэнтральнага апарату міністэрства, павышэнне колькасці супрацоўнікаў, адказных непасрэдна за культуру і мастацтва***” (“З-пад пяра”, “ЛіМ”, 2010, № 5). Нельга спалучаць прыметнік *большая* з назоўнікам *палова*, бо *палова* большай ці меншай не можа быць, гэта заўсёды 50% ад 100%, таму варта было напісаць *больш за палову* ці *большая колькасць*. *Вершы* не выконваюць, а чытаюць, дэкламуюць. У трэцім і чацвёртым сказах дапушчана памылка праз кантамінацыю. Назоўнік *бал* трэба было спалучыць з азначэннем *высокі* “значна большы за сярэднюю норму, за сярэдні ўзровень” [4, с. 133], а не *вялікі* “значны па велічыні, памерах, сіле” [4, с. 137], *колькасць* усё ж такі *павялічваюць* (*павысіць* можна, напрыклад, *узровень ведаў, жыцця*).

У залежнасці ад значэння ў кантэксце рускаму дзеяслову *открыть* у беларускай мове адпавядаюць: *адкрыць* (адкрыць штосьці новае ў пэўнай галіне дзейнасці, навукі; зрабіць бачным што-небудзь), *расчыніць/адчыніць* (толькі дзверы ці вокны), *расплюшчыць* (вочы), *разгарнуць* (кнігу, старонку і да т.п.). На жаль, неразмежаванне рускага дзеяслова *открыть* і яго беларускіх адпаведнікаў – частая з’ява ў друкаваных выданнях: “... я *адкрываю апошнюю старонку, бачу тыраж, і, нават не перагортваючы дадзены твор, разумею, да якой “абоймы” належыць мой госць*” (“На тым і стаім”, “ЛіМ”, 2007, № 46);

“... часопіс “Маладосць” быў расчынены якраз на адпаведнай старонцы” (“Патрыятызм і літаратура”, “ЛіМ”, 2008, № 12). У беларускай мове ёсць устойлівы выраз з адкрытым сэрцам (г.зн. шчыра, даверліва, ад душы), які і неабходна было ўжыць замест недарэчнага з адчыненым сэрцам у сказе “Зараз тут служыць кс. Дзмітрый, гэта чалавек з вялікай душой і адчыненым для ўсіх сэрцам” (“Месца над Іслаччу”, “ЛіМ”, 2008, № 28).

Моўны лішак, таўталогія – таксама характэрная памылка на старонках перыёдыкі. У сказах “А ў Нотынгемскім універсітэце... знаходзіцца буйнейшы ў свеце [правільна: найбуйнейшы, бо фонд самы вялікі ў свеце] фонд рэсурсаў Д.Г. Лоўрэнса: усе яго творы ў розных выданнях і рукапісных манускрыптах...” (“Нотынгемскі дзённік”, “ЛіМ”, 2007, № 50); “Група энтузіястаў ездзіла па краіне і збірала **найбольш вялікія валуны**” (“Пра што маўчаць камяні?”, “Звязда”, 2008, № 217); “Прэзентаваны ў Мінску унікальны і **салідны**, у літаральным сэнсе **важкі фаліант** “Вялікае княства Літоўскае”, укладзены Анджэем Струмілам і прысвечаны 1000-годдзю Літвы...” (“Бацькавай зямлі – паклон”, “ЛіМ”, 2009, № 37) збытکوўнымі з’яўляюцца словы *рукапісныя* (манускрыпт – і ёсць старажытны рукапіс [4, с. 333]), *найбольш вялікія* (валун – вялікі камень), *важкі* (фаліант – “тоўстая кніга вялікага фармата” [4, с. 705], *важкі* – “які мае значную вагу пры невялікім аб’ёме” [4, с. 103]). Нельга не заўважыць таўталогіі ў сказе “**Былі і казусныя непрыемныя сітуацыі падчас прыёму дакументаў**” (“Апошні шанц стаць студэнтам”, “Звязда”, 2008, № 143). Адно са значэнняў слова *казус* (ад лац. *casus* “падзенне, крушэнне”) – “незвычайны, недарэчны, непрыемны выпадак; здарэнне” [4, с. 263]. Сема “непрыемнасць” ёсць у значэнні лексемы *казус*, таму можна было напісаць: *былі і казусы ці былі і непрыемныя сітуацыі (выпадкі)*.

У сказе “Усе работы аб’яднаныя адным **слоганам-дэвізам**: “За морам цяплей, а ў нас – весялей” (“Стыль майстра”, “ЛіМ”, 2008, № 36) у складаны назоўнік спалучаны запазычаныя сінонімы, што недарэчна, бо *слоган* (ад англ. *slogan* = дэвіз, лозунг, заклік) – “кароткі лозунг, які выражае пэўны погляд або рэкламуе тавар”, “пустая гучная фраза”, а *дэвіз* (ад фр. *devise*) – “кароткая фраза, у якой выражаецца асноўная ідэя паводзін або дзейнасці” [4, с. 192]. Такая ж таўталагічная памылка (спалучэнне сінонімаў) і ў наступных прыкладах: “**Адбудзецца даволі цікавая ярмарка-продаж**” (“Квітней, наш Мінск, любімая сталіца!”, “ЛіМ”, 2008, № 37); “Усё часцей з’яўляюцца **іншасказальныя, алегарычныя, умоўна-міфалагічныя вобразы...**” (“Народжаны беларускім Палессем”, “Культура”, 2008, № 38). Па-першае, *ярмарка* – гэта русізм, па-беларуску правільна – *кірмаш* “вялікі *продаж* тавару,

праводзіцца ў пэўную пару года ў вызначаным месцы і часта звязаны з выстаўкай” [4, с. 291]. Па-другое, сема “*продаж*” ёсць у значэнні слова *кірмаш*, таму аб’яднанне гэтых слоў у складаны назоўнік – памылка. Па-трэцяе, беларускае слова *іншасказальны* – сінонім грэцкага *алегарычны*.

Ян Скрыган яшчэ ў 60-я гады ХХ стагоддзя звяртаў увагу на праблему захавання чысціні беларускай мовы: “Часам мы пішам шэрай, бяскроўнай калькай, парушаючы прыроду і законы мовы, і пасля дзівімся, як некаторыя пацешнікі скардзяцца, што беларуская мова непрыгожая, што гэта нейкая мешаніна з усіх моў і што яе цяжка чытаць” [3, с. 152]. У сітуацыі сённяшняга двухмоўя правілы словаўжывання асабліва груба парушаюць русізмы. Да прыкладу: “*Застаецца ў эфіры штотыднёвы інфармацыйна-аналітычны агляд “Благавест”. Царкоўныя святы, апаведы пра цікавых людзей, якія працуюць на ніве духоўнага адраджэння Беларусі, – пра ўсё гэта раскажа вядучы Арцём Махакееў*” (“Ці будзе ладным тэлесезон у “ЛАДа”?”, “ЛіМ”, 2007, № 41). Кантэкст сведчыць: праграма скіравана на духоўнае ўзбагачэнне гледачоў *добрымі весткамі*, аднак атрымалася, што будзе давацца агляд дрэнных навін, бо *блага – дрэнна*, а рускаму слову *благо* ў нас адпавядае *добро*. Слова Благавешчанне калісьці было калькавана з царкоўнаславянскай мовы і нарматыўным у сучаснай беларускай мове не з’яўляецца. Таму па-беларуску – *Дабравест* (як і свята *Дабравешчанне*, *Дабравесце*). У артыкуле “Наша святая заступніца” (“ЛіМ”, 2008, № 23) чытаем: “*Дарэчы, невыпадкава і тое, што першы маршрут Лампады з **Благадатным** Агнём кіраваўся, праз Жыровічы, менавіта ў Полацк да мошчаў слынай Апякункі*”. У беларускай мове выкарыстоўваецца выраз *Дабрадатны Агонь*.

Загаловак артыкула “*Як жа падтрымаць неасязальнае – неацэннае?*” (“Культура”, 2008, № 5) утрымлівае ў беларускім напісанні рускае слова *неасязаемое*, якому ў нашай мове ёсць адпаведнікі – *недатыкальнае, неадчувальнае на дотык*. Яшчэ прыклады слоўнай неахайнасці аўтараў артыкулаў: “*Калі мы не збіраемся “здзіўляць свет” ні **баснаслоўнымі*** [у беларускай мове рускаму прыметніку *баснословный* адпавядаюць словы *неймаверны, надзвычайны, нечуваны* ці *казачны* (у пер. знач.)] *ганарарамі, ні адмысловай прафесійна-творчай канкурэнцыяй, дык варта, відаць, падумаць пра пэўную “профільнасць” “Панарамы...”* (“Кардыяграма “Панарамы”, “Культура”, 2007, № 45); “... *вышуквае новыя выразныя формы, якія дапамагаюць ствараць не толькі такія побытавыя рэчы, як **чашка*** [трэба: *кубачак*] *ці талерка, але і творы “высокага” мастацтва*” (“Спалучаючы традыцыі”, “ЛіМ”, 2007, № 47); “*І тут – быццам бы ў працяг роздуму пра нашыя **мірскія*** [замест слова *мирской* (не звязаны з царквой) у нас выкарыстоўваюцца

прыметнікі свецкі, чалавечы, людскі] каштоўнасці – зусім нечакана заўважаем беларускі куточак...” (“Патрыятызм і літаратура”, “ЛіМ”, 2008, № 12); “А яшчэ – дзіцячыя, **вузаўскія** [варта было ўжыць слова студэнцкія, бо рускаму вузовский адпавядае абрэвіатура вну ці яе расшыфроўка – *вышэйшая навучальная ўстанова*], праваслаўныя, ваенныя сродкі масавай інфармацыі...” (“Інфармацыйны прасцяг Беларусі”, “ЛіМ”, 2008, № 18); “... С. Станкевіч спачатку працаваў у кнігарні Беларускага выдавецкага таварыства, пасля адкрыў уласную, якая паступова ператварылася ў адзін з **віднейшых** [па-беларуску: адзін з лепшых, самых вядомых] беларускіх культурна-асветных асяродкаў горада і краю” (“Пачнём Беларусь будаваць...”, “ЛіМ”, 2008, № 32); “Гурткоўцы пішуць пра ўсё, што іх хвалюе: пра сяброўства, каханне, мары, пра родных і дарагіх людзей, праблемы **акаляючага свету** [па-беларуску: навакольнага свету]” (“З ручаінак – да ракі”, “ЛіМ”, 2008, № 33); “... тут можна падабраць... камплект школьнага адзення, скажам, сарочку, **жылетку** [па-беларуску: камізэльку] і касцюм” (“Па айчынныя тавары – ва універмаг “Беларусь”, “Звязда”, 2008, № 157); “Набор школьных **прыналежнасцяў** [па-беларуску: прылад] першакласніка ў мінскім ЦУМе каштуе 75 тыс.” (“Колькі каштуе дзень ведаў?”, “Звязда”, 2008, № 157); “У гэтыя жніўныя дні ўсе павінны ўкласці часцінку сваёй працы ў **капілку** [па-беларуску: скарбонку] новага ўраджая (“Сонцам жніво каласуе”, “Мінская праўда”, 2008, № 110); “У кожным з 12 дамоў вёскі па шматлікіх **падзелках** [трэба: вырабах], малюнках адразу вызначыш любімыя заняткі яго жыхароў” (“Дзяржава гарантуе”, “Мінская праўда”, 2008, № 110); “Будзе запушчаны **зверхмагутны** [правільна: звышмагутны] паскаральнік часціц – Вялікі адронны калайдар” (“Вялікі выбух” у мініяцюры распрацоўвалі і беларусы...”, “Звязда”, 2008, № 169); “Збіраючыся на свежае паветра, яшчэ раз акінуў вокам **танцпол**” [па-беларуску: танцавальная пляцоўка, танцпляцоўка] (“Жыццё клубнае: тлумнае і люднае”, “Звязда”, 2008, № 202).

Кастусь Цвірка слушна зазначыў, што “калька – шашаль мовы” [5]. Беспадстаўна калькаваная з рускай мовы словы і сінтаксічныя канструкцыі парушаюць натуральнасць, асаблівасць будовы сказаў, лексічныя і граматычныя правілы спалучальнасці ў беларускай мове, у якой “свой адметны граматычны лад, сваё вымаўленне, свае спосабы будаваць сказы, нарэшце вялікі элеватар лексікі” [2, с. 12]. На жаль, шмат якім работнікам перыядычных выданняў не стае культурна-маўленчай дасведчанасці, каштоўнаснага погляду на родную мову, належнага ўзроўню валодання літаратурнымі нормамаі. У выніку паніжаецца маўленчая культура ў грамадстве, бо не раз паўтораная

няправільнасць можа памылкова ўспрымацца як характэрная моўная рыса, а гэта і вядзе да сталага існавання ў сучаснай беларускай літаратурнай мове “аслабленых участкаў” нормаў, руйнуе той гмах, што не намі быў узведзены. Менавіта каштоўнаснае стаўленне да нацыянальнай мовы, высокі ўзровень маўленчай культуры чалавека абагульняе культуру соцыуму і вызначае развіццё нацыі ў сацыякультурнай прасторы.

Літаратура

1. Крапіва, К. Грамадская неабходнасць і беспадстаўнае наватарства. / К. Крапіва. У кн.: Кандрат Крапіва. Збор твораў: У 5т. Т.5. – Мн., 1974.
2. Лужанін, М. Мова – гоман векавога бору. / М. Лужанін. У кн.: Максім Лужанін. Збор твораў: У 4т. Т.4. – Мн., 1981.
3. Скрыган, Я. Думкі аб мове. / Я. Скрыган. У кн.: Ян Скрыган. Выбраныя творы ў 2т. Т.2. – Мн., 1985.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад. рэд. Р.Судніка. – Мн.: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1999.
5. Цвірка, К. Шашаль мовы – калька // К. Цвірка – ЛіМ, 12.03.1993.
6. Чорны, К. Публіцыстычныя нататкі. / К. Чорны. У кн.: Кузьма Чорны. Збор твораў: У 8т. Т.8. – Мн., 1975.

Патапава В. В., Жураўлёва Н. М. (Мінск)

А ВЫ ГОВОРІТЕ НА МОВЕ? (ЛЕКСІЧНЫЯ БЕЛАРУСІЗМЫ Ў БЕЛАРУСКІМ ЭТНАЛЕКЦЕ РУСКАЙ МОВЫ)

1. У апошнія дзесяцігоддзі на тэрыторыі Беларусі пачаў фарміравацца своеасаблівы варыянт рускай мовы, які пакуль што не вельмі значна, але ўсё ж адрозніваецца ад варыянтаў рускай мовы, якімі карыстаюцца, напрыклад, жыхары Урала, Сібіры, Масквы, Латвіі, Украіны і інш. У рускую мову, якая выкарыстоўваецца на тэрыторыі Беларусі, паступова пранікаюць рысы беларускай мовы, што дазваляе казаць пра існаванне беларускага этналекта рускай мовы (этналект – варыянт мовы, якім карыстаецца этнічная група, прадстаўнікі якой лічаць сябе іншым народам, адрозным ад таго, падле якога гэтая мова называецца, у лінгвістычнай літаратуры ў гэтым значэнні таксама ўжываецца тэрмін “нацыялект” [1, 2, 3]).

У беларускім асяроддзі прынята лічыць, што ўзаемадзеенне дзвюх моў ідзе ў адным напрамку: руская мова паступова выціскае з ужытку беларускую: «Пасля сумнавядомага рэферэндуму 1995 года руская мова зноў, ужо каторым разам стала ў Беларусі дзяржаўнай. Нягледзячы на фармальную роўнасць з беларускай, яна адразу пачала імкліва

выцясцяць апошнюю з розных сфераў ужытку і асабліва са сферы адукацыі і сродкаў масавай інфармацыі» [5, с. 244]. Аднак варта задумацца: ці сапраўды руская мова ў сённяшняй Беларусі настолькі дамінуе? І ці на самой справе беларуская мова выступае сёння толькі ў ролі таго, каго выціскаюць?

Адна з самых яркіх рыс беларускага этналекта рускай мовы – паранікненне і замацаванне ў ёй лексічных беларусізмаў, якія носьбіты мовы паступова пачынаюць успрымаць як натуральныя элементы штодзённага маўлення па-руску. Пра асаблівасці функцыянавання беларусізмаў, у тым ліку лексічных, гл. [4].

2. У пісьмовых тэкстах (напрыклад, публіцыстычных) не заўсёды цалкам адлюстроўваюцца іншамоўныя элементы (інтанацыя, прасодыка, вымаўленне асобных гукаў): *Статистики у меня нет, но если порассуждать, то у человека умственного труда, естественно, способов задурить себе голову* ([галаву]? – Н.Ж., В.П.) *побольше, и они поизоощреннее, чем, допустим, у хлопца с района, у которого простые желания и простые способы их удовлетворения* (27/36 – усе прыклады ўзяты з розных нумароў “БелГазеты” за 2010 год, першая лічба ўказвае на нумар, другая – на старонку).

Тым не менш, якраз у пісьмовым тэксце можна прасачыць ступень засваення іншамоўных элементаў. Спецыфіка падрыхтоўкі публіцыстычнага тэкста заключаецца ў тым, што ён ствараецца аўтарам (апрацоўваецца інтэрв’юерам), потым праз рукі моўнага рэдактара, і нарэшце – карэктара. Звычайна такія шматузроўневы кантроль дазваляе выявіць усе “іншародныя” ўстаўкі. Як правіла ў тэксце яны падаюцца ў двухкоссі: *У нас “актор” один – власть* (28/8); *надо вместо “валтузні” собраться вместе* (28/10); *и таких “змагароў” у нас полно* (20/9); *разумеется, исключительно не “тутэйшых” и не из БРСМ* (40/10).

Часам лексічныя беларусізмы афармляюцца ў рускамоўным тэксце курсівам, які ў пэўнай ступені выконвае тую ж функцыю, што і двухкоссі: *Еще немного, и «цицерон» действительно развязал бы шчыры* (курсіў) *мордобой* (40/11); *А почему я не могу поддержать политику своей родины, которая действительно приняет* (курсіў)? (40/11). З гэтай жа мэтай пакідаюць спецыфічны беларускі правапіс: *Моя мама часто брала меня в Минск в командировки и говорила: мне бы зятя-белорусика, любого Ясіка!* (25/21); *Чатыры дня яго касіў, ну, он мяне і куснуў. Но ня тут куснуў, а на даче, когда я не государству касіў, а сабе касіў* (26/23); *и путать их друг с другом было крайне нячэсна* (41/19); *только один раз до того памяркоўнае государство проявило агрессию* (28/25); *он получает сигнал – «Мы гаварым так. Будь готов, что тебя не поймут»* (18/2). Пры гэтым некаторыя беларусізмы, на думку аўтараў і

рэдактараў, яўна патрабуюць дадатковых каментарыяў: *Те смехотворно низкие закупочные цены, которые государство устанавливает для сельхозпроизводителей, делают его главным утрыманцам* (курсіў) (*утрыманец (белор.) – иждивенец. – «БелГазета»*) на шее крестьянина (38/10)

3. Найбольш цікавыя для аналізу выпадкі, калі лексічныя беларусізмы ніяк не вызначаны ў рускамоўным тэксце, што можа сведчыць пра іх асобы статус: (1) альбо за гэтымі лексемамі прызнаецца статус сімвалаў культуры і права ўжывацца ў рускім тэксце без перакладу, (2) альбо аўтары, рэдактары і карэктары не заўважаюць іншароднасць лексемы, прымаючы яе за “сваю”.

Да першай групы можна аднесці лексемы *бульба, мова, батька, бусел*. Як правіла, гэтыя словы вымаўляюцца, пішуцца і змяняюцца ў сказе паводле правілаў рускай мовы: *Своя у нас только бульба* (40/26); *Перестанет колоситься рожь, доитья корова и прорастать бульба на полях* (40/9); *Это был здоровенный бусел с болтающимся у него в клюве ребенком* (2007/27); *Каждому по батьке* (23/7). Адзінае, што не дазваляе лічыць гэтыя лексемы цалкам асіміляванымі, – адсутнасць дэрыватаў. Толькі ў якасці выключэння можна прывесць фрагмент словаўтваральнага гнязда: *бульба – бульбаи – бульба-хоррор*. Лексемы гэтай групы носбітамі мовы адчуваюцца як беларускія, і ў рускамоўны тэкст яны ўводзяцца наўмысна. Звычайна стваральнік тэксту добра адчувае розніцу паміж лексемамі *бульба* і *картошка/картофель, мова* і *язык*. Ва ўсіх выпадках ужывання лексемы *мова* ў рускамоўных тэкстах яна замяшчае выраз са значэннем ‘беларуская мова’.

У другую групу слоў патэнцыяльна можа патрапіць любая беларуская лексема, якая жыхарамі Беларусі ў рускамоўным маўленні выкарыстоўваецца настолькі часта, што цалкам замяшчае сабой адпаведную рускую лексему. Нават вельмі добра адукаваны носьбіт рускай мовы, які жыве ў Беларусі, не заўсёды заўважае іншароднасць такой лексемы і можа падабраць рускі адпаведнік: *пусть ребята стояли в один ряд всю песню, зато не было вот этой митусни, которую мы видим буквально в каждом номере, когда шесть человек на сцене выкладываются, бегают, как муравьи* (21/6); *Все произошло в считанные доли секунды: они сошлись, митусня, шух-шух, и меня передали по рукам из этого котлована наружу* (2008/13); *новыми кредиторами станут серьезнейшие хлопцы из Пекина* (26/8); *у хлопца с района* (27/36); *впрочем, в отличие от канонического «Дракона», выдержанного едва ли не в оруэлловских тонах, для фильма с местными декорациями пришлось выбрать бы более жвавенькую палитру* (40/11); *Не будет аренды – гамон НИИ* (38/9). Магчыма, менавіта гэтыя лексемы

стануць асновай для дыферэнцыйнага слоўніка беларускага этналекта рускай мовы, у якім будуць зафіксаваны тыя рысы беларускай мовы, што паступова пранікаюць у рускую літаратурную мову, якая выкарыстоўваецца на тэрыторыі Беларусі для штодзённай камунікацыі.

Літаратура

1. Міхневіч, А. Нацыялект / А. Міхневіч // Беларуская энцыклапедыя ў 18 т. Т. 11. Мінск, 2000. С. 221.
2. Михневич, А. О языковом и лингвистическом статусе «нациолекта» / А. Михневич // Вариативность как свойство языковой системы (Тезисы докладов). Москва, 1982. Часть 1. С. 77-79.
3. Норман, Б. Ю. Русский язык в Беларуси сегодня / Б.Ю. Норман // Die Welt der Slaven, LIII. 2008. 2. S. 289-300.
4. Потапова, О. Языковая личность в условиях русско-белорусского билингвизма / О. Потапова // Славянские языки: аспекты исследования. Международная научная конференция «VI Супруновские чтения», 5-6 декабря 2008 года, г. Минск. Минск, 2009. С. 183-187.
5. Трусаў, А. Месца і роля рускай мовы ў грамадскім жыцці Беларусі / А. Трусаў // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый”. Мінск, 2001. С. 244-247.

Петрачэнка Т. С. (Мінск)

З НАЗІРАННЯЎ ЗА ДЫНАМІКАЙ УЖЫВАННЯ СПАСАБАЎ МОЎНАЙ АБ’ЕКТЫВАЦЫІ КАТЭГОРЫІ ЗГОДЫ / НЯЗГОДЫ (на аснове маўлення дзіцяці)

У рэчышчы функцыянальна-семантычнага аналізу на падставе прыкладаў з дзіцячага маўлення ў дадзеным паведамленні разглядаюцца асноўныя спосабы моўнай рэпрэзентацыі катэгорыі згоды/нязгоды.

Пад паняццем “згода” мы будзем разумець існаванне паміж двума ці больш асобамі падобных арыентацый у аносінах да прадмета размовы. Адпаведна нязгода – гэта адсутнасць такіх арыентацый.

Катэгорыя згоды/нязгоды – група моўных элементаў, якая вылучаецца агульнасцю семантычных, сінтаксічных і інтанацыйных сродкаў выражэння.

На падставе аналізу выказванняў дзяцей (у перыяд ад аднаго да васьмі гадоў) у працэсе моўнай рэпрэзентацыі катэгорыі згоды/нязгоды можна вылучыць наступныя этапы: 1) адсутнасць рэплікі ў адказ; 2) імітацыя; 3) вымушаная сцісласць; 4) структурна-семантычны лішак рэплікі і б) нарматыўны (узуальны) этап.

На першым і другім этапах рэплікі дзіцяці ў адказ на пытанні дарослых могуць адсутнічаць цалкам ці перадавацца асобнымі гукамі і

іх спалучэннімі (вакалізацыяй), якія яшчэ не нясуць у сабе дакладна акрэсленага сэнсу, але дапамагаюць дзіцяці рэалізаваць яго першыя камунікатыўныя інтэнцыі. Акрамя таго, для другога этапу характэрны невербальныя дзеянні дзіцяці, адэкватныя пастаўленым пытанням (жэсты, павароты галавы, спыненне позірку на названым прадмеце), ці іх імітацыя.

Звычайна пасля двух гадоў пачынаецца этап двуслоўных адказаў, ці этап спалучэння сінкрэтаў. Яго асаблівасцю з'яўляецца сінтагматычная абмежаванасць. У гэты час дзіцяці вельмі складана ажыццяўляць аперацыю звязвання двух слоў: Дарослы (Д.): *Ванюша, ты пойдзеш з матуляй?* Ваня (В.): *Ідю* ([Іду]). Д.: *Кацярынка, хочаш марожанае?* Каця (К.): *Купі!*

Пасля пераадолення цяжкасцей у пабудове сінтагматычнага ланцужку структура пытання можа ўзнаўляцца дзіцём у адказе практычна цалкам, што не характэрна для дарослых: Д.: *Мішка, ты сёння быў у дзіцячым садку?* Міша (М.): *Я быў сёння ў садку.* Д.: *Міша, хочаш есці?* М.: *Міся хоча есці* [Міша хоча есці]. Хутчэй за ўсё асноўнай прычынай такога лішку рэплік-рэакцый дзіцяці з'яўляецца няўменне выкарыстоўваць агульны фонд ведаў і ўлічваць веданне моўнай сітуацыі суразмоўнікам. Адпаведна ўплывае і практыка навучання дзяцей поўным адказам.

Далей дзіцё набывае адпаведныя прагмалінгвістычныя навыкі і ў сваіх адказах прыходзіць да нарматыўнай (узуальнай) моўнай сцісласці дарослых –здольнасць, у прыватнасці, ажыццяўляць кантэкстуальны эліпсіс і выкарыстоўваць складаныя сінтаксемы: Д.: *Каця, пойдзем разам у краму?* К.: *Я хачу пайсці з дзядуляй.* Д.: *Андрэй, дапаможаш мне?* А.: *Толькі калі хуценька.* На фоне развіцця агульнага рэплікавання адбываецца засваенне дзіцём семантыкі згоды/нязгоды і сродкаў яе моўнага выражэння ў пэўных камунікатыўных сітуацыях.

На падставе назіранняў за дзіцячым маўленнем можна вылучыць наступныя тыпы рэплік (альбо гэта можа быць іх адсутнасць), якія ўтрымліваюць катэгорыю згоды/нязгоды, у адказ на пастаўленыя пытанні.

1. Невербальныя рэакцыі дзіцяці: вакалізацыі, жэсты, мімічныя дзеянні і некаторыя іншыя протазнакі: (Д.): *Мілана можа танцаваць?* Мілана (М.): без слоў пачынае танцаваць. Спроба выразіць згоду можа ажыццяўляцца дзіцём пры дапамозе слова ці фразы, якія, на першы погляд, ніякім чынам не звязаны з пастаўленым пытаннем: Д.: *Міланка будзе агурок?* М. (бярэ агурок): *Ніня!* ([Ніна!]). У дадзеным выпадку дзіця вербалізуе фрагмент сітуацыі і ўзгадвае пра абставіны, пры якіх

агуркі трапілі на стол (іх прывезла бабуля, якую завуць Ніна). Гэта так званы сцвярдзальны адказ.

2. Прамыя спосабы і спецыялізаваныя сродкі выражэння згоды/нязгоды, а ўнутры іх рэлятывы. Аднаслоўныя рэлятывы *так і не* аснашчаюцца традыцыйнай жэставай культурай і вельмі часта суправаджаюцца адпаведнымі жэстамі: Д.: *Мілана, ты хочаш піць?* М.: *Так* (ківае галавой).

3. Паўторы (з канца другога года жыцця дзіцяці), а таксама паўторы ў спалучэнні з рэлятывамі (пасля двух з паловай гадоў). У раннім узросце тыповымі паўторамі з'яўляюцца: 1) няпоўны паўтор (сустракаецца часцей за ўсё): Д.: *Ты сёння гуляла на вуліцы?* Соня (С.): *Гуляла*; 2) поўны паўтор рэплікі дарослага: Д.: *Сёння дзень народзін у цябе?* С.: *Сёння дзень народзін у мяне*. Ва ўзросце чатырох-пяці гадоў колькасць паўтораў прыметна паніжаецца, але істотна тое, што ў іх структуру ўжо трапляюць часціцы і прыслоўі: Д.: *Марынка, ты не маўчы, ты, можа, есці хочаш?* Марына (М.): *Ой, ужо даўно хачу!* У рэпліках шасці-, сямілетняга дзіцяці паўторы практычна адсутнічаюць, яны выцясняюцца ўскоснымі спосабамі выражэння згоды/нязгоды, прычым згода/нязгода ў рэдкіх паўторах ужо не дубліруецца, як раней, рэлятывам. Рэплікі ў адказ становяцца больш сціслымі, а значыць, і больш эканомнымі: Д.: *Андрэй, ты патэлефанаваў бабулі?* А.: *Яшчэ ўчора*.

4. Унясенне дадатковых сэнсаў у рэпліку згоды/нязгоды. Размова ідзе пра стварэнне дзіцём першых аўгментатыўных структур (*аўгментатыўны* (з англ. *augmentative*) – той, які надае значэнне павелічальнасці, што суправаджаецца эмацыйнай афарбоўкай здзіўлення, незадаволенасці (Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. М, 1966)) і адпаведна пра пачатковае засваенне ўскосных спосабаў выражэння згоды/нязгоды: 1) дыктумны: а) з прыметай прычыннай абумоўленасці дзеянняў: Д.: *Андрэй, ужо так позна! Табе, што, яшчэ не хочацца спаць?* Андрэй (А.): *Заўтра ж не трэба рана ўставаць!* (параўн.: *Не, не хочацца*); б) з прыметай прычыннай абумоўленасці станаў: Д.: *Табе, напэўна, холадна?* Таня (Т.): *Мама, ты ж мяне цёпла апранула!* (параўн.: *Не, не холадна*); в) супраціўна-абмежавальны: Д.: *Саша, ты заўтра ў школу ідзеш?* С.: *А што мне застаецца яшчэ рабіць?* (параўн.: *Так, іду*); 2) модусны – з прыметай упэўненасці/няўпэўненасці: Д.: *Таня, табе спадабаўся фільм?* Т.: *Ну, не ведаю...*

5. Уключэнне маркёра адпаведных адносін у аўгментатыўную структуру з дыктумнай семантыкай. Напрыклад, у структуру з семантыкай прычыннай абумоўленасці дзіцё ўключае злучнік *таму*

што: Д.: Андрэй, пойдзеш з намі на двор? А.: Не, таму што там холадна. Аднак з другой паловы трэцяга года жыцця яно “хавае” такі маркёр у падтэкст. Працэс разважанняў дзіцяці над прычынна-выніковымі з’явамі часткова інтэрыярызуецца: яны пераводзяцца “ўнутр”, ператвараюцца ў разумовыя схемы. Гэта паказчык таго, што дзіцё вучыцца сцісласці. Зразумела, у некаторых выпадках атрымліваюцца памылковыя вывады, паколькі ўсталёўваецца сувязь там, дзе яна адсутнічае, што абумоўлена недастатковым кагнітыўным вопытам: Д.: Соня, ты сёння першы дзень была ў дзіцячым садку. У цябе ўжо ёсць там сяброўкі? Табе хто-небудзь спадабаўся там? С.: Так, мне спадабалася Соня, бо яе завуць, як мяне!

У пяць гадоў колькасць ацэнчаных пашырэнняў узрастае. Модусная рамка набывае статус сродку, які не іміцыруецца ўслед за дарослым, а спантанна ўжываецца дзіцём. У гэтым праяўляецца высокі ўзровень развіцця яго камунікатыўнай кампетэнцыі: Д.: *Кацюша, табе спадабаўся мультфільм? К. (з захапленнем): Канечне!*

6. Ужыванне ў рэпліках адказу ўскосных спосабаў, у якіх пры дапамозе аўгментатыўнай структуры вербалізуюцца розныя дыктумныя і модусныя сэнсы (6–8 гадоў): Д.: *Саша, табе падабаецца гэты пінжак? С.: “Вельмі...”* (са значэннем і інтанацыяй нязгоды). Д.: *Лена, я забылася: ты ж сёння не на рускай мове 10 балаў атрымала, а на беларускай? Л.: Па рускай я ніколі 10 не атрымаю!*

Такім чынам, падводзячы вынікі, адзначым, што ў развіцці сродкаў выражэння згоды/нязгоды ў дыялогу “дарослы – дзіця” назіраецца наступная паслядоўнасць: ад невербальных сродкаў і протазнакаў да рэлятываў і дакладных паўтораў, далей – да спалучэнняў рэлятываў і паўтораў, затым – да рэлятываў і паўтораў, якія суправаджаюцца аўгментатыўнымі структурамі, пазней – да чыстых аўгментатыўных структур, а на апошнім этапе – да недакладных паўтораў, фразеалагізаваных формул і клішэ

Пазначым і дынаміку ўжывання дзіцём спосабаў моўнай рэпрэзентацыі катэгорыі згоды/нязгоды. Да трох гадоў у якасці рэплікі ў адказ пераважае рэлятыў *так* (альбо яго невербальны протазнак-аналаг); на другім месцы знаходзяцца розныя паўторы (у тым ліку з рэлятывамі); на трэцім – аўгментатыўныя структуры (у асноўным дыктумнай семантыкі) з рэлятывамі і без іх, а таксама нешматлікія сустрэчныя пытанні. Пасля трох гадоў у маўленні дзіцяці, як правіла, з’яўляюцца ўскосныя спосабы выражэння дадзенай семантыкі. На пятым годзе жыцця дзіцяці на фоне рэлятыва *так*, які па-ранейшаму дамінуе, другое месца займае рэлятыў разам з аўгментатыўнымі структурамі, а трэцяе – прыкладна ўраўнаважаныя ў колькасных адносінах спалучэнне рэлятыва

з аўгментатыўнымі структурамі і паўторы. Пазней у маўленні дзіцяці частотныя характарыстыкі ўжывання спосабаў моўнай рэпрэзентацыі катэгорыі згоды/нязгоды істотна змяняюцца: узрастае колькасць аўгментатыўных структур, павялічваецца колькасць сустрэчных пытанняў, ускосных спосабаў выражэння згоды/нязгоды і маналагізаваных адказаў.

Рамза Т. Р. (Мінск)

ГУТАРКОВАЕ МАЎЛЕННЕ БЕЛАРУСАЎ У ПРЫКЛАДНЫХ ДАПАМОЖНІКАХ

1. Вуснае і гутарковае маўленне. Пад *гутарковым маўленнем* (пакуль як рабочы тэрмін) разумеецца вуснае непадрыхтаванае маўленне носьбітаў літаратурнай беларускай мовы. Пазамоўнымі дыферэнцыяльнымі рысамі яго, услед за А.А. Земскай, адзначым спантаннасць, неафіцыйнасць і нязмушанасць. Відавочна, што аб'ём паняцця *вуснае* значна шырэйшае за паняцце *гутарковае*, бо ўключае ў сябе і кадыфікаванае маўленне з яго жанрамі, і дыялектнае, і прастамоўнае.

2. Выданні, праблематыка. Засяродзім увагу на некалькіх публікацыях, у якіх у той ці іншай ступені актуалізуецца пытанне *гутарковага маўлення* ў тым азначэнні, якое прапанаванае вышэй. Таму даследаванні, якія выбудаваныя на аналізе стылізаванага гутарковага маўлення з твораў мастацкай літаратуры (напр., Л.М. Шакун, А.А. Каўрус, М.В. Абабурка, А.В. Курбека, І.М. Ячмянёва, Л.С. Кныш і інш.) ці вуснага змешанага маўлення (напр., Н.Б. Мячкоўская, Г.А. Цыхун, М.І. Канюшкевіч, Г.А. Вештарт, С. Запрудскі і інш.) тут свядома не закранаюцца. Аб'ектам увагі сталі тыя выданні, высновы якіх грунтуюцца на запісах (ці часткова іх улучаюць) натуральнага маўлення беларускамоўнай інтэлігенцыі, людзей, якія выразна ўяўляюць сабе нормы кадыфікаванай беларускай і рускай моў. Па-за межамі гэтых тэзісаў застаюцца таксама манаграфічныя выданні (А.І. Падлужны, В.П. Садоўскі, Л.Ц. Выгонная і інш.), прысвечаныя вынікам эксперыментальнага даследавання гукавога ладу вуснай беларускай мовы.

2.1. “*Частотны слоўнік беларускай мовы: Гутарковая мова*” (1989), укладзены Н. Мажэйкай і А. Супруном. Складальнікі адзначаюць, што яны “не мелі магчымасці аперціся на пэўны аўтарытэтны збор вусных тэкстаў, а таксама цалкам пабудаваць слоўнік па даных запісаў вуснага спантаннага маўлення” [5, с. 4], таму эмпірычным матэрыялам для слоўніка сталі мастацкія тэксты (рэплікі з

драматычных твораў і простая мова з праявічых тэкстаў), а таксама запісы жывога маўлення (як уласна выканання, так і ўзятыя з хрэстаматыі па дыялекталогіі). Такім чынам, нягледзячы на падзагаловак слоўніка “гутарковая мова” тут больш карэктна гаварыць пра частотнасць слоў *вуснага* маўлення, г.зн. перадусім дыялектнага і стылізаванага гутарковага, што і адзначаюць самі аўтары ў дачыненні да апошняга: “гэта не сапраўдная спантанная мова, а яе імітацыя”, і ніжэй дадаюць “будзем умоўна далей называць яго [слоўніка] матэрыялы “гутарковая мова” [5, с. 5].

Разам з тым менавіта ў гэтым выданні ўпершыню найпроставяцца пытанні пра (а) вывучэнне структуры спантанна створанага тэксту, (б) дыялог на беларускай мове, (в) даследаванне тэлефонных размоў, (г) укладанне зборніка запісаў гутарковага маўлення, (д) аналіз якасных і частотных асаблівасцей лексікі такога маўлення, бо “гутарковая мова – гэта своеасаблівая мадэль мовы, у якой менш дасканалая сістэма выбару ў сінанімічных сітуацыях за кошт хуткадзуючага механізму прадуцыравання тэксту” [5, с. 12].

2.2. *Хрэстаматыя “Вусная беларуская мова”* (1990), укладзеная калектывам аўтараў, уключае тэксты дыялектнага і літаратурнага маўлення, прадстаўленыя ў спрошчанай транскрыпцыі, што дазваляе чытачу прасачыць вымаўленне розных носьбітаў беларускай мовы. Тэксты дыялектнага маўлення, сабраныя на працягу 1970-1987 гг. супрацоўнікамі аддзела эксперыментальнай фанетыкі Інстытута мовазнаўства АН БССР, адлюстроўваюць яго тагачасны стан у розных рэгіёнах краіны. Матэрыяламі для літаратурнага маўлення сталі “публічныя выступленні на радыё і тэлебачанні або чытанне ў студыйных умовах урыўкаў праявічых ці вершаваных твораў” [3, с. 13], якія выконвалі прадстаўнікі нацыянальнай інтэлігенцыі. Гэта публікацыя стала вынікам навуковага даследавання “суадносін фанетычных сістэм дыялектнай і вуснай разнавіднасці літаратурнай мовы” [3, с. 3].

Што датычыцца гутарковага маўлення, то значнасць гэтай хрэстаматыі заключаецца ў тым, што ўпершыню былі прадстаўлены тэксты, агучаныя людзьмі, якія ў штодзённым прафесійным ужытку выкарыстоўвалі беларускую мову: гэта пісьменнікі, артысты, дыктары, настаўнікі, навуковыя супрацоўнікі. Але, з іншага боку, тут адлюстравана “статычная” літаратурная мова, г.зн. не ідзецца пра ўласна гутарковае маўленне – спантаннае, нязмушанае, што ёсць аб’ектам увагі аўтара гэтых тэзісаў. Аднак вывады, да якіх прыйшлі навукоўцы адносна фанетычнага боку літаратурнай гутарковай мовы, з’яўляюцца вельмі важнымі для далейшага даследавання гутарковага маўлення ў цэлым.

Так, канстатуецца залежнасць літаратурнага вымаўлення ад той мясцовай гаворкі, якая была для моўцы роднай: “Кожны носьбіт вуснай літаратурнай мовы, а звычайна гэта выхадцы з вёскі, захоўвае пэўныя рысы дыялектнага маўлення, якое ён засвоіў у дзяцінстве” [3, с. 3]. Аўтары на ўзорных тэкстах прадэманстравалі стан літаратурнага вымаўлення, якое рэальна было на той час, і канстатавалі: “ідэал, шматразова апісаны ў мовазнаўчай літаратуры па арфаэпіі, на практыцы ажыццяўляецца рэдка. Ён вытрымліваецца толькі ў мове тых асоб, якія базісным, засвоеным у дзяцінстве вымаўленнем мелі тып дыялектнай мовы, не звязаны з дысімільнасьцю аканнем. Апошняе носіць вельмі ўстойлівы характар, і яго носьбіты схільны захоўваць элементы дысімільнасьці на працягу вельмі доўгага часу” [3, с. 13]. Кардынальна наватарскім падаецца заключэньне А.І. Падлужнага адносна ступені варыяцый галоснага *a* (аканне і яканне) у носьбітаў літаратурнай мовы: “побач з [a] нерэдукаваным (літаратурная норма) у ненаціскных пазіцыях устойліва захоўваецца ў былых прадстаўнікоў гаворак з дысімільнасьцю аканнем розная ступень рэдукцыі гэтага галоснага. Відавочна, што з-за шырокай распаўсюджанасці гэтай з’явы і шматлікасці яе носьбітаў нельга гаварыць аб ёй як проста аб адхіленьні ад літаратурных норм (вылучана мною – Т.Р.). Тым больш што элементы дысімільнасьці аканьня і яканьня пранікаюць нават у мову тых асоб, для дыялектнай асновы вымаўлення якіх яно не характэрна” [3, с. 11]. Значым, што на “стракатую карціну” ненаціскага вакалізму ў беларускіх гаворках і яго ўплыў на літаратурную мову навукоўцы ўказвалі і раней (гл., напр., артыкул А.І. Жураўскага [2, с. 28]), але толькі з пункту гледжаньня арталагічнай праблематыкі. Назіранні, зробленыя на аснове эксперыментальнага даследаваньня гукавога ладу беларускай літаратурнай мовы, дазваляюць па-іншаму паглядзець на гэту праблему. Значнасьць такой высновы прадвызначыла, на нашу думку, змену навуковага стаўленьня ў айчыннай лінгвістыцы да нормаў (узусу) гутарковага спантаннага маўленьня.

2.3. Вучэбныя дапаможнікі “Гавары са мной па-беларуску” (2008) і “Беларуская мова? З задавальненьнем!” (2010) арыентаваны на актыўнае авалодваньне беларускай моваю. Першы папулярызуе т.зв. тарашкевіцу, другі – аформлены ў адпаведнасьці з новай рэдакцыяй правапісу. Аўтары “Гавары са мной па-беларуску” ў прадмове ўказваюць, што падручнік адрасаваны ўсім зацікаўленым, хто хацеў бы самастойна вывучыць беларускую мову “мэтадам размоўнае практыкі” [1, с. 6], таму кніга мае і падзагалавак “Гутарковая мова ў штодзённым ужытку”. Практыкаваньні скіраваны на фарміраванне маўленчых навыкаў, таму ў рубрыках “Ясь распавядае”, “Па-беларуску кажуць так”

падаюцца варыянты натуральнай жывой гутаркі. “Кароткія размовы” пададзены ў перакладзе на рускую мову (паралельна), што дае магчымасць наглядна ўбачыць розніцу ў сінтаксічнай ідыяматыцы беларускай і рускай моў. І ўсё ж правамерна сказаць, што ў гэтай кнізе паслядоўна выкарыстоўваецца вусная беларуская мова, але не гутарковая (у тым азначэнні, якое пададзена ў п.1), бо аўтары выкарыстоўваюць шмат дыялектных і аўтарскіх слоў.

Дапаможнік *Беларуская мова? З задавальненнем!*” вытраманы ў межах літаратурнай беларускай мовы ў яе гутарковым варыянце. Тут упершыню зроблена пісьмовая спроба ўвесці ў штодзённы абыходак лексему *гуртажытак* [4, с. 89] (параўн. *укр.* гуртожиток) для наймення студэнцкага інтэрната. Зроблена гэта з мэтай “пазбаўлення” слова *інтэрнат* шматзначнасці.

3. Падсумаванне. У прыкладных дапаможніках айчынных моваведаў гутарковае маўленне свядома (ці незнарок) атаясамліваецца з паняццем вуснага маўлення. Нягледзячы на адсутнасць хоць якога-небудзь корпуса запісаў непадрыхтаваных размоў носьбітаў літаратурнай беларускай мовы, навукоўцам удалося акрэсліць праблематыку і перспектывы даследавання жывога гутарковага маўлення. Першым крокам да гэтага стала ўсведамленне нятоеснасці кадыфікаваных (прадпісальных) нормаў вымаўлення і рэальнага (узуальнага) маўлення носьбітаў літаратурнай мовы. Найноўшыя дапаможнікі для замежных навучэнцаў па беларускай мове спрыяюць пашырэнню яе гутарковага варыянта.

Літаратура

1. Аляксандраў, С., Мыцык, Г. Гавары са мной па-беларуску: Гутарковая мова ў штодзённым ужытку. – М.: «Вариант», 2008. – 280 с.
2. Журавский, А. И. О некоторых различиях между письменной и разговорной формами белорусского литературного языка // Вопросы языкознания. – 1973. – № 3. – С. 26-36.
3. Падлужны, А.І. Уступ // Вусная беларуская мова: Хрэстаматыя / Склад. В.Р. Бурлыка і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – С. 3-18.
4. Рамза, Т. Беларуская мова? З задавальненнем! Для замежных навучэнцаў. – Мінск: Выш. шк., 2010. – 310 с. – 1 электрон. апт. дыск: гук.
5. Супрун, А.Я. Прадмова // Мажэйка, Н.С., Супрун, А.Я. Частотны слоўнік беларускай мовы: Гутарковая мова: 20351 слова. – Мн.: Універсітэцкае, 1989. – С. 3-14.

АУДИАЛЬНЫЕ НОМИНАЦИИ В РУССКОМ И БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКАХ

В лингвистической литературе характеристика звуковых ощущений и восприятий осуществлялась (чаще всего на материале глагольной лексики) с точки зрения источника звучания (звуки неживой природы и артефактов, звуки живой природы), а также характерных свойств и признаков звука, его длительности, силы, громкости, интенсивности, высоты, тембра и др. [1; 3; 2, 240-259].

Аудильное восприятие связано со слухом, звуками, словами, тональной последовательностью. В зависимости от типа характеристики звуковых обозначений прилагательные слухового восприятия делятся на несколько подгрупп, которые в ряде случаев образуют антонимические блоки. Безусловно, распределение слов по подгруппам в ряде случаев носит относительный характер, ибо одно и то же прилагательное может характеризоваться несколькими дифференциальными признаками и, соответственно, включаться в несколько подгрупп. Так, адъективы *говорливый*, *разговорчивый* характеризуются как протяженностью, длительностью звучания, так и шумом, громкостью. У прилагательного *пронзительный* сочетаются семы 'высота', 'сила', 'резкость проявления', у прилагательного *трубный* – семы 'тон' и 'сила'.

Наиболее многочисленной оказалась подгруппа обозначений **громких звуков**, включающая более тридцати русских и белорусских номинаций. Самыми распространенными в русском и белорусском языках являются прилагательные *громкий* и *гучны*, имеющие тождественную направленность смыслового развития: 'получивший широкую известность, огласку' (*громкий успех*, *громкий процесс*; бел. *гучная слава*, *гучнае імя*), 'напыщенный, многообещающий' (*громкие слова*, *громкое название*; бел. *гучныя фразы*, *гучная рэклама*). В эту подгруппу входят такие адъективы, как *громогласный*, *громкоголосый*, *громозвучный*, *громоподобный*, *голосистый*, *оглушительный*, *звонкий*, *гулкий*, *звучный*, *шумный*, *шумливый*, *крикливый*, *крепкий* (*кричащий*), *громовой* (*громовый*), *трубный* (бел. *гучнагалосы*, *галасісты*, *громападобны*, *аглушальны*, *звонкі*, *гулкі*, *шумны*, *шумлівы*, *крыклівы*, *моцны*, *грамавы*, *трубны*)

Семантическая парадигма обозначений **тихих звуков** не столь многочисленна. Ее доминанту составляют прилагательные *тихий* и *ціхі*, (*тихая улица*; *тихие будни*, *тихая ночь*, *тихое пожатие руки*, *тихий ход*; бел. *ціхае жыццё*, *ціхія дні*, *ехаць ціхай рыссю*, *ціхі і сумленны чалавек*); *глухой* и *глухі* (*глухой к добру*, *глухое недовольство*, *глухой лес*,

глухая ночь, глухая осень; бел. глухі да навакольных падзей, глухое хваляванне, глухія хмызнякі, глухая поўнач, глухая восень); приглушённый и прыглушаны (приглушённый голос, приглушённый ночной свет, приглушённые тона, бел. прыглушаны голас званоў, прыглушаны пошпак); слабый и слабы (слабый звук; бел. слабы дрыготкі голас, слабы піск); немой и нямы (немой лес, немая ночь, немой укор; бел. нямыя сосны, нямы луг, нямы папрок).

В зависимости от высоты, определяемой числом колебаний голосовых связок в единицу времени, звуки могут быть высокими и низкими. Среди номинаций **ВЫСОКИХ ЗВУКОВ** наиболее распространенными являются прилагательные *высокий* (бел. *высокі*), *тонкий* (бел. *тонкі*), метафорические ЛСВ которых оказались в целевой зоне в силу сходства восприятия высоты звука с «вертикальной пространственной шкалой» [2, 246], а также тонким объемом, обхватом (*высокий звук, тонкий визгливый голос*; бел. *высокая нота, тонкі гук*). Переносные значения прилагательных *серебряный, серебристый* (бел. *сярэбраны, серабрысты*) развились на основе довольно распространенных ассоциаций звуков со свойствами металлов (*тонкий серебряный голос, серебристый смех*; бел. *сярэбраныя гукі, серабрысты смех*).

В целевой зоне **«НИЗКИЕ ЗВУКИ»** (по аналогии с высокими) в белорусском и русском языках прочно закрепились вторичные ЛСВ параметрических прилагательных *низкий, толстый, густой* (*низкий голос, толстый бас, густой протяжный звук*; бел. *нізкі лад, тоўсты голас, густыя ноткі ў голасе*). В значении низкого глубокого звука употребляются вторичные ЛСВ прилагательного *утробный* (*утробный смех, утробный рев*). В белорусском соответствии *вантробны* указывается обобщенная ссылка 'які мае адносіны да вантробаў' без каких-либо уточнений акустического плана.

Для выражения **кратких и долгих звуков** группа прилагательных слухового восприятия позаимствовала у адъективов параметрического и темпорального содержания русские слова *краткий, долгий, тягучий, прерывистый, отрывистый, непрерывный, срывающийся, дробный* (и их белорусские соответствия): *краткие звуки, долгий гласный звук, тягучий голос, прерывистый гудок, отрывистый крик, непрерывный шум, жалкий срывающийся голос, дробный стук дождя*; бел. *кароткія гукі, доўгі гук, працяглае рэха, цягучая песня, дробны стукат колаў, перарывісты голас*.

Из прилагательных, характеризующих в первичном значении краткие или долгие звуки, у адъективов *говорливый, гаманливы, гаваркі, несущий, несціханы* ЛСВ и выявлены оттенки значений, которые

развились по распространенной метафорической модели: «звуки человека» – «природные звуки» (*говорливый ручеек*; бел. *гаманлівая рачулка, гаваркія лясы, несущісны дождж*), «физическое состояние человека» (*несущісны боль, несціханы боль*).

Прилагательные *гортанный, хриплый, гнусавый, сиплый* характеризуют тембр звука человека и его голос и практически не выходят за пределы семантического поля слуховых восприятий.

Подгруппа прилагательных со значением **благозвучных и неблагозвучных звуков** включает такие лексические единицы, среди которых большая часть выражает негативно воспринимаемые звуки. В этой подгруппе выявлены полисемантические адъективы, большинство из которых заимствовало звуковые ЛСВ в результате экспансии в сферы различных качественных характеристик и определений.

К прилагательным, выражающим приятные на слух, благозвучные звуки, относятся следующие: *мягкий* (*мягкий голос, мягкий стук*; бел. *мяккія гукі, мяккія ўсплёскі вады*); *чистый* (*чистые звуки*; бел. *чысты смех, чысты пявучы голас*); *свежий* (*свежий смех*; бел. *свежы голас*); *бархатный, бархатистый* (*бархатный бас, бархатистый голос*; бел. *аксамітны басок*).

Звуковые характеристики, актуализирующие сему раздражительного, неприятного воздействия на органы чувств, наблюдаются у следующих прилагательных: *резкий* (*резкий голос*; бел. *рэзкі голас, рэзкі крык*); *металлический* (*металлический смех, металлический тенор*; бел. *металічны звон, металічны голас*); *сухой* (*сухой треск, сухие звуки выстрелов*; бел. *сухі металічны лязг і скрогат*); *старческий* (*старческий дрожащий голос*); у белорусского эквивалента *старэчы* звукового оттенка не выявлено.

Таким образом, система аудильных обозначений в русском и белорусском языках довольно разветвленная. Почти половина звуковых номинаций характеризуется способностью образовывать вторичные ЛСВ разной смысловой наполненности. В названиях громких звуков развиваются переносные значения, чаще всего отражающие бурность проявления жизни, ее парадность, торжественность, реже – напыщенность, вычурность, т.е. в семантических структурах таких слов выделяются поля с положительной (+) и отрицательной (-) оценкой. Среди аудильных номинаций активно действует обратная семантическая модель, притягивающая в свою сферу параметрические, темпоральные, тактильные и многие другие разряды качественных прилагательных.

Літэратура

1. Карунц, Р.Г. Семантическая структура глаголов звучания в современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р.Г. Карунц. - М., 1975. – 24с.
2. Мерзлякова, А. Х. Типы семантического варьирования прилагательных поля "Восприятие": на материале англ., рус. и фр. яз.: Монография / А.Х.Мерзлякова. - М.: Едиториал УРСС, 2003. –352 с.
3. Рузин, И.Г. Когнитивные стратегии наименования: модусы перцепции (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке / И.Г. Рузин // Вопросы языкознания. - 1994. - № 6. – С. 79-100.

Сабалеўская Н. Л. (Баранавічы)

МЕЛІЯРАТЫЎНАЯ КАНАТАЦЫЯ Ў МАЎЛЕННІ МУЖЧЫН І ЖАНЧЫН

(на матэрыяле рамана І.Мележа “Людзі на балоце”)

Прадуманы і ўзважлівы выбар слова ў творы І.Мележа “Людзі на балоце” дазваляе больш эмацыянальна выказацца як аўтару, так і персанажам. У творы гутарковыя словы і выразы, прастамоўі і ўстарэлыя словы ўжыты для таго, каб адлюстраваць палескі мясцовы каларыт, перадаць асаблівасці ў называнні штодзённых прадметаў і з’яў. Яны ўжываюцца з мэтай абазначыць сувязь з мінулым нашага народа, стварыць эфект жывога маўлення жанчын і мужчын, што спрыяе стварэнню даверлівых адносін паміж аўтарам і чытачом. “Падчас зносін рэалізуемыя ў маўленні эмацыянальна-ацэнныя моўныя сродкі маюць шэраг асаблівасцяў функцыянавання, якія звязаны з агульнымі заканамернасцямі маўленчых паводзін камунікантаў, сітуацыяй зносін, ролевымі, статуснымі, прафесійнымі, этнічнымі, сацыякультурнымі, псіхалагічнымі фактарамі” — сцвярджае М. Рэтунская. [8, с.81]. Вялікая ўвага надаецца кантэксту, у якім выяўляецца эмацыянальна-ацэнны характар слова. “Жывая мова — гэта складанае перапляценне аб’ектыўных і суб’ектыўных фактараў, якія ўдзельнічаюць у маўленчых працэсах, вырабляюць маўленчы прадукт” [5, с. 38].

Заўважана, што ў рамана І. Мележа маўленне жанчын і мужчын насычана словамі як са значэннем меліяратыўнасці (лац. *melioratio* ‘паляпшэнне’) — прымета канатацыі, якая заключаецца ў станоўчай, ласкальнай, эмацыянальна-экспрэсіўнай ацэнцы каго-, чаго-небудзь [9, с. 299], так і са значэннем пеяратаўнасці (лац. *pejor* ‘горшы’) — прымета канатацыі, якая заключаецца ва ўніжальнасці, адмоўнай эмацыянальна-экспрэсіўнай ацэнцы -каго, чаго-небудзь [9, с.428]. Эмоцыі жанчын і мужчын змяняюцца ў ходзе гутаркі. Рознаму ўзросту

чалавека прыпісваецца больш або менш дамінантнае эмацыянальнае становішча, розным пакаленням людзей уласцівы пэўныя эмоцыі. Эмацыянальна-экспрэсіўная лексіка ўяўляе сабой той пласт слоўнікавага складу мовы, які звязаны па значэнні з чалавечымі пачуццямі і выяўляе станоўчае або адмоўнае значэнне. “Эмацыянальна-экспрэсіўная лексіка служыць для выражэння пачуццяў, настрою людзей, а таксама яго суб’ектыўных адносін да прадмета маўлення” [1, с. 54]. Выявы, а таксама пачуцці, захаваныя на старонках твора, не што іншае, як само жыццё, яго праявы, заўважаныя зоркім поглядам назіральніка, убраныя ў мастацкую форму і ўплеценыя ў тканіну твора. Жанчыны старэйшага пакалення часта ў сваім маўленні ўжываюць словы з памяншальна-ласкавымі суфіксамі. Падобныя словы — характэрная рыса гутарак дарослых з дзецьмі, асабліва маленькімі, але ў маўленні маці ў адносінах да сваіх сыноў эмацыянальна-ацэначныя словы сустракаюцца часцей, таму што дзеці для бацькоў заўсёды застаюцца аб’ектам выхавання і навучання.

“Менавіта жанчына ў маўленні паслядоўна змяніла нейтральныя па сваім значэнні словы, пераўтварыўшы памяншальна-ласкавы суфікс -к- у абавязковы знак прыналежнасці слова да назоўнікаў, якія абазначаюць рэчы, існуючыя рэальна” [7, с. 67]. Эмацыянальнасць у жаночым маўленні праяўляецца ў выкарыстанні назоўнікаў з суфіксамі -к, -ак, -очк, -чык і інш., характарызуючых дамашні побыт, гаспадарчыя прылады для дома, прадукты харчавання: — *Я тут хлеба дзве кулідкі паклала. Учора смякала... Мядку дзед расстараўся. У конаўцы берасцянай, кеб не выліўся, глядзі... Уюнкоў насушыла з дзесятачак... Цыбулькі, гуркоў прынесла...* (Маці да Васіля); — *Ячак дзесятак прадам... Солі трэ і запалак...* (Маці да Васіля); *Маці ж усё не траціла надзеі дамовіцца па-добраму: — Я табе кулеш у чыгунку ў печцы паставіла. Смачны, з малаком... А ў прыпечку ячко вазьмі!.. Можаш узяць!* (Маці да Валодзькі); *І — барані Бог з вугольчыкамі балувацца!* (Маці да Хведзькі); — *Васіль, а мо тут станем? — прамовіла маці. — Разам з імі? Мясцінка, глядзі якая...* (Маці да Васіля); *Маці, маўклівая і паслухмяная, пайшла ўслед за ім. — Тут. Наше — адсюль і унь датуль, дзе калок, — сказала яна* (Маці да Васіля); *Зямелькі — далонька... — От тут... Тут тваё мясцечко!.. А тут — буяры твае!..* (Мачыха Яўхіму); *Бацько сядзіць, чакае!.. Дзеўкі! І вы — злазьце бо!.. Пасёрбайце боршчыку!..* (Глушачыха Сцяпану); *Надысь ноччу ўстала, падпаліла лучынку, дак яны па падпрыпеку — шась, як войска якое!..* (Мачыха).

У наступных выразях жанчын адчуваюцца ноткі добразычлівых адносін да людзей малодшага пакалення. Меліяратыўнасць дасягаецца аўтарам пры дапамозе ўласных назоўнікаў з суфіксамі -к, -ечк, -ік, -

чык- : — *Завяла! Праўду кажу!.. І пра браціка, пра Хведзьку, не грэх падумаць!* (Мачыха); — *От, глядзіце, як Андрэйко,* — кінула яна на Крываротага (Карчыха); *Маладую нашу Ганулечку, мабыць, адабраць хочуць?!* — Яна грозна нахмурылася, кінулася к дзвярам (Маруся); — *Чуў, кажуць, пра Міканорчыка і пра другіх, наказуваў, кеб ждалі!* (Сарока).

У наступных выразах жанчыны вымаўляюць усяго па два словы, але ў іх адчуваецца вялікая эмацыянальная напружанасць, што знаходзіць пацверджанне Е.А. Земскай, М. А. Кітайгородскай, Н. Н. Разанавай аб тым, што “жанчыны звяртаюцца да выражэння сваіх эмоцый інтанацыяй, у той час як мужчыны аддаюць перавагу выкарыстанню лексічных сродкаў” [4, с. 99]: — *Горачко ж, гора,* — залямантавала ціха, каб не чулі злыя людзі, Чарнушыха. (Мачыха); — *Божачко мой!* — жахнулася маці (Маці); — *Божачко ж!* — паківала галавой цётка Алена (Цётка Алена).

Даволі эмацыянальнымі з’яўляюцца выказванні Сарочыхі, дзе сваю канататыўную функцыю выконваюць назоўнікі з суфіксамі **-к, -ок**: *Сарока ўскочыла, закруцілася, засакатала:* — *А, прыйшла гуска! Даждаўся гусачок малады — час залаты! Круціў галоўкай, гусачку выглядаў, баяцца пачаў — няма і няма!* (Сарока); *Не зналі, не гадалі, з якога боку гусачок прыйдзе па гуску-дружку!* (Сарока).

“Эмацыянальнасць у жаночым маўленні звычайна выяўляецца і ва ўжыванні слоў, характарызуючых знешнюю прывабнасць асобы, прадмета або з’явы” [6, с.83.], што можна назіраць у рэпліках жанчын малодшага пакалення, менавіта Ганны: — *У гарадскіх дзевак, кажуць, мяккія, гладзенькія. Як падушачкі* (Ганна); *Ганна не ўтрывала, пяшчотна правяла далонню на яго галаве.* — *У ты, беленькі мой!..* (Ганна). Яна то з павагай і пяшчотай адносіцца да сваёй сяброўкі Хадоські, то з пачуццём рэўнасці і асуджэння: *Не ўсе ж, мабуць, як... Хадоська?!* (Ганна); — *Гадалі мы з Хадоськай, цягнулі саломіны* (Ганна).

Мужчыны вымаўляюць словы з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі, якія перадаюць розныя адценні пачуццяў: *хадзюля, канаплянка, канапляначка, слязліўка, красуня, кветачка, ягадка, бязліўка.* Такія словы з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі перадаюць станоўчыя эмоцыі. Прыкладзём прыклады: — *А, Хадзюля! Канаплянка!* — прамовіў ён весела, падсмейваючыся з яе твару, абсеянага, як канапляным насеннем, рабацінкамі. (Яўхім); — *Чаму? От выдумала! Бязліўка ты!* (Яўхім); “*Кеб хоць не расплакалася етая слязліўка перад Ганнай... Яны ж як-ніяк прыцелькі...*” (Думкі Яўхіма).

У маўленні Яўхіма сустракаюцца словы, нейтральныя ў асноўным значэнні, якія атрымліваюць якасна-эмацыянальнае адценне пры іх ўжыванні: — *За такія штучкі мало не даюць!* (Да Ганны); — *Дзятлік твой, можа, лепей?* (Да Ганны); — *Работку даў стары, — адказаў няпэўна Яўхім.* (Да Хадоські); — *А хітра прыладзіўся, Дзятлік!* — *падміргнуў Яўхім.* — *Такі нібы варона, а як да дзеўкі — не промах!* (Да Васіля); — *Яшчэ разок! Яшчэ!.. Г-гах!..* — *камандаваў Яўхім Сцяпану, цягнучы вяроўку так, што аж гарэлі рукі.* (Да Сцяпана); — *Па-добраму, па-добраму! Ну і цаца ж ты! Як бы Бог знае, дзе расла!* (Да Ганны).

Ацэначныя значэнні некаторых слоў абумоўлены словаўтварэннем, бо эмацыянальную афарбаванасць падобным формам надаюць афіксы. Прыкладзём прыклады маўлення мужчын, дзе меліяратыўнае значэнне выказванням надаюць назоўнікі: — *Дзеўка, яна — дзеўка. І малое...* (Чарнушка); — *Можа, выкапаю якую слязіну!* (Корч); — *Але ваяваць — не кулачкамі! Нават калі яны такія, як у вас!.. Кулачкамі ў наш час многа не даб'яеця! Гэта — атавізм, аджыло!.. Тым больш, што слова “кулак” цяпер і не вельмі добра гучыць!* (Зубрыч); — *Ці не на гэтыя кулачкі, — з той жа гулівай усмешачкай сказаў упаўнаважаны.* (Упаўнаважаны); — *Вугольчык пазычце...* (Васіль).

Уносячы элемент пачуццёвага і эмацыянальнага, І.Мележ сцвярджае і замацоўвае пры дапамозе прыметнікаў апасродкаванае адлюстраванне якасці прадмета: як бы навязвае чытачу сваю індывідуальнасць, свае ўспрыманні і адчуванні. Прыметнік у такім выпадку становіцца сродкам эмацыянальна- ацэначнай характарыстыкі. Калі мужчыны ў сваім маўленні выкарыстоўваюць эмацыянальна-ацэначныя прыметнікі з суфіксам *-еньк*, то хутчэй тыя, якія вызначаюць колькасныя або параметрычныя адносіны: — *Не, праўда, була! У Мозыры, на службе! Чорненькая, стройненькая, красівая! Вінтовачка трохлінейная!..* (Міканор); — *Кубелца — жыць можна! Не глядзі, што нізенькае. Жыць можна, хі-хі!..* (Незнаёмец); *Заўважыўшы, як Васіль азірае катух, худы з сінякамі дробна хіхікнуў: — Кубелца — жыць можна! Не глядзі, што нізенькае. Жыць можна, хі- хі!..* (Голас у турме).

У маўленні галоўнай гераіні сустракаюцца эмацыянальныя словы, выражаныя назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўем: *Кароцечная саломінка і пустая! І возьмуць не скоро і — удавец стары будзе! От шчасце якое!* (Ганна); *Наказала абодвум: — Глядзіце ж, жывіце добра, дружненько!..* (Ганна).

Прыкладзём прыклады маўлення жанчын старэйшага пакалення, якое насычана меліяратыўнай афарбаванасцю. Адною з характэрных рыс такога маўлення з'яўляецца ўжыванне ацэначных прыслоўяў з суфіксамі

-еньк, -аньк: Маці, здаволеная тым, што Чарнушка ўзяўся падвезці, ахвотна падтрымала: — Жывіце дружненько! (Маці); Маці мякка, ласкава сказала: — Ты, сыночак, будзеш з дзедам, хату пасцеражэш. Ды глядзі добранько — усё дабро тут на ваших руках!.. Не дай Бог што-небудзь учыніцца — згалеем зусім (Маці); — Дак глядзі ж, кеб пільнаваў добранько! Бо ўвечар я прыеду! (Маці). Мы адчуваем, з якой нежнасцю і пяшчотай звяртаецца маці да сваіх сыноў Васіля і Валодзькі. І хоць яны рознага ўзросту і ў іх розныя характары, яна любіць і ставіцца да іх аднолькава.

Літаратура

1. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. — Москва: Сов. энцикл., 1969. — 367 с.
2. Земская, Е. А. Особенности мужской и женской речи // Русский язык и его функционирование / Е. А. Земская, М. В. Китайгородская, Н. Н. Розанова / [под ред. Е. А. Земской, Д. Н. Шмелева]. — М., 1993. — С. 90—136.
3. Колшанский, Г. В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке / Г. В. Колшанский. — Москва, 1975. — 186 с.
4. Коваль, В. И. Язык и текст в аспекте гендерной лингвистики / В. И. Коваль. — Гомель: ГГУ, 2007. — 217 с.
5. Колесов, В. В. Язык и ментальность / В. В. Колесов — СПб.: Санкт-Пет. гос. ун-т, 2004. — 217 с.
6. Ретунская, М. С. Реализация эмоционально-оценочного потенциала слова в речевой деятельности / М. С. Ретунская // Вестник Харьк. ун-та = Висн. Харьк. ун-ту. — 1989. — № 339. — С. 81—85.
7. Стариченок, В. Д. Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченок. — Ростов н/Д: Феникс, 2008. — 811, [1] с. — (Словари).

Чахоўскі Г. К. (Мінск)

КАГНІТЫЎНЫЯ АСПЕКТЫ ТЭКСТУ І ДЫСКУРСУ

Сімптаматычна, што ў лінгвакультуралогіі ўсё большае значэнне пачынаюць набываць тэмы Мовы і Тэксту. У прыватнасці, гэта адлюстроўваецца ў канстатацыях “лінгвістычнага павароту” ў гуманітарных навуках XXI стагоддзя, калі асноўная ўвага даследчыкаў скіроўваецца на спецыфічныя ўласцівасці мовы, яе дынамічную сістэмнасць, на нетрывіяльныя ўзаемадачынненні, у якіх знаходзяцца элементы парадэгмы *Культура – Мова – Тэкст*.

У апошнія дзесяцігоддзе назіраецца ўзбуйненне адзінак аналізу ў некаторых гуманітарных дысцыплінах: лінгвістыцы, семіётыцы, культуралогіі, кагніталогіі, метадалогіі навуковага пазнання. Прычыны гэтай з’явы заўважаюцца ў тых агульных зменах даследніцкіх устаноў, што вельмі выразна праявіліся ў названых дысцыплінах. Зрэшты,

тэндэнцыя была запачаткаваная яшчэ ў першай палове XX стагоддзя імклівым развіццём некласічнай фізікі, якая заклала тэарэтычны падмурак для вывучэння такога глабальнага аб'екту, як Сусвет у цэлым. У фізіцы вяршыня адзначанай тэндэнцыі – сфармуляваны ўжо ў нашым часе ў рэчышчы тэорыі квантавай гравітацыі тэзіс аб тым, што глабальная структура Сусвету вызначае характар развіцця лакальных фізічных працэсаў.

Гэты прыклад з сучаснай фізікі (яшчэ зусім нядаўна прызнанага лідэра ў сферы пазнання) палічылі вартым да пераймання і ў сучаснай гуманітарыстыцы. Тым больш, што сам тэзіс аб тым, што структура цэлага можа прадвызначаць характар паводзін яго частак, з'яўляецца нарматыўным таксама для лінгвістычных і філасофскіх школ і кірункаў. Менавіта дынамічныя канцэпцыі мовы дазваляюць апісваць тыя працэсы і механізмы, якія забяспечваюць кагнітыўныя ўласцівасці тэксту, яго здольнасці быць транслятарам зместу культурных працэсаў.

Маўленчае ўздзеянне грунтуецца на зменах, што ўзнікаюць у кагнітыўнай сістэме пад уплывам новай інфармацыі. Гэтыя змены могуць мець часовы або ўстойлівы характар, адрознівацца паводле ступені глыбіні, аднак прадухіліць іх практычна немагчыма.

Выраз “маўленчае ўздзеянне” выклікае, звычайна, стандартныя асацыяцыі: красамоўства і ўлада над людзьмі. Яны маюць глыбокія карані і дыктуюцца нашай нацыянальнай культурнай спадчынай. Менавіта гістарычны вопыт спрыяе недаверу да мастацтва слова, таму што многія знакамітыя прамоўцы дэманстравалі ўладныя амбіцыі.

Гэты факт прывёў да таго, што на вывучэнне заканамернасцей функцыянавання прагматычна “моцных” тэкстаў накладалася своеасаблівая забарона, якая выключыла рыторыку з пераліку “карысных” навук.

Аднак “зарэтушаваць” працэс пазнання на працяглы час сталася немагчымым, і зараз рыторыка як раздзел прагматычна скіраванай тэорыі тэксту адраділася зноў. Сёння рыторыка не абмяжоўваецца апісаннем стандартных спосабаў красамоўства, а разглядае маўленчае ўздзеянне з розных пунктаў гледжання, у прыватнасці, з п.г.л. кагнітыўных працэсаў, якія адбываюцца ў свядомасці камунікантаў.

Пад кагнітыўнай сістэмай традыцыйна разумеецца сукупнасць ментальных схем, якія спалучаюцца паміж сабой паводле “закона сетак”. Ментальныя схемы – гэта ўтварэнні рознай ступені складанасці і рознага характару спалучэння. Складанасць ментальнай схемы вызначаецца наяўнасцю ў ёй стандартных і другасных ментальных вузлоў. Характар спалучэння складнікаў будзе цікавіць нас толькі з аднаго боку – з пункту

гледжання скіраванасці сувязі, якая дазваляе размежаваць ментальныя схемы на статычныя і дынамічныя.

Што ж трэба зрабіць, каб партнёр па камунікацыі “знайшоў” патрэбны моўцу ментальны вузел? Дзеля гэтага камунікант выконвае, як правіла, шэраг мэтанакіраваных дзеянняў, якія вынікаюць з яго намераў. Намер – гэта пэўны стан кагнітыўнай сістэмы, адлюстраваны ў актывізацыі глабальнай ментальнай схемы “жаданне”, якая накладваецца на ўсе астатнія актывізаваныя ў гэты момант ментальныя схемы. Менавіта актывізаваная схема “жаданне” прымушае камуніканта рабіць інтуітыўны пошук найбольш аптымальных сродкаў уздзеяння.

Супраціў знешнім уплывам і ўздзеяннем адлюстраваны ў многіх нацыянальных культурах, напрыклад у нямецкай, дзе “маніпуляванне” чалавекам разглядаецца як адмоўны працэс, прычым не толькі з пункту гледжання самога аб’екта маніпулявання, але і з пункту гледжання грамадства ў цэлым, паколькі ў выніку прафесійнага маніпулявання ўся нацыя можа зрабіцца цацкай у руках моцнай харызматычнай асобы.

Аднак не кожнае маўленчае ўздзеянне мае на мэце ў выніку маніпуляванне аб’ектам уздзеяння. Нярэдка моцнае маўленчае ўздзеянне робіцца неабходным рэцыпіенту для таго, каб аднавіць унутраную раўнавагу, каб эфектыўна засвоіць вялікія інфармацыйныя плыні, каб прыняць разважлівае і дакладнае рашэнне. Менавіта таму тэарэтычная цікавасць да праблемы вызначэння кагнітыўнай прасторы тэксту падмацоўваецца немалой практычнай значнасцю вынікаў.

Мы будзем разумець кагнітыўную прастору тэксту ў выглядзе пэўным чынам уладкаваных кадыфікаваных знакаў, якія пры дапамозе працэсу выказвання разгортваюцца ў дыскурс – тэкст у сацыяльным кантэксце, які стварае ўяўленне пра ўдзельнікаў і ўмовы камунікацыі або выказвання, якое разглядаецца з пункту гледжання механізма-стваральніка. Вядомы таксама такія азначэнні дыскурсу, як “звязнае маўленне” (Харыс); “тэкст выказвання” (ван Дэйк); “звязны тэкст” (Белерт), што дазваляе ў асобных выпадках ўжываць тэрміны “тэкст” і “дыскурс” як сінонімы, паколькі дыскурс – гэта (таксама як і тэкст) дзейнасць, феномен і функцыя адначасова, але ў дыскурсе дзейнасць звужаецца да яе сацыяльных маўленчых праяў.

Адным з найбольш плённых і перспектыўных метадаў даследавання кагнітыўных уласцівасцей тэксту лічыцца кагнітыўна-рытарычны метада. Ён мае на мэце адэкватнасць прыродзе аб’екта даследавання і грунтуецца на інтэграцыі папулярных у сучаснай гуманітарнай навуцы ідэй у лінгва-кагнітыўным рэчышчы. Такі погляд пэўным чынам суадносіцца з тэорыяй дэканструкцыі, распрацаванай французскім філосафам Ж. Дэрыда. Згодна з гэтай тэорыяй, дыскурс

грунтуецца на ключавых бінарных апазіцыях ідэй, адзін элемент якіх мае пазітыўную канатацыю, а другі – негатыўную. Механізм пераканання (імкнення да ролі лідэра камунікацыі) абапіраецца на прынцып апазітыўнасці (большая ўвага надаецца станоўчым элементам) і з’яўляецца своеасаблівым тыпам “маўленчай зброі”. Ён праяўляецца ў тым, якім чынам чалавек (грамадства, культура, цывілізацыя) вызначае сваё стаўленне да ісціны. Катэгарычнасць выказвання, сцвярдзальны характар фраз успрымаюцца як “замах на ісціну”, бо адрасант тэксту цалкам упэўнены ў тым, што ісцінай можна авалодаць так, як і матэрыяльнымі прадметамі. “Права на мову” вымагае барацьбы за магчымасць валодаць ісцінай у апошняй інстанцыі. Такім чынам ісціна, як і суразмоўца, могуць разглядацца як аб’ект захопу, кіравання, падпарадкавання.

“Аўтакратычны” лідэр камунікацыі імкнецца прадэманстраваць адрасату, што няма і не можа быць нічога складанага, незразумелага, шматпланаванага. Кожнае несупадзенне думак адрасанта і адрасата – бінарная апазіцыя сапраўднага і памылковага, станоўчага і адмоўнага: не існуе розных меркаванняў, ёсць пазітыўнае (“белае”) і негатыўнае (“чорнае”).

Заходняя інтэлектуальная гісторыя лічыць традыцыйнай наяўнасць такіх апазіцый з пазітыўным першым элементам як *літаральнае (трывіяльнае) / метафарычнае, праўда / хлусня, маўленне / пісьмо, канкрэтнае / абстрактнае*. Лінгвістыка прымае ідэю апазітыўнага ўладкавання дыскурсу з прычыны яе сувязі з антытэтычнасцю як здольнасцю чалавечага мыслення. Кожны тэкст з’яўляецца палемічным – у ім закладзена антытэза паводле азначэння. Сам факт “нараджэння” пэўнага тэксту – вынік імпліцытнай / экспліцытнай палемікі, скіраванай на ліквідацыю некаторай мысленчай устаноўкі – да адлюстравання канкрэтнага стаўлення да падзеі, яго прымання або непрымання.

Даследчыкі кагнітыўнага патэнцыялу тэксту бачаць сваю задачу ў выяўленні апазіцый, пакладзеных у аснову тэксту. З пункту гледжання актывізаваных кагнітыўных структур, пазначаныя намі апазіцыі ідэй уяўляюць пэўныя фрэймы -- наборы слоў, кожнае з якіх абазначае частку або аспект пэўнай канцэптуальнай або акцыянальнай супольнасці. Іншымі словамі, змест той або іншай лексічнай адзінкі фрэйма нельга зразумець без ведання ўнутранай структуры фрэйма ў цэлым. Фрэйм можа разумецца таксама як сістэму канцэптаў, суадносных такім чынам, што адэкватнае тлумачэнне аднаго з іх робіцца ўмовай адэкватнага тлумачэння ўсёй структуры, у якую ўваходзіць гэты канцэпт. Фрэйм – гэта веды пра аб’екты і падзеі, якія могуць уключаць

больш дробныя кампаненты – слоты. Напрыклад, фрэйм “навучанне ва ўніверсітэце” можа змяшчаць наступныя слоты: *наведванне лекцый, адказы на семінарскіх занятках, здача экзаменаў і залікаў, абарона дыпломнай работы* і г.д.

Названыя бінарныя апазіцыі ідэй рэалізуюцца ў выглядзе кагнітыўных правілаў – мадэлей, якія рэгулююць дзейнасць суб’екта згодна са зместам пазітыўных элементаў апазіцый або, наадварот, скіроўваюць яго намаганні на знішчэнне негатыўных характарыстык, выражаных другім членам бінарнай апазіцыі. Гэтыя кагнітыўныя ўстаноўкі набываюць форму метафары і складаюць другі ўзровень тэксту – так званы міні-дыкурс. Канцэптэуальныя метафары ствараюць спосаб светапогляду чалавека, таму дыкурс пэўнага аўтара разгортваецца праз такія метафары, якія адлюстроўваюць яго карціну свету.

Канцэптэуальныя метафары маюць форму прапазіцый – адзінак значэння, якія фарміруюць тэму выказвання ў форме простага апавядальнага сказа. Адна з’ява робіцца падобнай да другой праз механізм надання ёй характарыстык гэтай з’явы. Метафара выражае пэўную ўстаноўку, звязаную з фонавымі ведамі, здольнымі адлюстроўваць узаемадачынэнні розных тэкставых падзей – ствараць своеасаблівы “ланцужок ведаў” – сцэнарый.

Такім чынам, працэс стварэння тэксту прымае наступны выгляд:

1) аперыраванне ведамі як структурай – ад фрэйма да яго канкрэтызацыі праз сцэнарый;

2) дэталізацыя гэтых структур (зместавае іх напаўненне) – ад апазіцыі да метафары;

3) моўныя карэляты – ад намінатыўнай адзінкі да прапазіцыйнай;

4) уласна стварэнне тэксту – ад першаснага тэксту (“тэкстаў-прымітываў”) да другасных (разгорнутых) тэкстаў.

Першы і другі этапы генеравання тэксту маюць кагнітыўны характар – вызначаюцца ведамі суб’екта аб рэчаіснасці, ствараюць у яго свядомасці пэўную карціну свету. На трэцім этапе канцэптэуальныя метафары набываюць адпаведнае тэкставае забеспячэнне. Гэты этап уключае і рытарычныя механізмы стварэння элементаў тэксту – выбар моўных сродкаў, кампазіцыйная пабудова.

Рыторыка пры гэтым разумеецца дастаткова адвольна. Традыцыйна яна вызначаецца як тэорыя, майстэрства і мастацтва красамоўства – як дысцыпліна, што і ў наш час захавала рэшткі антычнага сінкрэтызму практычных здольнасцяў – тэхнікі, майстэрства і мастацтва. Сучасныя ж даследаванні разглядаюць рыторыку як інтэгральную праграму трансфармацыі ідэі ў слова. Пры гэтым шмат

увагі надаецца аналізу тэмы (рэферэнта), лінейнай экспазіцыі рэферэнта і яе вербалізацыі. Па сутнасці ўзнікла новая навука – тэорыя аргументацыі, якая пашырыла межы кагнітыўнага даследавання, бо прыняла пад увагу і дыскусію паміж некалькімі індывідамі, і іх асабістыя развагі.

1) Тэкст – складанае шмат’яруснае збудаванне: бінарныя апазіцыі ідэй з пазітыўным першым членам і негатыўным другім $\Rightarrow$ канцэптэуальныя метафары $\Rightarrow$ рытарычныя ўстаноўкі камунікантаў.

2) Працэс генеравання тэксту адбываецца наступным чынам: пэўная камунікатыўная падзея разглядаецца з пазіцыяй адпаведнасці / неадпаведнасці яе намерам, мэтам, задачам і светаўспрымання аўтарастваральніка, які фармулюе вартасныя апазіцыі ідэй. Канцэптэуальныя метафары скіроўваюць рух дыскурсу, ствараюць умовы для напаўнення прапазіцыяй канкрэтным сэнсам. Рытарычныя прыёмы шчыльна спалучаюцца з кагнітыўнымі механізмамі стварэння дыскурсу.

3) Маўленне – гэта мэтанакіраваны акт, таму што мы перадаем інфармацыю для таго, каб дасягнуць мэты выказвання. Мэта – канчатковы вынік маўленчага працэсу, аднак сама па сабе мэта не можа забяспечыць развіццё маўленчага акту без інтэнцыі – намеру выказаць пэўны сэнс.

4) Маўленчае ўздзеянне – адзін з відаў узаемнага ўплыву камунікантаў у працэсе зносінаў. Яго інтэнсіўнасць, працягласць і іншыя істотныя ўласцівасці непасрэдна спалучаюцца са спецыфікай кагнітыўнай сістэмы камунікантаў – арганізацыяй іх ведаў аб рэчаіснасці, аб мове, аб структурах сацыяльных паводзін. Гэтыя веды вызначаюць лёс інфармацыі, якая трапляе ў свядомасць: яна або прапускаецца далей у доўгачасовую памяць, адбіваецца на вартаснай сістэме чалавека, або знішчаецца з прычыны неадпаведнасці кагнітыўнай сістэме асобы.

5) Кагнітыўная сістэма – своеасаблівая экалагічная сістэма, якая ўключае тры элементы – канцэптэуальную інфармацыю, мову і працэдурную інфармацыю. Кожны з гэтых кампанентаў таксама ўяўляе сістэму, якая знаходзіцца ў стане раўнавагі за кошт міжсістэмных узаемадзеянняў адзінак больш нізкага ўзроўню.

6) Кагнітыўная сістэма – гэта ментальны канцінуум, які складаецца з мноства ментальных схем, звязаных паміж сабою па законах падпарадкавання; сукупнасць ведаў, якія захоўваюцца ў доўгачасовай памяці камуніканта. Змяшчае тры тыпы інфармацыі:

- пра навакольны свет і самога камуніканта (канцэптэуальная інфармацыя);
- пра мову (ментальны лексікон);

- пра стадыі збору і апрацоўкі інфармацыі (працэдурная інфармацыя).

Новыя падыходы дазваляюць дэталёва прааналізаваць не толькі вербальна-рытарычныя стратэгіі тэксту, але і функцыянаванне кагнітыўных структур суб'екта дыскурсу: аб'ектам даследавання робіцца метамова тэкстаў. Вывучэнне кагнітыўнай прасторы тэксту і яго прагматычнага патэнцыялу набывае усё большую актуальнасць. Да пошукаў у гэтым рэчышчы далучаюцца не толькі лінгвісты, але і прадстаўнікі іншых антрапалагічных навук.

Шульга Н. (Мінск)

РЕДУПЛИКАТИВНЫЕ ОБРАЗОВАНИЯ НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «ВОЖЫК»

«Вожык» – беларусский сатирическо-юмористический журнал, выпускаемый с августа 1945 г. как продолжение сатирического агитплаката «Раздавим фашистскую гадзину!», выходившего для партизан и населения оккупированной в период Великой Отечественной войны территории Белоруссии. На протяжении существования журнала в нем печатались многие известные белорусские писатели и карикатуристы – Я. Купала, Я. Колас, К. Чорны, М. Лыньков, А. Волков, З. Поплавский и др. (подробнее см. [1]).

Анализ юморесок и иронесок, опубликованных в журнале «Вожык» за 1980-е годы, выявил использование редупликативных образований, в качестве которых мы рассматриваем сложные слова, обладающие определенной фонеморфологической структурой, а именно сложные слова с фонетически идентичными основами (*пуп-пуп*), с рифмующимися основами (*цяп-ляп*) и с основами, различающимися коренной гласной (*бум-бом*). Вслед за зарубежными лингвистами (Н.Таном, Х. Марчандом, К. Хансенom) мы называем данные сложные слова соответственно полными редупликативами, рифмованными редупликативами и аблаутивными редупликативами (см. [8]).

В целом, частое использование редупликативных образований как сильного средства экспрессивизации речи, как одного из средств создания юмора и сатиры видится нам неслучайным, так как семантической особенностью редупликативных слов является преобладание в их значении эмоционального компонента (именно в силу своей образности, эмоциональности, заметной эстетической нагрузке и экспрессивности употребление редупликативов неприемлемо в официально-деловом и научно-техническом стилях).

Большинство редупликативных слов экспрессивно окрашены, часто выражая оттенок пейоративности, шутливости, аффективности. Редупликативные образования нередко используются авторами для передачи и усиления эмоционального состояния персонажа (как положительного, так и отрицательного). Сравните, например: *Ужо ў змроку на перадапошнім ад горада прыпынку ў салон «Ікаруса» ўвайшлі чацвёрэ. Выгляд мелі яны пакамечаны, нібы тыя мазурыкі, а твары былі ў іх – і таго горш... / «Во-во, хутка нешта гэткае адбудзецца, – моўчкі адзначыў Дзяніс Пятровіч і, зняўшы з галавы пыжыкавую шапку, заціснуў яе пад крысо паліто, у той жа час абмахваючыся рукой, каб паказаць, што быццам яму вельмі гарача. – Зараз вось двое выйдучь наперад, да шафёра, а двое застаюцца заду – і пачнецца... Добра, што ў мяне пасля камандзіроўкі грошай няма, але мой **чыжык-пыжык!**.. – у нейкім ліхаманкавым жаху заплюшчыў ён вочы, уяўляючы, што ж адбудзецца далей. – Не, трэба нешта рабіць...» [7].* Использование автором редупликативного образования для называния пыжиковой шапки (пыжик – телёнок северного оленя до достижения одномесячного возраста), передает трепетное «любовное» отношение главного персонажа юморески к своему головному убору // *Прыехаў да нас у будаўнічую кантору новы начальнік. Зусім «зялёны», зірнеш на яго – гадкоў васемнаццаць, больш не дасі! / Падыходзіць да мяне калега Васіль Донька і кажа, нібы мае думкі чытае: / – Бачыў новенькага? **Чыжык-пыжык...** Хіба гэта кіраўнік сур'ёзнай установы? Той быў не начальнік, а гэта подаўна: дзіця горкае! Шукаць няньку трэба [3].* В данном примере рифмованный редупликатив *чыжык-пыжык* используется для выражения отрицательного отношения одного из персонажей к новому начальству, но не в том смысле, что новоиспеченный руководитель – любитель крепких напитков, а для того, чтобы отметить его молодость и несостоятельность. (В знаменитой песенке о чижике-пыжике совершенно ни в чем не повинных пернатых обвинили в пагубном пристрастии к спиртным напиткам. На самом деле, любителями водки были вовсе не маленькие птички, а воспитанники Училища правоведения, которое находилось как раз на Фонтанке, напротив Летнего сада. Будущие правоведаы носили желто-зеленые мундиры, за что и получили смешное прозвище «чижики-пыжики» [5]).

Как видно, большинство редупликативных образований используются авторами сатирических произведений с установкой на языковую игру, в целях шутки, как бы создавая атмосферу шутливой тональности и индивидуального словотворчества. Как правило, редупликативные слова произносятся с особой выделительной интонацией – интонацией подчеркивания. Перед персонажами,

наделенными репликами с редупликативами, стоят разные психологические задачи – избежать единообразия и неинтересности обыкновенной речи («не быть занудой»), пошутить, сострить, скаламбурить, формируя тем самым ситуацию непринужденности общения и т.д.

Рассмотрим каждый из структурных типов редупликативных образований отдельно:

1) Полные редупликативы (чаще всего ограничиваются повторением звукоподражательного корня с усилительным эффектом). Например: *Ну – чаго хлябала расхляпешчыў? На апахмелку не разлічвай – не зарабіў. Хто не працуе, той не п'е. Многа вас такіх на дарэмшчынку знойдзеца. Пакуль ты носам вытылінгваў, дрых без задніх ног я ўжо ўвесь парк аблётаў, абшастаў, бутэлек назбіраў. І рэары... рэалізаваць паспеў улоў: наварак – во, чуеш? **Буль-буль-буль**... Кажуць, у паўлітры дваццаць адзін **буль-буль**: ачко! На трох – на сем **буль-буляў**, на двух... на двух... на дзесяць з хвосцікам... Зараз праверым, значыць, колькі іх у шклянку лезе... Та-а-ак... Раз, два, тры... сем... дзесяць... Не паспяваеш злічыць, мо і праўда... Апошні буль з хвосцікам – цуд проста. Музыка! Гэта ж трэба, а? Ну і прафесары, ну й кібернетыкі! Усё падлічана, усё выверена: што значыць практыка! [4]*

2) Рифмованные редупликативы (ограничиваются образованиями с изменением начального согласного во втором члене (*шахер-махер*) и с появлением начального согласного во втором члене, если первый член начинается с гласного (*окен-докен*), так что все слово получает созвучную, рифмующуюся форму). Например: – *Ну, ідзі, ідзі і шукай. Смялей ідзі і шукай таксама смялей. / – А што шукаць? / Як? Ты не ведаеш нават, што шукаць? Размяняў трэці дзесятак, дажыў да барады, інстытут скончыў і не ведаеш, што шукаць? Шукай тое, што ў твае гады многія шукаюць. Ціці-міці шукай. / – А дзе яго, тое **ціці-міці**, шукаць? Куды ісці? / ...Знайшоў стол? Знайшоў ці не, я ў цябе пытаюся? / – Знайшоў. / – Бачыш – на сталe штосьці ляжыць? Папка з паперамі? Бачыш ці не, я ў цябе пытаюся? / – Бачу. / – Хапай хутчэй! Гэта і ёсць **ціці-міці**. / – Не, гэта нешта не тое, бацька. Тут жа напісана «Кандыдацкая дысертацыя». / – Тое, тое, сыноч. Кандыдацкая дысертацыя – гэта і ёсць тое **ціці-міці**, якое ты так доўга шукаў. І знайшоў нарэшце з маёю, бацькоўскаю, дапамогаю ў давераным мне інстытуце [6].*

3) Аблаутивные редупликативы (ограничиваются звукоподражательными словами). Например: *Раніцой я расчыніў акно. Надвор'е – цуд. Сонейка свеціць, шпак на бярозцы свішча, на вуліцы сабачка пабрэхае. Не жыццё, а рай. Здаецца, лірыка сама ў галаву лезе.*

*Аж раптам – зноў паўзе Ігналя з кілімамі на плячах. Прынёс раз, другі, трэці. Навалок цэлы штабель. О божа! Паглядзіш і адразу скажааш: непрацоўныя даходы... А праз хвіліну і пачалося – **жых-жах, пух-пах...** Да сёмага поту. Задраіў, як кажучь маракі, я акно, каб ніякія бацылы не пралезлі, і сяджу ні на жары, ні на вары. Але раптам у галаву цюкнула радасная думка. Аг-га... Пачакай, мы ж таксама не лыкам шыты, нешта прыдумаем. / ...І я, не марудзячы, змайстраваў сапраўдны турнічок. Ды не абы-дзе, а ў Ігналі пад акном... І пачалося наступленне. Кананада, артпадрыхтоўка... Ляп-ляп... **Пах-пух... Гон-гун... Жых-жух... Шах-шух...** / ... А калі каманда скончылася, я заўважыў, што Ігналя, узваліўшы на плечы свой «турнічок», цягнуў яго, нібы ярмо далей ад нашых дамоў [2].*

В заключении, опираясь на представленный иллюстративный материал, можно сделать следующие выводы: 1) Говорящих отличает индивидуальный стиль. Речевые усилия одних могут выливаться в бесцветную обыденную речь, другие же могут достигнуть вершин языковой виртуозности в художественной речи, ораторском искусстве, поэзии; 2) Одним из видов языковой игры в словообразовании является редупликация, которое как тип морфемной вариативности всегда присутствовало в языковой игре и использовалось во многих языках мира как средство усиления и выразительности; 3) Редупликативные образования обладают необычной эмоциональной насыщенностью. Сущность редупликации как стилистического средства заключается в ее особом, усиленном воздействии на читателя как в эмоциональном, так и логическом плане. Повторяясь, языковая единица несет с собой определенную информацию, которая имеет эмоционально-экспрессивное содержание, часто – осязаемый заряд комизма. Следовательно, как стилистическое средство редупликация имеет место во всех видах речи, но наиболее распространена в разговорной, художественной и публицистической.

Літаратура

1. Ануфриев, Г. Юмор одно из проявлений интеллекта / Г. Ануфриев // 7 дней [Электронный ресурс]. – 1999. – Режим доступа : http://7days.belta.by/7days_plus.nsf/All/8120657FC4A11496422570F20050486B?OpenDocument. – Дата доступа : 21.10.2010.
2. Дайліда, В. Турнічок / В. Дайліда // Вожык. – 1983. – № 9. – С. 6.
3. Каршукоў, Я. Паспяшаўся / Я. Каршукоў // Вожык. – 1980. – № 9. – С. 6.
4. Місько, П. Ты мяне паважаеш? / П. Місько // Вожык. – 1982. – № 1. – С. 6.
5. От кого пострадал чижик-пыжик? // Вокруг Света [Электронный ресурс]. – 2000. – Режим доступа : <http://www.vokrugsveta.ru/quiz/214/>. – Дата доступа : 27.10.2010.
6. Сіпакоў, Я. Ціці-міці / Я. Сіпакоў // Вожык. – 1984. – № 16. – С. 6.

7. Фомчанка, А. Вясёлы аўтобус / А. Фомчанка // Вожык. – 1982. – № 7. – С. 9.
8. Шульга, Н.В. Фономорфологическая структура редупликативных слов белорусского, русского и английского языков / Н.В. Шульга // Весці БДПУ. Сер. 1, Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2010. – № 3. – С. 62 – 66.

**АСПЕКТЫ МОЎНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ
(СЕМАНТЫКА, СЛОВАЎТВАРЭННЕ, ГРАМАТЫКА,
ПРАГМАТЫКА)**

Андрэева А. У. (Мінск)

**ІМІТАЦЫЙНЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ
Ў БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ**

**(да праблемы супастаўляльнага даследавання
словаўтваральных тыпаў блізкароднасных моў)**

Адной з найважнейшых для дэрываталогіі застаецца праблема выпрацоўкі і ўдасканалення метадыкі даследавання словаўтваральных сістэм роднасных (і ў прыватнасці блізкароднасных) моў. Многія лінгвісты ў якасці адзінкі супастаўляльнага вывучэння роднасных моў выбіраюць словаўтваральны тып (М. Дакуліл, А.А. Земская, І.С. Улуханаў, А.М. Ціханаў, Т. Возны і інш.). Пад словаўтваральным тыпам (скарочана СТ) разумеюць схему пабудовы матываваных слоў пэўнай часціны мовы, якія супадаюць у словаўтваральных адносінах: маюць у якасці матывавальных словы той самай часціны мовы і агульны для іх фармант, тоесны па семантыцы і форме [1, с. 211]. Пры супастаўляльным апісанні словаўтваральных тыпаў роднасных моў неабходна, на нашу думку, улічваць ступень прадуктыўнасці словаўтваральных тыпаў у цэлым, а таксама іх асобных семантычных груп (падтыпаў), сферу функцыянавання СТ, іх лексічны склад, марфаналагічныя ўмовы ўтварэння дэрыватаў у межах СТ і інш.

Даны артыкул прысвечаны супастаўляльнаму вывучэнню СТ імітацыйных дзеясловаў з суфіксам -а- (-ка) у беларускай і рускай мовах. Гэты словаўтваральны тып ахоплівае дзеяслоўныя лексемы, што ўтвараюцца ад выклічнікаў, разнастайных гукаперайманняў і рэалізуюць агульнае дэрывацыйнае значэнне ‘ўзнаўляць у гучанні тое, што названа матывавальным словам’, ‘перадаваць пэўны гук або комплекс гукаў’: бел. ай → ай-ка-ць (разм.), бэ → бэ-ка-ць (разм.), гаў → гаў-ка-ць (разм.), кукарэку → кукарэк-а-ць, мяў → мяў-ка-ць, хі-хі → хіхі-ка-ць, хлюп → хлюп-а-ць // рус. ай → ай-ка-ть (разг.), бя → бя-ка-ть (разг.), гав → гав-ка-ть (прост.), кукареку → кукарек-а-ть, мяу → мяу-ка-ть, хи-хи → хихи-ка-ть (разг.), хлюп → хлюп-а-ть (разг.) і інш. Усе дэрываты абазначаюць “гукавыя дзеянні, якія складаюцца з ланцуга аднакратных і аднародных гукаў” [2, с. 25].

СТ у разглядаемых мовах з’яўляецца адным з найбольш прадуктыўных і пашыраных дзеяслоўных тыпаў. Як вынікае з

прааналізаванага фактычнага матэрыялу, у кожнай з гэтых моў налічваецца больш за сто імітацыйных дзеясловаў: 126 у беларускай і 108 у рускай¹. Аднак прадуктыўнасць тыпу абмяжоўваецца перажавана размоўным стылем мовы. Пэўная частка дзеяслоўных лексем мае экспрэсіўную, эмацыянальную афарбоўку.

Імітацыйныя дзеясловы з суфіксам -а- (-ка) як у беларускай, так і ў рускай мовах паводле прыватных дэрывацыйных значэнняў выразна падзяляюцца на тры семантычныя падтыпы.

1. Імітацыйныя дзеясловы, якія перадаюць гукі нежывой прыроды, разнастайных прадметаў, рэчаў. Такія дэрываты найбольш пашыраны ў беларускай мове (зафіксавана (572)). У рускай іх значна менш (усяго 34). Сярод імітацыйных дзеясловаў гэтага падтыпу можна адзначыць:

а) дзеясловы, якія перадаюць гукі розных механізмаў (гадзінніка, матора і г. д.): бел. бом → бом-ка-ць, так → так-а-ць, цік → цік-а-ць, шчоўк → шчоўк-а-ць (усяго 19) // рус. так → так-а-ть, тик → тик-а-ть, та-та → тата-ка-ть (9);

б) дзеясловы, якія перадаюць гукі, што ўзнікаюць ад прадметаў і рэчаў пад уздзеяннем знешніх сіл (галоўным чынам ад розных прылад працы, прадметаў побыту, музычных інструментаў пад уздзеяннем чалавека): бел. дрынк → дрынк-а-ць, зум → зум-ка-ць, цюк → цюк-а-ць (25) // рус. вжик → вжик-а-ть, тюк → тюк-а-ть, тят → тят-а-ть (14);

в) дзеясловы, якія перадаюць гукі, што ўзнікаюць ад рухаў частак цела чалавека ці жывёл: бел. стук → стук-а-ць, шлёп → шлёп-а-ць, шорг → шорг-а-ць (7) // рус. стук → стук-а-ть, шарх → шарх-а-ть, шлёп → шлёп-а-ть (7);

г) дзеясловы, якія перадаюць гукі нежывой прыроды: бел. буль → буль-ка-ць, гой → гой-ка-ць, шпок → шпок-а-ць (7) // рус. буль → буль-ка-ть, хлип → хлип-а-ть, хлюп → хлюп-а-ть (4).

2. Імітацыйныя дзеясловы, якія перадаюць гукі жывых істот. Іх колькасць у беларускай і рускай мовах амаль аднолькавая – 38 і 37 адпаведна. Гэта:

а) дзеясловы, якія перадаюць гукі жывёл (найчасцей свойскіх): бел. бэ → бэ-ка-ць, гаў → гаў-ка-ць, мур → мур-ка-ць, рох → рох-ка-ць (12) // рус. бя → бя-ка-ть, гав → гав-ка-ть, мяу → мяу-ка-ть, хрю → хрю-ка-ть (10);

б) дзеясловы, якія перадаюць гукі птушак (свойскіх і больш часта дзікіх): бел. га-га → гаг-а-ць, кар → кар-ка-ць, крум → крум-ка-ць, кукарэку → кукарэк-а-ць (21) // рус. га-га → гаг-а-ть, го-го → гог-а-ть, гуль-гуль → гуль-ка-ть, кукарэку → кукарек-а-ть (23);

в) дзеясловы, якія перадаюць гукі насякомых: бел. дзінь → дзінь-ка-ць, зум → зум-ка-ць, трэнь → трэнь-ка-ць (5) // рус. цвирик → цвирик-а-ть, цвирк → цвирк-а-ть (4).

3. Імітацыйныя дзеясловы, якія перадаюць гукі чалавека. Даны семантычны падтып рэпрэзентаваны 63 дэрыватамі ў беларускай мове і 52 у рускай. Ён уключае:

а) дзеясловы, якія перадаюць манеру вымаўляць пэўныя гукі (галосныя ці зычныя): бел. а → а-ка-ць, дз → дзе-ка-ць, о → о-ка-ць, я → я-ка-ць (9) // рус. а → а-ка-ть, дз → дзе-ка-ть, о → о-ка-ть, я → я-ка-ть (8);

б) дзеясловы, што выражаюць разнастайныя эмоцыі, пачуцці (радасць, адабрэнне, захапленне, сумненне, недавер і г. д.): бел. ай → ай-ка-ць, ах → ах-ка-ць, божа → бож-ка-ць, вох → вох-ка-ць (17) // рус. ай → ай-ка-ть, ах → ах-а-ть, ой → ой-ка-ть, ох → ох-а-ть (5);

в) дзеясловы, якія выражаюць розныя валявыя пабуджэнні (у зваротах да свойскіх жывёл, людзей, у тым ліку дзіцяці): бел. агу → агу-ка-ць, но → но-ка-ць, тпру → тпру-ка-ць, улюлю → улюлю-ка-ць, цыц → цык-а-ць (7) // рус. агу → агу-ка-ть, ау → ау-ка-ть, тпру → тпру-ка-ть, улюлю → улюлю-ка-ть (11);

г) дзеясловы, якія перадаюць гукі, што ўзнікаюць ў сувязі з якой-небудзь дзейнасцю чалавека або ў выніку пэўнага стану яго здароўя (у працэсе смеху, плачу, кашлю, чханьня, курэння, ікання, яды і г. д.): бел. ік → ік-а-ць, фу → фу-ка-ць, хі-хі → хіхі-ка-ць, хны → хны-ка-ць, цмок → цмок-а-ць, чх → чх-а-ць (23) // рус. ик → ик-а-ть, фу → фу-ка-ть, хи-хи → хихика-ть, хны → хны-ка-ть, чих → чих-а-ть, чмок → чмок-а-ть (21);

д) дзеясловы, якія абазначаюць незразумелыя гукавыя вяржэнні чалавека (часта з экспрэсіўным адценнем): бел. бэ → бэ-ка-ць, дзяў → дзяў-ка-ць, мур → мурлык-а-ць (7) // рус. кря → кря-ка-ть, мэ → мэ-ка-ть, мур → мурлык-а-ть (9).

Як можна бачыць з прыведзенага матэрыялу, сярод семантычных падтыпаў СТ імітацыйных дзеясловаў з суфіксам –а- (-ка-) у беларускай мове найбольш прадуктыўныя і шматлікія дзеясловы, якія перадаюць гукі чалавека (асабліва групы г і б), дзеясловы, што перадаюць гукі нежывой прыроды, разнастайных прадметаў і рэчаў (асабліва групы а і б). У рускай мове самымі пашыранымі з’яўляюцца дзеясловы, якія перадаюць гукі чалавека (пераважна група б).

Звяртае ўвагу той факт, што імітацыйныя дзеясловы, галоўным чынам тыя, што абазначаюць гукі жывых істот, могуць утвараць у супастаўляльных мовах сінанімічныя рады, якія ўключаюць дзве і больш лексем. Напрыклад:

бэкаць, мэкаць // бякаць, мекать – дзеясловы, якія перадаюць гукі авечак;

мяўкаць, муркаць, мурлыкаць // мяукаць, мурлыкаць – дзеясловы, якія перадаюць гукі катоў;

гагаць, гагакаць // гакать, гагакать, гогокать – дзеясловы, якія перадаюць гукі гусей;

гаўкаць, дзяўкаць, цяўкаць // гавкать, тьякать – дзеясловы, якія перадаюць гукі сабак.

Суфіксальны морф -ка- ўжываецца пасля галосных: бел. гагакаць (разм.), дзекаць, окаць, тпрукаць (разм.), чуфыкаць (спец.), хіхікаць // рус. гагакать, дзекать, окать, тпрукать, чуфыкать, хихикать, а таксама пасля зычных х, ў, м, н', р, й, л, н, ф, ж, с' у беларускай мове: бабахкаць (разм.), гаўкаць, зумкаць (разм.), цінькаць (разм.), муркаць (разм.), войкаць (разм.), булькаць, дзынкаць (разм.), чуфкаць (разм.), божкаць (разм.), коськаць (разм.), н', й, л, р, в, с – у рускай: дзинькать (разг.), ойкать (разг.) булькать, каркать, тьякать, уськать (разг.). Як можна бачыць з прыведзенага матэрыялу, у беларускай мове значна больш зычных, якія могуць спалучацца з морфам -ка-. Суфіксальны морф -а- адзначаецца пасля некаторых зычных гукаў: у беларускай мове пасля зычных г, к, х, п, ц: гагаць, цікаць, вухаць, шлёпаць, бацаць (разм.), а ў рускай – пасля к, х, п, ц: тикать, ухать (разг.), шлёпать, бацать (разг.).

У параўнанні з рускай мовай, дзе матывавальныя асновы на зычны х узаемадзейнічаюць толькі з морфам -а-, у беларускай мове яны могуць спалучацца з абодвума морфамі. Параўн., напр.: ахась – ахась і ахкаць, бабахась – бабахась і бабахкаць, охась – вохась і вохкаць, ухась – вухась і вухкаць і іншыя. Заўважым, што ў беларускай мове дублетныя формы з морфамі -а- і -ка- вельмі пашыраныя.

Лексічны склад СТ імітацыйных дзеясловаў у абедзвюх мовах галоўным чынам супадае. Толькі некаторыя дэрываты з суфіксам -а- (-ка-) не маюць адпаведных дзеясловаў у іншай мове: ім звычайна адпавядаюць невытворныя дзеясловы. Напрыклад, бомкаць – звенеть, зумкаць – зудеть, кігікаць – кричать, кугаць – плакать, кричать; агукать – гукаць, баюкаць – люляць і нек інш. Шэраг імітацыйных дзеясловаў у беларускай і рускай мовах маюць адрозненне ў стылістычнай афарбоўцы, напрыклад: гагакаць (разм.) – гагакать (праст.), гаўкаць (нейтр.) – гавкать (праст.), тпрукаць (разм.) – тпрукать (праст.) і інш.

Такім чынам, імітацыйныя дзеясловы з суфіксам -а- (-ка-) у беларускай і рускай мовах складаюць жывы і прадуктыўны словаўтваральны тып, сфера функцыянавання якога абмежавана ў асноўным размоўным стылем мовы. Даны СТ характарызуецца значным падабенствам у супастаўляемых мовах, што тлумачыцца іх генетычнай блізкасцю. Разам з тым у кожнай з гэтых моў маецца шэраг спецыфічных рыс, якія выяўляюцца ў адрозненнях прадуктыўнасці

асобных семантычных падтыпаў, асаблівасцях спалучальнасці матывавальных асноў з суфіксальнымі морфамі, частковым несупадзенні лексічнага складу СТ і нек. інш.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; рэдкал.: М.В. Бірыла, П.П. Шуба. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – 1985. – 431 с.
2. Волохина Г.А. Русские глагольные приставки: семантическое устройство, системные отношения / Г.А. Волохина, З.Д. Попова. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1993. – 196 с.

Асабіна С. В. (Гродна)

ФАРМАЛЬНЫЯ ВАРЫЯНТЫ ФРАЗЕЛАГІЗМАЎ У ТВОРАХ МІХАСЯ ЛЫНЬКОВА

У навуковай літаратуры адзначаецца, што каля 31 % фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы ахоплены з’явай варыянтнасці [9]. Прычынай узнікнення варыянтаў з’яўляецца «супярэчнасць паміж формай і зместам фразеалагізма. Ідэальна фразеалагічнае значэнне, адпрацаванае і замацаванае моўнай традыцыяй, павінна адзначна перадавацца формай, але такая суадноснасць (ці адпаведнасць) пастаянна парушаецца. Справа ў тым, што значэнне фразеалагізма мае тэндэнцыю набываць розныя формы выражэння і наадварот: адна і тая ж фразеалагічная форма імкнецца абслугоўваць розныя моўныя функцыі» [1, с. 168].

Звычайна вылучаюць 8 тыпаў фразеалагічнай варыянтнасці: лексічны, фанетычны, акцэнтны, акцэнтна-фанетычны, словаўтваральны, марфалагічны, канструкцыйна-колькасны, камбінаваны [9]. Гэтыя тыпы варыянтаў вызначаюць на аснове таго, што змяняецца ў фразеалагізме: кампанент ці яго фармальны бок.

У фармальных фразеалагічных варыянтах змяненні адбываюцца толькі ў межах аднаго кампанента і закранаюць адзін яго бок (акцэнтны, фанетычны, словаўтваральны, марфалагічны). Такія варыянты «не з’яўляюцца ні паказчыкамі тых ці іншых граматычных катэгорый у фразеалагізме, ні формамі выражэння адносін і сувязей фразеалагізма са словамі ў маўленні. Замена аднаго фармальнага варыянта кампанента другім не змяняе катэгарыяльнай характарыстыкі фразеалагізма» [7, с. 69].

У творах М. Лынькова сустракаем усе вядомыя тыпы фразеалагічнай варыянтнасці, акрамя акцэнтнай. Налічваецца больш за 1000 фразеалагізмаў, здольных вар’іравацца. Такое шырокае карыстанне

варыянтнасцю абумоўлена жаданнем пісьменніка разнастаіць маўленне ці пазбегнуць таўталогіі.

Фанетычныя варыянты адрозніваюцца адным гукам ці некалькімі: раз-пораз – раз-поразу [6, т. 1, с. 315]; не маргнуўшы вокам – не міргнуўшы вокам (2 ужыванні); у футарале – у футляры [6, т. 7, с. 369]; ва фронт – ва фрунт (2 ужыванні). У некаторых фразеалагізмах назіраецца чаргаванне галоснага з нулём гука: кроў льецца – кроў ліецца [6, т. 7, с. 386]. У фразеалагічнай адзінцы не сходзіць з вуснаў – не сыходзіць з вуснаў [6, т. 4, с. 237] варыянты адрозніваюцца наяўнасцю гука [ы] у прыстаўцы.

У асноўным пісьменнік ужывае як фразеалагізм у сваёй звычайнай форме, так і яго фанетычны варыянт. Так, нароўні з фразеалагізмам вось-вось выкарыстоўваюцца і два яго агульнаўжывальныя варыянты во-во (3 ужыванні), вот-вот (7 ужыванняў).

Варта адзначыць, што нароўні з агульнамоўнымі, агульнаўжывальнымі варыянтамі, зафіксаванымі ў «Слоўніку фразеалагізмаў» [2], у творах пісьменніка сустракаем аўтарскія варыянты. Сярод іх – патэнцыяльныя фразеалагічныя варыянты вот <яно> што! [6, т. 3, с. 321]; вот яшчэ! [6, т. 4, с. 239] і пад. (у «Слоўніку фразеалагізмаў» – вось (вунь) <яно> што! вось яшчэ!).

Вядома, што наяўнасць гука [ф] паказвае на іншамоўнае паходжанне слова. У жывой народнай мове гэты гук часта замяняецца гукамі [к],[п],[т], спалучэннем гукаў [хв]. У М. Лынькова таксама сустракаем падобную замену гука [ф]. Так, фразеалагізм паказаць пачым фунт ліха (каму) мае фанетычную разнавіднасць паказаць пачым хунт ліха (каму) [6, т. 4, с. 108].

Часта назіраецца фанетычная варыянтнасць гукаў [і]-[й]: толькі і бачыў – толькі й бачыў (2 ужыванні); ну і ну – ну й ну [6, т. 3, с. 555] і інш. Падобныя гукавыя варыянты, якія ўжываюцца як у мове персанажаў, так і ў аўтарскай, надаюць мове твораў пісьменніка своеасаблівы размоўны каларыт.

Агульнаўжывальную акцэнтна-фанетычную варыянтнасць назіраем у 4 фразеалагізмах: доўгі язык – даўгі язык [6, т. 2, с. 9]; пайсці ўгору – пайсці ўгару [6, т. 2, с. 74]; як укопаны – як укапаны [6, т. 5, с. 563]; у цяні – у ценю [6, т. 5, с. 198]. Такія варыянты адрозніваюцца гукам і месцам націску, тут «двакі націск вядзе і да фанетычных змяненняў (а таксама арфаграфічных), у выніку чаго ўзнікаюць варыянты, якія можна назваць акцэнтна-фанетычнымі» [3, с. 180].

Сярод акцэнтна-фанетычных варыянтаў ёсць патэнцыяльныя варыянты, не адлюстраваныя ў фразеалагічных даведніках. Так, ужытыя выразы хапацца за галаву; не ідзе (не ішло) у галаву (каму); сесці на

галаву (каму); не лезе ў галаву (каму) і інш. маюць адпаведныя разнавіднасці хапацца за голаў (3 ужыванні); не ідзе (не ішло) у голаў (каму) (2 ужыванні); сесці на голаў (каму) [6, т. 3, с. 544]; не лезе ў голаў (каму) [6, т. 3, с. 384]. Як адзначаецца ў навуковай літаратуры, «слова галава, знаходзячыся і не ў складзе фразеалагізма, у шмат якіх беларускіх гаворках мае рухомы націск; у вінавальным склоне адзіночнага ліку ён пераходзіць з канчатка на аснову, у сувязі з чым апошні ненаціскны гук адпадае» [4, с. 15]. Праілюструем гэта наступным прыкладам: «І Напрэй сядзеў у хаце, ды за думкамі тымі не ішла і работа ў голаў» [6, т. 3, с. 436].

Марфалагічныя варыянты адрозніваюцца граматычнай формай кампанентаў. У творах М. Лынькова такія разнавіднасці ў асноўным назіраюцца ў кампанентах-назоўніках і адрозніваюцца формамі ліку і склону.

Вар'іраванне назоўнікавага кампанента можа быць звязана з заменай ліку: множнага – адзіночным (у 11 фразеалагізмах): дацца ў знакі – дацца ў знак (3 ужыванні), не на жарты – не на жарт (5 ужыванняў); адзіночнага – множным (у 14 фразеалагізмах): вярэдзіць рану – вярэдзіць раны (3 ужыванні), закон не пісаны – законы не пісаны (3 ужыванні).

У многіх фразеалагізмах вар'іруюцца саматычныя кампаненты, якія генетычна абазначаюць парныя сіметрычныя часткі цела (рукі, ногі, вушы, вочы, плечы) або неадзінкавыя (зубы, пальцы), і ім уласціва варыянтнасць лікавых формаў. Напрыклад, не спускаць вока (10 ужыванняў).

Нароўні з агульнаўжывальнымі марфалагічнымі варыянтамі, што вар'іруюцца ў формах ліку, пісьменнік ужывае выразы, якія могуць лічыцца патэнцыяльнымі разнавіднасцямі фразеалагізмаў, не зафіксаванымі у «Слоўніку фразеалагізмаў». У большасці выпадкаў гэта саматычныя кампаненты: калоць вочы (каму) – калоць вока (каму) [6, т. 3, с. 579]; мазоліць вочы (каму) – мазоліць вока (каму) [6, т. 5, с. 403]; сваімі рукамі – сваёй рукой (2 ужыванні); да касцей – да касці (3 ужыванні). У некаторых выпадках маюць формы ліку і несаматызмы: знайшоў дурня – знайшоў дурных [6, т. 4, с. 358]; з глыбіні душы – з глыбінь душы [6, т. 6, с. 586]; па сіле (каму) – па сілах (каму) (2 ужыванні); на ўвесь голас – на ўсе галасы (5 ужыванняў).

Звернемся зараз да вар'іравання склонавых канчаткаў. У 114 выпадках узаемазамяняюцца формы назоўнага і старажытнага клічнага склону: дай бог (5 ужыванняў) – дай божа (22 ужыванні); не дай бог (6 ужыванняў) – не дай божа (18 ужыванняў); дай бог кожнаму – дай божа кожнаму (5 ужыванняў); крый бог – крый божа (49 ужыванняў). Як

відаць з падлікаў, М. Лынькоў аддае перавагу варыянтнай форме божа, а ў некаторых фразеалагізмах (крый бог, дай бог кожнаму) зусім не ўжывае назоўнікавы кампанент бог. З'яўляючыся сродкам выражэння суб'ектыўнай мадальнасці, выклічнікавыя фразеалагізмы ўводзяцца і ў аўтарскую мову, што сведчыць пра натуру самога пісьменніка – «чалавека знешне стрыманага і ўраўнаважанага, але душэўна эмацыянальнага» [5, с. 279–298].

У 10 фразеалагізмах вар'іруюцца канчаткі кампанентаў-назоўнікаў у творным склоне множнага ліку: стрыгчы вачамі – стрыгчы вачыма [6, т. 4, с. 416]; лыпаць вачамі – лыпаць вачыма (5 ужыванняў); аблівацца слязамі – аблівацца слязьмі (2 ужыванні), перад вачамі – перад вачыма (5 ужыванняў) і інш. Падобная ўзаемазамена адбываецца па той прычыне, што ў творным склоне множнага ліку словы свабоднага ўжывання таксама могуць мець варыянтныя канчаткі -амі, -ыма, -мі. Сустрэкаецца варыянтнасць у родным склоне множнага ліку: з п'яных вачэй – з п'яных воч (9 ужыванняў); зваліцца з плячэй – зваліцца з плеч [6, т. 5, с. 419]; у творным склоне адзіночнага ліку: змяшаць з гразю – змяшаць з гразёй [6, т. 3, с. 468]; заліць крывёю – заліць крывёй [6, т. 6, с. 598]; потам і кроўю – потам і крывёю [6, т. 3, с. 212] і інш. Зрэдку бачым замену вінавальнага склону родным: кішкі марш іграюць – кішкі марша іграюць [6, т. 1, с. 235].

Як у формах ліку, так і ў формах склону знаходзім патэнцыяльныя варыянты, не адлюстраваныя ў «Слоўніку фразеалагізмаў», якія ўзнікаюць па аналогіі з ужо існуючымі ў агульнанароднай мове марфалагічнымі разнавіднасцямі: не зводзіць вачэй (з каго) – не зводзіць воч (з каго) [6, т. 4, с. 356]; стаяць перад вачамі (у каго) – стаяць перад вачмі (у каго) [6, т. 5, с. 271]; уласнай персонай – уласнаю персонай [6, т. 1, с. 82].

Ёсць адзінкавыя выпадкі аўтарскай замены склонава-прыназоўнікавых формаў фразеалагічных кампанентаў. Так, сустракаем марфалагічны варыянт фразеалагізма як па заказе [6, т. 5, с. 540] (у «Слоўніку фразеалагізмаў» – як на заказ), які можа ўключацца ў фразеалагічныя слоўнікі. Дарэчы, у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы», падаюцца два выразы – як на заказ, як па заказе – і прыводзяцца прыклады, якія ілюструюць ужыванне абодвух разнавіднасцей гэтага выразу: «Дні пагодныя, як на заказ» (Мележ); «Надвор'е, як па заказе, – сустрэў Марыну Леванюк» (Стаховіч) [8, т. 2, с. 319].

Словаўтваральныя варыянты адрозніваюцца словаўтваральнай структурай аднаго з кампанентаў.

У 66 випадках вар'іруюцца кампаненты, якія маюць розныя прэфіксы: адкрыць сваю душу – раскрыць сваю душу [6, т. 5, с. 549]; саступаць месца – уступаць месца (2 ужыванні); нічога не зробіш – нічога не паробіш (6 ужыванняў); між іншым – паміж іншым (2 ужыванні). Нароўні з фразеалагізмам як вокам кінуць М. Лынькоў выкарыстоўвае два яго словаўтваральныя варыянты як вокам акінуць [6, т. 4, с. 397]; як вокам скінуць (4 ужыванні). У фразеалагічнай адзінцы ану яго к ліху [6, т. 1, с. 389] замяняецца выклічнікавы кампанент (ану – ну). Назіраецца ўзаемазамена кампанентаў, суадносных з часціцай (ні – ані), якія могуць лічыцца патэнцыяльнымі варыянтамі (ні душы – ані душы [6, т. 3, с. 126]; ні слова – ані слова (5 ужыванняў), ні кроку – ані кроку [6, т. 5, с. 463]; ні гуку – ані гуку [6, т. 2, с. 286]), бо ў агульнанароднай мове існуюць фразеалагізмы з заменай названай часціцы ні – ані: ні божа мой – ані божа мой, ні на макава зерне – ані на макава зерне, ні мур-мур – ані мур-мур.

На прыкладзе ўжывання пэўных фразеалагізмаў і іх варыянтаў можна прасачыць, як пісьменнік шукаў патрэбны выраз. Так, фразеалагізм утапіць у крыві (што) зусім не ўжываецца ў сваёй традыцыйнай форме, 5 разоў – у агульнанароднай варыянтнай – патапіць у крыві (што), а таксама мае аўтарскі словаўтваральны варыянт затапіць у крыві (што) [6, т. 4, с. 431].

Сярод кампанентаў, якія адрозніваюцца наяўнасцю ці адсутнасцю суфікса, пераважаюць назоўнікавыя: набіць аскаму – набіць аскаміну [6, т. 2, с. 593]; мядзведжы куток – мядзведжы кут [6, т. 7, с. 378]; у цяні – у цяньку [6, т. 5, с. 594]. Некаторыя фразеалагізмы, акрамя агульнаўжывальных словаўтваральных варыянтаў, маюць і аўтарскія разнавіднасці: не жарты – не жартачкі (5 ужыванняў) – не жарцікі [6, т. 2, с. 136]; тым больш – тым болей [6, т. 4, с. 227] і інш.

Словаўтваральныя варыянты могуць адрознівацца прыстаўкай і суфіксам: не казаць носа – не паказваць носа (2 ужыванні); ліць пот – праліваць пот (2 ужыванні); постфіксам: пападаць на вочы – пападацца на вочы [6, т. 3, с. 25]; пападаць у лапы – пападацца ў лапы (2 ужыванні).

Сярод словаўтваральных таксама знаходзім аўтарскія разнавіднасці: ні днём ні ноччу – ні днём ні ўночы (3 ужыванні) – ні днём ні ўначы (2 ужыванні); упасці духам – апасці духам (2 ужыванні); з кута ў кут – з кута ў куток (10 ужыванняў). Выкарыстоўваюцца таксама фразеалагізмы, назоўнікавыя кампаненты якіх адрозніваюцца наяўнасцю ці адсутнасцю памяншальна-ласкальнага суфікса: у <белы> свет як у капейку – у <белы> свет як у капеечку (2 ужыванні); ні на волас – ні на валасіначку [6, т. 3, с. 358]; на здароўе – на здаровейка (4 ужыванні); выцягнуцца ў струнку – выцягнуцца ў струну [6, т. 6, с. 205].

Як бачым, Міхась Лынькоў шырока карыстаўся не толькі агульнамоўнымі фразеалагічнымі варыянтамі, але і выкарыстоўваў новыя, патэнцыяльныя варыянты. Гэтыя варыянты створаныя пісьменнікам па аналогіі з выразамі, здольнымі вар’іравацца і ўжытыя для таго, каб разнастаіць мову сваіх твораў, а ў некаторых выпадках з мэтай пазбегнуць таўталогіі.

Літаратура

1. Жуков, В.П. Русская фразеология: учеб. пособие / В.П. Жуков. – М.: Высш. шк., 1986. – 310 с.
2. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2008. – 2 т.
3. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай мовы: вуч. дапам. для філал. фак. ВНУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Выш. шк., 1998. – 271 с.
4. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія ў творах К. Крапівы: стылістычнае выкарыстанне фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 152 с.
5. Лынькова-Куспіц, С. Трыццаць гадоў поплич / С. Лынькова-Куспіц // Святло яго душы: Успаміны пра Міхася Лынькова: зб. арт. / Склад.: С. Лынькова-Куспіц, Ю. Пшыркоў. – Мінск: Маст. літ., 1979. – С. 279–298.
6. Лынькоў, М. Поўн. зб. тв.: у 8 т. / М. Лынькоў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981–1985. – 8 т.
7. Молотков, А.И. Варианты компонентов фразеологизма / А.И. Молотков // Основы фразеологии русского языка / А.И. Молотков; отв. ред.: Ф.П. Филин. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1977. – С. 69–86.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Каля 100 000 слоў / АН БССР, Ін-т мовазнаўства; пад аг. рэд. акад. К.К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск: БелСЭ, 1977–1983. – 5 т.
9. Хлусевіч, І.М. Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове / І.М. Хлусевіч; пад рэд. праф. І.Я. Лепешава. – Гродна: Гродз. дзярж. ун-т, 2002. – 100 с.

Астапкіна К. С. (Мінск)

УЗАЕМАДЗЕЯННЕ ТАКТЫЛЬНЫХ ПРЫКМЕТ У СЕМАНТЫЦЫ ПРЫМЕТНІКАЎ ТАКТЫЛЬНАГА ЎСПРЫМАННЯ (на матэрыяле рускай і беларускай моў)

Усе словы любой мовы могуць быць класіфікаваны на семантычнай аснове, г. зн. на аснове падабенства іх значэнняў. Аб’яднанне моўных адзінак у лексіка-семантычныя групы (ЛСГ) адбываецца на аснове інварыянтнага значэння, агульнай функцыі, або на аснове камбінацыі гэтых крытэрыяў.

Семантычнае поле «ўспрымання» мае выразную структуру, якая адлюстроўвае сам працэс фізічнага ўспрымання і складаецца з пяці

мікрапалёў: прыкметы, якія ўспрымаюцца зрокам, на слых, на густ, нюхам і датыкальна. У сваю чаргу ў склад кожнага мікраполя ўваходзіць некалькі тэматычных падгруп, якія маюць розны аб'ём і розную структуру [1, с.30].

Аднак па сваёй семантыцы тактыльныя прыметнікі адрозніваюцца шляхамі фармавання значэнняў, г.зн. спосабамі, якімі вылучаецца і ўсведамляецца тая ці іншая прымета прадмета.

Сярод значэнняў, пароджаных пачуццёвым успрыманням свету, найбольш развіты і тонка дыферэнцыяваны паняццёвыя эквіваленты зрокавых уражанняў. Наадварот, значэнні, якія адносяцца да слыхавога, і асабліва смакавага, нюхальнага, датыкальнага ўспрымання матэрыі, у большай ступені дыфузныя, унутрана недыскретныя. Нывызначаны і дыфузны характар датыкальнай перцэпцыі тлумачыць значна меншую ступень яе даследаванасці ў параўнанні, напрыклад, са зрокавым і слыхавым модусамі, а таксама выяўляецца ў адноснай складанасці класіфікацыі тактыльных адчуванняў, а адпаведна і лексем, якія апісваюць прыкметы, што ўспрымаюцца тактыльна.

Аб'ектам дадзенага даследавання з'яўляюцца прыметнікі тактыльнага ўспрымання рускай і беларускай моў, адабраныя шляхам суцэльнай выбаркі з тлумачальных слоўнікаў (Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, Большой толковый словарь русского языка). Прадмет даследавання – унутрымадальныя сувязі прыметнікаў, якія належаць да розных тэматычных падгруп ЛСГ прыметнікаў тактыльнага ўспрымання. Дадзеная ЛСГ у абедзвюх мовах прадстаўлена наступнымі падгрупамі: прыметнікі, якія апісваюць прыкметы вонкавай будовы прадмета (якасць паверхні, прымета 'вільготнасць / сухасць', форма прадмета) і ўнутранай будовы прадмета (прыкметы 'цвёрдасць / мяккасць', 'гнутоксць / нягнутоксць', 'гушчыня / вадкасць'), тэмпературныя прыметнікі. Пры дакрананні мы распознаём вонкавыя ўласцівасці прадмета, а ціск дае нам уяўленне пра ўнутраную будову прадмета.

Выбар ЛСГ прыметнікаў тактыльнага ўспрымання, як аб'екта даследавання вызначаецца тым, што дотык з'яўляецца адным з найбольш старажытных класаў адчуванняў, з якога пасля развіліся ўсе органы пачуццяў. Па важнасці інфармацыі гэты від успрымання знаходзіцца на другім месцы пасля зроку і слыху [2, с. 54, 55].

Датыкальныя адчуванні (дакрананне, ціск) узаемадзейнічаюць з мускульна-сустаўнымі адчуваннямі і адлюстроўваюць мноства іншых уласцівасцей, пры дапамозе якіх мы распознаём прадметы навакольнай рэчаіснасці. Узаемадзеянне адчуванняў ціску і тэмпературы дае нам адчуванне вільготнасці, а спалучэнне вільготнасці з мяккасцю дазваляе

нам распазнаваць вадкія рэчывы ў адрозненне ад цвёрдых. Узаемадзеянне розных відаў скурнай адчувальнасці адлюстроўвае і шэраг іншых уласцівасцей матэрыяльных прадметаў, такіх як *глейкасць, алеістасць, гладкасць, шурпатасць* і г.д. [3, с. 198]

Узаемадзеянне датыкальных прыкмет выяўляецца і ў семантыцы адпаведных прыметнікаў. Тэматычныя падгрупы ЛСГ тактыльных прыметнікаў не ізаляваныя адна ад адной – яны ўзаемадзеінічаюць і ўзаемапранікаюць адна ў адну, утвараючы кантынуум. Так, адна і тая ж лексема можа належаць да розных тэматычных падгруп ЛСГ тактыльнага ўспрымання, што праяўляецца ў дыфузнасці асноўных значэнняў шматзначнага слова і тым самым аказвае пэўны ўплыў на мадэлі семантычнай дэрывацыі прыметнікаў.

Тактыльныя прыкметы, якія спалучаюцца ў першым значэнні прыметніка, могуць знаходзіцца як у раўнапраўным становішчы, так і ва ўзаемазалежным, г. зн. наяўнасць адной прыкметы выклікае з'яўленне іншай (напрыклад, нізкая тэмпература спрыяе ўзнікненню цвёрдасці, гушчыні).

Найбольш актыўна ў абедзвюх мовах ва ўзаемадзеянне ўступае прыкмета 'цвёрды', таму што 'цвёрдасць' можа характарызаваць асаблівасці як унутранай, так і вонкавай будовы прадмета (якасць паверхні), а таксама можа быць "каузіравана" іншымі тактыльнымі прыкметамі.

Так, ў рускай і ў беларускай мовах прыкмета 'цвёрды', маючы значэнне 'які характарызуецца стабільнасцю формы пры нармальным умовах, у адрозненне ад вадкага і газападобнага', спалучаецца з наступнымі прыкметамі ў "каузальных" значэннях: а) 'халодны' ('цвёрды, зацвярдзелы ад холаду'): рус. *замерзлый, мёрзлый, перемерзлый, перемерзший*; бел. *замерзлы, замёрзлы, мёрзлы, мерзлы, закарчанелы, скарчанелы, укарчанелы, закалелы, зяблы*; б) 'густы', 'халодны' ('які стаў густым, цвёрдым пры ахалоджванні'): рус. *закоченелый*; бел. *застыглы, застылы, ззяблы, ашклелы, ашклянелы, апруцянелы, спруцянелы, асклелы*. Пры раўнапраўным становішчы прыкмета 'цвёрдасць' ў абедзвюх мовах узаемадзеінічае з такімі прыкметамі як: а) 'густы' ('які стаў густым, цвёрдым'): рус. *застывший, застылый*, бел. *тупкі*; б) 'сухі' ('які стаў цвёрдым, сухім'): рус. *ссохшийся*, бел. *чорствы, чэрствы, зачарсцвелы, пачарсцвелы, перачарсцвелы, счарсцвелы, учарсцвелы, усохлы, шэрхлы, ачарсцвелы*; в) з прыкметай, якая апісвае якасць паверхні ('які стаў шорсткім, цвёрдым, шурпатым'): рус. *загрубелый, задубелый, заскорузлый, погрубелый, огрубелый*, бел. *закарузлы, заскарузлы, карузлы, агрубелы, пагрубелы, закарэлы, каравы, скарэлы, шэрхлы, ашэрхлы, прышэрхлы, зашэрхлы*.

Дадзеныя спалучэнні прыкметы 'цвёрды' з іншымі тактыльнымі прыкметамі характэрны для абедзвюх моў, аднак у беларускай мове спалучальнасная магчымасць "цвёрдасці" значна шырэй, што выяўляецца ў магчымасці спалучэння 'цвёрдасці' з прыкметамі: а) 'ня/гібкі' ('цвёрды, але гнуткі'; 'які стаў цвёрдым, нягнуткім'): бел. *крамяны, пруткі; задубелы, задубяnelы, залубяnelы, злубяnelы, дубяны, каляны, здранцвелы*; б) 'нягібкі' сумесна з прыкметай, якая апісвае якасць паверхні ('які загрубеў, стаў цвёрдым, шурпатым, каляным'): бел. *загрубелы, згрубелы, пагрубелы, цупкі*; в) прыкмета, якая апісвае якасць паверхні ('які стаў цвёрдым, шурпатым'): бел. *закарузлы, заскарузлы, карузлы, агрубелы, пагрубелы*.

Так, зыходзячы з магчымасцей узаемадзеяння з іншымі прыкметамі, не менш актыўнымі у беларускай мове, але ж не такімі прадуктыўнымі ў рускай мове, з'яўляюцца прыкметы, якія апісваюць якасць паверхні прадмета. З розных уласцівасцей паверхні (напрыклад, 'гладкі', 'шурпаты', 'пакрыты ...' і інш.) прыкмета 'шурпаты' актыўна спалучаецца з прыкметамі 'цвёрды', 'гібкі', а прыкмета 'пакрыты' вільгаццю або іншай вадкасцю' знаходзіцца ў цеснай узаемасувязі з прыкметай 'мокры'.

Іншыя тактыльныя прыкметы, якія ўспрымаюцца навоабмац (акрамя цвёрдасці і якасці паверхні), не так "адкрыты" для ўнутрымадальнага ўзаемадзеяння.

Калі ж разглядаць менавіта колькасць лексем, у значэннях якіх знаходзяць адлюстраванне дзве і больш прыкметы, то найбольш прадуктыўным будзе спалучэнне прыкметы, якая апісвае якасць паверхні, з прыкметай 'вільготны' ('вільготны, пакрыты потым, расой, пенай'): гэта значэнне маюць 10 лексем у рускай мове, напрыклад, *взмьленный, вспененный, пропотевший, уютелый, росистый*, і 16 лексем у беларускай мове, напрыклад, *запацелы, спацелы, умакрэлы, узмылены, замылены, расісты, абраселы*.

Прыкметы 'мокры' і 'сухі' з'яўляюцца быццам пераходнымі паміж групамі прыметнікаў, якія апісваюць асаблівасці ўнутранай і вонкавай будовы прадмета, г.зн. паміж прыкметамі, якія пазнаюцца пры дакрананні і ціску. Так, прыкмета 'мокры' характарызуе паверхню чаго-небудзь, якая пакрыта вільгаццю або іншай вадкасцю, і звязвае ў лексемах значэнні вільготнасці і якасці паверхні. Прыкмета 'сухі' спалучаецца з тактыльнымі прыкметамі 'цвёрды', 'гібкі' і апісвае ўнутраную будову прадмета.

"Закрытымі" для ўзаемадзеяння ў абедзвюх мовах з'яўляюцца прыкметы 'гарачы' і 'вадкі'. Варта адзначыць таксама і шырэйшыя спалучальнасныя магчымасці тактыльных прыкмет, а таксама большую

колькасць прыметнікаў са "змешанай" тактыльнай семантыкай у беларускай мове.

У табліцы 1 адлюстравана агульная колькасць лексем, у значэнні якіх прысутнічае вызначаная тактыльная прыкмета, а таксама колькасць лексем, у значэнні якіх дадзеная тактыльная прыкмета ўзаемадзейнічае з іншымі прыкметамі, якія ўспрымаюцца датыкальна. Напрыклад, прыкмета 'халодны' прысутнічае ў значэннях 25 лексем, аднак толькі ў 16 з іх яна не ўзаемадзейнічае з іншымі тактыльнымі прыкметамі.

Табліца 1.
Колькасныя паказчыкі лексем з "чыстай" і "змешанай" тактыльнай семантыкай.

Прыкмета	'халодны'	'гібкі'	'нягібкі'	'густы'	'мокры'	'сухі'	'цвёрды'	'мяккі'	якасць паверхні	форма прадмета
Мова										
Руская мова	19/7	8/1	3/0	6/2	19/10	8/1	23/12	18/7	153/17	74/8
Беларуская мова	35/16	10/5	14/11	25/17	54/25	48/25	73/54	21/11	181/45	67/9

У табліцы 2 прыведзены пэўныя значэнні, якія ўяўляюць магчымыя камбінацыі прыкмет, што ўспрымаюцца навобмацак (дзве і болей), і прыклады лексем рускай і беларускай моў, якія валодаюць такім "змешаным" значэннем.

Табліца 2.
Узаемадзеянне тактыльных прыкмет у зыходнай семантыцы тактыльных прыметнікаў.

Значэнне	Лексемы, якія валодаюць дадзеным значэннем	
	Руская мова	Беларуская мова
'цвёрды, зацвярдзелы ад холаду'	<i>замерзлый, мёрзлый, перемерзлый, перемерзший</i>	<i>замерзлы, замёрзлы, мёрзлы, мерзлы, скарчанелы, укарчанелы, закалелы, зяблы</i>
'які стаў густым, уврдым пры ахалоджванні'	<i>закоченелый</i>	<i>застыглы, застылы, ззяблы, ашклелы, ашклянелы, апруцянелы, спруцянелы, асклелы</i>
'цвёрды, але гнуткі'	-	<i>крамяны, пругкі</i>
'клейкі, ліпкі, цягучы'	<i>вязкий</i>	<i>вязкі, глейкі, глёўкі</i>

‘які стаў цврдым, нягнуткім’	-	задубелы, эадубянелы, залубянелы, злубянелы, дубяны, каляны, здранцвелы
‘які стаў цврдым, шурпатым, каляным’	-	загрубелы, згрубелы, пагрубелы, цупкі
‘цвёрды, густы’	застывішы, застылы	тупкі
‘засохлы, загусцелы’	-	запечаны
‘цвёрды, але гнуткі’	-	крамяны, пруткі
‘які зрабіўся мяккім ад вільгаці’	-	адмоклы, размоклы, намяклы
‘вільготны ад асеўшай пары; мокры ад поту, пакрыты расою; пакрыты пенай’	взмьленны, вспененны, пропотившы, употелы, потны, запотевшы, запотелы, слюнявы, слякотны, росисты	запацелы, спацелы, спатнелы, распацелы, потны, умакрэлы, напацелы, адпацелы, белапенны, узмылены, замылены, расісты, абраселы, абмусолены, слімакаваты, заслінены
‘які павялічыўся ў аб’ёме, набраўшыся вільгаці, разбраклы’	-	разбухлы, разбраклы, набраклы, набрынялы
‘які засох, зацвярдзеў’	ссохшыся	чорствы, чэрствы, зачарсцвелы, пачарсцвелы, перачарсцвелы, счарсцвелы, учарсцвелы, усохлы, шэрхлы, ацэрхлы, прышэрхлы, зашэрхлы
‘які пакрыўся брудам, засохлай гразю’		карэлы, абкарэлы, прыкарэлы, накарэлы, прымёрзлы
‘які стаў шорткім, цвёрдым, шурпатым’	загрубелы, задубелы, заскорузлы, погрубелы, огрубелы	закарузлы, заскарузлы, карузлы, агрубелы, пагрубелы
‘мяккі, лёгкі, пушысты’	-	пышыны, пухкі, пухнаты, пушысты
‘поўны, круглявы, мяккі’	пышны, пухлы, пухленькі, пухловаты, припухлы, припухшы, распухшы	пульхны, пухлаваты, пухлы, пухлявы
‘няроўны, скрыўлены, пагнуты’	покоробленны	карабаты

Лексіка-семантычная група прыметнікаў, якія абслугоўваюць сферу тактыльнага ўспрымання ў рускай і беларускай мовах, мае выразную структуру. Аднак значная колькасць лексем у сілу сваёй семантыкі належыць адначасова некалькім падсістэмам. Так, аналіз слоўнікавых дэфініцый дазваляе вылучыць акрамя асноўных прыкмет скурна-датыкальных адчуванняў, вызначаных у псіхалагічнай літаратуры, таксама і спалучэнне прыкмет, што адлюстроўваецца ў наяўнасці "пераходных" падсістэм, уяўляючы тым самым ЛСГ прыметнікаў тактыльнага ўспрымання як кантынуум і падкрэсліваючы дыфузнасць лексічнага значэння – размытасць межаў, якія дзеляць семантычную прастору мовы.

Акрамя таго, прыметнікі тактыльнага ўспрымання здольныя да рэгулярнага фарміравання пераносных значэнняў, гэта значыць лексемы, якія належаць да вызначанай тэматычнай групы, развіваюць аднатыпныя другасныя значэнні. Рэгулярная мнагазначнасць прыметнікаў звязана з іх семантычнай блізкасцю, бо менавіта аднатыпныя кампаненты семантыкі з'яўляюцца асновай для ўзнікнення падобных вытворных значэнняў, аднак характар блізкасці можа быць розным. Можна выказаць здагадку, што спалучэнне ў семантыцы прыметніка тактыльных прыкмет будзе аказваць пэўны ўплыў на мадэлі семантычнай дэрывацыі прыметнікаў у залежнасці ад таго, якая з прыкмет будзе абрана за аснову пераноса.

Літаратура

1. Мерзлякова А.Х. Типы семантического варьирования прилагательных поля 'Восприятие' (на материале английского, русского и французского языков) / А.Х. Мерзлякова. – М.: Едиторил УРСС, 2003. – 352 с.
2. Ананьев Б.Г. Теория ощущений / Б.Г. Ананьев. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1961. – 456 с.
3. Шиффман Х.Р. Ощущение и восприятие / Х.Р.Шиффман. – 5-е изд. – СПб и др. : Питер: Питер принт, 2003. – 924 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад аг. рэд. ак. АН БССР К. К. Атраховіча. – Мінск: Галоўная рэдакцыя Беларуска савецкай энцыклапедыі, 1977–1984.
5. Большой толковый словарь русского языка / под ред. С.А. Кузнецова. – Санкт-Петербург: Норинт, 1998.

ДЭРЫВАЦЫЙНАЕ ПОЛЕ ПРЭФІКСАЛЬНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ СА ЗНАЧЭННЕМ АДМОЎЯ Ё СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Дэрывацыйнае поле – гэта сукупнасць разнародных і ўзаемазвязаных на аснове агульнага словаўтваральнага значэння вытворных слоў.

У дэрывацыйнае поле прэфіксальных прыметнікаў з агульнай семантыкай адмоўя ўключаюцца вытворныя са спрадвечна беларускімі прыстаўкамі *без-*, *не-* і з іншамоўнымі (неславянскага) паходжання *a-* і *i-*.

Для прыставак дадзенага поля характэрна семантычнае размежаванне і размеркаванне па розных тыпах асноў. Найбольш прадуктыўнымі з’яўляюцца вытворныя прыметнікі са спрадвечна беларускімі прыстаўкамі *не-* і *без-*. Гэтыя прыстаўкі надзелены дастаткова высокай спалучальнасцю з прыметнікамі, паколькі ў прыметніках у цэлым значэнне якасці з’яўляецца дамінуючым, а гэта, у сваю чаргу, і садзейнічае ўтварэнню адкрытых радоў вытворных.

Значэнне адмоўя па-рознаму праяўляецца ў гэтых прыстаўках. Так, прыстаўка *не-* генетычна суадносіцца з адмоўнай часціцы *не*, аднак ў прэфікса *не-* адмоўе праяўляецца найперш праз процілегласць. Значэнне процілегласці, якое надаецца прыстаўкай *не-*, можа праяўляецца ў некаторых прыметніках з адценнем поўнай процілегласці (параўн.: *ненавуковы—навуковы*, *ненаціскна—націскны*, *непастаянны—пастаянны*), а ў некаторых і з адценнем умеранай процілегласці (параўн.: *някепскі—дастаткова добры*, *няцвёрды—дастаткова мяккі*).

Прыметнікі з прыстаўкай *без-* маюць значэнне рэзкага, катэгарычнага адмаўлення, паколькі большасць з іх семантычна абумоўлены спалучэннем прыназоўніка *без* у форме роднага склону. Пры гэтым *без* у складзе прыназоўнікава-склонавай канструкцыі ўказвае на поўную адсутнасць каго-ці чаго-небудзь. Параўн.: *бязлюдны – без людзей*, *безыніцыятыўны – без ініцыятывы*, *бесканфліктны – без канфлікту*, *бязвосевы – без восі*.

Адрозніваюцца прыстаўкі *не-* і *без-* і сваёй спалучальнасцю. Часцей прыстаўка *не-* далучаецца да якасных прыметнікаў і надае вытворным значэнне процілегласці: *непрыгожы -- прыгожы*, *нястойкі--стойкі*, *няхітры-- хітры*, *нячысты-- чысты*, *няяркі-- яркі*. Такогога тыпу прыметнікі суадносяцца, як правіла, з назоўнікамі адцягненай семантыкі.

Радзей спалучаецца прыстаўка *не-* з адноснымі прыметнікамі: *недзіцячы*, *нежаночы*, *нежаночкі*, *неканстытуцыйны*, *некапіталістычны*, *няядзерны і інш.* Такія прыметнікі ў сваім прамым

значэнні звычайна абазначаюць прыметы, заснаваныя на адносінах чаго-небудзь да чаго-небудзь. Ужыванне некаторых з іх у пераносным значэнні садзейнічае пераходу іх да разраду якасна-адносных, г.зн. тых, у якіх побач з адносным значэннем развіваецца і значэнне якасці; параўн.: *дзіцячы сад—недзіцячы смутак, хірургічныя інструменты—нехірургічныя метады лячэння, ядзерная зброя—няядзерныя дзяржавы*.

Далучацца прыстаўка *не-* можа непасрэдна да а) невытворных прыметнікаў: *багаты – небагаты, вясёлы – невясёлы, дарагі – недарагі, малы – немалы, смелы – нясмелы, ясны – нясны*;

б) да вытворных суфіксальных прыметнікаў. Часцей такія прыметнікі ўключаюць у сваю структуру суфікс *-н-*: *неаўтарытэтны, недэфіцытны, незямны, неэтычны, нямоцны, няпарны, няякасны*; суфікс *-ов(-ав-)*: *няласкавы, непрынцыповы, неслужбовы, нетыповы, нечарговы*; суфікс *-лів-*: *неганарлівы, недаверлівы, некарыслівы, нязменлівы*; суфікс *-к-*: *нябойкі, нягібкі, нягладкі, нярэдка, нястромкі*; суфікс *-ічн-/-ычн-*: *негарманічны, несемітрычны, несацэнічны, неэканамічны*.

Радзей выкарыстоўваюцца матывавальныя прыметнікі з суфіксам *-ск-*: *некампанейскі, нетаварыскі, нялюдскі*; *-альн-*: *некантынентальны, нематэрыяльны, немускальны*; *-абельн-*: *недысертабельны, нечытабельны*; *-анальн-*: *непрапарцыянальны*; *-ом-/-ём-, -ім-*: *невядомы, незнаёмы, нелюбімы, недзялімы*; *-т-*: *неразбіты, неразвіты*; *-л-*: *нядбалы, няспелы, нячулы, няўмелы*; *-оўн-*: *негрунтоўны, недвухсэнсоўны, нетактоўны*; *-авіт-*: *неталенавіты*; *-озн-*: *неграцыёзны*.

Як бачым, прыметнікі з прыстаўкай *не-* знаходзяцца фактычна ў антанімічных адносінах са сваімі матывавальнымі словамі: *высокі—невысокі, малады—немалады, пісьменны – непісьменны*.

Прыметнікі з прыстаўкай *не-* па сваім значэнні сінанімічныя вытворным з прыстаўкай *без-*, якая таксама ўказвае на процілегласць ці адсутнасць прыметы. Маюцца шматлікія рады паралельных утварэнняў прыметнікаў з прыстаўкамі *без-* і *не-*. Параўн.: *нежыццёвы – безжыццёвы, незаконны – беззаконны, нетактоўны – бестактоўны, нецырымонны – бесцырымонны, нярадасны – бязрадасны*. Пры ўтварэнні прыметнікаў ад аднаго караня прыстаўкі *без-* і *не-* змыкаюцца ў агульным адмоўным значэнні, хоць выражаюць яго некалькі парознаму. Прыметнікі з прыстаўкай *без-* маюць значэнне катэгарычнай адмоўнай характарыстыкі 'пазбаўлены вядомай прыметы', якую яны атрымліваюць ад суадносных прыназоўнікава-склонавых канструкцый (*беззаконны* 'пазбаўлены закона', *беспасяховы* 'пазбаўлены поспеху'), а прыметнікі з прыстаўкай *не-* абазначаюць тую ці іншую меру якасці, яе

недахоп (*невысокі* – дастаткова нізкі, *някепскі* — дастаткова добры, *няцвёрды* — дастаткова мяккі) ці поўную адсутнасць (*небагаты* – бедны, *невясёлы* – сумны, *нядоўгі* – кароткі).

Прыметнікі з прыстаўкай *не-* сінанімічныя па значэнні з прыметнікамі, якія ўключаюць у свой склад запазычаны прэфікс *а-*. Параўн.: *несіметрычны* ‘пазбаўлены сіметрыі’ – *асіметрычны* ‘несіметрычны, нераўнамерны, непрапарцыянальны’, *нерытмічны* ‘пазбаўлены рытму, рытмічнасці’ – *арытмічны* ‘з парушаным рытмам, нерытмічны’. Аднак паміж гэтымі прыметнікамі існуюць пэўныя функцыянальныя адрозненні. Прыстаўка *а-* спалучаецца толькі з асновамі іншамоўнага паходжання, пераважна лацінскага і грэчаскага, і выкарыстоўваецца ў сферы грамадска-палітычнай і навуковай тэрміналогіі. Напрыклад: *апазіцыйны*, *апалітычны*, *асацыяльны* (палітычн.), *арытмічны*, *афанічны*, *атраўматычны* (мед.), *ацыклічны*, *асіметрычны* (тэхн.), *атанальны* (муз.). Адмоўная прыстаўка *не-* спалучаецца як з запазычанымі, так і са спрадвечна беларускімі словамі і ўжываецца ў размоўнай і кніжнай мове. Параўн.: *негасцінны*, *недружалюбны*, *незайздрослівы* і *неардынарны*, *негігіенічны*, *некамп’ютэнтны*, *неканстытуцыйны*.

Тып прыметнікаў з прэфіксам *не-* ў сучаснай беларускай мове з’яўляецца высокапрадуктыўным.

Высокай прадуктыўнасцю ў сучаснай беларускай мове надзелены і прыметнікі з прыстаўкай *без-*, якія, як і прыметнікі з прыстаўкай *не-*, абазначаюць адсутнасць або супрацьлегласць прыметы, названай матывавальным словам: *безалкагольны* ‘які не змяшчае алкаголю’, *безбілетны* ‘які не мае білета’, *бяспанцырны* ‘які не мае або пазбаўлены панцыра’.

Прыметнікі з прыстаўкай *без-* маюць больш шырокія матывацыйны сувязі. Паводле характару семантычнай сувязі з матывавальным словам прыметнікі з прыстаўкай *без-* з’яўляюцца неаднароднымі і выдзяляюцца ў тры падтыпы:

1) прыметнікі, якія абазначаюць прымету, супрацьлеглую той, якая названа матывавальным прыметнікам: *радасны* – *бязрадасны*, *сардэчны* – *бессардэчны*, *чалавечны* – *бесчалавечны*;

2) прыметнікі, якія характарызуюцца адсутнасцю таго, што названа словазлучэннем з матывавальным прыметнікам-азначэннем: *бязатамны* ‘які характарызуецца адсутнасцю атамнай зброі’, *безнаяўны* ‘які ажыццяўляецца без наяўных грошай’, *бяз’ядзерны* ‘які характарызуецца адсутнасцю ядзернай зброі’;

3) прыметнікі, якія характарызуюцца адсутнасцю таго, што названа словам, якім у сваю чаргу матываваны суфіксальны

матывавальны прыметнік': *безаварыйны, бездрэнажны, безбялковы, бязгрэшыны*.

Найбольш мнагалікімі з'яўляюцца прыметнікі 3-га падтыпа, якія семантычна суадносяцца з прыназоўнікава-склонавым спалучэннем “прыназоўнік *без* + назоўнік Р. скл.”, што абумовіла апісанне такога тыпу прыметнікаў як прыставачна-суфіксальных. [1, с.227] Большасць прыметнікаў данага падтыпа маюць функцыянуемыя беспрыставачныя часткі, якія выражаюць адноснае значэнне непасрэдна да матывавальнага назоўніка. Гэта дае падставы разглядаць такога тыпу прыметнікі як двухматываванымі вытворнымі – прыставачныя (пры матывацыі прыметнікам) і прыставачна-суфіксальныя (пры матывацыі назоўнікам). Параўн.: *бескіслародны* – *кіслародны* ‘якія адносіцца да кіслароду’ і *бескіслародны* – *без кіслароду*; *бязвоблачны* – *воблачны* ‘які адносіцца да воблака’ і *без воблака*; *бяздзеінікавы* – *дзеінікавы* ‘які мае адносіны да дзейніка’ і *без дзейніка*. Адзінкавыя прыметнікі з прыстаўкай *без-* маюць нават тры матывацыі. Так, прыметнікі *безадвальны, безусадачны, бясстыкавы* могуць быць матываваны беспрыставачнымі адноснымі прыметнікамі (*адвальны, усадачны, стыкавы*), назоўнікам з прыназоўнікам (*без адвала, без усадкі, без стыку*) і дзеясловам (*адваліць, усадзіць, стыкаваць*). Кожная матывацыя суадносіць гэтыя прыметнікі з рознымі спосабамі словаўтварэння (прыставачным і прыставачна-суфіксальным) і па-рознаму членіць утварэнні з *без-* на матывавальную аснову і словаўтваральны фармант.

Некаторыя прыметнікі з прыстаўкай *без-* змяшчаюць беспрыставачныя часткі, якія адрозніваюцца ад адпаведных суфіксальных прыметнікаў найперш складам суфіксаў (параўн.: *безбярэжны* – *берагавы, беспілотны* – *пілоцкі, бяздомны* – *дамавы*), у асобных выпадках – месцам націску (параўн.: *бязле'сны* і *лясны', бязце'невы* і *ценявы', бязпры'вязны* і *прывязны'*). Прыметнікі такога тыпу неабходна разглядаць толькі як вытворныя прыставачна-суфіксальнага спосабу. Іх утварэнне, як правіла, суправаджаецца марфаналагічнымі змяненнямі на марфемным стыку асновы матывавальнага слова і суфікса: чаргаваннем заднеязычных з шыпячымі (*агаворка* – *безагаворачны, бераг* – *безбярэжны*), *в* : *ў* (*карова* – *бескароўны, права* – *бяспраўны*), парных зычных па цвёрдасці/мяккасці (*сіла* – *бясільны, дзіця* – *бяздзетны, прымель* – *бяспрымельны*). Магчыма таксама ўсячэнне фіналей матывавальных асноў: *абліч-ча* – *безаблічны, літас-ць* – *бязлітасны*. Змяненне націску часам прыводзіць да чаргавання галосных у корані слова (*бераг* – *безбярэжны, назва* – *безназоўны, канец* – *бесканцовы*).

Па сваім значэнні прыметнікі з прыстаўкай *без-* сінанімізіруюцца з прыметнікамі з прыстаўкай *не-*, якія таксама ўказваюць на супрацьлегласць прыметы або адсутнасць таго, што названа матывальным словам: *беззаконны* ‘які супярэчыць закону, законнасці – *незаконны* ‘які супярэчыць закону, парушае закон’, *бесчалавечны* ‘вельмі жорсткі’ – *нечалавечны* ‘які пазбаўлены чалавечнасці: негуманны, бесчалавечны’, *бязрадасны* ‘які не змяшчае нічога радаснага’ – *нярадасны* ‘пазбаўлены радасці’.

Даследчыкі рускага словаўтварэння У.М. Грыгаран, А.А. Земская, Ю.С. Сарокін і іншыя прызнаюць тоеснасць значэнняў прыметнікаў з прыстаўкамі *без-* і *не-*, пацвярджаючы гэтыя фактамі паралельнага ўжывання іх у лексікаграфічных даведніках. Пры гэтым яны зыходзяць з агульнапрынятага палажэння, што сінанімічнымі неабходна разглядаць словы, якія семантычна раўназначныя, але адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай, частотнасцю ўжывання і валентнасцю. У адносінах да гэтых прыметнікаў пытанне аб сінанімічнасці зводзіцца, найперш, да іх стылістычнай афарбаванасці.

Прыметнікі з прыстаўкай *без-* ужываюцца ва ўсіх функцыяльных стылях мовы, у тым ліку яны шырока прадстаўлены і ў спецыяльнай тэрміналогіі (у адрозненне ад прыметнікаў з прыстаўкай *не-*). Напрыклад: *безматорны* (авіяц.), *безнапорны*, *бесступеньчаты* (тэхн.), *безнаяўны*, *бескаштарысны* (фін.), *безаткатны* (ваен.), *безсабовы*, *бяззлучнікавы*, *бяздзеінікавы* (лінг.), *безалкалоідны*, *бяззольны* (хім.).

Значэнне адсутнасці ці супрацьлегласці таго, што названа матывальным словам, выражаюць прыметнікі з прыстаўкай *i-* (лац. *in*): *імаральны*, *імацэрыяльны*, *ірацыянальны*. *Ірэальны*, *ірэгулярны*. Такого тыпу прыметнікі маюць беспрыставачныя часткі, што дазваляе гаварыць пра словаўтваральную ролю прэфікса *i-* у роднай мове: *маральны* – *імаральны*, *мацэрыяльны* – *імацэрыяльны*, *рэальны* – *ірэальны*, *рэгулярны* – *ірэгулярны*. Аднак сцвярджаць, што яны ўтвораны непасрэдна на беларускай глебе, думаецца, нельга, паколькі яны могуць быць і вынікам запазычання. Напрыклад: *ірэгулярны* (лац. *irregularis*), *ірацыянальны* (лац. *irrationalis*) *ірэальны* (лац. *irrealis*).

Такія ўтварэнні сінанімічныя прыметнікам з прыстаўкамі *a-* і *не-*; параўн.: *імаральны* – *амаральны*, *імацэрыяльны* – *немацэрыяльны*, *ірэгулярны* – *нерэгулярны*, аднак іх ужыванне абмежавана толькі навуковай тэрміналогіяй.

Як бачым, дэрывацыйнае поле прыметнікаў з агульным значэннем адмоўя ў сучаснай беларускай мове прадстаўлена вытворнымі з прыстаўкамі *a-*, *без-*, *i-*, *не-*. Адзначаныя прыстаўкі семантычна блізкія паміж сабой і здольныя ўступаць у шырокія сінанімічныя сувязі, аднак

іх выбарныя здольнасці далёка не аднолькавыя. Самымі актыўнымі адзінкамі разглядаемага поля з'яўляюцца прыметнікі са спрадвечна беларускімі прыстаўкамі *без-* і *не-*, якія маюць шырокія валентнасныя сувязі і ўтвараюць незамакнутыя рады вытворных.

Літаратура

1. Граматыка беларускай мовы. Т. 1. – Мн., 1962.
2. Григорян В.М. Префиксация и управление в современном русском языке: Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. – Л., 1975.
3. Земская Е.А. Образование прилагательных с помощью приставок предложного происхождения // Рус. яз. в нац. школе. – 1961. – № 2. – С. 15 – 22.
4. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30 – 90-е гг. XIX века. – М.: Наука, 1965. – 566 с.

Базылева И. С. (Минск)

РУССКАЯ И АНГЛИЙСКАЯ СУБСТАНТИВНАЯ ЛЕКСИКА С СЕМОЙ 'СМЕХ' В ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКОМ ОСВЕЩЕНИИ

Существительные являются максимально разработанным в плане лексического разнообразия грамматическим классом лексем лексико-семантического поля 'смех' в русском и английском языках. Анализ их ономаσιологической структуры позволит нам определить степень номинативного разнообразия фрагмента данного поля, а также выявить основные сущности, понятия и явления, наименования для которых этот фрагмент поля содержит, и дать их последующую характеристику.

Материал данного исследования составили 286 русских и 201 английских существительных. Лексический материал был отобран путем сплошной выборки из толковых (одноязычных) и переводных (двуязычных) словарей русского и английского языков.

С учетом семантики в исследуемом языковом материале выделяются шесть ономаσιологических групп.

1. Существительные, обозначающие различные виды смеха. Смех по данным языка имеет сложную, многогранную, противоречивую и амбивалентную природу. Он принимает множество различных форм и обликов, начиная от безобидной улыбки, которая является предрасположенностью к смеху, и чистосердечного веселья и, заканчивая насмешкой, которая в некоторых случаях принимает крайние формы издевательства, глумления и надругательства. В данной ономаσιологической группе выделяются две подгруппы.

1) Наименования для добродушного, веселого смеха. Такие лексемы немногочисленны в двух рассматриваемых языках: рус.

балагурство ‘веселая болтовня, шутки’, *подтрунивание* ‘легкое подшучивание’, англ. *badinage* ‘дружеское подшучивание между людьми’, *banter* ‘дружеские замечания и шутки’, *chaff* ‘дружеское подшучивание, поддразнивание’.

2) Наименования для злобного, негативного смеха, т.е. насмешки. Подобные лексемы, в отличие от первой подгруппы, широко представлены в лексике двух языков. При этом есть указания на то, что насмешка может быть грубой и пошлой (рус. *балаган* ‘грубое, пошлое шутовство, кривлянье’, англ. *jeer* ‘грубое замечание, выкрикиваемое в чей-л. адрес, чтобы показать свое неуважение’), обидной, уничижительной (рус. *сарказм* ‘язвительная насмешка, содержащая уничтожающую оценку (лица, явления и т.п.)’, *укол* ‘(перен.) язвительное замечание, какой-л. поступок, задевающие чье-л. самолюбие, причиняющие обиду’), злобной, доходящей до крайних проявлений (рус. *глумление* ‘издевательство, злая насмешка’, *издевательство*, *измывательство* ‘злая, оскорбительная насмешка; оскорбительный поступок или поведение по отношению к кому / чему-л.’, англ. *fling* ‘резкое, насмешливое замечание’, *leer* ‘неприятный взгляд или улыбка, говорящие о злых намерениях по отношению к кому-л. или, имеющие сексуальную подоплеку’). Насмешка также может быть скрытой и изощренной (рус. *ехидство* ‘тонкая, злая язвительность’, *ирония* ‘тонкая, скрытая насмешка’, англ. *taunt* ‘насмешка, язвительное замечание; «шпилька»’). Шутки и насмешки иногда имеют своей целью поставить человека в глупое положение, обмануть его, одурачить (рус. *розыгрыш* ‘шутка с целью одурачить кого-л., поставить кого-л. в глупое, смешное положение, заставив поверить во что-л. придуманное’, англ. *artifice* ‘хитроумное использование шуток, трюков для того, чтобы обмануть кого-л.’). В некоторых случаях шутки и насмешки требуют приложения определенных умственных усилий и стараний (*острота* ‘остроумное выражение’, *перец* ‘(перен., разг.) остроумная, ядовитая насмешка, едкое, язвительное остроумие’, *прикол* ‘забавная, остроумная выходка; розыгрыш, шутка, курьез’, англ. *retort* ‘остроумная реплика, находчивый ответ’, *wisecrack* ‘удачное замечание; острота, саркастическое замечание’). Необходимым условием удачной шутки также является ловкость, изобретательность (рус. *фигли-мигли* ‘проделки, шутки, проказы, ловкие приемы для достижения чего-л.’, *финтифанты* ‘ловкие проделки, выверты (преимущественно в выражениях)’, англ. *trickery* ‘хитрость, ловкая проделка’).

В рассматриваемой ономаσιологической группе также есть существенные, обозначающие физические характеристики смеха. Так, идея громкого, оглушительного и несдержанного смеха отражена в

семантике лексем *гогот*, *гоготанье* ‘громкий, несдержанный хохот’, *грохотанье* ‘громкий, оглушительный хохот’, *ржание* ‘громкий, несдержанный хохот’, *хохот* ‘громкий смех || крик некоторых птиц, животных (филина, куропатки, шакала и др.) похожий на громкий смех’. Ср. также англ. *guffaw* ‘шумный смех; грубый хохот, гогот’, *horse-laugh* ‘громкий, грубый хохот, гогот, ржание’. Из перечисленных примеров видно, что звуки смеха в их физическом проявлении подобны звукам, издаваемым животными. Негромкий, сдерживаемый смех обозначен лексемами *хихиканье* ‘негромкий смех, смех исподтишка’, *хохоток* ‘короткий, сдерживаемый хохот’, *chuckle* ‘тихий, довольный смех, хихиканье’, *snigger* ‘хихиканье, подавленный смешок’.

2. Существительные, обозначающие различные комические жанры и произведения искусств, примерно одинаково представлены в лексическом материале рассматриваемых языков и могут быть подразделены на несколько подгрупп.

1) Названия стилистических и художественных приемов создания комического эффекта (рус. *алогизм* ‘стилистический прием, при котором намеренно нарушаются логические связи с целью создания комического эффекта’, *эксцентрика* ‘(театр.) совокупность художественных приемов, художественных средств заостренно-комедийного изображения действительности, которые используются артистами театра, цирка, эстрады’, англ. *sarcasm* ‘использование слов в значении противоположном тому, что вы подразумеваете с целью высмеивания кого-л.’, *satire* ‘способ критики, идея или воплощение чего-л., при которых используется юмор для того, чтобы показать чьи-л. слабости или недостатки; литературное произведение, в котором используется такой вид критики’);

2) Названия юмористических речевых жанров (рус. *анекдот* ‘короткий устный рассказ с неожиданной остроумной концовкой’, *побасенка* ‘короткий забавный рассказ анекдотического или поучительного характера’, англ. *shaggy-dog story* ‘1) длинный и скучный анекдот (весь юмор которого заключается в его нелепости); 2) анекдот, действующими лицами которого являются животные’, *limerick* ‘короткое шуточное стихотворение’);

3) Названия цирковых жанров (*клоунада* ‘цирковой жанр - шуточные или сатирические сценки, разыгрываемые клоунами’, *реприза* (*реприз*) ‘короткий, шуточный номер, исполняемый клоунами или другими артистами разговорного или пантомимного жанра в цирке или на эстраде’, англ. *clownery* ‘клоунада’, *circus* ‘шоу цирковых артистов, обычно проходящее в большой палатке’);

4) Названия театральных произведений (рус. *арлекинада* ‘театральная пьеса, в которой главную роль играет арлекин’, *водевиль* ‘легкая шутивная комедия, чаще в одном-двух действиях, в которой диалоги чередуются с пением куплетов и танцами’, англ. *comedy* ‘пьеса или фильм, которые преднамеренно сделаны смешными, обычно со счастливым концом’, *mock-heroic* ‘(лит.) 1) ирокомический стиль; 2) произведение в ирокомическом стиле’);

5) Названия литературных и публицистических произведений (рус. *памфлет* ‘публицистическое произведение остросатирического характера, создаваемое с целью социально-политического обличения кого-, чего-л.’, *травести* ‘(лит.) вид юмористической поэзии, близкой к пародии’, англ. *burlesque* ‘представление или художественное произведение, высмеивающее что-л., представляющее это в юмористическом виде’, *lampoon* ‘письменное произведение, критикующее кого-л./что-л. и выставляющее кого-л./что-л. в смешном, нелепом виде; памфлет, пасквиль’);

6) Названия произведений изобразительного искусства (англ. *caricature* ‘смешной рисунок, изображение кого-л., преувеличивающее некоторые черты того, кто на нем изображен’, *smiley* ‘элементарный рисунок улыбающегося лица, изображаемый в виде окружности с двумя глазами и изогнутым ртом’).

3. Существительные, обозначающие объектов смеха, являются самими немногочисленными в двух рассматриваемых языках. Тем не менее, следует отметить их бóльшую представленность в английском языковом материале, чем в русском. В семантике таких лексем есть указания на то, что смех, а точнее насмешку, вызывает поведение людей, которое субъектам смеха представляется необычным или странным. Например, рус. *дуралей* ‘тот, кто вызывает насмешливо-снисходительное или ироническое отношение своим неразумным или неуместным поступком, поведением’, *глупыш* ‘тот, кто вызывает ласково-сочувственное или снисходительно-насмешливое отношение своим разумным поступком, поведением’, англ. *laughing stock* ‘человек, над которым все смеются из-за того, что он сделал что-л. глупое’, *sight* ‘смехотворное или неприглядное зрелище’. Смешным может быть также внешний вид человека, его одежда (напр., англ. *guu* ‘смешно одетый человек’).

4. Существительные, обозначающие субъектов смеха, в гораздо большей степени представлены в русском языковом материале, чем в английском. В значительной степени это объясняется тем, что русские словари включают в свой состав стилистические синонимы (напр., *ехида* (прост.) – *ехидна* (разг.), *приколист* (разг.) – *прикольщик* (жарг.)), а также приводят варианты аналогичных существительных как

женского, так и мужского рода (*гоготун* – *гоготунья*, *забавник* – *забавница*, *зубоскал* – *зубоскалка*, *куплетист* – *куплетистка*, *насмешник* – *насмешница*, *фельетонист* – *фельетонистка*).

В рамках данной ономаσιологической группы можно выделить две подгруппы:

1) наименования для людей, которые смешат (насмехаются), так как это обусловлено их профессиональной деятельностью (рус. *каламбурист* ‘тот, кто сочиняет каламбуры, любитель каламбуров’, *комедиограф* ‘(книжн.) драматург, пишущий комедии’, *куплетист* ‘артист, исполняющий куплеты’, *comedian* ‘человек, который смешит людей, рассказывая шутки и смешные истории; комик, комедийный актер’, *entertainer* ‘человек, чья работа состоит в том, чтобы веселить и заинтересовывать людей песнями, шутками, танцами’);

2) наименования для людей, к которым смех приходит легко и часто и которые склонны передавать это чувство другим, причем это не диктуется профессиональной необходимостью (рус. *зубоскал* ‘(прост.) тот, кто любит посмеяться; весельчак, насмешник’, *острослов* ‘человек, который любит и умеет острословить; остряк’, англ. *joker* ‘человек, который любит шутить или говорить глупости, чтобы рассмешить других’).

5. Существительные, обозначающие способности, характерные черты, качества, состояния, присущие субъектам смеха. Данная ономаσιологическая группа практически одинаково (в процентном соотношении) представлена в обоих языках. Это существительные типа рус. *веселость*, *едкость*, *желчность*, *забавность*, *курьезность*, *насмешливость*, *озорство*, *остроумие*, *проказливость*, *ребячливость*, *саркастичность*, *шаловливость*, *юмор*, *ядовитость*, *язвительность*, англ. *causticity* ‘едкость, язвительность’, *hilarity* ‘состояние чрезвычайного веселья, вызывающее смех’, *hysteria* ‘состояние крайнего возбуждения, страха, злости, при котором человек, или группа людей, теряет контроль над своими эмоциями и начинает плакать, смеяться и т. д.’, *ludicrousness* ‘нелепость, смехотворность’, *mirth* ‘веселье, радость, звуки смеющихся людей’.

6. Существительные, обозначающие развлечения и веселое времяпровождение, также приблизительно одинаково в процентном соотношении представлены в двух языках. В их семантике есть указания на то, что веселье зачастую сопровождается шумным застольем с обилием пищи, танцами, играми и может быть буйным, безудержным. Например, рус. *вакханалия* ‘разгульное пиршество, оргия’, *гулянье* ‘веселое, с развлечениями, танцами и т.п. времяпрепровождение на открытом воздухе’, *игрище* ‘(обл.) собрание молодежи для игр, танцев и

других развлечений’, *карнавал* ‘народное гулянье-маскарад с танцами, играми’, англ. *entertainment* ‘фильмы, музыка и т. д. для развлечения людей’, *merrymaking* ‘(лит.) веселье с песнями, выпивкой, смехом; празднество’, *revelry* ‘шумное веселье, обычно с большим количеством еды и выпивки’.

Некоторые лексемы в силу своей многозначности были отнесены к различным ономасиологическим группам. Так, русское существительное *перец* в значении ‘(перен., разг.) остроумная, ядовитая насмешка, едкое, язвительное остроумие’ было отнесено к группе «Виды смеха», а в значении ‘колкий, язвительный человек’ – к группе «Субъекты смеха». Аналогичным образом английское существительное *taunt* в значении ‘насмешка, язвительное замечание; «шпилька»’ было отнесено к группе «Виды смеха», а в значении ‘(уст.) предмет насмешек’ – к группе «Объекты смеха». Данный факт объясняет различия между фактическим количеством лексем, рассматриваемых в работе, и суммарным количеством лексем по ономасиологическим группам. Оценка лексической наполненности ономасиологических групп существительных с семой ‘смех’ представлена в табл. 1.

Таблица 1

Лексическая наполненность ономасиологических групп глаголов с семой ‘смех’

Ономасиологические группы существительных	Количество (абсолютные показатели в %)	
	русские	Английские
Виды смеха	93 (31%)	99 (45%)
Виды комического	35 (12%)	31 (14%)
Объекты смеха	8 (3%)	15 (7%)
Субъекты смеха	96 (32 %)	36 (16 %)
Способности, характерные черты, качества и состояния субъектов смеха	38 (13 %)	24 (11 %)
Развлечения, веселое времяпровождение	27 (9 %)	15 (7 %)
Всего:	296 (100%)	220 (100%)

Таким образом, в двух рассматриваемых языках среди субстантивных лексем наибольшей номинативной плотностью обладают лексемы, обозначающие различные виды смеха, то есть важно не только, кто смеется и над кем смеется, но также каким смехом смеется. При этом в обеих языковых культурах в большей степени представлен «злой» вид смеха (*глумление, издевка, насмешка*), а не безобидный, добродушный смех (*подтрунивание, шутка*). Возможно, это обусловлено представлением о том, что насмешка позволяет субъекту почувствовать свое превосходство, свободу от высмеиваемых

недостатков в большей мере, чем шутка. Коррелятом смешного в искусстве является комическое. Обозначения комических жанров, произведений искусств имеют сходную значимость в двух языках. Языковые данные также свидетельствуют о субъективном характере смеха в русской и английской языковых культурах. Наименования для объектов смеха являются самыми немногочисленными в рассматриваемых языках, то есть объекты смеха создаются действиями и усилиями субъектов. Не существует объективно смешного, смех глубоко субъективен. О значимости субъектов смеха свидетельствует также большое число обозначений для их свойств, качеств и состояний в двух языках. Смех – это также источник удовольствия, веселья, о чем свидетельствует наличие обозначений для различных видов развлечений, веселого времяпровождения.

Балотнікава С. М. (Мінск)

ДА ПЫТАННЯ АБ ТЭРМІНАЛАГІЗАЦЫІ ЧАСЦІН МОВЫ (НА МАТЭРЫЯЛЕ БЕЛАРУСКАЙ АГУЛЬНАКУЛЬТУРАЛАГІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ)

Айчынная тэрміналогія аформілася ў самастойную шматаспектную лінгвістычную дысцыпліну яшчэ ў другой палове ХХ стагоддзя, але і дагэтуль усебаковае вывучэнне беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, тэрэтычнае асэнсаванне яе параметраў з'яўляецца адным з прыярытэтных кірункаў лінгвістычных даследаванняў у нашай краіне.

Паколькі тэрміны як намінанты навукова-тэхнічных паняццяў уваходзяць у сістэму агульналітаратурнай мовы як адметны функцыянальны элемент яе лексічнага складу, то менавіта праблема лінгвістычнага афармлення і ўжывання тэрмінасістэм пэўных навук павінна надавацца асабліва ўвага спецыялістаў.

Даследчыкамі выяўлена, што тэрміналогія назіраецца ў дзвюх сферах мовы – сферы функцыянавання і сферы фіксацыі. Менавіта сфера функцыянавання з'яўляецца першаснай у адносінах да сферы фіксацыі, паколькі ўяўляе сабой тэксты спецыяльнай літаратуры (навуковыя артыкулы, даклады, манаграфіі і г.д.), дзе адлюстравана рэальная практыка тэрмінакарыстання. Слоўнікі ж занатоўваюць ужо апрабаваныя словы-тэрміны, пэўным чынам адабраныя са сферы функцыянавання. Менавіта састаў рээстра, які ў высокай меры вызначае навуковую вартасць любога тэрміналагічнага слоўніка, і выклікае пэўныя цяжкасці ў складальнікаў.

Так, сярод шэрагу мовазнаўчых праблем, што паўстаюць перад тэрмінографамі пры адборы і апрацоўцы рэестравых пазіцый (правільнасць арфаграфічнага афармлення, суадносіны ўнутрымоўных і запазычаных тэрмінаварыянтаў, структурна-семантычныя ўзаемаадносіны ўнутры тэрміналагічнага поля пэўнай навукі, спецыфіка словаўтварэння тэрмінаў і інш.), актыўна паўстае пытанне аб удзеле розных часцін мовы ў фарміраванні тэрмінаў. Тут лінгвістамі сур'ёзна дыскутуюцца пытанні як аб здольнасці розных часцін мовы тэрміналагізавацца, так і аб самой магчымасці і мэтазгоднасці ўдзелу ў тэрмінаўтварэнні пэўных часцін мовы.

Праблема тэрміналагізацыі розных часцін мовы не знаходзіць адзінага вырашэння ў навуковай лінгвістычнай літаратуры, што аказвае ўплыў і на лексікаграфічную працу ў галіне тэрміналогіі, у тым ліку і культуралагічнай.

“Што датычыць службовых часцін мовы (прыназоўніка, злучніка, часціцы, а таксама мадальных слоў), то ў навуковай літаратуры па тэрміналогіі існуе толькі адзін погляд, згодна з якім службовыя словы тэрмінам быць не могуць. Праўда, прыназоўнікі (звычайна простыя) могуць уваходзіць у састаўныя тэрміны для сувязі тэрмінаэлементаў у іх. Але гэта не дае ніякіх падстаў, каб уключаць іх у тэрміналагічныя слоўнікі. Гэта датычыць таксама ўводных слоў, злучнікаў” [2, с. 94].

Калі службовым часцінам мовы даследчыкамі адназначна адмоўлена ў тэрміналагічным статусе, то адносна слоў знамянальных часцін мовы і дагэтуль няма адзінага навуковага меркавання.

Бясспрэчным з'яўляецца сцверджанне, што пераважная большасць навукова-тэхнічных паняццяў павінна быць прадстаўлена і сапраўды прадстаўлена назоўнікамі, паколькі, па-першае, асноўная функцыя тэрміна намінаць, а намінацыя з'яўляецца галоўным сродкам для абзначэння паняццяў, звязаных з пазнаннем рэчаіснасці; па-другое, высокія словаўтваральныя магчымасці назоўніка дазваляюць амаль неабмежавана ўтвараць працэсуальныя аддзеяслоўныя назоўнікі і абстрактныя адпрыметнікавыя асновы. У выніку, як сцвярджаюць многія лінгвісты, асноўны склад тэрмінасістэмы любой навукі можа быць вычарпаны выключна назоўнікамі для захавання высокай ступені абстрактнасці пэўнай тэрмінасістэмы (культурал. *мікраўніверсум, лютэранства, клерыкалізм, зараастрызм, неафалізм, куртуазнасць, антрапамарфізм, аўтакефалія*). Традыцыйна лічыцца немэтазгодным уключэнне ў рэестр тэрміналагічнага слоўніка лічэбнікаў, азначальных і адмоўных займеннікаў, таксама агульнаўжывальных прыметнікаў, прыслоўяў і дзеясловаў, якія тэрміналагізуюцца толькі ў складзе састаўных тэрмінаў.

Не вельмі, на наш погляд, пераканаўчая думка, як мінімум, у дачыненні прыметнікаў, якія ў культуралагічнай тэрміналогіі не толькі выступаюць удакладняльнікамі лексічных дамінант у складзе састаўнога тэрміна, але і маюць уласнае лексічнае значэнне, выражаюць пэўныя паняцці. “Менавіта ў гэтых кампанентах адлюстраваны адрознівальныя (відавныя) прыкметы паняцця. Таму, стандартызуючы тэрміналагічнае найменне ў цэлым, мы стандартызуюем яго састаўныя часткі, якія з’яўляюцца тэрмінамі” [1, с.9] (*рангавае грамадства, патрыярхальная культура, нефігурацыйнае мастацтва, астральныя культы*).

Тут не трэба блытаць сферы існавання тэрмінаў – словы некаторых часцін мовы сапраўды непажадана пераносіць са сферы функцыянавання ў сферу фіксацыі, каб не парушыць логіку і чысціню тэрмінасістэмы. Хоць некаторыя прыслоўі і дзеясловы могуць мець статус самастойнага тэрміна, напрыклад, у музычнай, юрыдычнай, эканамічнай, ваеннай і спартыўнай тэрміналогіі (*фортэ, памодульна, скрыжавана, дэ-юрэ і інш.*). Гэта ніяк не тычыцца культуралагічнай тэрмінасістэмы, дзе, сапраўды, аб’ектыўна дамінуюць назоўнікі.

Для тэрмінаўтварэння або замацавання лексемы ў якасці тэрміна за пэўным паняццем немалаважную ролю адыгрывае фактар матываванасці, выяўлення ў паняцці асноўнай, вядучай прыкметы, што не заўсёды лёгка зрабіць. Асабліва цяжка бывае вызначыць лексічную дамінанту і дапаможны тэрмінаэлемент у састаўных тэрміналагічных найменнях.

Спынімся на структурна-граматычных асаблівасцях двухкампанентных састаўных культуралагічных тэрмінаў. Тут можна ўмоўна вылучыць некалькі асноўных мадэляў (першыя дзве ўяўляюць сабой назоўнікавыя словазлучэнні з атрыбутыўнымі адносінамі, утвораныя шляхам дапасавання, наступныя дзве заснаваны на прысубстантыўным кіраванні):

Тэрмінаэлемент-прыметнік + тэрмін-назоўнік (спалучэнне простага тэрміна, які складае сэнсавае ядро дадзенага састаўнога тэрміна з мнагазначным прыметнікам, які тэрміналагізуецца толькі ў пэўным кантэксце побач з іншым тэрмінам. Стрыжнёвым кампанентам з’яўляецца назоўнік, граматычна і семантычна галоўнае слова, а прыметнік удакладняе, звужае ці пашырае, развівае, класіфікуе яго значэнне, становячыся часткай састаўнога тэрміна): *духоўная культура, духоўныя каштоўнасці; гістарычны ландшафт, гістарычны партыкулярызм; прафесіянальная культура, прафесіянальная этыка; элітарнае мастацтва, элітарная культура; культурная трансмісія, эпоха, экалогія, культурны арэал, канфлікт, комплекс, лад, пласт,*

патэнцыял, прагрэс, рэлятывізм, універсализм, шавінізм, шок, экстрэмізм, этнізм, культурныя адрозненні, патрабаванні, традыцыі.

Тэрмін-прыметнік + тэрмінаэлемент-назоўнік (граматычна галоўнае слова не з'яўляецца семантычным стрыжнем тэрміна, назоўнік тут малаінфарматыўны, сэнсавае ядро знаходзіцца ў азначальным тэрміне-прыметніку): *дэвіянтныя паводзіны; дыферэнцыяльная адзнака; бронзавы, жалезны век; дэкаратыўнае, прыкладное, першабытнае, прасторавае, рэвалюцыйнае, інсітнае, сцэнічнае мастацтва; аўтарытарная, архаічная, патрыярхальная, духоўная, восевая, выканаўчая, вясковая, прафесіянальная, прававая, палітычная, педагагічная, ювенальная, эканамічная, экалагічная культура; буйныя грамадствы, рангавае, эгалітарнае грамадства.*

Як бачым, часта адзін і той жа тэрмін у залежнасці ад семантычных акцэнтаў, лагічнай вылентнасці і ўключанасці кампанентаў у гіпера-/гіпанімічныя адносіны выступае ў якасці тэрмінаўтварэнняў як першай, так і другой мадэлі.

Тэрмін-назоўнік + тэрмінаэлемент-назоўнік (другі назоўнік у форме “роднага класіфікацыйнага” вызначае першы): *распаўсюджванне, рэпрадукаванне, разбурэнне культуры, акумуляцыя, апалагетыка, сацыядынаміка, сацыялогія, антрапалогія, пераемнасць, стагнацыя, селектыўнасць, дынаміка і статыка культуры; помнікі архітэктуры, культуры, гісторыі.* Многія з гэтых тэрмінаў могуць мець сінтаксічныя сінонімы ў першай групе (*культурная сацыядынаміка, культурная антрапалогія, культурная акумуляцыя, архітэктурныя помнікі*), некаторыя ж традыцыйна замацоўваюцца толькі ў пэўным тэрміналагічным спалучэнні.

Тэрмінаэлемент-назоўнік + тэрмін-назоўнік (тэрмін уключае ў сябе граматычна галоўны, але семантычна другасны кампанент і кампанент граматычна залежны, але з асноўнай сэнсавай нагрузкай): *экалогія культуры, мовы; культура асобы, быту, вытворчасці, земляробства, зносін, мыслення, паводзін, працы, спажывання.*

Такім чынам, можна адзначыць, што граматычным фундам агульнакультуралагічнай тэрміналогіі з'яўляюцца перадусім назоўнікі (выступаюць і як самастойныя тэрміны, і як структурны элемент састаўных тэрміналагічных найменняў), а таксама прыметнікі (якія тэрміналагізуюцца толькі ў складзе састаўных тэрмінаў). Але спецыфікай менавіта культуралагічнай тэрміналогіі як сістэмы з максімальнай ступенню абстракцыі паняццяў будзе тое, што ядру дадзенай тэрмінасістэмы зусім не ўласцівы дзеясловы (іх функцыю бяруць на сябе аддзяслоўныя працэсуальныя назоўнікі, якіх асабліва многа сярод культурных універсалій: *здабыванне агню, назіранне за*

надвор'ем, гатаванне ежы, захаванне чысціні, святкаванне, прывітанне і да т.п.) і прыслоўі (у адрозненне, напрыклад, ад музычнай, юрыдычнай, тэхнічнай тэрміналогіі). Прыярытэт, безумоўна, належыць, як і ў большасці іншых навукова-тэхнічных тэрмінасістэм, назоўнікам і ўтвораным на іх базе словазлучэнням. Можна сцвярджаць, што састаўныя культуралагічныя тэрміны з'яўляюцца іменнымі гіпатаксічнымі словазлучэннямі і ствараюцца на ўзор існуючых у мове агульнапрынятых мадэляў спалучэння слоў.

Варта заўважыць, што нягледзячы на значную колькасць навуковых прац у галіне культуралогіі, тэарэтычная і практычная распрацоўка агульнакультуралагічнай тэрміналогіі і надалей мае вялікі прасцяг на шляху да аптымальнага ўпарадкавання і ўніфікавання дадзенай метамовы і, на жаль, усё яшчэ вельмі шырокае поле як уласна мовазнаўчых праблем, так і пытанняў для сумеснага абмеркавання спецыялістаў-культуралагаў і лінгвістаў-лексікографаў.

Літаратура

1. Даниленко В.П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии // Терминология и норма. М., 1972.
2. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Арашонкава Г.У., Булыка А.М., Люшцік У.В., Падлужны А.І.; Навук. рэд. А.І. Падлужны. – Мінск: Беларуская навука, 1999.

Важнік С. А. (Мінск)

СІНТАКСІЧНАЯ КАНЦЭПЦЫЯ ЯЎХІМА КАРСКАГА Ў АСПЕКЦЕ СТАНАЎЛЕННЯ БЕЛАРУСКАЙ СІНТАКТАЛОГІІ

Найбольш дакладна ацаніць унёсак таго ці іншага даследчыка ў нацыянальную сінтаксічную традыцыю можна праз супастаўленне яго навуковай спадчыны з дасягненнямі сучаснай сінтаксічнай навукі. У “Беларусах” Я.Ф. Карскі імкнуўся максімальна поўна прадэманстраваць найбольш істотныя рысы беларускай мовы ў параўнанні з іншымі славянскімі і неславянскімі мовамі. Бачна, што вельмі часта вучоны ідзе “ад матэрыялу”, жадаючы максімальна поўна апісаць, інтэрпрэтаваць, класіфікаваць спецыфічныя асаблівасці беларускай мовы. Знаёмства з сінтаксічнымі працамі “бацькі беларускай філалогіі” дае поўнае ўяўленне аб асноўных напрамках і праблемах граматыкі канца ХІХ – пачатку ХХ ст. Таму “Нарысы сінтаксісу беларускай мовы” – гэта праца не толькі па гісторыі беларускай мовы, але і па гісторыі беларускай сінтаксічнай навукі. Прычым сінтаксічнай канцэпцыі Я.Ф. Карскага быў уласцівы пэўны “здоровы” сінкрэтызм: ён улічвае як семантычны, так і фармальны ўзроўні сінтаксічных адзінак у комплексе.

Нягледзячы на значны даробак Я.Ф. Карскага ў галіне параўнальна-гістарычнага мовазнаўства і гісторыі беларускай мовы, роля і месца знакамітага вучонага ў працэсе станаўлення беларускай сінтаксічнай традыцыі (у распрацоўцы тэарэтыка-метадалагічных асноў беларускага сінтаксісу) пакуль што ў беларускім мовазнаўстве не вызначаны.

“Нарысы сінтаксісу беларускай мовы” Я.Ф. Карскага – гэта па сутнасці першае фундаментальнае апісанне беларускага сінтаксісу: сінтаксісу беларускіх народных гаворак і сінтаксісу старабеларускага пісьменства. Гэты факт дазваляе па праву лічыць акадэміка Я.Ф. Карскага пачынальнікам беларускай сінтаксічнай навукі. Больш за тое, па значнасці другі том “Беларусаў” “Язык белорусского народа” можна было б параўнаць хіба што з “Расійскай граматыкай” М.В. Ламаносава. Аналогія з прэцэдэнтнай асобай Ламаносава не выпадковая: Я.Ф. Карскі даў беларусам першую тэарэтычную параўнальную граматыку беларускай мовы. Славуты беларусіст стаяў ля вытокаў навуковага апісання беларускай мовы, што дазваляе ў гісторыі беларускай граматычнай навукі вылучаць два перыяды: да Карскага і пасля Карскага.

Першая глава “Нарысаў” – “Просты сказ” – гэта адносна аўтаномная тэарэтычная частка, дзе Я.Ф. Карскі раскрывае асноўныя (базавыя) паняцці тагачаснай сінтаксічнай тэорыі: паняцці сінтаксісу, мовы і маўлення, сказа, дзейніка і выказніка, простага і складанага сказаў.

Так, на думку Я.Ф. Карскага, фанетыка і марфалогія даюць нам матэрыял для ўзвядзення граматычнага будынка, сінтаксіс жа ўяўляе сабой план гэтага будынка ў цэлым. Іншымі словамі, сінтаксіс павінен вызначыць “значэнне разрадаў слоў і іх форм, а таксама іх спалучэнне для ўтварэння маўлення, якое выражае нашыя думкі” [1, с. 301-302].

Асноўная сінтаксічная адзінка – сказ – вызначаецца даследчыкам як “самае меншае закончанае сінтаксічнае цэлае”, або “такі комплекс, што выражае больш-менш закончаную думку” [1, с. 302]. Услед за А.А. Пацябнёй Я.Ф. Карскі лічыць памылковым вызначэнне сказа як “суджэння аб прадмеце, выражанага словамі” (азначэнне, прынятае ў рэчышчы фармальна-лагічнага падыходу, які дамінаваў у заходнееўрапейскай і рускай граматыцы першай паловы XIX ст.: працы К.Ф. Бэкера, Ф.І. Буслаева, А.Х. Вастокава, М.І. Грэча, І.І. Давыдава і інш.) і адзначае, што некарэктна, такім чынам, змешваць такія паняцці, як граматычны сказ і лагічнае суджэнне. З сінтаксічнага пункту гледжання адзіна правільным вызначэннем сказа будзе такое, “якое

ўлічвае не змест сказа, а толькі яго форму; іншымі словамі, не надае значэння зместу паняццяў, што абазначаюцца словамі і ўтвараюць сказ, а тычыцца толькі спосабаў аб'яднання слоў, іх ўласна граматычнага боку” [1, с. 302]. З усяго відаць, што Я.Ф. Карскі прытрымліваецца фармальнага разумення сказа як сінтаксічнай адзінкі.

У сінтаксічнай канцэпцыі Карскага прасты сказ складаецца з граматычнага спалучэння дзейніка і выказніка, якое выражаецца фармальнымі часткамі слоў – канчаткам назоўнага склону і суадносным з ім дзеяслоўным канчаткам. Нагадаем, што Я.Ф. Карскі прытрымліваецца т.зв. “дзейнікацэнтрычнай” канцэпцыі сказа: дзейнік у форме назоўнага склону – цэнтр сказа, яму падпарадкоўваецца выказнік і іншыя члены сказа. Не выпадкова сказ, які выражае думку аб прадмеце, суадносіцца Я.Ф. Карскім з “зыходным пунктам” (параўн. з прадметам думкі / маўлення або з “топікам” – С.В.), “ад якога ўзнікае пэўнае дзеянне або якому прыпісваецца тая ці іншая якасць ці стан”. Такі “зыходны пункт” якраз і называецца дзейнікам, а прыпісваемыя яму якасць, стан або дзеянне – выказнікам [1, с. 303].

Я.Ф. Карскі аддае належнае і дзеяслоўнаму выказніку: у сувязі з тым, што выказнік выражае прымету, якая ўзнікае “ад дзейніка”, у славянскіх мовах носьбітам прэдыкатыўнасці з’яўляецца дзеяслоў як адзіная часціна мовы, якая можа выразіць узнікненне прыметы.

Пры такім разуменні сказа, а таксама дзейніка і выказніка, заўважае даследчык, яго разбор або кваліфікацыя не павінны выклікаць ніякіх цяжкасцей. Так, двухсастаўны сказ – гэта такі тып сказа, дзе дзейнік – “назоўны склон прадмета думкі”; выказнік – “прымета, што ўзнікае ад дзейніка, або якасць, якая прыпісваецца яму і спалучаецца з ім пры дапамозе дзеяслоўнага канчатка або звязкі”. Калі ў сказе няма дзейніка ў форме назоўнага склону і ён не маеца на ўвазе, тады сказ – безасабовы; калі ж няма выказніка, што абазначае дзеянне, стан, якасць ці ўласцівасць, і ён не маеца на ўвазе, але думка ўсё ж выражана, тады сказ – аднасастаўны з адзіным галоўным членам сказа іменем [1, с. 303]. Зноў мусім канстатаваць, што сінтаксіс простага сказа ў інтэрпрэтацыі Я.Ф. Карскага відавочна фармальны.

Другая глава мае практычны характар: тут даследчык прыводзіць канкрэтныя тыпы ўласцівых беларускай мове двухсастаўных і аднасастаўных канструкцый, падрабязна разглядае спосабы выражэння ў беларускай мове галоўных і даданых членаў сказа, структурныя тыпы выказніка, звяртае ўвагу на асаблівасці ўжывання асноўных граматычных катэгорый імя ў функцыі дзейніка (катэгорый роду і ліку) і дзеяслова ў функцыі выказніка (катэгорый асобы, ліку, часу, ладу, стану і трывання).

Прысутнічае ў працы і першая класіфікацыі простых сказаў паводле розных дыферэнцыяльных прымет. Разгляд адметных беларускіх канструкцый пачынаецца ў “Нарысах” з “двучленных, адночленных і многочленных предложений”, якім у сучаснай тэрміналогіі адпавядаюць сказы двухсастаўныя і аднасастаўныя; развітыя і неразвітыя. Тут аб’яднаны дзве класіфікацыйныя прыметы: колькасць саставаў і наяўнасць / адсутнасць даданых членаў сказа.

Звычайны від простага сказа – “такое словаспалучэнне, у якім маецца дзейнік і выказнік” [1, с. 305]. Але мове, на думку Я.Ф. Карскага, вядомыя і больш элементарныя формы – сказы, якія складаюцца або з аднаго дзейніка, або з аднаго выказніка. Апошнія даследчык называе безасабовымі, або бессуб’ектнымі, сказамі. У сувязі з тым, што Я.Ф. Карскі – прыхільнік фармальнага падыходу ў інтэрпрэтацыі простага сказа, гаворка далей ідзе не пра адсутны суб’ект у такіх сказах, а пра адсутны дзейнік: “Сюды адносяцца такія сказы, у якіх дзейніка няма і ён не маецца на ўвазе” [1, с. 306]. Сярод безасабовых сказаў Я.Ф. Карскі вылучае т.зв. “адносна бессуб’ектныя сказы”. Гэта сказы, якія ў сучаснай сінтаксічнай тэорыі адносяцца да няпэўна-асабовых і абагульнена-асабовых канструкцый, у якіх “дзейнік апускаецца ў сувязі з непатрэбнасцю абазначэння выканаўцы дзеяння або таму, што выканаўца невядомы, або таму, што ён кожнаму вядомы” [1, с. 312]. Можам канстатаваць факт нераспрацаванасці на той час тэорыі аднасастаўных сказаў, у прыватнасці, такіх адзінак, як дзеяслоўна-абвербіяльныя і субстантыўныя сказы.

У “Нарысах” вылучаюцца і апісваюцца таксама: “утвердительные и отрицательные предложения” (паводле мадальнасці); “повествовательные, вопросительные, восклицательные предложения” (зноў аб’яднаны дзве класіфікацыйныя прыметы: паводле мэты выказвання і паводле эмацыянальнай афарбоўкі); “полные и неполные предложения” (паводле наяўнасці / адсутнасці структура неабходных кампанентаў); “слитные предложения” (такі асобны тып сказаў у СБМ не вылучаецца, але ён суадносіцца з т.зв. ускладненымі канструкцыямі, што вылучаюцца паводле наяўнасці элементаў, якія ўскладняюць граматычную аснову сказа).

Асобна варта спыніцца на апісанні т.зв. “пояснительных слов”, пад якімі маюцца на ўвазе даданыя члены сказа, якія апісваюцца праз катэгорыю склона: кожны даданы член сказа суадносіцца з той ці іншай склонавай формай. Пры гэтым вызначаюцца шматлікія значэнні кожнага са склонаў, а таксама паказваецца гісторыя станаўлення у беларускай

мове пэўных склонавых прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых канструкцый [1, с. 385-436].

Пры вызначэнні складанага сказа вучоны таксама зыходзіць з камунікацыйна-прагматычных патрэб моўцы: “Калі мы жадаем выразіць сваю думку больш грунтоўна і поўна, тады недастаткова бывае простага сказа <...>, мусім звяртацца да спалучэння некалькіх сказаў, якія знаходзяцца ва ўзаемнай сувязі або залежнасці. Такі сказ называецца складаным” [1, с. 450].

Пры класіфікацыі складаных сказаў канцэпцыя вучонага вылучаецца сваёй арыгінальнасцю. На першай ступені падзелу даследчык вылучае два асноўныя віды сінтаксічнай сувязі, што маюць месца ў складаных сказах: паратаксіс, або злучэнне сказаў раўнапраўных, і гіпатаксіс, або спалучэнне сказаў нераўнапраўных. Такі падыход дазваляе лічыць Я.Ф. Карскага пачынальнікам т.зв. семантычнага падыходу (падыходу “ад плана зместу – да плана выражэння”) пры класіфікацыі складаных сказаў. У сучаснай версіі (гл., напрыклад, працы А.Я. Міхневіча) складаныя сказы на першай ступені падзелу (паводле асноўнай сінтаксічнай сувязі) падзяляюцца на два класы: (1) складаназлучаныя і (2) складаназалежныя сказы. Кожны з гэтых тыпаў на другой ступені падзелу (паводле наяўнасці / адсутнасці сродкаў сувязі) можа быць прадстаўлены як злучнікавым, так і бяззлучнікавым варыянтамі.

Семантычны падыход дастаткова рэвалюцыйна гучыць нават сёння, бо ў цэлым беларускі сінтаксіс арыентаваны на фармальны падыход, бо большасць беларускіх даследчыкаў прытрымліваецца адваротнага – традыцыйнага для беларускага сінтаксісу структура-семантычнага – падыходу:

Пры далейшай характарыстыцы складаназлучаных сказаў на першае месца зноў выходзіць семантыка: “соединительное сочетание предложений”; “противительное сочетание предложений”; “причинное сочетание предложений” і “заключительное сочетание предложений” (тут улічваецца хутчэй характар семантыка-сінтаксічных адносінаў паміж часткамі). Пры характарыстыцы ж складаназалежных сказаў Я.Ф. Карскі ўлічвае аднесенасць даданай часткі да пэўнага слова ў галоўнай (назоўніка, дзеяслова і г. д.) і характар сродкаў сувязі: “придаточное предложение, поясняющее имя существительное и заменяющее его; придаточное предложение, поясняющее глагол; придаточные предложения обстоятельственные”. Асобна вылучаюцца складаназалежныя сказы з даданымі ўмовы і ўступкі, бо яны, на думку даследчыка, утвараюць асобную групу

складаных сказаў. А гэта ўжо зараджэнне ў беларускім мовазнаўстве функцыянальнага і структурна-семантычнага падыходаў.

Высновы.

Нягледзячы на тое, што працы Я.Ф. Карскага арыентаваны на здабыткі рускага мовазнаўства, сінтаксічная канцэпцыя вучонага падаецца нам арыгінальнай і самастойнай. “Рускі акцэнт” у працах даследчыка – гэта хутчэй характэрная прымета гуманітарнай навукі таго часу, а не загана вучонага. Русістыка як была, так і застаецца пануючай галіной у славістыцы і найбольш прыярытэтнай для беларускага мовазнаўства нават сёння.

Хто ведае, калі б не прышчэпка з вакцынай “руская граматыка”, ці мелі б мы Яўхіма Карскага і “Беларусаў”? А ці была б у нас “Беларуская граматыка для школ” Браніслава Тарашкевіча, які вучыўся, у сваю чаргу, у Я.Ф. Карскага і А.А. Шахматава? Ці з’явіўся б “Сінтакс беларускае мовы” Язэпа Лёсіка з вербацэнтрычным разуменнем сказа услед за А.А. Пацябнёй і іншымі рускімі вербацэнтрыстамі канца XIX ст.?

Мусім, такім чынам, канстатаваць, што асноўным вектарам у станаўленні беларускай граматыкі (і сінтаксісу, у прыватнасці) была якраз руская граматыка-донар.

Падыход Карскага традыцыйны для свайго часу: вучоны арыентуецца на здабыткі параўнальна-гістарычнага мовазнаўства, а таму апісвае асаблівасці беларускай мовы на шырокім фактычным матэрыяле, уласнаручна сабраным, з прыцягненнем фактаў з гістарычных крыніц, народна-гутарковага маўлення, іншых моў. У моўнай частцы “Беларусаў” Я.Ф. Карскі паўстае як сапраўдны індаеўрапеіст, супастаўляючы беларускую мову з іншымі мовамі, прыводзячы на працягу ўсёй работы дасканалыя гістарычныя каментары адносна той ці іншай моўнай з’явы, тлумачачы генезіс пэўнай з’явы ці сінтаксічнай канструкцыі.

Сінтаксічная канцэпцыя Я.Ф. Карскага не страціла сваёй актуальнасці і сёння, прычым не толькі ў практычным плане (як помнік граматычнай думкі беларусаў пэўнага перыяду), але, што самае галоўнае, і ў тэарэтычным плане. Важным пры гэтым нам падаецца і магчымасць, дзякуючы працы Я.Ф. Карскага, правядзення сінхронна-дыяхроннага зрэзу сінтаксісу беларускай мовы: “Нарысы сінтаксісу беларускай мовы” Я.Ф. Карскага – рэлевантная крыніца для вылучэння спецыфічных, адметных сінтаксічных канструкцый беларускай мовы канца XIX – пачатку XX ст. Некаторыя з падобных канструкцый варта аднесці да т.зв. сінтаксічных архаізмаў – раней актыўна

ўжываемых канструкцый, якія ў працэсе развіцця літаратурнай мовы былі выцеснены з ужытку іншымі канструкцыямі, але, тым не менш, захаваліся ў прэцэдэнтных тэкстах і, нягледзячы на ўстарэлы характар, працягваюць заставацца нацыянальна адметнымі, што дае падставу адносіць іх да ядра нацыянальна-маркіраваных ідыяматычных сродкаў беларускай мовы.

Літаратура

1. Карский Е.Ф. Очерки синтаксиса белорусского языка // Карский Е.Ф. Белорусы: В 3 т. Т. 2, кн. 2. Язык белорусского народа. Минск, 2006. С. 301-491.

Гардзей Н. М. (Гродна)

ПРАБЛЕМЫ МАРФАНАЛОГІІ Ў ДЫСЕРТАЦЫЙНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯХ ПА БЕЛАРУСКАМУ МОВАЗНАЎСТВУ (канец 80-х – пачатак 90-х гадоў ХХ ст.)

Адным з першых даследаванняў марфаналогіі беларускай мовы, якое планавалася, але, на жаль, не здзейснілася як кваліфікацыйная работа на атрыманне ступені кандыдата філалагічных навук, было даследаванне аспіранта Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР У.І. Марозава (навуковы кіраўнік - д.ф.н. А.І. Падлужны). Яго артыкул “Беглыя галосныя ў іменным словазмяненні і словаўтварэнні” (1982) [4] паводле прадстаўленай ў ім марфаналагічнай інтэрпрэтацыі беглых галосных у аснове назоўнікаў сучаснай беларускай мовы да гэтага часу захоўвае актуальнасць у айчынай беларусістыцы. Як адзначае Дз. Уорт, “...чаргаванні галоснай з нулём... з’яўляюцца сур’ёзнай праблемай для даследчыкаў розных навуковых школ” [1, с. 96]. У.І. Марозаў першым у айчынай беларусістыцы паспрабаваў “вызначыць некаторыя заканамернасці і марфалагічныя ўмовы” [4, с. 100] чаргавання галоснай з нулём у субстантыўных парадыгмах. Заслугай аўтара можна лічыць устанаўленне заканамернасцей рэалізацыі беглай галоснай у сувязі з фактарам акцэнтацыі субстантыва. Напрыклад, у назоўніках мужчынскага роду з асновай на *-ол* чаргаванне *о* → *ø* адбываецца, калі гэта назоўнік акцэнтнага тыпу В: *арól* - *арлá*, *асёл* - *аслá*, і не адбываецца, калі гэта назоўнік акцэнтнага тыпу А: *атóл* - *атóлу*, *анёл* - *анёлу*; у назоўніках жа з асновай на *-ал’* выяўляецца супрацьлеглая тэндэнцыя, а іменна, бегласць галоснай назіраецца ў словах акцэнтнага тыпу А: *ды’шаль* - *ды’шля*, *гáндаль* - *гáндлю* і не назіраецца ў словах акцэнтнага тыпу В: *кава́ль* - *каваля’*, *меда́ль* - *медаля’* [4, с. 102]. Такім чынам, даследаванне У.І. Марозава стварала

падставу для фармулёўкі правілаў сінтэзу словаформ ускосных склонаў назоўнікаў мужчынскага роду, у якіх дыэрэза галоснай не з'яўляецца пазіцыйна абумоўленай, г.зн. яе нельга растлумачыць уплывам той ці іншай флексіі, параўн.: *кацёл - катла́ і касцёл - касцёла, буталь - бутля́ і каталь - каталя́*.

За перыяд з 1987 па 1992 год у Беларусі былі абаронены чатыры кандыдацкія дысертацыі па марфаналагічнай праблематыцы.

Навуковая навізна даследавання Н.М. Гардзея “Морфонология служебных частей речи и наречия в белорусском и русском языках” (1987) [2] (навуковы кіраўнік – д.ф.н. А.І. Падлужны), выкананага паводле праграмы М.С. Трубяцкога ў рэчышчы граматыкі аналітычнага тыпу, заключалася перш за ўсё ў сістэматызаваным лінгвістычным апісанні марфаналогіі службовых часцін мовы і адвербіяльнага словаўтварэння ў сучаснай беларускай мове. Закладзеная ў аснову даследавання тэорыя Маскоўскай фаналагічнай школы патрабавала адпаведнага прадстаўлення фанемнага субстрату марфем (і морфаў) беларускай мовы. Такое прадстаўленне было дасягнута з дапамогай марфанематычнай транскрыпцыі, у якой найменшыя гукавыя адзінкі перадаюцца з вызваленнем усіх іх пазіцыйна абумоўленых якасцей і якая, як вядома, істотна разыходзіцца з графічным (арфаграфічным) прадстаўленнем марфем беларускай мовы, што, наадварот, фіксуе шматлікія выпадкі пазіцыйна абумоўленага вар’іравання фанем. Так, напрыклад, на ўзроўні арфаграфіі ў структуры прыслоўяў *багата, даўно, лішне* выдзяляюцца суфіксы *-а, -о, -е*, на фаналагічным жа ўзроўні – толькі суфікс *-|o|*. Зразумела, што падобныя разыходжанні патрабавалі як прымянення спецыяльных працэдур ідэнтыфікацыі фанем і марфем сучаснай беларускай мовы, так і абгрунтавання некаторых прыватных фаналагічных і марфалагічных рашэнняў. Яшчэ адзін істотны аспект работы Н.М. Гардзея – тыпалагічны. Фактычна, гэта было першае даследаванне па супастаўляльнай марфаналогіі ў айчынным мовазнаўстве.

Даследаванне Т.У. Коласавай “Морфонологические явления и их роль в словообразовательной системе современного английского языка (на материале суффиксальных производных неисконного происхождения)” (1990) [3] (навуковы кіраўнік – к.ф.н. Ю.Г. Панкрац), было выканана ў адпаведнасці з функцыяльна-дынамічнай канцэпцыяй прадстаўлення марфаналагічных з’яў. У беларускай лінгвістыцы дысертацыйная праца Т.У. Коласавай да гэтага часу не мае аналагаў паводле спосабу інтэрпрэтацыі марфаналагічных фактаў і значнасці вынікаў як для тэорыі марфаналогіі і практыкі марфаналагічнага апісання, так і для агульнага мовазнаўства.

Навуковая навізна работы Т.У. Коласавай заключаецца ў верыфікацыі дзвюх гіпотэз адносна функцыянавання марфаналагічных з’яў у сферы дэрывацыі: 1) марфаналагічныя сродкі ўдзельнічаюць у маркіраванні напрамку вытворнасці, 2) у сістэме аддзеяслоўнага словаўтварэння марфаналагічныя характарыстыкі вытворных слоў выконваюць класіфікуючую функцыю.

У сувязі з верыфікацыяй першай гіпотэзы ў дысертацыі Т.У. Коласавай значная ўвага надаецца актуальнай марфаналагічнай праблеме – праблеме так званых “адваротных” чаргаванняў, г.зн. такіх чаргаванняў, напрамак якіх супрацьлеглы альтэрнацыям, характэрным для данай марфаналагічнай сістэмы, напрыклад: англ. *to permit* – *permissive*, але *romance* – *romantic*, параўн. белар. *плакаць* – *плач*, але *крычаць* – *крык*. Прычынай узнікнення адваротных альтэрнацый з’яўляецца, як сцвярджае аўтар, устанаўленне новых семантычных сувязей паміж аднакаранёвымі словамі ў лексічнай сістэме мовы, якое адбываецца ў тым выпадку, калі сэнсавыя адносіны паміж лексічнымі адзінкамі перастаюць адпавядаць тым дэрывацыйным адносінам, якія характарызуюць сінхронныя словаўтваральныя працэсы. У сітуацыі “канфлікту” паміж зыходнай матывацыяй і сінхроннай дэрывацыяй “адваротныя” чаргаванні выконваюць двойную функцыю: з аднаго боку, яны маркіруюць сінхронны дэрывацыйны працэс, які адбываецца паводле пэўнай мадэлі, з другога боку – сігналізуюць аб змяненні напрамку матывацыі ў параўнанні з зыходным, інакш кажучы, з’яўляюцца маркёрамі дынамікі словаўтваральных адносін у слоўніку той ці іншай мовы [3, с. 14-15].

Гіпотэза аб тым, што ў сістэме мовы марфаналагічныя з’явы выконваюць класіфікуючую функцыю, пацвярджалася ў дысертацыі Т.У. Коласавай некалькімі фактамі англійскага словаўтварэння. Адзін з гэтых фактаў стаў адначасова і фактам дэманстрацыі семантыкаграматычнай абумоўленасці марфаналагічных з’яў. У рабоце Т.У. Коласавай даказана, што ў англійскай мове толькі дзеясловы са значэннем *абмежаванага дзеяння* маюць марфаналагічна адзначаныя ад’ектыўныя дэрываты, напрыклад: *to explain* → *explanatory*, *to submit* → *submissive*, у той час як дзеясловы са значэннем *неабмежаванага дзеяння* ўтвараюць прыметнікі без мадыфікацый утваральнай асновы. Гэта значыць, што марфаналагічная маркіраванасць / немаркіраванасць аддзеяслоўных ад’ектыўных дэрыватаў з’яўляецца тым фармальным сродкам, які дыферэнцыруе зыходныя дзеясловы паводле асаблівасцей граматычнай семантыкі [3, с. 18-20].

Дысертацыйная праца В.П. Русак “Морфонология глагола в белорусском языке” (1990) [6] (навуковы кіраўнік – д.ф.н. А.І.

Падлужны) з’явілася першай спробай сістэматызацыі і грунтоўнага апісання марфаналагічных асаблівасцей беларускага дзеяслова. Паводле тэарэтычных падстаў даследаванне В.П. Русак было зарыентавана на акадэмічныя традыцыі расійскага мовазнаўства – “Русскую грамматику”-80. Тым не менш, у рабоце разглядаліся і дыскусійныя пытанні сучаснай марфаналогіі з вызначэннем аўтарскай пазіцыі па кожным з іх. Сярод такіх пытанняў было і адно з найважнейшых у марфаналагічным даследаванні парадэгматыкі і словаўтварэння – пытанне аб зыходнай форме марфемы, адказам на якое фактычна прадвызначаецца выбар напрамку альтэрніравання. Як адзначае сама В.П. Русак, у яе дысертацыі было “прынята найбольш простае рашэнне: лічыць асноўным варыянтам марфемы той морф, які прадстаўлены ў слоўнікавай форме слова...” [6, с. 15]. Такое рашэнне, канешне ж, дапушчальнае. Аднак заўважым, што ў даследаванні марфаналогіі іменна славянскага дзеяслова, ў тым ліку беларускага, гэта рашэнне прыводзіць часам да супярэчлівых марфаналагічных інтэрпрэтацый, напрыклад, прымушае даследчыка разглядаць у якасці зыходных такія словаформы, як *вѣсци*, *клѣсци*, *валачы’*, *пячы’* і пад., якія самі відавочна з’яўляюцца вынікам марфаналагічных мадыфікацый, прычым такіх, што заканчваюцца фузіяй на стыку асновы і інфінітыўнага суфікса.

У дысертацыі В.П. Русак былі прапанаваны тры марфаналагічныя класіфікацыі: 1) класіфікацыя альтэрнацыйных радоў, што рэалізуюцца ў дзеяслоўных парадэгмах, паводле іх фанемнага субстрату; 2) класіфікацыя дзеяслоўных парадэгм паводле рэалізацыі ў іх словаформах членаў альтэрнацыйных радоў; 3) класіфікацыя дзеясловаў паводле фармальнай суаднесенасці іх формаўтваральных асноў. Адпаведна апошняй класіфікацыі ўсе дзеясловы беларускай мовы былі размеркаваны даследчыцай па сямі марфаналагічных класах. Нагадаем, што ў традыцыйнай класіфікацыі дзеясловаў па класах словазмянення выдзяляюцца 4 прадуктыўныя і 11 непрадуктыўных класаў. Класіфікацыя, прапанаваная В.П. Русак, адрозніваецца ад традыцыйнай класіфікацыі дзеясловаў па класах словазмянення тым, што ў яе падставу быў пакладзены выключна марфаналагічны крытэрыі – фармальная мадыфікацыя асновы цяперашняга часу ў параўнанні з асновай інфінітыва. Іншыя ж падставы выдзялення словазменных класаў дзеяслова – а іменна, сістэма флексій ў дзеяслоўнай парадэгме (тып спражэння), словаўтваральныя характарыстыкі дзеяслоўных лексем – не прымаліся пад увагу. Такі погляд на дзеяслоўную парадэгматыку, вызваленую ад марфалагічных і словаўтваральных параметраў, дазволіў В.П. Русак сфармуляваць некалькі важных вывадаў, якімі пацвярджаецца сістэмная ўпарадкаванасць у выкарыстанні

марфаналагічных сродкаў беларускай мовы. Неабходна, аднак, заўважыць, што інтэрпрэтацыя некаторых марфаналагічных працэсаў, прапанаваная В.П. Русак, не з’яўлялася бясспрэчнай, ва ўсякім выпадку, яна не супадала з інтэрпрэтацыяй аналагічных марфаналагічных з’яў у рускай мове, прадстаўленай у “Русской грамматике”-80. Параўн.:

- паводле В.П. Русак: 1) *бі-ць* – *бј-уць*: чаргаванне *і ~ ј*; 2) *прыня-ць* – *прим-уць*: чаргаванне *ня ~ м*; 3) *жа-ць* – *жн-уць*: чаргаванне *а ~ н*;

- паводле “Русской грамматике”-80: 1) *би-л-а* – *бј-ут*: нарашчэнне асновы цяперашняга часу за кошт фіналі *ј* і чаргаванне ў корані *і ~ нуль*; 2) *приня-л-а* – *прим-ут*: нарашчэнне асновы цяперашняга часу за кошт фіналі *м* і чаргаванне *а – і* з папярэднім чаргаваннем *н’ – нуль* і сумяшчэннем прэфіксальнага і каранёвага морфаў; 3) *жа-л-а* – *жн-ут*: нарашчэнне асновы цяперашняга часу за кошт фіналі *н* і адначасовае чаргаванне *а – нуль*.

Прынятыя марфаналагічныя рашэнні ў рабоце В.П. Русак ніяк не аргументаваліся, што, канешне, паўплывала і на ступень абгрунтаванасці прапанаваных ёю марфаналагічных групавак.

У 1992 годзе у Беларусі была абаронена першая і пакуль што адзіная дысертацыя па дыяхранічнай марфаналогіі – “Морфонологический статус фонемы [x] и ее альтернантов в древнерусском и современном русском языке” А.А. Пацехінай [5] (навуковы кіраўнік – д.ф.н. М.Г. Булахаў). Актуальнасць гэтай работы для беларускага мовазнаўства прадвызначаецца наступнымі фактарамі. Па-першае, на прыкладзе даследавання эвалюцыі чаргаванняў *х → ш* і *х → с* у сістэме словазмянення і словаўтварэння праславянскай, старажытнарускай і рускай моў А.А. Пацехіна прадэманстравала метадыку дыяхранічнага аналізу марфаналагічных з’яў. Па-другое, у рабоце А.А. Пацехінай была наглядна прадстаўлена кантэкставая абумоўленасць мадыфікацый марфем з фанемай *х* у фінальнай частцы, а таксама выяўлены рознароўневыя сістэмныя фактары гэтых мадыфікацый і іх функцыя. У гэтым даследаванні пацвердзілася таксама адно з асноўных палажэнняў сучаснай марфаналогіі аб тым, што марфаналагічна рэлевантнымі, г.зн. такімі, якія вызначаюць наяўнасць/адсутнасць або характар чаргавання, могуць быць не толькі фаналагічныя і граматычныя прыметы асноў (марфем), але і іх лексічныя, семантычныя і нават стылістычныя характарыстыкі. У гэтым аспекце цікавымі здаюцца палажэнні дысертацыі аб ролі запазычанняў у ліквідацыі чаргавання *х → с’* як дадатковага сродку выражэння склонавых значэнняў у сістэме словазмянення назоўніка ў рускай мове [5, с. 6] і аб чаргаванні *х → ш* як маркёры суфіксальнай канатацыі ў субстантыўных дэрыватах. У сувязі з апошнім палажэннем даследчыца

адзначае, што большасць субстантыўных утварэнняў з суфісам *-Vx-* у рускай мове былі пеёратывамі, г.зн. выяўлялі адмоўную канатацыю, напрыклад: *молодуха, резвуха, сивуха, частуха, повариха, дураха, побираха, растеряха* і інш. Аднак калі да падобных асноў далучаўся дэмінітыўны суфікс *-к-* (гіст. *-ьк-*), адмоўная канатацыя назоўніка памякчалася і пры гэтым у аснове вытворнага слова непазбежна адбывалася фаналагічна абумоўленая альтэрнацыя *x* → *ш*, напрыклад: *милаха – милашка, толстуха – толстушка, сваха – свашка, пивуха – пивнушка* [5, с. 10-11]. Па-трэцяе, у дысертацыі А.А. Пацехінай, хаця і імпліцытна, паказана значнасць марфаналагічных характарыстык для фарміравання ўяўлення аб дыяхранічных словаўтваральных структурах.

І нарэшце, варта адзначыць такі факт, як адпаведнасць палажэнняў дысертацыі А.А. Пацехінай адносна эвалюцыі марфаналагічных характарыстык рускай мовы [5, с. 6-7] тым палажэнням лінгвістычнай навукі, якія характарызуюць эвалюцыю марфаналагічных з'яў у мовах свету ўвогуле. Так, у мовах з выражанымі марфаналагічнымі характарыстыкамі выяўляюцца аднолькавыя прычыны ўзнікнення і аднолькавыя тэндэнцыі развіцця гэтых характарыстык: эканомія вымаўленчых намаганняў і фаналагічная абумоўленасць на этапе фарміравання альтэрнацый, паступовае вызваленне альтэрнацый ад уплыву фаналагічнага кантэксту, фарміраванне іх залежнасці ад разнастайных моўных фактараў нефаналагічнай прыроды і ўдзел у маркіраванні граматычных катэгорый і форм, і нарэшце, згладжванне марфаналагічных чаргаванняў, рэцэсія марфаналагічных прымет, што прыводзіць да спрашчэння граматыкі.

Такім чынам, грунтоўнасць першых дысертацыйных работ па марфаналагічнай праблематыцы і разгалінаванасць іх тэматыкі сведчылі аб тым, што іменна ў канцы 80-х - пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя марфаналогія знайшла сваё месца ў даследчыцкай парадыгме беларусістыкі і беларускага мовазнаўства.

Літаратура

1. Ворт, Д. Падение редуцированных и беглые гласные в современном русском литературном языке / Д. Ворт // Очерки по русской филологии / Перевод с англ. К.К. Богатырева М.: Индрик, 2006. - С. 96 - 102
2. Гордей, Н.Н. Морфонология служебных частей речи и наречия в белорусском и русском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02; 10.02.01 / Н.Н.Гордей; АН БССР. Ин-т языкознания. – Минск, 1987. – 25 с.
3. Колосова, Т.В. Морфонологические явления и их роль в словообразовательной системе современного английского языка (на материале суффиксальных производных неисконного происхождения):

автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Т.В. Колосова; МГПИИЯ. – Минск, 1990. – 21 с.

4. Марозаў, У.І. Беглыя галосныя ў іменным словазмяненні і словаўтварэнні / У.І. Марозаў // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1982. – №2. – С. 100-106.

5. Потехина, Е.А. Морфолагічны статус фонемы [х] і яе альтэрнантаў у дрэвнеруском і сучасным руском мове: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Е.А. Потехина; БГПИ. – Минск, 1991. – 17 с.

6. Русак, В.П. Морфагалогія глагола ў беларуском мове: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / В.П. Русак; АН БССР. Ін-т мовазнаўства. – Минск, 1990. – 23 с.

Данільчык З. П. (Гродна)

НАЗОЎНЫ І ТВОРНЫ ПРЭДЫКАТЫЎНЫ НАЗОЎНІКАЎ ПРЫ ЗВЯЗЦЫ *БЫЦЬ* У ФОРМЕ ПРОШЛАГА ЧАСУ Ў МОВЕ ТВОРАЎ ЯКУБА КОЛАСА

У лінгвістычнай літаратуры звязка *быць* разглядалася як асобая адзінка мовы, якая выконвае службовую ролю ў сказе. Яна, страчваючы ў гэтай ролі поўнасцю сваё лексічнае значэнне, захоўвае толькі фармальныя прыметы дзеяслова (катэгорыі часу, ладу, асобы, ліку), “служыць спосабам, своеасаблівым “мостам” далучэння выказніка да дзейніка” [1, с. 136], арганізоўвае, далучае, уводзіць у структуру сказа прызвязачную частку, якая нясе галоўную інфармацыю.

На матэрыяле твораў Коласа паспрабуем прасачыць асаблівасці ўжывання аўтарам назоўнікаў у прэдыкатыўнай функцыі пры звязцы *быць* у форме прошлага часу. Сказы з гэтай звязкай у творах пісьменніка – пашыраная з’ява.

У прэдыкатыўных канструкцыях са звязкай *быць* у форме прошлага часу Коласам выкарыстоўваюцца ў прызвязачнай частцы назоўнікі ў форме назоўнага (НП) ці творнага (ТП) склонаў, а часам яны ўжываюцца паралельна.

Як сведчыць фактычны матэрыял, НП пры звязцы *быць* у форме прошлага часу ўжываецца:

1. Калі назоўнік у іменнай частцы выказніка выконвае назывную функцыю: называе прозвішча суб’екта думкі: *Зваўся ён Стась, а прозвішча яго было Гуляшак* [2, т. IX, с. 634]; *Прозвішча яго было Кандаківіч* [2, т. IX, с. 580]. У гэтых сказах ТП немагчымы па той прычыне, што прэдыкатыўны назоўнік выконвае намінаўную функцыю. Адносіны паміж прэдыкатыўнай прыметай (выказнікам) і яе носбітам (дзеянікам) патрабуюць выключна прамога склону.

2. Калі выказнік выражаецца назоўнікамі, якія аб’ядноўваюцца агульным значэннем ацэнкі. У апошніх у такой ролі аслабляецца

прадметнае значэнне, і яны набываюць якасна-ацэннае значэнне. У дачыненні да такіх прэдыкатыўных назоўнікаў В. У. Вінаградаў адзначыў: “Разнастайныя сінтаксічныя функцыі, якія выконваюць назоўнікі, іншы раз вядуць да ўскладнення і расшырэння значэння прадметнасці. Нярэдка ў прыродзе назоўніка прадметнасць з’яўляецца толькі фундаментам, апорным пунктам, на якім узнікаюцца блізкія да прыметнікаў значэнні якасных прымет і станаў” [1, с. 50]. Менавіта з такім значэннем пісьменнік шырока ўжывае гэтыя назоўнікі, дзе ў выніку прэдыкатыўная канструкцыя набывае якасна-ацэнную прымету, што прыпісваецца дзейніку: *Сцёпка Ляўшун у гэтых справах быў самы док ва ўсім сяле* [2, т. IV, с. 18]; *Найбольш грунтоўную дапамогу дзеду аказваў Нявідны, бо ён быў спецыяліст у гэтай справе* [2, т. VIII, с. 271]; *І ў стражніка была гэткая вантроба, і ён таксама быў непрама х наконт гарэлкі, асабліва калі гарэлка нічога не каштуе* [2, т. IV, с. 144].

3. Калі дзейнік выражаецца ўказальным займеннікам *гэта*, а звязка *быць* дапасуецца ў родзе і ліку да іменнай часткі выказніка. На асаблівасць такіх сказаў А. А. Шахматаў заўважаў: “Звязка *быць* (у форме прошлага часу, а таксама будучага) прыпадабняецца галоўнаму члену не пануючага саставу, а залежнага...” [5, с. 152]. Такія сказы кваліфікаваліся ім як двухсастаўныя недапасаваныя тоеснасці: *Гэта быў не проста крык або звычайны вокліч, не – гэта была свайго роду мелодыя, музыка, якая перш за ўсё цешыла і весяліла, як артыста, самога Лукаша* [2, т. IX, с. 438]; *У адным кутку ляжала прымятая салома, прыкрытая дзяружкаю, пэўна, гэта была пасцель вартаяніка* [2, т. IX, с. 547-548].

Канструкцыі, у якіх дзейнік выражаецца ўказальным займеннікам *гэта*, размяшчаюцца ў тэксце, як правіла, на мяжы двух сказаў (двух простых або частак складанага сказа) і могуць указваць не толькі на канкрэтныя асобы ці прадметы, але і на цэлыя папярэднія ці наступныя паведамленні. Пісьменнік ужывае іх нярэдка пры апісанні партрэтаў ці вонкавага выгляду герояў: *Ёсель не меў пэўнай прафесіі. Гэта быў бедны местачковы дзяцюк гадоў за дваццаць, бязвусы, безбароды, трохі заіка, трохі гультай і трохі прыдуркаваты* [2, т. IX, с. 211]; *Семіпалаў якраз быў дома. Гэта быў малады чалавек, ён толькі што рабіў сваю адвакацкую кар’еру* [2, т. IX, с. 706].

4. У сказах з дзейнікам-інфінітывам, дзе звязка *быць* дапасуецца ў родзе і ліку да прэдыкатыўнага назоўніка: *Толькі цяпер ён пераканаўся, што кідаць камлюкі ў ваду была дурная выдумка* [2, т. IV, с. 163].

5. Калі іменная частка выказніка мае параўнальны злучнік *як*: *У маладым настаўніцкім натоўпе быў Садовіч як ліда р; быў*

смяшлівы, рухавы Янка Тукала, умеўшы сказаць трапнае слова і пацешыць сяброў [2, т. IX, с. 482]. ТП назоўнікаў у такой канструкцыі немагчымы, бо ён сам можа быць сінонімам НП без службовага слова як: *Гэта торба была для яго прыяцелем, сваім чалавекам, самым бліжнім земляком, з каторым не так цяжка было ў дарозе* [2, т. VIII, с. 43-44].

6. Калі дзейнік і выказнік выражаюцца адным і тым жа назоўнікам, але іменная частка мае пры сабе адмоўе не і супраціўны злучнік а з паясняльнымі словамі, якія, як правіла, з'яўляюцца выказнікамі і без апошніх сказы такога тыпу не выражалі б закончанай думкі, бо другі выказнік сцвярджае тое, што адмаўляецца першым: *І прыснілася дзеду сцэна з дзікім вепрам, прычым вепр быў не проста вепр, а сам дзед Талаш, на якога нападаў страшны воўк і біў дзеда хвостом па твары* [2, т. VIII, с. 280].

Сінтаксічныя канструкцыі, у якіх выступае толькі ТП назоўнікаў, вызначаюцца ў Коласа меншай паслядоўнасцю і разнастайнасцю, чым аналагічныя канструкцыі з НП назоўнікаў. Яны ўжаваюцца:

1. Калі дзейнік выражаецца абстрактным назоўнікам, што называе нейкія адцягненыя паняцці ці з'явы. У такіх сказах прызвязчаная частка, у якасці якой функцыянуе таксама абстрактны назоўнік, пазбаўлена якасна-ацэначнага семантычнага адцення і выражае “прадметна-родавую катэгарыяльную прымету” [4, с. 312]: *Вынікам гэтай спрэчкі было ўзаемнае незадавальненне* [2, т. IX, с. 343]; *Пасыпаліся з далёкага фронту пісьмы ў глухія закуткі палескіх вёсак, і часта адказам на гэтыя пісьмы быў горкі плач асірацелых дзяцей і маладых удоў* [2, т. VIII, с. 213].

2. Калі дзейнік выражаецца ўказальным займеннікам *гэта* (зрэдку *тое*), а звязка дапасуецца ў родзе і ліку да яго: *Для Сцёпкі гэта было поўнай нечаканасцю, і ён пранікся незвычайнай падзякаю да Аленкі* [2, т. VIII, с. 35]; *Вынікам гэтага спаткання было тое, што стрэлачнік заклікаў да сябе Сцёпку, пачаставаў яго кіслым малаком і начаваць пусціў* [2, т. VIII, с. 48].

3. Калі дзейнік выражаецца інфінітывам і да яго “набліжаецца” звязка: *Правіла мнавоўдзіна сяброў было: не вешаць нос на квінту* [2, т. IX, с. 591].

4. Калі іменная частка мае пры сабе параўнальны злучнік *як бы*: *Гэты прарыў глухой цішыні на чыгунцы быў як бы дзіркаю, праз якую і палезлі розныя падзеі* [2, т. IX, с. 385]; *Гэтыя разважанні падтрымлівалі той агонь, які не дае памерці і заглухнуць чалавеку для грамадскай работы, – адным словам, яны былі як бы маральнаю чысткаю, што ніколі не шкодзіць чалавеку* [2, т. IX, с. 199].

Прэдыкатыўныя канструкцыі са звязкай *быць* у форме прошлага часу і назоўнікам у прызвясачнай частцы нярэдка выкарыстоўваюцца Коласам паралельна: у форме НП і ТП. Іншы раз абедзве формы сустракаюцца ў аналагічных па сэнсе выказваннях, а часам – нават побач, у адным сказе: *Калі прыняць пад увагу некаторыя акалічнасці, як, скажам, тое, што Лапко б ы ў яшчэ к а в а л е р а м, хоць яму падбіралася пад палавіну пятага дзесятка, і той факт, што Таклюся б ы л а бяздзетная ў д а в а і таксама яшчэ ж а н ч ы н а- я г а д а, то стане зразумелым тое старанне, з якім Лапко майстраваў гэты будынак і пакойчык для Таклюсі* [2, т. VIII, с. 139]; *Васіль Бусыга б ы ў к а н д ы д а т у в а л а с н ы я с т а р ш ы н і, а л е р э в а л ь ю ц ы я і ў с е д а л ь ш ы я п а д з е і а д в ы л і я г о к а н д ы д а т у р у* [2, т. VIII, с. 215]; *Але наконт начальства намякаў ён тонка: б ы ў ж а В а с і л ь к а н д ы д а т а м н а с т а р ш ы н ь ю* [2, т. VIII, с. 228]. На першы погляд здавалася б, што пісьменнік ужывае НП і ТП недыферанцавана, авольна, хаатычна. Але калі ўважліва ўдумацца ў змест гэтых сказаў, то можна заўважыць, што некаторыя назоўнікі выступаюць з пэўнымі семантычнымі адценнямі.

Так, паралельна НП і ТП назоўнікаў функцыянуюць у наступных выпадках:

1. Калі дзейнік выражаецца назоўнікам або займеннікам са значэннем асобы ці канкрэтна-прадметным значэннем, а іменная частка – назоўнікам з прадметна-якасным або прадметна-родавым семантычным адценнем: *Гарою стаяў ён проці крыўды сельскай грамады і на сходах б ы ў першы п р а ц і ў н і к н а ч а л ь с т в а* [2, т. IV, с. 18-19]; *Барада Мілеўскага б ы л а п р а д м е т а м ж а р т а ў і н а с м е ш а к з б о к у н а с т а ў н і к а ў* [2, т. IX, с. 495]. У першым сказе выказнік выражае якасна-характарызуючае семантычнае адценне: сцвярджаюцца ўнутраныя якасці Сцёпкі Ляўшуна з апавядання “Бунт”. У другім сказе выказнік выражаецца назоўнікам з прадметна-родавым значэннем без якасна-характарызуючага семантычнага адцення.

2. Калі выказнік выражаецца назоўнікамі, што называюць прафесію, род заняткаў, дзейнасць асобы: *Ён б ы ў в ы с к о в ы м у л ь я р, а л е н е м у л ь я р- п р а ф е с і я н а л, а м у л ь я р-м а с т а к, б о ў с в а ё й т в о р ч а с ц і... с т а р а ў с я д а ц ь ш т о-н е б у д з ь н о в а е, а р ы г і н а л ь н а е* [2, т. VIII, с. 138]; *Мацей Дулеба наўперад б ы ў н а с т а ў н і к а м* [2, т. IX, с. 362]. Параўноўваючы прыклады, можна адзначыць, што НП і ТП назоўнікаў тут паказваюць на адносіны асобаў да пэўнай прафесіі. Але ў першым сказе функцыя выказніка не абмяжоўваецца толькі гэтым. Коласам прыпісваецца герою аповесці “Адшчапенец” Лапко якасна-ацэнная характарыстыка, што ўдакладняецца і кантэкстам “але не муляр-прафесіянал, а муляр-мастак...”. У гэтай канструкцыі да прадметна-

родавай прыметы ў выказніку далучаецца і якасна-ацэначнае семантычнае адценне, якое патрабуе НП. У другім сказе назоўнік у прэдыкатыўнай функцыі ўказвае на прадметна-родавую прымету і ўжываецца ў форме творнага склону.

3. Калі ў прэдыкатыўнай ролі ўжываюцца назоўнікі з лексічна паслабленым значэннем і маюць пры сабе атрыбутыўныя кампаненты, дзе апошнія нясуць асноўную сэнсавую нагрузку ў выражэнні прэдыкатыўнай прыметы. Можна было б меркаваць, што паколькі ў прызвязачным кампаненце выражаюцца якасныя прыметы, то тут абавязковы ўсюды НП назоўнікаў. Але побач з НП, як сведчаць прыклады, сустракаецца зрэдку і ТП: *Сцёпка ж бы ў чалавек в ё р ды* [2, т. VIII, с. 11]; *Сяргей таксама бы ў не звычайна крэпкі х л о п е ц* [2, т. V, с. 63]; *Цяпер Сцёпка бы ў ужо сталым юнаком* [2, т. VIII, с. 83] і інш.

У такіх канструкцыях колькасную перавагу мае НП назоўнікаў (89%) у параўнанні з ТП (11%) ад усёй колькасці прыкладаў. Як сведчаць нашы назіранні, ужыванне НП назоўнікаў у такіх канструкцыях залежыць ад наяўнасці эмацыянальна-ацэначнага адцення, якаснай характарыстыкі ў семантыцы назоўнікаў. У сказах з ТП назоўнікі звычайна пазбаўлены такіх адценняў, а толькі ўказваюць на прыналежнасць асобы ці прадмета да пэўнай родавай катэгорыі. Выбар формы НП ці ТП назоўнікаў, на наш погляд, залежыць і ад аўтарскай манеры, і ад стылю пісьма.

Якуб Колас, якога з поўным правам называюць “кавалём” сучаснай беларускай літаратурнай мовы [6, с. 42], у сваіх мастацкіх творах паслядоўна адлюстроўвае адну з характэрных рысаў сучаснага беларускага сінтаксісу. Гэтага яму ўдалося дасягнуць толькі дзякуючы карпатлівай працы над словам, дзякуючы вялікай патрабавальнасці да яго выкарыстання ў моўнай канве мастацкіх тэкстаў.

Літаратура

1. Виноградов, В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. – Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
2. Колас, Якуб. Збор твораў: у 14-ці т. / Якуб Колас. – Мінск: Маст. літ., 1972 – 1978. Спасылкі на гэта выданне падаюцца з пазначэннем тома і старонкі.
3. Нелисов, Е. А. О вспомогательных глаголах и связках / Е. А. Нелисов // Филологический сборник. – Вып. V. – Алма-Ата, 1966. – 189 с.
4. Рословец, Я. И. О соотношении именительного и творительного предикативного существительных при связке *быть* в современном русском языке / Я. И. Рословец // Учен. зап. Московского госпединститута им. В. И. Ленина. – Т. 332 – М., 1970.

5. Шахматов, А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 230 с.
6. Юрэвіч, У. Слова і вобраз / У. Юрэвіч. – Мінск: Дзярж. выд-ва БССР, 1961. – 152 с.

Канановіч Аляксандр (Мінск)

АСНОВАСКЛАДАННЕ КАМПАНЕНТАЎ ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ АДЗІНКІ ЯК СПОСАБ ЎТВАРЭННЯ НОВЫХ СЛОЎ

Асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі як спосаб іх лексікалізацыі – гэта лексіка-сінтаксічны спосаб, сутнасць якога заключаецца ў тым, што кампаненты фразеалагізма злучаюцца ў адну складаную лексему. Спосаб складання асноў слоў-складнікаў фразеалагізмаў заснаваны на адначасовым раўнапраўным удзеле двух ці некалькіх кампанентаў ва ўтварэнні новага складанага слова. У працэсе асноваскладання адбываецца зрашчэнне асноў кампанентаў фразеалагічнай адзінкі (ФА) у адзінкавую намінацыю, якая захоўвае значэнне фразеалагізма ў цэлым. Параўноўваючы спосаб асноваскладання кампанентаў ФА са спосабам адфразеалагічнага словаўтварэння, М. М. Аляхновіч адзначае наступнае: “Калі пераход патэнцыяльнага слова ў самастойную лексічную адзінку са сваімі, адрознымі ад зыходных, сэнсавымі адценнямі і асаблівасцямі кантэкстуальнага ўжывання з’яўляецца пытаннем часу і актыўнасці моўнага выкарыстання, то пры ўтварэнні складанага цэлага на базе кампанентаў фразеалагічнай адзінкі адразу атрымліваем новае слова, якое ў поўным аб’ёме ўключаецца ў сістэму лексіка-граматычных адносін” [1, с. 24]. Часцей за ўсё назіраецца асноваскладанне двух кампанентаў фразеалагізма. Намі выдзелены два спосабы ўтварэння новых слоў шляхам асноваскладання кампанентаў фразеалагічных адзінак: асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі з нулявой афіксацыяй і асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі, ускладненае афіксацыяй.

1. Асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі з нулявой афіксацыяй.

Чыстае асноваскладанне элементаў ФА характарызуецца тым, што пры ўтварэнні “кампазітаў-зрашчэнняў” [3, с. 24] зліццё ў адно складанае слова кампанентаў фразеалагізма адбываецца без дапамогі афіксаў. У ТСБЛМ выяўлены 6 лексем, утвораных такім спосабам: *абібок, вокамгненне, зубаскал, скалазуб, крывасмок, лежабок*.

Слова абібок паводле ТСБЛМ [4, с. 15] мае значэнне (*разм. пагард.*) ‘*гультай, лежабок, лайдак*’ (*Абібок заўсёды шукае лёгкай*

работы.). Суаднясенне семантыкі разглядаемага слова і фразеалагізма абіваць бакі (бокi) *‘нічога не рабіць, гультаяваць, лодарнічаць’* [2, т. 1. с. 40] дазваляе сцвярджаць, што слова абібок утварылася шляхам складання асноў кампанентаў фразеалагізма, дзе адбылося скарачэнне ўтваральнай асновы дзеяслова (суфікс *-ва-* адсякаецца). Пры гэтым значэнне ФА кандэнсуецца ў адзінкавым слове.

Лексемы зубаскал і скалазуб (разм.) *‘пра чалавека, які любіць зубаскаліць, перасмешнік’* [4, с. 250] таксама з’яўляюцца прадуктамі адфразеалагічнага словаўтварэння. Яны ўзніклі на базе фразеалагізма скаліць зубы *‘смяяца, рагатаць; насміхацца з каго-н’* [2, т. 2, с. 341] шляхам злучэння ў адно складанае слова асноў кампанентаў фразеалагічнай адзінкі *зуб-* і *скал-*, дзе адбылося ўсячэнне ўтваральнай асновы дзеяслова *скаліць*.

Такім жа спосабам утварыліся словы крывасмок, крывасос, якія могуць выступаць у пераносным значэнні *‘бязлітасны, жорсткі чалавек, прыгнятальнік’* [4, с. 303]. Яны маюць складаную структуру, семантычна тоесную “кампазітаўтваральнай” [3, с. 32] структуры фразеалагізма піць (смактаць, высмоктаць, ссаць) кроў *‘бязлітасна эксплуатаваць, даводзіць да беднасці каго-небудзь’* [2, т. 2, с. 188]. Словы утварыліся шляхам асноваскладання, як варыянты кампазітаў з саставу прыведзенага фразеалагічнага зварота і нулявой суфіксацыі.

Фразеалагізм ляжаць на баку *‘нічога не рабіць, гультаяваць’* [2, т. 1, с. 587] паслужыў базай для ўтварэння новага складанага слова лежабок (разм.) *‘чалавек, які любіць доўга спаць, гультай’* [4, с. 315]. У працэсе ўтварэння гэтага кампазіта адбылося складанне асноў кампанентаў фразеалагічнай адзінкі *леж-* і *бок-*, значэнне якой увасобілася ў асобнай лексеме, а таксама, як і ў папярэдніх выпадках, скарачэнне ўтваральнай асновы дзеяслова *ляжаць*.

2. Асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі, ускладненае афіксацыяй

У параўнанні з прааналізаваным спосабам асноваскладання з дапамогай матэрыяльна выражаных словаўтваральных сродкаў з’яўляецца найбольш прадуктыўным. Яно аб’ядноўвае лексічныя адзінкі розных часцін мовы: назоўнікі, прыметнікі, прыслоўі, утварэнне якіх залежыць ад таго, які афікс далучаецца да асноў. У ТСБЛМ намi зафіксавана 8 складаных слоў, пры ўтварэнні якіх асноваскладанне ФА суправаджаецца афіксацыяй: *адзінагалосна, вярціхвостка, галавакружны, галаваломка, крывадушны, крывапівец, мімаходам, чалабітная*.

Лексема адзінагалосна *‘без ніводнага голасу супраць’* [4, с. 32] мае фразеалагічныя вытокі. Яна ўтварылася ў выніку аб’яднання слоў-

складнікаў фразеалагізма ў адзін голас ‘аднадушна, дружна, згодна’ [2, т. 1, с. 280] і суфіксацыі: кампанент *адзін(а)*- далучаецца да асновы другога кампанета *галос-* і з дапамогай суфіксаў *-н-* і *-а* ўтвараецца новае складанае слова, выражанае прыслоўем.

Слова вярціхвостка таксама правамерна, на нашу думку, лічыць прадуктам адфразеалагічнага словаўтварэння. Кампазітаўтваральныя магчымасці фразеалагізма круціць (вярцець) хвостом *прат. неадабр. ‘легкадумна паводзіць сябе, гуляць з многімі’ (пра жанчыну)* [2, т. 1, с. 541] рэалізаваліся ў працэсе ўтварэння складанага слова шляхам складання асноў *вярц-* і *хвост-* з далучэннем суфікса *-к-*. Лексема *вярціхвостка* выступае як кампазіт не толькі з фармальнага боку слова, але і ў сэнсавых і стылістычных адносінах.

Слова галавакружны, якое выступае ў значэннях: 1) ‘які выклікае галавакружэнне’ (*Галавакружная вышыня.*); 2) *перан. ‘надзвычайны, ашаламляльны’ (Галавакружны поспех.)* [4, с. 141] таксама з’яўляецца вынікам складання асноў *галав-* і *круж-* кампанентаў фразеалагізма кружыць (закружыць) галаву з дапамогай суфікса *-н-*. Першае з прыведзеных значэнняў складанага слова суадносіцца з адным са значэнняў фразеалагізма ‘*выклікаць галавакружэнне; туманіць, п’яніць*’, другое – са значэннем ‘*пазбаўляць магчымасці правільна разважаць, аб’ектыўна ацэньваць абставіны*’ [2, т. 1, с. 537]. Тэндэнцыя да лексікалізацыі ўстойлівага словазлучэння выклікала з’яўленне новага складанага мнагазначнага слова, якое выражае семантыку цэлага фразеалагічнага зварота.

Лексема галаваломка ‘*галаваломная загадка, задача*’ (*Задаць галаваломку каму-н.*) [4, с. 141] утварылася спосабам асноваскладання кампанентаў фразеалагізма ламаць (наламаць) <сабе> галаву (галовы) *галав-* і *лом-* ‘*напружана думаць, задумвацца, стараючыся зразумець, разгадаць што-небудзь.*’ [2, т. 1, с. 559] з далучэннем суфікса *-к-* і рэалізавала ў асобнай намінацыі цэласнае значэнне ФА.

Такім жа спосабам утварылася слова кывадушны ‘*поўны кывадушша, няшчыры, ілжывы*’ (*Кывадушны чалавек.*) [4, с. 303]. Асновай для яго ўзнікнення паслужыў фразеалагізм кывіць (пакрывіць, скрывіць) душой *разм. неадабр. ‘паступаць няшчыра, супраць свайго сумлення; кывадушнічаць*’ [2, т. 1, с. 543]. Разглядаемае складанае слова, раўназначнае ў семантычных адносінах фразеалагічнаму звароту, актуалізуе кампазітаўтваральныя магчымасці ФА шляхам складання асноў *кыв-*, *душ-* і суфікса *-н-*.

Лексема кывапівец ‘*бязлітасны, жорткі чалавек, прыгнятальнік*’ [4, с. 303] таксама з’яўляецца прадуктам адфразеалагічнага словаўтварэння. Як і вышэй названыя словы кывасмок і кывасос яна

ўзнікла на базе фразеалагізма піць (смактаць, высмоктаць, ссаць) кроў ‘бязлітасна эксплуатаваць, даводзіць да беднасці каго-небудзь’ [2, т. 2, с. 188]. Аднак у адрозненні ад гэтых слоў асноваскладанне пры ўтварэнні лексемы крывапівец суправаджаецца суфіксацыяй (-вец).

Вытворным ад фразеалагізма праходзіць (прайсці) міма ‘не звяртаць увагі, не рэагаваць на што-н., не заўважаць чаго-н.’ [2, т. 2, с. 212] з’яўляецца адно са значэнняў слова мімаходам. Гэта слова прадстаўлена ў двух значэннях 1) ‘праходзячы, праязджаючы міма’ (Мімаходам зайсці куды-н.) і 2) перан. ‘між іншым, выпадкова’ (Мімаходам сказаць.). Апошняе з прыведзеных значэнняў лексемы суадносіцца з семантыкай ФА праходзіць (прайсці) міма ‘не звяртаць увагі, не рэагаваць на што-небудзь, зусім не заўважаць чаго-небудзь’ [2, т. 2, с. 212], якая паслужыла базай для з’яўлення новага значэння ў слова мімаходам. Асноваскладанне ў дадзеным выпадку суправаджаецца далучэннем суфікса –ам.

У выніку лексікалізацыі фразеалагічнай адзінкі біць чалом ‘пачціва прасіць каго-н.’ (разм.) [2, т. 1, с. 96] утварыўся субстантываваны прыметнік чалабітная ‘у расіі да 18 ст.: пісьмовае прашэнне, скарга, якая падавалася на імя цара ці мясцовым уладам’ [4, с. 741]. У дадзеным выпадку адбылося складанне асноў кампанентаў кампазітаўтваральнай канструкцыі бі- і чал- і адначасовае далучэнне да іх суфікса –н-.

Літаратура

1. Аляхновіч М. М. Сістэмнасць беларускай фразеалогіі і моўны кантэкст // Беларуска-руск-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства: Зб. матэр. міжнар. навук. канфер., г. Віцебск, 22-24 красавіка, 1997 г.: У 3 ч. / Віцебскі дзярж. ун-т. – Віцебск, 1997. – Ч. 1. – С. 22-28.
2. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мн.: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1993. – Т. 1. – 590 с.; т. 2. – 607 с.
3. Прыгодзіч М. Р. Словакладанне ў беларускай мове. – Мн.: БДУ, 2000. – 227 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65000 слоў / Пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 2-е выд. – Мн.: БелЭН, 1999. – 784 с.

Кірду́н А. А. (Мінск)

ЛЕКСІЧНЫ СКЛАД СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА ГНЯЗДА

Фарміраванне лексічнага складу словаўтваральнага гнязда (СГ) непасрэдным чынам залежыць ад семантыкі зыходнага слова, таму што фактар уключэння яго ў значэнні матываваных з’яўляецца рашаючым пры высвятленні адносін вытворнасці. “Калі такая суадноснасць ёсць, значыць,

можна гаварыць пра гнездавое вымярэнне вытворных, калі яе ўжо няма, значыць, працэс драблення гнязда завяршыўся: яно распалася на шэраг самастойных гнёзд” [4, с. 47].

Аднак пры аналізе лексічных значэнняў некаторых слоў, якія маюць матэрыяльна выражаную аднолькавую каранёвую марфему, іншым разам цяжка вызначыць: яшчэ знаходзяцца словы ў якіх-небудзь семантычных адносінах ці ўжо адбылося поўнае апрошчанне. Адна з прычын узнікнення гэтай праблемы звязана з тым, што слоўнікавыя дэфініцыі не заўсёды накіраваныя на адлюстраванне матываванага характару слоў. У рускім мовазнаўстве на гэтую праблему звярнула ўвагу А.А. Земская і адзначыла, што дэфініцыі тыпу *дождевик* ‘вид верхней одежды – легкое пальто’, *подснежник* ‘растение из семейства амариллисовых с поникшим цветком’, *рудник* ‘система подземных сооружений для добывания полезных ископаемых’ утрымліваюць элементы энцыклапедызму і “не прыдатныя для словаўтваральнага аналізу, таму што ў іх “схавана”, “замазана” сувязь паміж будовай слова і яго семантыкай” [1, с. 113]. Даследчыца прапанавала іншыя азначэнні, якія адлюстроўваюць матываваны характар вышэйпрыведзеных слоў: *дождевик* ‘легкое пальто, служащее средством защиты от дождя’, *подснежник* ‘цветок, зацветающий сразу после таяния снега’, *рудник* ‘система подземных сооружений для добывания руды и других полезных ископаемых’ [1, с. 114].

Мы лічым, што пры высвятленні пытання аб наяўнасці або адсутнасці адносін матывацыі паміж двума аднакаранёвымі словамі ў многіх выпадках зварот да тлумачальных слоўнікаў з’яўляецца карысным. Напрыклад, на падставе азначэнняў, якія прыводзяцца ў Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы (ТСБЛМ), у словаўтваральную пару (СП) аб’ядноўваюцца аднакаранёвыя словы: *свят(а)* → *пры-свят-ак* ‘невялікае свята’, *свят(а)* → *святк-ава-ць* ‘адзначаць свята або якую-небудзь падзею, знамянальны дзень’ і інш. Але ў выпадку, калі слоўнікавыя дэфініцыі не даюць падстаў для аб’яднання слоў у словаўтваральную пару, неабходна суаднесці аналізуемае слова з радам рознакаранёвых слоў з тым жа афіксам і па аналогіі апісаць яго значэнне, якое ўключала б мяркуемае матывавальнае слова.

Так, напрыклад, слова *гадаваць* фармальна можа быць выведзена ад слова *год*: *год* → *гад-ава-ць*. Аднак у ТСБЛМ матывавальнае слова *год* не ўключаецца ў азначэнне *гадаваць*: 1. Даглядаючы, выхоўваючы, забяспечыць рост, развіццё каго-н. 2. Адрощваць (валасы, ногці і інш.). Слоўніковая дэфініцыя ўтрымлівае, на наш погляд, толькі адсылку да 2-га, 3-га і 5-га значэнняў назоўніка *год*, параўн.: 1. Прамежак часу ў 12

каляндарных месяцаў (з 1 студзеня), за які Зямля робіць адзін абарот вакол Сонца. 2. Прамежак часу, у які заканчваецца цыкл якіх-н. работ, заняткаў. 3. *мн.* Адрэзак часу ў некалькі гадоў. 4. *мн.* У спалучэнні з парадкавым лічэбнікам – адрэзак часу ў межах дзесяцігоддзя. 5. *мн.* Узрост. 6. Прамежак часу, на працягу якога адбываецца абарот якой-н. планеты вакол Сонца (ТСБЛМ). Па аналогіі з лексічнымі значэннямі слоў *нач-ава-ць* ‘спаць дзе-н. усю ноч’, *дн-ява-ць* ‘праводзіць дзень дзе-н. у сувязі з чым-н.’, *зім-ава-ць* ‘праводзіць дзе-н. зіму, жыць дзе-н. зімой’, *лет-ава-ць* ‘знаходзіцца дзе-н. на працягу лета’ (ТСБЛМ), значэнне слова *гадаваць* можа быць сфармулявана як ‘даглядаючы, выхоўваючы на працягу гадоў, забяспечыць рост, развіццё каго-н.’ або ‘на працягу пэўнай колькасці гадоў забяспечваць рост, развіццё каго-н.’ і інш. Такім чынам, магчымасць уключэння бліжэйшага па форме слова *год* у апісанне значэння *гадаваць* відавочная, што дае падставы разглядаць яго як матываванае, як састаўны элемент СГ з зыходным назоўнікам *год* і як адзінку словаўтваральнага рада *начаваць, дняваць, летаваць, зімаваць* і інш.

Разгледзім яшчэ некалькі прыкладаў, калі ў дэфініцыях тлумачальных слоўнікаў беларускай мовы не адлюстроўваецца ўнутраная форма слоў: *дзянніца* ‘ранішняя зара, заранка’, *гадавальнік* ‘месца для развядзення і вырошчвання раслін або жывёл’, *гадзіннік* ‘прылада, пры дапамозе якой вызначаецца час у межах сутак’, *маладзік* ‘месяц у першай квадры’ і інш. Прыведзеныя словы павінны былі б кваліфікавацца як нематываваныя, але трэба ўлічваць, што аб’ектыўна існуе іншая магчымасць іх тлумачэння, напрыклад: *дзянніца* ‘зорка, што з’яўляецца на небе на пачатку дня’ (як і *начніца* ‘зорка, што з’яўляецца на небе ноччу’), *гадавальнік* ‘месца, дзе гадуюць расліны або жывёл’ (як і *зімавальнік* ‘месца, дзе зімуе рыба’), *гадзіннік* ‘прылада, якая адлічвае гадзіны ў межах сутак’ (як і *патроннік* ‘задняя частка канала ствала агнястрэльнай зброі, куды ўкладваецца патрон’), *градуснік* ‘тэрмометр для вымярэння колькасці градусаў як паказчыкаў тэмпературы’, *маладзік* ‘малады месяц’ (як і *халаднік* ‘халодная страва з бацвіння і шчаўя’), *бярозавік* ‘бярозавы сок’ і інш). Такім чынам, словы *дзянніца, гадавальнік, адзімак, маладзік* павінны быць уключаны ў склад адпаведных СГ як матываваныя адзінкі, таму што яны маюць рэальныя фармальныя і семантычныя сувязі са словамі *дзень, гадаваць, зіма, малады*.

Гэтыя прыклады паказваюць, што для выяўлення адносін вытворнасці паміж словамі пры дапамозе вядомага крытэрыю Р.В. Вінакура далёка не заўсёды магчыма абапірацца на тлумачэнні слоў, што даюцца ў слоўніках. Распрацоўка азначэнняў, якія былі б прыдатныя для словаўтваральнага аналізу, з’яўляецца на сённяшні дзень адной з самых актуальных задач для беларусістыкі. Пры гэтым трэба ўлічваць, што “патрабуецца такое тлумачэнне слоў, пры якім не “затуманьваліся” б

жывыя сувязі паміж словамі, актуальныя для мовы той або іншай эпохі, і наадварот, была б раскрыта жывая ўнутраная форма слова, якая адлюстроўвае сувязь семантыкі слова з яго структурай” [1, с. 115].

У русістыцы абазначаная праблема атрымала сваё вырашэнне ў “Толковом словообразовательном словаре русского языка” І.А. Шыршова [6], у якім лексіка рускай мовы сгрупавана па гнёздах, а ўнутры іх кожнае слова заняло сваё месца ў сістэме на аснове фармальна-семантычных адносін з іншым (іншымі – пры поліматываванаасці) словам.

Пры вырашэнні пытання аб уключэнні або неўключэнні пэўнай адзінкі ў СГ важна ўлічваць, што матываванасць слоў неаднародная і мае ступеньчаты характар. Даследчык І.А. Шыршоў прапанаваў шкалу матываванасці, складзеную на падставе падрабязнага аналізу тыпаў словаўтваральнай матывацыі, выдзеленых у працах У.У. Лапаціна, А.А. Земскай, І.С. Улуханава [5]. На гэтай шкале кожны тып займае сваё месца ў адпаведнасці з убываннем матывацыйнай прыкметы:

поўная частковая

1) прамая 4) ускосная

2) пераносная 5) метафарычная

3) перыферычная 6) асацыятыўная

На аснове п о ў н а й п р а м о й матывацыі звязаны члены СП, калі прамое значэнне матывавальнага поўнасцю ўваходзіць у значэнне матываванага слова, фарміруе ядро яго лексічнага значэння: *святочны* ‘які мае адносіны да свята’, *святочнасць* ‘уласцівасць святочнага’, *засвяткаваць* ‘пачаць святкаваць’, *векавы* ‘які жыве, існуе вякамі; вельмі доўга; стары’, *памесячны* ‘які адбываецца кожны месяц’ і інш.

П о ў н а я п е р а н о с н а я матывацыя выяўляецца, калі пераноснае значэнне матывавальнага поўнасцю ўваходзіць у значэнне матываванага, часцей за ўсё матываванае засвойвае толькі пераноснае значэнне матывавальнага, напрыклад, як у СП: *будзень* ‘штодзённае жыццё’ (2-е перан. знач., ТСБМ) → *будзён-шчына* ‘штодзённыя клопаты; жыццё, нецікавае сваёй аднастайнасцю’.

Пры п о ў н а й п е р ы ф е р ы й н а я матывацыі значэнне матывавальнага займае толькі перыферычную частку значэння матываванага. “Звязана гэта з працэсам пашырэння лексічнага значэння вытворнага: матывацыйнае значэнне перамяшчаецца на перыферыю семантычнай прасторы, а ядро займае значэнне, якое знаходзіцца з матывацыйным у парадыгматычных адносінах, часцей за ўсё – у родавідавых” [5, с. 49]. Напрыклад, у матывавальным слове *вясна* ядро значэння фарміруе сема ‘пара’, але ў лексічным значэнні матываваных яна перамяшчаецца на перыферыю: *вяснянка* ‘песня, якой суправаджаецца абрад сустрэчы вясны’, *вяснушка* ‘пігментныя плямкі карычневага або

жоўтага колеру (пераважна на твары), якія з’яўляюцца ў некаторых людзей вясной’ (ТСБМ).

Матывацыя, калі ў тлумачэнне матываванага прамое ўключэнне матывавальнага немагчыма, а семантычныя адносіны праяўляюцца ўскосна, праз частку лексічнага значэння матывавальнага, характарызуецца як *ч а с т к о в а я ў с к о с н а я*. “Ускосная матывацыя ўласціва тым вытворным, якія ўступаюць са сваімі ўтваральнымі ў прыватны адносіны па форме і ў эквівалентныя адносіны па сэнсу, апошнія характарызуюцца супадзеннем у частцы значэння і адрозніваюцца кампанентамі” [5, с. 51]. Так, разгледзім СП *гадаваць* → *гадаваць-ца*. Лексічнае значэнне матывавальнага (гл. вышэй) узаемадзейнічае са значэннем аб’ектнасці, напрыклад, *гадаваць дзяцей*. Лексічнае значэнне матываванага ‘праводзіць дзе-н. у якіх-н. умовах сваё дзяцінства, раннія гады; расці’, ‘жыць, вырастаць (пра свойскіх жывёл, птушак)’ (ТСБМ) утрымлівае значэнне суб’ектнасці, напрыклад, *дзіця гадалася*. У значэннях матывавальнага і матываванага ёсць агульная семантычная частка ‘рост, развіццё’, значэнне аб’ектнасці адсякаецца пры ўваходжанні ў матываванае.

Пры *ч а с т к о в а й м е т а ф а р ы ч н а й* матывацыі ў значэнні матываванага прысутнічае толькі адзін семантычны кампанент матывавальнага, але ён перадае метафарычны сэнс, напрыклад: *камянець* ‘станавіцца цвёрдым як камень’, *рэпчаты* ‘па форме падобны на рэпу’ і інш. “Адметнай асаблівасцю метафарычнай матываванасці з’яўляецца ўключэнне ў тлумачэнне ўтваральнага, але так як апісанне значэння вытворнага ажыццяўляецца праз параўнанне, то параўнальныя квантары *как, как бы, в виде, наподобие, подобно, напоминающий* і інш. (беларускія адпаведнікі *як, як бы, у выглядзе, накшталт, які нагадвае* і інш. – А.К.) паказваюць, які семантычны кампанент утваральнага лёг у аснову новага лексічнага значэння” [5, с. 52]. Адзначым, што ў СГ з зыходным тэмпаральным словам адзінкі з метафарычнай матывацыяй адсутнічаюць.

Ч а с т к о в а я а с а ц ы я т ы ў н а я матываванасць абапіраецца на прыкмету, якая ў тлумачальных слоўніках у матывавальнага не фіксуецца, але гэта не значыць, што яна ўвогуле адсутнічае. “Ва ўсіх выпадках, калі ў аснову лексічнага значэння матываванага кладзецца асацыятыўная прыкмета, якая знаходзіцца ў семантычнай структуры матывавальнага ў латэнтным стане, мы маем справу з асацыятыўнай матываванасцю” [5, с. 53]. Для прыкладу разгледзім словы *нядзеля* і *паднядзеліцца*. Дэфініцыі, прыведзеныя ў ТСБМ для гэтых слоў, не адлюстроўваюць семантычных сувязей, параўн.: *нядзеля* ‘сёмы дзень тыдня, агульны дзень адпачынку’ і *паднядзеліцца* ‘надаць сабе святочны выгляд, прыбрацца’. Аднак, калі ўлічыць, што ў слове *нядзеля* ў латэнтным стане прысутнічае

асацыятыўная прыкмета ‘святочны дзень’, то становіцца магчымым слову *паднядзеліца* даць азначэнне ‘апануца святочна, як у нядзелю’, што, у сваю чаргу, дазваляе аб’яднаць два словы ў СП: *нядзеля* → **пад-нядзел-і-ца**.

Такім чынам, устанаўленне семантычных адносін паміж словамі з улікам прыведзенай шкалы матываванасці дазволіць пазбегнуць неапраўданага драблення словаўтваральных гнёзд, аб’ектыўна паказаць склад нематываваных адзінак і іх рэальны дэрывацыйны патэнцыял.

Літаратура

1. Земская, Е.А. Членимость и производность слова / Е.А. Земская // Актуальные проблемы русского словообразования. Уч. зап. : сб. науч. ст. / Ташкентский гос. пед. ин-т ; редкол.: А.Н. Тихонов (отв. ред.) [и др.]. – Ташкент, 1975. – Т. 143. – С. 112–117.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / І.М. Бунчук [і інш.] ; Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – 2-е выд. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2002. – 784 с.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад агул. рэд. К.К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск : Беларус. Энцыкл., 1977–1984.
4. Ширшов, И.А. Границы словообразовательного гнезда / И.А. Ширшов // Филол. науки. – 1996. – № 5. – С. 43–53.
5. Ширшов, И.А. Типы словообразовательной мотивированности / И.А. Ширшов // Филол. науки. – 1995. – № 1. – С. 41–54.
6. Ширшов, И.А. Толковый словообразовательный словарь русского языка : ок. 37000 слов рус. яз., объедин. в 2000 словообразоват. гнезд : комплекс описания рус. лексики / И.А. Ширшов. – М. : АСТ [и др.], 2004. – 1022 с.

Кугейка Т. П. (Мінск)

РАЗНАВІДНАСЦІ СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЙ АМАНІМІІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Паняцце словаўтваральнай аманіміі неаднароднае і ўключае розныя з’явы, якія рэпрэзентуюць неадназначнасць на ўзроўні словаўтварэння. Вылучэнне асобных відаў словаўтваральнай аманіміі абумоўлена адрозненнямі ў семантыцы фармантаў, аманімізацыяй асноў, а таксама дыферэнцыяцыяй словаўтваральных структур. У адпаведнасці са сказаным вышэй у словаўтваральную аманімію ўключаюцца наступныя з’явы: аманімія словаўтваральных фармантаў, аманімія словаўтваральнай формы і аманімія як вынік супадзенні розных асноў у адной у працэсе дэрывацыі. Варта падкрэсліць, што дзве апошнія з пералічаных разнавіднасцей могуць быць прадстаўлены толькі ў

мнагазначных лексемах або ў словах-амонімах. У той час як аманімія словаўтваральных фармантаў рэалізуецца як у мнагазначных лексемах, так і ў адназначных. Пры гэтым названья разнавіднасці словаўтваральнай аманіміі прадстаўлены ў мнагазначных (або аманімічных) вытворных як асобна, так і ў комплексе.

Варта звярнуць увагу на тое, што адлюстраваная аманімія, а менавіта словы, матываваныя амонімамі і ўтвораныя пры дапамозе суфіксальных марфем з тоесным словаўтваральным значэннем, не адносяцца намі да выпадкаў словаўтваральнай аманіміі. Падобнае ўтварэнне толькі дубліруе наяўнасць у мове слоў-амонімаў і іх вытворных. Напрыклад, *галачка*¹ ‘памянш.-ласк. да галка¹; маладая галка’ і *галачка*² ‘памянш.-ласк. да галка²’ [1, т. 2, с. 18]; *люлечка*¹ ‘памянш.-ласк. да люлька¹’ і *люлечка*² ‘памянш.-ласк. да люлька² (у 1 знач.)’ [1, т. 3, с. 69]; *раманістка*¹ ‘жан. да раманіст¹’ і *раманістка*² ‘жан. да раманіст²’ [1, т. 4, с. 634]; *шліхтоўка*¹ ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова шліхтаваць¹’ і *шліхтоўка*² ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова шліхтаваць²’ [1, т. 5, кн. 2, с. 374]; *трасіроўка*¹ ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова трасіраваць¹’ і *трасіроўка*² ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова трасіраваць²’ [1, т. 5, кн. 1, с. 514]; *перапраўка*¹ ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова перапраўляць¹ – пераправіць¹’ і *перапраўка*² ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова перапраўляць² – пераправіць²’ [1, т. 4, с. 213]; *прачоска*¹ ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова прачэсваць¹ – прачасаць¹’ і *прачоска*² ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова прачэсваць² – прачасаць²’ [1, т. 4, с. 390]; *расточка*¹ ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова растачыць¹’ і *расточка*² ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова растачыць²’ [1, т. 4, с. 685]; *вычаска*¹ ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова вычэсваць¹ – вычасаць¹’ і *вычаска*² ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова вычэсваць² – вычасаць²’ [1, т. 1, с. 593]; *скосак* ‘1. Коса зрэзаны клін (тканіны, дрэва і пад.). 2. Каса, якая за доўгі перыяд працы зрэзалася, стала вузкай’ [1, т. 5, кн. 1, с. 179].

Асобную групу слоў складаюць утвораныя ад амонімаў аманімічныя вытворныя назоўнікі, адзін з якіх з’яўляецца мнагазначным, г. зн. акрамя асноўнага значэння развіваюцца дадатковыя значэнні, якія маюць пераносны характар і ўтвораны семантычным спосабам, а не словаўтваральным. Фарманты ў такіх вытворных-амонімах маюць заўсёды тоеснае значэнне, аманімія вытворнага паўтарае аманімію ўтваральнага, таму такія прыклады таксама не адносяцца намі да словаўтваральнай аманіміі, а знаходзяцца ў межах лексічнай неадназначнасці. Магчымы наступныя варыянты развіцця мнагазначнасці: а) дзеянне – вынік дзеяння (*падточка*¹ ‘дзеянне паводле дзеяслова падтачыць¹ (у 1 знач.)’ і *падточка*² ‘1. Дзеянне паводле

дзеяслова падтачыць². 2. Падточаны кусок якой-н. матэрыі' [1, т. 3, с. 571]); б) дзеянне – аб'ект дзеяння (*прыточка*¹ 'дзеянне паводле значэння дзеяслова прыточваць¹ – прытачыць¹' і *прыточка*² '1. Дзеянне паводле значэння дзеяслова прыточваць² – прытачыць². 2. Тое, чым прыточана, прыстаўлена што-н.' [1, т. 4, с. 487]); в) метафарычны перанос па падабенстве (*лісток*¹ 'памянш. да ліст¹ (у 1 знач.)' і *лісток*² '1. Памянш. да ліст² (у 1, 2 знач.); невялікі ліст. 2. Тое, што і ліст² (у 3 знач.). 3. Лістоўка, пракламацыя' [1, т. 3, с. 50]).

Аманімія словаўтваральных фармантаў у мнагазначных вытворных магчыма толькі пры ўтварэнні кожнага значэння вытворнага ад аднаго значэння ўтваральнай асновы (*пясчанка* '1. Грызун, знешне падобны да пацука, які водзіцца ў пустынных стэпах, пустынях, на раўнінах з пясчанай і гліністай глебай. 2. Род травяністых раслін сямейства гваздзіковых¹, якія растуць на сухіх пясчаных месцах' [1, т. 4, с. 539], *мядзянка* '1. Неядавітая змяя бурага або шэрага колеру. 2. Зялёная фарба, прыгатаваная з воцатна-меднай солі' [1, т. 3, с. 190] – агульныя словаўтваральныя значэнні 'жывая істота' і 'прадмет'). В.А. Булгакава называе такі шлях утварэння значэнняў "міжслоўнай семантычнай матывацыяй", якая назіраецца "...пры неаднаразовай матывацыі ў адным аспекце" [2, с. 15].

Аманімія словаўтваральнай формы прадстаўлена адрозненнямі словаўтваральных структур, якія ў сваю чаргу рэалізуюцца ў некалькіх разнавіднасцях: 1) адрозненне словаўтваральных структур, пры якім адна лексема з'яўляецца вытворнай з пэўным фармантам у яе складзе, а другая – невытворнай (*карынка*¹ 'чорны дробны вінаград без костчак' і *карынка*² 'памянш.-ласк. да карына'; невялікая карына' [1, т. 2, с. 651]); 2) адрозненне словаўтваральных структур, якое ўзнікае за кошт утварэння вытворных адзінак ад аднакаранёвых асноў рознымі словаўтваральнымі спосабамі або адным спосабам словаўтварэння пры дапамозе розных фармантаў (*двайнік*¹ 'чалавек або прадмет, які мае поўнае ці надта блізкае падабенства з другім чалавекам або прадметам' ад *двайны* (*двойня*) + *-ік* і *двайнік*² 'двухпудовая гіра' [1, т. 2, с. 157] ад *два* + *-айнік*); 3) адрозненне словаўтваральных структур, абумоўленае ўтварэннем ад аднакаранёвых асноў, зваротнага і незваротнага дзеясловаў (*бойка*¹ 'прылада для збівання масла з вяршкоў малака, са смятаны' ад *біць* і *бойка*² 'сварка, сутычка з узаемнымі пабоямі; бой. // Змаганне, барацьба з чым-н., за што-н.' [1, т. 1, с. 393] ад *біцца*).

Прадуктыўным з'яўляецца клас вытворных, у якіх адрозненне словаўтваральных структур, звязанае з утварэннем ад аднакаранёвых слоў, суправаджаецца аманіміяй словаўтваральных фармантаў (*партызанка* '1. Жан. да партызан. 2. Партызанская вайна' [1, т. 4, с. 59],

санітарка ‘1. Жан. да санітар. 2. Санітарная аўтамашына’ [1, т. 5, кн. 1, с. 53] і інш.). Як правіла, суфіксы ў такіх вытворных выражаюць аманімічныя словаўтваральныя значэнні ‘жывая істота супрацьлеглага полу’ (мадыфікацыйнае значэнне) і ‘прадмет’ (мутацыйнае значэнне).

З’яву супадзення розных асноў у працэсе словаўтварэння варта адносіць да словаўтваральнай аманіміі на той падставе, што такія вытворныя, маючы абсалютна розныя ўтваральныя асновы, супадаюць у адным гукавым комплексе ў выніку далучэння да іх словаўтваральнай марфемы, а менавіта суфікса. Такія вытворныя характарызуюцца аднолькавай словаўтваральнай структурай, адносяцца да розных словаўтваральных гнёздаў, пры гэтым знаходзяцца ў іх на адной ступені словаўтварэння і маюць семантычна тоесныя фарманты. Яны з’яўляюцца лексічнымі амонімамі. Так, *корчык*¹ ‘памянш. да карэц; невялікі карэц’ ад *карэц* і *корчык*² ‘памянш. да корч; невялікі корч’ [1, т. 2, с. 716] ад *корч*; *бачок*¹ ‘1. Памянш. да бак. 2. Пасудзіна для праяўлення фотапласцінак, плёнак’ ад *бак* і *бачок*² ‘памянш. да бок’ [1, т. 1, с. 352] ад *бок* (лексема *бачок*¹ мае дадатковае значэнне, якое развіваецца ў выніку спецыялізацыі); *пікіроўка*¹ ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова пікіраваць’ ад *пікіраваць* і *пікіроўка*² ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова пікіравацца’ [1, т. 4, с. 254] ад *пікіравацца*.

Асобныя вытворныя, матываваныя рознымі словамі, падаюцца ТСБМ у якасці мнагазначных, што абсалютна неправамерна: *плавень* ‘1. Рэчыва, якое дадаецца да руды для паскарэння плаўкі прымесей і ўтварэння шлаку. 2. Тое, што і плаўнік’ [1, т. 4, с. 263] ад *плавіць* і ад *плаваць* адпаведна.

У некаторых выпадках супадзенне розных утваральных асноў у працэсе словаўтварэння суправаджаецца аманіміяй фармантаў. Так, у зафіксаваных намі прыкладах суфіксы выражаюць аманімічныя мадыфікацыйнае і мутацыйнае словаўтваральныя значэнні: *прусак*¹ ‘рыжы таракан’ ад *прус* (значэнне стылістычнай мадыфікацыі) і *прусак*² ‘гл. прусакі’ [1, т. 4, с. 402] ад *Прусія* (значэнне жывой істоты); *быліна*¹ ‘народная эпічная песня пра герояў і іх подзвігі’ ад *быль* (значэнне прадмета) і *быліна*² ‘тое, што і былінка’ [1, т. 1, с. 429] ад *былле* (значэнне адзінкавасці).

Прынцыповае адрозненне аманіміі словаўтваральных форм ад аманіміі, якая ўзнікае ў выніку супадзення розных асноў, звязана з тым, што ў першым выпадку назіраецца адрозненне словаўтваральных структур, у той час як у другім выпадку словаўтваральныя структуры заўсёды тоесныя. Аднак у некаторых вытворных назоўніках спалучаюцца гэтыя дзве разнавіднасці словаўтваральнай аманіміі. Так, *немка*¹ ‘гл. немцы’ (*немец* → *немка*) і *немка*² ‘нямая жанчына’ [1, т. 3, с.

375] (*нямы (прым.)* → *нямы (наз.)* → *нямая (наз.)* → *немка*); *індыянка*¹ ‘гл. індзейцы’ (*індзеец* → *індыянка*) і *індыянка*² ‘гл. індыйцы’ [1, т. 2, с. 545] (*Індыя* → *індыец* → *індыянка*).

Зафіксаваны таксама вытворныя, у якіх супадзенне розных асноў спалучаецца з адрозненнем словаўтваральных структур, якое звязана з вылучэннем розных фармантаў у складзе слова. Напрыклад, *драбінка*¹ ‘гл. драбінкі’ ад *драбіны* і *драбінка*² ‘маленькі кавалачак, часцінка чагон-н.’ [1, т. 2, с. 192] ад *дроб* (дробка, драбок); *горачка*¹ ‘памянш.-ласк. да гора’ ад *гора* і *горачка*² ‘памянш.-ласк. да гара’ [1, т. 2, с. 70] ад *горка*; *махавік*¹ ‘кола вялікага дыяметра з масіўным вобадам, якое забяспечвае раўнамерны рух механізма’ ад *махавы* і *махавік*² ‘грыб на тонкай ножцы з жоўта-бурай шапкай’ [1, т. 3, с. 125] ад *мох*; *замешка*¹ ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова замешваць² – замяшаць¹’ ад *замяшаць* і *замешваць* + **-к-(а)** і *замешка*² ‘замінка, затрымка’ [1, т. 2, с. 347] ад *замешкаць* і *замешкацца* + **-о**; *такавішча*¹ ‘месца, дзе такуюць птушкі’ ад *такаваць* і *такавішча*² ‘1. Тое, што і ток² (у 1 знач.). 2. Месца, дзе быў ток² (у 1 знач.)’ [1, т. 5, кн. 1, с. 462] ад *ток*; *вірок* ‘1. Памянш. да вір (у 1 знач.); малы вір. 2. Прыстасаванне для звівання нітак’ [1, т. 1, с. 493] (1 знач. – ад *вір* + **-ок**, 2 знач. – ад *віць* + **-рок**). Што датычыцца апошняга прыкладу, то пры адзначаным утварэнні варта разглядаць яго ЛСВ у якасці асобных слоў-амонімаў, аднак магчыма другі ЛСВ быў утвораны семантычным спосабам шляхам метафарычнага пераносу па функцыі. Сустрадаюцца нешматлікія выпадкі, калі ў вытворных словах прадстаўлена словаўтваральная аманімія трох разнавіднасцей: аманімія словаўтваральных форм, аманімія пры супадзенні розных асноў і аманімія словаўтваральнага фарманта. Так, *пайка*¹ ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова паяць’ ад *паяць* (транспазіцыйнае словаўтваральнае значэнне) і *пайка*² ‘частка, доля ежы, выдзеленая каму-н. у адпаведнасці з устаноўленай нормай’ [1, т. 3, с. 605] ад *пай* (мутацыйнае (прадметнае) словаўтваральнае значэнне); *жыроўка*¹ ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова жыраваць’ ад *жыраваць* (транспазіцыйнае словаўтваральнае значэнне) і *жыроўка*² ‘тое, што і жыразагад’ [1, т. 2, с. 265] ад *жыразагад* (мадыфікацыйнае (значэнне стылістычнай мадыфікацыі) словаўтваральнае значэнне); *копка*¹ ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова капаць’ ад *капаць* (транспазіцыйнае словаўтваральнае значэнне) і *копка*² ‘памянш. да капа; невялікая капа’ [1, т. 2, с. 713] ад *капа* (мадыфікацыйнае (значэнне суб’ектыўнай ацэнкі) словаўтваральнае значэнне).

Апісанія прыклады з’яўляюцца не толькі словаўтваральнымі амонімамі, але яшчэ і лексіка-семантычнымі, што абумоўлена аманімізацыяй розных асноў і аманіміяй словаўтваральных фармантаў.

Аднак адзінкавыя лексемы фіксуюцца ТСБМ як полісеманты: *асадка* ‘1. Дзеянне паводле дзеяслова асядаць – асесці (у 1 знач.). 2. Дзеянне і стан паводле дзеяслова асадзіць¹ (у 1 знач.). 3. Глыбіня апускання судна ў ваду. 4. У кавальскай справе – ковачная аперацыя, пры якой павялічваецца таўшчыня загатоўкі за кошт яе вышыні. 5. Тое, што і асада² (у 2 і 3 знач.). // Драўляная частка якога-н. інструмента, прылады, якая з’яўляецца дзяржаннем металічнай або якой-н. іншай часткі. // Пісьмовая прылада – палачка, у якую ўстаўляецца пяро; тое, што і ручка (у 3 знач.).’ [1, т. 1, с. 274] ад *асядаць* (1-е, 3-е і 4-е ЛСВ), ад *асадзіць*¹ (2-е ЛСВ) (транспазіцыйнае словаўтваральнае значэнне) і ад *асада*² (5-е ЛСВ) (мадыфікацыйнае (значэнне стылістычнай мадыфікацыі) словаўтваральнае значэнне). Такія выпадкі, на наш погляд, не могуць разглядацца як лексічная мнагазначнасць, а павінны кваліфікавацца як словы-аманімы, што з’яўляецца цалкам лагічным і паслядоўным пры ўтварэнні назоўнікаў ад розных асноў.

У асобных назоўніках спалучаюцца не толькі ўсе разгледжаныя вышэй разнавіднасці словаўтваральнай аманіміі, але і аманімія словаўтваральнай формы прадстаўлена невытворнасцю адной з лексем і адрозненнем паверхневых словаўтваральных структур. Напрыклад, *сачок*¹ ‘памянш.-ласк. да сак¹’ ад *сак*¹, *сачок*² ‘конусападобная сетка на абручы з ручкай, якая служыць для лоўлі рыбы, насякомых і пад.’ ад *сак*² (мадыфікацыйнае словаўтваральнае значэнне: памяншальна-ласкавае і стылістычнай мадыфікацыі), *сачок*³ ‘лодар, гультай’ і *сачок*⁴ ‘той, хто збірае сакрэтныя звесткі для каго-н.; даносчык’ [1, т. 5, кн. 1, с. 77] ад *сачыць* (мутацыйнае словаўтваральнае значэнне); *каток*¹ ‘1. Пакрытая лёдам гарызантальная пляцоўка для катання на каньках. 2. У будаўніцтве – прычэпная і самаходная машына, якая ўласнай вагою ўшчыльняе грунт, дарожныя пакрыцці і інш. 3. Сельскагаспадарчая прылада для выраўноўвання глебы і здрабнення на ёй коркі. 4. Круглая драўляная калодка, на якой перакочваюць цяжкія прадметы. 5. Кола (у 1 знач.)’ ад *катаць* і *катацца* (мутацыйнае словаўтваральнае значэнне), *каток*² ‘1. Памянш.-ласк. да кот. 2. Ласкавы зварот да хлопчыка’ ад *кот* (мадыфікацыйнае словаўтваральнае значэнне) і *каток*³ ‘суквецце дробных кветак у выглядзе маленькіх пушыстых гронак (на вярбе, лазе і інш.)’ [1, т. 2, с. 664]; *губка*¹ ‘памянш.-ласк. да губа¹’ ад *губа*¹ (мадыфікацыйнае словаўтваральнае значэнне), *губка*² ‘1. Мнагаклетачная беспазваночная марская жывёліна тыпу прасцейшых, якая вядзе сядзячы спосаб жыцця. 2. Мяккі, порысты касцяк некаторых відаў гэтых жывёлін, які добра ўбірае вільгаць і выкарыстоўваецца ў медыцыне і тэхніцы. // Порустая мачалка з гумы або іншых матэрыялаў’, *губка*³ ‘высушанае цела губы-грыба, якое служыць для

здабывання агню' ад *гу'ба* (мутацыйнае словаўтваральнае значэнне) і *губка*⁴ 'мера асновы, палатна даўжынёй на хатнюю сцяну' [1, т. 2, с. 91]; *верхаводка*¹ 'жан. да верхавод' ад *верхавод* (мадыфікацыйнае словаўтваральнае значэнне), *верхаводка*² '1. Падземная вада, якая залягае паблізу ад зямной паверхні. 2. Верхавая вада' ад *вада* + *паверхні* + *-к-(а)* (мутацыйнае словаўтваральнае значэнне) і *верхаводка*³ 'невялікая прэснаводная рыба сямейства карпавых' [1, т. 1, с. 480].

Такім чынам, у вытворных зафіксаваны тры разнавіднасці словаўтваральнай аманіміі: аманімія словаўтваральнай формы, аманімія словаўтваральных фармантаў і аманімія як вынік супадзення розных асноў. У выніку даследавання адзначаецца, што ў вытворных могуць папарна спалучацца ўсе пералічаныя віды словаўтваральнай аманіміі. Пры гэтым у асобных нешматлікіх вытворных на базе аднаго фармальнага комплексу рэалізуюцца ўсе тры названыя разнавіднасці словаўтваральнай аманіміі.

Літаратура

1. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / рэдкал.: К. Крапіва [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1977 – 1984. – 5 т.
2. Булгакова, О.А. Полисемия суффиксальных субстантивов (на материале кемеровских говоров): автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.01 / О.А. Булгакова; Томский ордена Октябрьской революции и Труд. Красн. знамени гос. ун-т. – Томск, 1994. – 19 с.

Лапанік В. М. (Мінск)

ПАНЯЦЦЕ СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА ГНЯЗДА Ў ЛІНГВІСТЫЦЫ (ТЭАРЭТЫЧНЫЯ АСНОВЫ)

Словаўтваральная сістэма беларускай мовы, фарміраванне якой пачалося з прац Я.Ф. Карскага, актыўна развівалася і працягвае развівацца, дзякуючы даследаванням П.П. Шубы, Л.М. Шакуна, М.М. Круталевіча, П.У. Сцяцко, А.Я. Баханькова, А.А. Лукашанца, З.І. Бадзевіч, М.А. Паўленкі, І.У. Каліцені і многіх іншых лінгвістаў. Сучасная словаўтваральная навука, такім чынам, валодае дастаткова вялікім і важным для яе тэарэтычным матэрыялам. Толькі словаўтваральных адзінак рознага ўзроўню і складанасці налічваюць некаторыя лінгвісты ад 17 (В.М. Немчанка) да 40 (Л.А. Антанюк). І ўсё ж значныя дасягненні не адмаўляюць наяўнасці нявырашаных ці канчаткова даследаваных пытанняў у вывучэнні сістэмы беларускага (і не толькі) словаўтварэння. Асабліва гэта датычыцца тых паняццяў, якія сталі аб'ектам глыбокага вывучэння дэрываталагамі параўнальна нядаўна, напрыклад, 'словаўтваральнае гнездо'.

У шырокае навуковае ўжыванне тэрмін ‘словаўтваральнае гняздо’ (з адпаведным азначэннем) уведзены рускай Граматыкай-80 (Яго не было ў Граматыцы-70). У “Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў” 1966 года В.С. Ахманавай ён адзначаны ў пераліку разнавіднасцей гнёздаў толькі як ілюстрацыйны прыклад да рэальнага выкарыстання тэрміна ‘гняздо’: *гняздо лексічнае, гняздо сінанімічнае, гняздо этымалагічнае, гняздо слоўнікавае, гняздо словаўтваральнае* [1, с. 109].

У адной са сваіх прац 1967 года Я.Л. Гінзбург разглядае словаўтваральнае гняздо як “сукупнасць афіксальных канструкцый, што ўпарадкавана адносінамі вытворнасці аднакарэнных слоў, аформленых афіксамі” [2, с. 5].

Рускімі лінгвістамі В.І. Кодухавым, Д.М. Ушаковым, Р.А. Нячаевым, Д.Э. Разенталем, М.А. Целянковай, С.І. Ожэгавым падавалася азначэнне гнязду слоў (напрыклад, *група аднакаранёвых слоў, група слоў аднаго караня, група слоў аднаго і таго ж караня ці група слоў, якія паходзяць ад аднаго караня*), але ў ім слаба была паказана сувязь гнязда са словаўтварэннем.

Гэтая сувязь якраз відавочна ў азначэнні, што прапанавана Граматыкай-80: “Словаўтваральнае гняздо – сукупнасць слоў з тоесным каранем, упарадкаваная ў адпаведнасці з адносінамі словаўтваральнай матывацыі” [3, с. 134].

Праўда, не ўсе рускія лінгвісты падышлі да азначэння словаўтваральнага гнязда з такіх пазіцый. А.І. Маісееў, напрыклад, “крытэрыў упарадкаванасці” палічыў “празмерным” для агульнага азначэння гнязда і растлумачыў гэта тым, што “гнёзды ствараюцца адносінамі вытворнасці і матывацыі; упарадкаванасць гнёздаў – з’ява другасная; сукупнасць слоў аднаго караня і без упарадкавання складае гняздо” [4, с. 22].

Заслуга ўсебаковага азначэння словаўтваральнага гнязда належыць А.М. Ціханаву: “Пад словаўтваральным гняздом падразумяваецца ўпарадкаваная адносінамі вытворнасці сукупнасць слоў, якая характарызуецца агульнасцю караня; агульнасць аднакаранёвых слоў праяўляецца не толькі ў плане выражэння, але і ў плане зместу: карань выражае агульны для ўсіх роднасных слоў элемент значэння, г. з. словы, якія аб’ядноўваюцца ў словаўтваральныя гнёзды, маюць і сэнсавую, і матэрыяльную агульнасць; у аснове пабудовы гнязда ляжыць прынцып іерархіі, прынцып паслядоўнага падпарадкавання адных адзінак другім; кожны элемент словаўтваральнага гнязда займае ў ім прадугледжанае сістэмай і замацаванае ў норме месца” [5, с. 36].

Гэты прынцып знайшоў яркае адлюстраванне ў ступенным характары рускага словаўтварэння.

Строгай характарыстыкі адносін слоў у словаўтваральным гнязде прытрымліваюцца і сучасныя беларускія лінгвісты. Так, А.А. Лукашанец падае наступнае азначэнне: “Словаўтваральнае гняздо – найбольш складаная адзінка ў іерархіі класіфікацыйных адзінак словаўтварэння і ўяляе сабой сукупнасць усіх аднакарэнных слоў, упарадкаваных адносінамі паслядоўнай словаўтваральнай матывацыі” [6, с. 20].

Класіфікацыя і вызначэнне тыпаў (тыпалогія) словаўтваральных гнёздаў асноўваецца на розных падыходах.

Думка аб тым, што “словаўтваральныя гнёзды бываюць двух відаў – гнёзды аднакаранёвых (роднасных) слоў і гнёзды тэматычных словаўтваральных радоў”, – належыць В.І. Кодухаву [7, с. 20]. Сапраўды, словы тыпу *аргумент*, *аргументацыя*, *аргументаваць* будуць утвараць гняздо аднакаранёвых слоў, а назоўнікі, якія, напрыклад, з’яўляюцца аддзяяслоўнымі і маюць словаўтваральнае значэнне асобы (*гандляр*, *агітатар*, *адміністраатар*, *акампаніятар*), будуць утвараць гняздо тэматычнага словаўтваральнага рада.

Ніжэй размова пойдзе толькі аб каранёвых словаўтваральных гнёздах.

Кожнае слова з’яўляецца пэўнай часцінай мовы, і гэта не можа не ўлічвацца пры вызначэнні тыпаў словаўтваральных гнёздаў. Такім чынам, гнёзды ў адпаведнасці з часцінамоўнай прыналежнасцю іх вяршынных (невыворных) слоў падзяляюцца лінгвістамі на іменныя (субстантыўныя і ад’ектыўныя), аддзяяслоўныя, прыслоўныя і г. д.

Часцінамоўныя мадэлі маюць сваю глыбіню, якая вызначаецца колькасцю дэрывацыйных крокаў, колькасцю словаўтваральных пар, парадкавым нумарам ступені вытворнасці.

Часцінамоўныя мадэлі рознай працягласці некаторыя даследчыкі прапанавалі аб’яднаць у часцінамоўныя дэрывацыйныя зоны. Адпаведна гэтаму “ў гнёздах кожнай аналізуемай часціны мовы можа ўтварацца па чатыры часцінамоўныя зоны: субстантыўная (Sub-зона), ад’ектыўная (Adj-зона), вербальная (Verb-зона) і адвербіяльная (Adv-зона)” [8, с. 19].

Невытворнае слова ў словаўтваральным гнязде злучаецца з афіксамі, аддаляецца ад зыходнага матывавальнага слова і, далучаючы да асновы новыя афіксы, паступова пашыраецца ў фармальных адносінах. Яго пашырэнне адбываецца паступенна і адначасова на двух восях – гарызантальнай і вертыкальнай:

→ казу-**істык-а** | → казу-**іст**
→ казу**іст-ычн-ы** | → казу**істычн-а**
казус | → казус-**н-ы**
→ казу-**альн-ы**

У сувязі з гэтым словаўтваральнае гняздо можна ахарактарызаваць з пункту погляду магутнасці і глыбіні.

Пад магутнасцю словаўтваральнага гнязда лінгвісты разумеюць колькасць лексем, якія складаюць гняздо (зыходнае слова не ўлічваецца). Глыбіня словаўтваральнага гнязда – гэта велічыня, што характарызуе яго па колькасці слоўных адзінак у самым доўгім словаўтваральным ланцужку (зыходнае слова не ўлічваецца).

Па структуры словаўтваральныя гнёзды прынята дзяліць на пяць тыпаў:

1) гнёзды-словы – гэта каранёвыя (невыворныя) словы, якія не праявілі словаўтваральнай актыўнасці і не сталі ўтваральнымі: *авеню*, *крэда*;

2) гнёзды – пары слоў: каранёвае ўтваральнае і яго адзінае вытворнае з’яўляецца вынікам аднаактнага словаўтварэння: *ранг* → *рангавы*, *ракурс* → *ракурсны*;

3) гнёзды-ланцужкі слоў – вынік паслядоўнага словаўтварэння, пры якім адзінае вытворнае зыходнага слова (вытворнае першай ступені вытворнасці) становіцца ўтваральным для адзінага вытворнага другой ступені вытворнасці і г. д.: *каратэ* → *каратыст* → *каратыстка*;

4) гнёзды-пучкі (вееры) слоў (веерныя гнёзды) – рэзультат паралельнага словаўтварэння: ад зыходнага слова ўтвараецца некалькі (два і больш) вытворных першай ступені вытворнасці: *сакваяж* → *сакваяжык*, *сакваяжны*;

5) гнёзды-дрэвы, комплексы ланцужкоў і веераў слоў (комплексныя гнёзды) – рэзультат паслядоўнага і паралельнага словаўтварэння з двума (пры мінімальным саставе) структурнымі разнавіднасцямі а) ланцужкова-веерныя гнёзды: *апарат* → *апаратура* → *апаратурны*, *кінаапаратура*; б) веера-ланцужковыя гнёзды: *артыст* → *артыстка*, *артыстызм*, *артыстычны* → *артыстычна*.

Паняцце “словаўтваральнага гнязда” прадугледжвае апісанне, характарыстыку яго словаўтваральных ланцужкоў і парадыгм.

“Словаўтваральны ланцужок – гэта больш складаная, чым словаўтваральная пара, комплексная адзінка, якая мае не менш за тры звяны, дзе пачатковае звяно – невыворнае слова, а кожнае з наступных звёнаў – вытворныя словы, якія абапіраюцца ў сваім значэнні і сваёй форме непасрэдна на папярэднія слова, а таксама апасродкавана на ўсе папярэднія сярэднія ўтваральныя” [11, с.10]. Прыкладзём прыклады словаўтваральных ланцужкоў: *доктар* → *дактарант* → *дактарантура*; *аўтар* → *сааўтар* → *сааўтарства*.

Як відаць з прыкладаў, сярэднія звёны словаўтваральнага ланцужка адначасова і вытворныя (у адносінах да папярэдняга звяна), і

ўтваральныя (у адносінах да наступнага звяна). Значыць, словаўтваральны ланцужок – гэта “рад слоў, звязаных адносінамі паслядоўнай матывацыі” [6, с. 19].

З’яўленне вытворных у саставе словаўтваральных ланцужкоў адбываецца па існуючых у мове словаўтваральных тыпах і словаўтваральных мадэлях.

А.А. Земская разумее пад словаўтваральным тыпам “схему (формулу) пабудовы вытворных слоў, якія характарызуюцца агульнасцю трох элементаў: 1) часціны мовы ўтваральнай асновы, 2) семантычных узаемаадносін паміж вытворнымі і ўтваральнымі, 3) фармальных узаемаадносін паміж вытворнымі і ўтваральнымі, агульнасцю спосабу словаўтварэння і словаўтваральнага сродку (фарманта), г. з. для афіксальных спосабаў – тоеснасцю афікса” [9, с. 190].

У Беларускай граматыцы даецца наступнае азначэнне словаўтваральнага тыпу: “Словаўтваральны тып – гэта схема пабудовы слоў пэўнай часціны мовы, якія супадаюць у словаўтваральных адносінах і маюць у якасці ўтваральных словы той самай часціны мовы і агульны для іх фармант, тоесны па семантыцы і форме” [10, с. 211].

Словаўтваральную мадэль А.А. Земская вызначае як складальную словаўтваральнага тыпу, якая ўваходзіць у тып, падпарадкоўваецца яму: “Тэрмін “мадэль” мэтазгодна выкарыстоўваецца для абазначэння марфаналагічных разнавіднасцей унутры аднаго і таго ж словаўтваральнага тыпу” [9, с. 201].

З фармальнага пункту погляду, лічыць А.І. Маісееў, кожны словаўтваральны ланцужок можна ахарактарызаваць “па некалькіх прыкметах: а) па колькасці кампанентаў – бінарныя і палінарныя; б) па лексіка-граматычнай суаднесенасці зыходнага слова і канечнага звяна – лінейныя і кальцавыя; в) па характары далучэння афіксаў, паслядоўным і церазступенным, – поўныя і няпоўныя” [4, с. 7].

Словаўтваральнае гняздо лінгвісты часам называюць словаўтваральнай парадыгмай. Так, А.І. Маісееў заўважае, што “калі ў словаўтварэнні ёсць парадыгмы і сінтагмы, то сінтагмамі з’яўляюцца самі вытворныя словы, а ўсе словаўтваральныя сукупнасці слоў – словаўтваральныя пары, ланцужкі, вееры і словаўтваральныя гнёзды ў цэлым – нішто іншае, як словаўтваральныя парадыгмы, парадыгмы рознага складу і віду, гняздо, напрыклад, асабліва комплексныя гнёзды, – “вялікая” словаўтваральная парадыгма” [4, с. 187].

Аднак з такой думкай згодны не ўсе даследчыкі мовы. Н.І. Сяргеева заўважае, што мэтазгодна “размяжоўваецца словаўтваральнае гняздо і словаўтваральную парадыгму”, бо, напрыклад “парадыгмы *диво* → *дивный*, *дивить*, *дивоваться* і *дивить* → *подивить*, *надивить*,

дивиться маюць аднакаранёвыя пачатковыя словы, а значыць, яны ўваходзяць у адно словаўтваральнае гняздо; у такім разуменні парадыгма – гэта толькі частка словаўтваральнага гнязда, хоць фармальна яны могуць супадаць, калі словаўтваральнае гняздо ўтрымлівае толькі вытворныя I ступені” [11, с. 187].

Упарадкаванне слоў у гняздзе адбываецца па-рознаму: графічна, па алфавіце, па часцінах мовы вытворных слоў (у межах часцін мовы – па алфавіце), па ступенях вытворнасці і г. д. Строгіх і адзіных правіл тут няма. У літаратуры па словаўтварэнні (Л.В. Успенскі, Л.М. Засорына, Р. Абдулаеў, Я.Л. Гінзбург) і ў словаўтваральных слоўніках (А.Н. Ціханаў) за аснову пры ўпарадкаванасці слоў бяруцца словаўтваральныя сувязі і ступені вытворнасці.

Тэарэтычным матэрыялам, разгледжаным у дакладзе, дэфініцыя словаўтваральнага гнязда, безумоўна, не абмяжоўваецца. Яго паняцце сёння значна шырэйшае, а далейшае вывучэнне перспектыўнае. Яго даследаванне кожны раз адкрывае новыя магчымасці для больш глыбокага пранікнення ў сутнасць дэрывацыйных працэсаў, якія характарызуюць сучаснае словаўтварэнне, асаблівасці яго сістэмнай арганізацыі.

Літаратура

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. С. 109.
2. Гинзбург Е.Л. Исследование гнезд сложных слов в русском языке на базе аппликативной модели: Автореферат дисс. на соискание учён. степени канд. филол. наук/ АН СССР. Ин-т рус. яз. – М., 1967. – 25 с.
3. Русская грамматика: [В 2-х т. / Редкол.: Н.Ю. Шведова (гл. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1980: АН СССР. Ин-т рус. яз. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / [Н.С. Авилова, А.В. Бондарко, Е.А. Брызгунова и др.]. – 1980. – 783 с.
4. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке: Учеб. пособие / ЛГУ им. А.А. Жданова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. – 206, [1] с.
5. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – М.: Рус. яз., 1985 – Т. 1. – 1985. – 856 с.
6. Лукашанец А.А. Словаўтварэнне і граматыка/ А.А.Лукашанец. – Мн.: Права і эканоміка, 2001. – 249, [2] с.
7. Кодухов В.И. Введение в языкознание: [Учебник для пед. ин-тов по спец. 2101 “Рус. яз. и лит.”]. – М.: Просвещение, 1979. – 351 с.
8. Казак М.Ю. Интегративная теория словообразовательного гнезда: грамматическое моделирование; квантитативные аспекты; потенциал; прогнозирование. Автореферат дисс. на соискание учён. степени доктора филол. наук/ Белгород, 2004. – с. 39.
9. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование: учебное

пособие: [для студентов, аспирантов, преподавателей-филологов]/ Е.А. Земская. – 6-е изд. – Москва: Флинта: Наука, 2009. – 323, [1] с.
Беларуская граматыка. – У 2 ч. – Ч. 1. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 432 с.
10. Сергеева Н.И. Основные понятия и единицы словообразования. Конспект лекции / Чуваш. гос. ун-т им. И.Н. Ульянова. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. унта, 1993. – 21 с.

Лемяшэўская В. (Мінск)

ТЫПЫ ДЫЯЛЕКТЫЗМАЎ У ПАЭЗІІ У. ДУБОЎКІ

Доўгі час застаецца актуальным узаемадзеянне літаратурнай мовы з народнай гаворкай. Выкарыстанне дыялектнай лексікі ў мастацкім творы з'яўляецца заканамерным працэсам. Ужываючы дыялектную лексіку ў сваіх творах, аўтары маюць магчымасць рэалістычнай адлюстроўваць мясцовы каларыт. Многія дыялектныя словы дакладна характарызуюць дзейнасць людзей і перадаюць самыя тонкія адценні пачуццяў.

Беларуская літаратура багатая на імёны шматлікіх аўтараў, якія вельмі ўдала выкарыстоўвалі дыялектную лексіку ў сваіх творах. Плённа карыстаецца моўным скарбам свайго народа і, творча апрацоўваючы, уводзіць у літаратурны ўжытак і Уладзімір Дубоўка. Адны з ужытых ім дыялектызмаў замацаваліся ў мове і атрымалі права на агульнае ўжыванне, другія застаюцца як паказчык яго індывідуальнага стылю.

Паводле суадносін сучасных лексічных нормаў беларускай літаратурнай мовы з дыялектнымі адпаведнікамі, дыялектызмы ў паэтычным радку Уладзіміра Дубоўкі можна падзяліць на наступныя групы: лексічныя, граматычныя, словаўтваральныя, фанетычныя і семантычныя.

Сярод лексічных дыялектызмаў, якія абазначаюць агульнавядомыя прадметы і паняцці, выдзяляюцца найперш бытавыя і эмацыйна-экспрэсіўныя дыялектызмы. У Дубоўкі гэта перш за ўсё словы з Пастаўшчыны – з мясцовасці, дзе нарадзіўся паэт. Разгледзім іх па часцінах мовы.

Назоўнікі.

ГАН. наз. Загана. *Начы клубком спяліся мары: / Каханне, віры, гасу, ган* [1, с. 18].

ГАС. наз. Страх. *Начы клубком спяліся мары: / Каханне, віры, гасу, ган* [1, с. 18].

ГІЦАЛЬ. наз. Нягоднік, мучыцель (ТСБМ, т. 2) [2]. *Узрастаў, бы чабор, ля раллі, / І казалі мне ўсе, што я гіцаль* [1, с. 76].

ЗІРК. наз. Погляд, позірк (ТСБМ, т. 2). *Хай спружыняцца мускулаў пасмы, / Апрацаецца зірк твой сталлю* [1, с. 29].

ПРЫХАМАЦЬ. наз. Капрыз, недарэчнае, надуманнае жаданне (ТСБМ, т. 4). *Цягне Дзяўчыну на прыхамаць, / Каб сцэжку знайсці зваротную* [1, с. 44].

СКОГАТ. наз. Тужлівыя, нудныя гукі; выщэ (ТСБМ, т. 5, кн.1). *І скогат, і скарга, - не скеміць што скуль* [1, с. 20].

Прыметнікі.

ЗІМНЫ. прым. Халодны (ТСБМ, т.2). *Срэбра снегу ільсніца ў галлі, / Срэбра зімнага, чыстага ўбору* [1, с. 162].

ХІЖЫ. прым. Жорсткі (пра чалавека) (ТСБМ, т. 5, кн.2). *Калі гляджу на хіжыя істоты* [1, с. 179].

Дзеясловы.

АШЧАПЕРЫЦЬ. дзеясл. Моцна абхапіць, абняць (ТСБМ, т. 1). *Дык прытулі мужыцкага сына, / Дык ашчапер, каб грудзі смылелі* [1, с. 39].

ВАЖЫЦЬ. дзеясл. Наважвацца, намервацца (ТСБМ, т. 1). *А можна, стане мне тады лягчэй - / Хай важаць, хай лічаць* [1, с. 107].

ВЫСТАРЧЫЦЬ. дзеясл. Знайсціся ў дастатковай колькасці; хапіць (ТСБМ, т. 1). *А здаецца, не выстарчыць слоў, каб сказаць пра знаёмае добра* [1, с. 162].

ЗБЭСЦІЦЬ. дзеясл. Груба аблаяць, зняважыць (ТСБМ, т.2). *Збэсцяць там цябе ўсё роўна, / І не возьме замуж ніхто* [1, с. 59].

СКУДЛАЦІЦЬ. дзеясл. Зрабіць кудлатым, раскудлаціць (ТСБМ, т. 5, кн.1). *Завыў раптоўна вецер хаўтурна, / Скудлаціў дзяўчат валасы* [1, с. 56].

Прыслоўі.

КАГАДЗЕ. прысл. Толькі што, нядаўна (ТСБМ, т.2). *Штосьці кагадзе / Ці дзяцініца дзе?* [1, с. 125]

РЫХТЫК. прысл. Выліты хто-н., падобны на каго-н. (ТСБМ, т. 4). *Рыхтык воўк на снягу – завалюся, / Буду зубамі з распачы ляскаць* [1, с. 39].

САМОХАЦЬ. Прысл. Па сваёй ахвоце (ТСБМ, т. 5, кн.1). *Ніхто не казаў, не дазволіў, / Самохаць пажар агарнуў* [1, с. 58].

СУЗДРОМ. Прысл. Зусім, цалкам (ТСБМ, т. 5, кн.1). *Дубы маладыя з бярозамі воддаль / Вясенняю смагай суздром апавіты* [1, с. 85].

Даволі часта ў мове паэта сутракаюцца *граматычныя дыялектызмы*, што перадаюць граматычныя асаблівасці гаворкі.

Назоўнікі ў большаці сваёй адрозніваюцца ад літаратурнай мовы канчаткамі ў форме М.скл.: *на берагох* [1, с. 48], *на слядох* [1, с. 50], *у верасох* [1, с. 120], *у пясках* [1, с. 61], *у слядох* [1, с. 160], *у шляхох* [1, с.

29]. Сустрадаюцца адзінкавыя выпадкі несупадзення роду і ліку назоўнікаў:

БОЛЬ, ж. Боль, м. *І з лямантам немым у сінія далі / Надрыўная боль залунала* [1, с. 85].

ПАСАГАЙ, ж. Пасагам, м. *Будуць мне тады пасагай слёзы Беларусі* [1, с. 62].

СУТОКА. адз. Сутокі. адз. няма. *Дзяўчына – іх мэтай сутока* [1, с. 43].

У ШАЦЕ. ж. адз. л. У шатах. адз. няма. *Дн зіхацелі / ў сонца-прамені, / ў срэбранай шаце* [1, с. 120].

Для дзеясловаў характэрны наступныя разыходжанні з літаратурнай мовай:

а) форма 1 асобы адз. л.:

ПАЛЯТУ. зак. Палячу. *Я паляту, паляту ...Хай жыве / Край сасонак, кляноў і лазы!* [1, с. 8]

ПРАЛЯТУ. зак. Пралячу. *Я праляту над краем разам з каняй: / Адзін памоліцца, той пасмяецца* [1, с. 99];

б) форма загаднага ладу 2 асобы:

ВЫЙДЗЬ. зак. Выйдзі. *Кветка, выйдзь хутчэй, не трудзі намарна, / Я чакаю сумны й маркотны ў гаю* [1, с. 13];

в) форма 3 асобы адз. л.:

ВЫТРЭ. зак. Вытра. *Слёз глыне, а рэшту вытрэ / Рукавом кашулі зрэбнай* [1, с. 23];

ГАВОРА. незак. Гаворыць. *Што сказаць ім, хто гавора так?* [1, с. 70]

СКАЧЫЦЬ. незак. Скача. *Скачыць сэрца прадсмяротна, / Уваччу іх муць* [1, с. 45];

г) форма 3 асобы мн. л.:

ЛЯТУЦЬ. незак. Ляцяць. *Агні гараць, агні гараць над краем, / А дні лятуць, а дні лятуць угрунь* [1, с. 119];

д) форма інфінітыва:

КРУЖЫЦІ. незак. Кружыць. *Што ж ты, вецер, смутку не развееш, / Дазваляеш нада мной кружыці?* [1, с. 167]

НЕ ЗАБЕРАЦЬ. зак. Не забраць. *Забраць можна ўсё ад зямелькі, - / Зямлю ад зямлі не забраць* [1, с. 156].

Ва словаўтваральных дыялектызмах карань супадае з каранем адпаведнага агульнаўжывальнага слова, але адрозніваюцца яны адной ці некалькімі марфемамі. Разгледзім іх па часцінах мовы.

Назоўнікі.

ВУЛКА. наз. Вулачка. *Пустэльнай вулкі цішыня / Ўзвіваецца і дробным шротам* [1, с. 170].

СУМОТА. наз. Сум. *Не жальбую пра мінулы час я, / Адкаснеца ад мяне сумота* [1, с. 17].

Прыметнікі.

АДНАКАВЫ. прым. Аднолькавы. *Лёс для ўсіх не быве аднакавы, / Як для тых засмучоных лістоў* [1, с. 25].

ШЧАСНЫ. прым. Шчаслівы. *Завілі ў пунсовыя каралі / Ці надзвычай шчаснае ці ліха* [1, с. 109].

Дзеясловы.

НЫРЦАВАЦЬ. дзеясл. Ныраць. *А песня расла, сітавала душу, / Нырцавала ў вершаліны сосен* [1, с. 54].

ПРЫМРУЖЫЦЬ. дзеясл. Прыжмурыць. *Ночка-начаніца прымружыла скроні, / І галосіць пушча смуткам у прастор* [1, с. 103].

ШЭНЦІЦЬ. дзеясл. Шанцаваць. *Шэніла ж косы табе рассыпаць / Чорна-сіняй, нянаскай кудзелі* [1, с. 39].

Прыслоўі.

ДЗЕСЬ. прысл. Дзесьці. *І сканае з сумным гоманам / Дзесь у твані, дзесь на дне* [1, с. 12].

ПРОЦІ. прысл. Супраць. *А ты ўсё ж ідзі наперад / Цераз цемру, проці змроку* [1, с. 23].

СТУЛЬ. прысл. Адтуль. *Стуль крыніца цяпер плюскочыць: / Да Дняпра яе хвалі шумяць* [1, с. 50].

Большасць зафіксаваных *фанетычных дыялектызмаў* ва Уладзіміра Дубоўкі адрозніваюцца ад літаратурных слоў націскам:

ПРЫГОЖАСЦЬ. наз. Прыгажосць. *Адновіцца зноў-ткі прыгожасць, / Не лесам – дык вораным полем* [1, с. 156].

САРАКОВЫ. ліч. Саракавы. *Тысяча семсот сараковы / І цяпер яшчэ помніць Крычаў* [1, с. 62].

СМЯЦЦЁ. наз. Смецце. *Сказаў бы, / Што хата з краю, / Дык і смяццё / Вецер падмеў* [1, с. 66].

СУПРОЦЬ. прысл. Супраць. *Птушкі імкнуцца, супроць волі, да сваіх краін* [1, с. 7].

У ВОЧАХ. наз. У вачах. *Калі вусны шапталі – не трэба! - / Дык у вочах свяцілася – любы, імкніся* [1, с. 106].

ХОЧУ. дзеясл. Хацець (хачу). *Я не хочу ніякіх нялюдскіх прыгонаў* [1, с. 31].

ЦЕРПЛІВОСЦЬ. наз. Цярплівасць. *Часінаю не хапала пакорнасці і церплівосці* [1, с. 89].

Некаторыя *фанетычныя дыялектызмы* адрозніваюцца ад літаратурных адпаведнікаў адным ці двума гукамі:

АДНА-АДНЭЙ. ліч. Адна-адной. *Ці ж не ты хадзіла ў брусніцы / Пазаўчора адна-аднэй?* [1, с. 48]

ГЭНЫ. займ. Гэты. *І з гэнай цвяцістасці, з гэных пялёсткаў / Паўстане спрадвечная існасць* [1, с. 130].

НАДОЙДЗЕ. дзеясл. Надыдзе. *Вось затым дарую і крыўду, - / Што мінула і што надойдзе* [1, с. 98].

НАКШ. прысл. Інакш. *Не накш як вецер тчэ з туманаў / Свае вялізманья кросны* [1, с. 19].

НАЎКОЛЛЕ. прысл. Наваколле. *Як жа час перайначыў / За стагоддзе наўколле!* [1, с. 218]

РАСЦВІЎШЫ. дзеепрысл. Расцвёўшы. *Можам і не расцвіўшы загінуць, / Але не здрадзім ні думцы, ні сэрцу* [1, с. 114].

ШЧЭ. прысл. Яшчэ. *Не сатканы такі шчэ вэлюм, / Каб тугу ад свету схваць* [1, с. 138].

Нешматлікай па колькасці з'яўляецца ў паэтычных тэкстах У. Дубоўкі група *семантычных дыялектызмаў*, што супадаюць марфемным складам з адпаведнымі словамі літаратурнай мовы, але атрымалі яшчэ і лакальнае значэнне. Амонімамі да агульнанародных выступаюць наступныя лексемы:

ГНУС. наз. Што-небудзь нікчэмнае, нізкае. *Дзе гора і мукі і гнусу сляды / Абмые бутэлька хмялёвай бурды* [1, с. 175].

Параўн. *гнус* – насякомыя, якія смокчуць кроў чалавека (ТСБМ, т. 2).

МАРЫ. наз. мн. Насілкі. *На марах панясуць, на марах усіх праклятых тых паноў* [1, с. 158].

Параўн. *мара* – жаданне, імкненне (ТСБМ, т. 3).

СОК. наз. Панскі даносчык, шпіён. *Браніська любая, маўчы, / Яшчэ дзе сок прыліпне вухам, не набаяўшыся начы* [1, с. 158].

Параўн. *сок* – пра лепшых прадстаўнікоў грамадства (ТСБМ, т. 5, кн. 1).

Такім чынам, Уладзімір Дубоўка ў сваіх творах шырока выкарыстоўвае лексічныя, семантычныя, граматычныя, фанетычныя і словаўтваральныя дыялектызмы з гаворак Пастаўшчыны і Мядзельшчыны. Гэта з'яўляецца прыметай своеасаблівага мастацкага почырку самабытнага майстра слова. Аўтар бярэ ўсё самае лепшае з народнай гаворкі і ўводзіць у літаратурны ўжытак. Гэтым ён пазбягае паўтораў, робіць мову твораў выразнай, яркай, трапнай, узбагачае яе сінонімамі. Дыялектызмы запаўняюць прабелы літаратурнай мовы, надаюць ёй каларытнасць, таму што менавіта ў лексіцы народных гаворак знайшла яркае адлюстраванне гісторыя народа.

Літаратура

1 Дубоўка, У. О Беларусь, мая шыршына [Тэкст] : выбранае/ У. Дубоўка. — Мн. : Мастацкая літаратура, 2002. – 318 с.

2 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы [Тэкст] : у 5 т. 6 кн. / Галоўная рэдакцыя Беларускай савецкай энцыклапедыі. – Мн., 1977.

Літвінава В. А. (Мазыр)

ФУНКЦЫЯНАЛЬНА-СТЫЛІСТЫЧНАЕ ВЫКАРЫСТАННЕ АНТОНІМАЎ У МОВЕ АСОБНЫХ ФАЛЬКЛОРНЫХ ЖАНРАЎ

Нягледзячы на наяўнасць у айчынным мовазнаўстве асобных даследаванняў, прысвечаных пытання антаніміі (працы А.М. Асіпчук, А.Я. Баханькова, А.А. Кірдуна, У.М. Лазоўскага, В.П. Лемцюговай, І.Я. Лепешава, В.І. Рагаўцова, С.І. Солахавай, А.В. Солахава, Т.Я. Старасценкі, Г.К. Усціновіч і інш.), функцыянальна-стылістычнае выкарыстанне антонімаў у мове асобных фальклорных жанраў яшчэ не было асобным аб'ектам вывучэння. У дадзеным артыкуле аналізуюцца стылістычныя і функцыянальныя асаблівасці антанімічных пар, засведчаныя ў мове асобных твораў беларускага фальклору.

Антанімічнасць у мове – актыўны стылістычны сродак. Лексічныя антонімы выкарыстоўваюцца не толькі для пазначэння аб'ектыўнай карціны свету, але і з пэўнымі стылістычнымі мэтамі, калі кантраст аказваецца наймысна рэзкім, парадаксальным, напрыклад: *Радзіма – матка, чужына – мачыха* [13, с. 83]; *Ой, плача, Марыська, плача, / Ад матулькі ехаць не хоча: / Да ў матулькі петухоў не чула, / А ў матулькі зарыцы не знала, / А ў матулькі вадзіца блізенька, / А ў матулькі вядзерцы лягенькі, / А ў матулькі парожкі нізенькі. / У свякрові петухоў пачула, / А ў свякрові зарыцу пазнала, / А ў свякрові вадзіца далёка, / А ў свякрові вядзеркі цяжкія, / А ў свякрові парожкі высокія* [2, с. 66].

Паводле Л.А. Новікава, супрацьлегласці ў тэксце могуць не толькі супрацьпастаўляцца, але і складвацца, спалучацца, а таксама супастаўляцца, раздзяляцца, чаргавацца, параўноўвацца, дапаўняць адна адну і г. д. [9, с. 229]. Як сведчыць багаты фактычны матэрыял (больш за 650 антанімічных параў), агульныя функцыі антонімаў рэалізуюцца ў канкрэтных кантэкстах антаніміі, асноўнымі з якіх з'яўляюцца наступныя:

1. Проціпастаўленне супрацьлегласцяў: *Парожня бочка звініць, а поўная бочка маўчыць* [12, с. 106]; *Шуму нарабілі многа, а толку ад яго мала* [8, с. 74]; *Рыхтуй летам сані, а зімой калёсы* [13, с. 173].

2. Выражэнне ўзаемавыключэння, раздзялення: *Прыказаў цар служкам дагнаць бегляцоў і вярнуць назад жывымі альбо мёртвымі* [11, ч. 1, с. 329].

3. Значэнне чаргавання, паслядоўнасці: *Усё жыццё бы дзве хвілінкі: / То нараджэнне, / То памінкі* [2, с. 278].

4. Значэнне ахопу ўсяго класа прадметаў, усёй з’явы, дзеяння, якасці, адносін і г.д.: *І жыў – не любіла, і памёр – не тужыла* [13, с. 76]; *Ад зямлі адарваўся і да неба не дастаў* [13, с. 190]; *Кот паспаў з рання да вечара і выспаўся, а собака і воўк яшчэ спяць* [4, с. 107].

5. Значэнне злучэння супрацьлегласцяў: *Ангелы воду носяць, / Прачыстую і бога просяць. / За старога да за малога, / За Федзечку за маладога* [3, т. 2, с. 52]; *І шытае і поранае ведае* [13, с. 104]; *І агонь гарыць, і вада кіпіць, / Маладзенькае сэрдаўка баліць* [10, с. 361].

Такім чынам, не заўсёды антонімы выкарыстоўваюцца з мэтай супрацьпастаўлення. Часам палярныя паводле лексічнага значэння словы характарызуюць прадмет або з’яву з аднаго боку, з мэтай узмацніць думку, уразіць, дасягнуць найбольшага выніку: *Садзі сады і ў маладосці і ў старасці* [13, с. 151]; *Свае дзесяць разоў наб’юцца і памірацца* [13, с. 93]; *Гаспадар ні сцюжы, ні спёкі не баіцца* [13, с. 100]; *Кланяйся, Кацярынка, кланяйся, / Ні старога ні малога не мінай, / Слёзкамі зямліцу аблівай* [3, т. 2, с. 67]. У пазначаных прыкладах пры дапамозе антонімаў выражаецца значэнне далучальнасці, а не проціпастаўлення, што падкрэсліваецца нават сінтаксічна, пры дапамозе далучальных злучнікаў *і – і* ці размеркавальных *ні – ні*.

З прычыны таго, што кожны з асобных фальклорных жанраў (парэміі, песні, казкі) мае свае тэматычныя разнавіднасці і спецыфічныя, не падобныя адна на другую асаблівасці, функцыянальна–стылістычная роля антонімаў у кожным з іх таксама будзе адметнай. Напрыклад, прыказкам і прымаўкам больш характэрны сцісласць, лаканічнасць, трапнасць і выразнасць, песням – лірычнасць, разнастайнасць і багацце тэматыкі, казкам – апавядальнасць, багацце вобразаў і дынаміка сюжэта. Таму, улічваючы частотнасць функцыянавання антанімічных пар у фальклорных творах (значна большая распаўсюджанасць у мове парэміялагічных адзінак), наступны аналіз функцыянальна–стылістычных асаблівасцяў антонімаў правамерна праводзіць на матэрыяле прыказак і прымавак.

Стылістычныя функцыі антонімаў у прыказках і прымаўках шматлікія і разнастайныя. Услед за І.Я. Лепешавым мы падзяляем іх на, “прыродныя”, унутрана ўласцівыя самім антонімам, як лексічнай адзінцы мовы (функцыі узуальнага характару) і індывідуальна-аўтарскія, калі можна так сказаць у дачыненні да народнай творчасці, якія выконваюцца толькі ў межах канкрэтнай прыказкі (функцыі аказіянальнага характару) [7, с. 89].

Функцыі узуальнага характару – гэта агульныя, пастаянныя функцыі, якія рэалізуюцца ў любым кантэксце. Яны абумоўлены ўласцівасцямі саміх антонімаў – слоў з процілеглым значэннем. Сярод іх

вылучаюцца намінатыўная, ацэначная, эмацыянальная, экспрэсіўная, функцыя “лакалізацыі” маўлення і функцыя вобразнага выказвання.

Антонімы, як і любое ўтварэнне мовы, характарызуюцца намінатыўнай функцыяй, бо ўсе адзінкі маўлення перш за ўсё служаць сродкам абазначэння рэчаіснасці: *Гушчу паеў, а юшку – на гурт* [6, с. 306]; *Да дабросці і да злосці адзінакавы* [6, с. 83]; *Восень кажжа: ураджу, а вясна кажжа: пагляджу* [6, с. 99].

Функцыя “лакалізацыі” маўлення заключаецца ў тым, што антонімы, паводле слоў К. Крапівы, перадаюць “найбольшую канцэнтрацыю думкі пры найменшай затраце слоўнікавага матэрыялу” [5, с. 386]. Супрацьпастаўленне, выражанае словамі-антонімамі, не толькі надае выказванню лаканічнасць, ёмістасць, але і дапамагае больш выразна, дакладна перадаць пэўнае суджэнне, ацэнку. Напрыклад, каб апісаць безвыходнае або складанае становішча, у якое трапляе чалавек у выніку неабдуманых учынкаў або збегу акалічнасцей, не трэба многа гаварыць. Варта толькі прыгадаць прыказку *Траніў у нерат – ні ўзад ні ўперад* [8, с. 207], дзе антанімічныя прыслоўі месца перадаюць безвыходнасць сітуацыі, надаюць выказванню універсальнасць.

Антонімы здольны ствараць канкрэтныя, наглядна-пачуццёвыя ўяўленні аб тых ці іншых з’явах рэчаіснасці, выступаць вобразнай назвай асобы, прадмета, дзеяння, стану, спосабу дзеяння, часу і г.д. У гэтым і выяўляецца функцыя вобразнага выказвання антонімаў, што надае прыказцы метафарычнасць, паўпрапрыстасць сэнсу: *Сёрбай юшку, на дне гушча* [8, с. 25]. Безумоўна, сэнс гэтага выказвання не вызначаецца заклікам ці прапановай даесці страву. У прыказцы сцвярджаецца думка аб тым, што перш чым дасягнуць лепшага, важнага, карыснага, трэба перажыць менш прыемнае.

Ацэначная функцыя антонімаў заключаецца ў іх мажлівасці даваць станоўчую або адмоўную ацэнку тым ці іншым з’явам рэчаіснасці: *Аднаму густа, а другому пуста* [13, с. 58]; *Хоць рукі чорныя, але работа белая* [13, с. 119]; *Вялікая галава, ды пустая* [13, с. 177]; *Лепш кепска ехаць, як добра ісці* [13, с. 164]. Так, напрыклад, прыказка *Аднаму густа, а другому пуста* выказвае асуджэнне несправядлівасці, калі пры размеркаванні чаго-небудзь не ўлічваюцца заслугі кожнага. Даволі часта сустракаюцца прыказкі, пабудаваныя на супрацьпастаўленчай ацэначнай характарыстыцы, калі адна з рыс характару ці з’яў рэчаіснасці ўхваляецца, а другая – асуджаецца: *Ранні зайчык цярэбіць зубкі, а позні вочкі працірае* [6, с. 64]; *Ранняя птушачка крылкі цярэбіць, а позняя вочкі працірае* [13, с. 114]. Відавочна, што тут асуджаецца гультайства і марудлівасць, а ўшаноўваецца працавітасць.

Даючы пэўным праявам жыцця і чалавечай натуре станоўчую ці адмоўную ацэнку, прыказкі і прымаўкі выражаюць і адначасова выклікаюць розныя пачуцці, таму істотнымі элементамі сэнсавай структуры значнай часткі прыказак і прымавак, пабудаваных на супрацьпастаўленні, з'яўляецца эмацыянальнасць і, адпаведна, экспрэсіўнасць. Так, пачуўшы прыказку *З вялікай хмары малы дождж бывае* [13, с. 178], мы таксама адчуваем шкадаванне ад неадпаведнасці паміж абяцаным, абвешчаным і дасягнутым. А колькі экспрэсіі ў словах *Дома і саломы ядома, а на чужыне і гарачы тук стыне* [13, с. 81]. На пэўны філасафічны, разважлівы лад наводзіць прыказка *“Учора” не здагоніш, ад “заўтра” не ўцячэш* [1, с. 97]. Таму ўсе прыказкі з ацэначным значэннем адначасова з'яўляюцца і яркім сродкам моўнай выразнасці (экспрэсіўнасці).

Такім чынам, адначасовае выкананне шматлікіх функцый антонімамі вызначае сутнасць і стылістычную значнасць прыказак і прымавак, пабудаваных на проціпастаўленні. Такая з'ява мае назву поліфункцыянальнасці.

Функцыі аказіянальнага характару, у адрозненні ад разгледжаных, гэта прыватныя стылістычныя функцыі антонімаў, здольныя рэалізавацца толькі ў спецыяльна арганізаваным кантэксце [7, с. 91], у дадзеным выпадку, у парэміялагічных адзінках. Яны рэалізуюць у маўленні стылістычны патэнцыял антонімаў. Да функцый аказіянальнага характару адносяцца: функцыя стварэння гумару і сатыры; функцыя стварэння іроніі, самаіроніі і сарказму; функцыя стварэння кантрасту і парадаксальнасці і функцыя стварэння антытэзы і аксюмарана.

Функцыя стварэння гумару і сатыры ў значнай ступені абумоўлена ўнутранай прыродай сутнасці лексічнай антаніміі. Пры дапамозе разнастайных проціпастаўленняў прыказкі і прымаўкі даволі часта ўжываюцца для выражэння сатырычна-насмешлівых адносін аўтара да персанажа або адносін аднаго персанажа да другога, напрыклад: *Хлеба – каб трошку, а да хлеба – каб множку* [13, с. 221]. Смех можа быць вясёлым, добразычлівым і гнеўным, з'едлівым, таму да гэтай функцыі далучаецца функцыя стварэння іроніі і самаіроніі. Так, у прыказцы *Бачыш, дружа, як гарую: з аднае вясёлае карчмы ў другую* [8, с. 78] прасочваецца выразнае адценне самаіроніі: жывецца так, што няма падставы наракаць на сваё становішча.

Значна пашырана ў прыказках і прымаўках функцыя стварэння кантрасту і парадаксальнасці антонімаў: *Дзе шчырая праца – там густа, а дзе лянота – там пуста* [6, с. 102]; *Знайшоў – узрадаваўся, згубіў – не плакаў* [13, с. 25].

Дадаткова функцыя кантрастнасці можа быць выкарыстана з рознымі стылістычнымі мэтамі:

– для абазначэння пэўнай мяжы выяўлення якасці, уласцівасці, адносін, дзеяння: *Дурань недабачыць, а разумны не скажа* [13, с. 217]; *Бяда і радасць ходзяць побач* [13, с. 194];

– для актуалізацыі выказвання або ўзмацнення вобраза, уражання, павучання: *Не адкладвай на заўтра, што паспееш зрабіць сёння* [13, с. 168]; *Язык у разумнага ў галаве, а ў дурнога – на зубах* [1, с. 185];

– для прызнання прамежкавай якасці, уласцівасці: *Ні рыба ні мяса; Ні да бога ні да чорта; Ні ўзад ні ўперад* [8, с. 48];

– для вылучэння адной прыкметы, з’явы, за кошт проціпастаўлення другой: *Косці старыя, а душа маладая* [13, с. 150]; *Малы жук, ды вялікі жук* [13, с. 179].

Акрамя таго, выкарыстанне ў прыказках і прымаўках антонімаў дапамагае адлюстраваць парадаксальныя (часцей толькі на першы погляд) і ў той жа самы час звычайныя з’явы прыроды, жыцця, чалавечых узаемаадносін: *З маленькага зернятка вырастае вялікае дрэва* [13, с. 183]; *Ляцеў, як анёл, а ўпаў – як чорт* [8, с. 38].

Значная колькасць антонімаў, змяшчаючыся ў адным кантэксце, утварае стылістычную фігуру, якая ў мовазнаўчых крыніцах называецца антытэзай (грэч. antithesis – супрацьпалажэнне). Гэты прыём дазваляе прыказцы падкрэсліць несумяшчальнасць з’яў, наяўнасць супрацьлеглых прымет, раскрыць дыялектычную супрацьлегласць наваколля, а таксама служыць сродкам кантрастнай характарыстыкі: *Часам шэпчаць – далёка чуваць, а крычаць – не чуюць* [12, с. 31]; *Мякка сцеле, ды цвёрда спаць* [12, с. 17].

Звычайна пры аналізе стылістычных функцый антонімаў побач з антытэзай называюць і аксюмаран (грэч. охутогон – дасціпна-недарэчнае) – такая стылістычная фігура, пры якой у адным спалучэнні аказваюцца два супрацьлеглыя, несумяшчальныя паняцці. Аднак, у парэміялагічных адзінках былі выяўлены толькі адзінкавыя выпадкі, напрыклад: *Лепей благі мір, чым добрая сварка* [13, с. 215].

Такім чынам, можна сведчыць, што функцыянальнае выкарыстанне і стылістычныя магчымасці антонімаў у мове фальклорных творах вельмі разнастайныя, што стварае неабмежаваныя выразныя магчымасці. Правільнае ўжыванне антонімаў дапамагае з аднаго боку раскрыць супярэчлівую сутнасць прадметаў і з’яў рэчаіснасці, а з другога – дае магчымасць рэалізаваць асноўныя семантычныя функцыі антонімаў.

Прыказка – найкарацейшы з фальклорных жанраў, таму сродкі мастацкага выяўлення ў ёй павінны быць надзвычай сціслымі,

эканомнымі. Антонімы дазваляюць прыказкам і прымаўкам літаральна некалькімі словамі паказаць цэлую з’яву. Шырокі семантычны спектр і актыўнае выкарыстанне для стварэння многіх стылістычных фігур раскрывае асноўны змест антаніміі як лексічнай катэгорыі.

Літаратура

- 1 . Аксамітаў, А.С. Прыказкі і прымаўкі: тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедральных збораў, рэдкіх выданняў XIII і XX стст. / А.С. Аксамітаў. – 2-е выд., дапрац. – Мінск: Беларус. навука, 2002. – 327 с.
- 2 . Восеньскія і талочныя песні / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад.: А.С. Ліс, С.Т. Асташэвіч; склад. муз. часткі В.І. Ялатаў; рэд. А.С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 679 с. – (Беларуская народная творчасць).
3. Вяселле. Песні ў 6 кн. / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад.: Л.А. Малаш; муз. дадатак З.Я. Мажэйка; рэд. М.Я. Грынблат, А.С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980 – 1987. – Кн. 1-3. – (Беларуская народная творчасць).
4. Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; рэд. В.К. Бандарчык. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 496 с. – (Беларуская народная творчасць).
5. Крапіва, К. Беларускія прыказкі / К. Крапіва // Зб. тв.: у 6 т. – Мінск: Маст. літ., 1997. – Т. 2. – С. 382–387.
6. Лазоўскі, У.М. Слоўнік антонімаў беларускай мовы: канкрэтныя выпадкі ўжывання / У.М. Лазоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – 293 с.
7. Лепешаў, І.Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 264 с.
8. Лепешаў, І.Я. У слоўнікавую скарбонку: навучальны дапаможнік / І.Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ, 1999. – 89 с.
9. Новиков, Л.А. Семантика русского языка / Л. А. Новиков. – Москва: Изд-во Московского ун-та, 1982. – 437 с.
10. Песні пра каханне / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад. І.К. Цішчанка; склад. муз. часткі С.Г. Нісневіч; рэд. А.С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 616 с. – (Беларуская народная творчасць).
11. Чарадзейныя казкі: у 2 ч. / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад.: К.Б. Кабашнікаў, Г.А. Барташэвіч, рэд. Выд. В.К. Бандарчык. – Мінск: Беларус. навука, 2003. – 2 ч. (Беларуская народная творчасць).
12. Шкраба, І. Крынічнае слова: Беларус. прыказкі і прымаўкі / І. Шкраба, Р. Шкраба. – Мінск: Маст. літ., 1987. – 149 с.
13. Янкоўскі, Ф.М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Беларус. навука, 2004. – 494 с.

**СУПАСТАЎЛЯЛЬНЫ АНАЛІЗ БЕЛАРУСКІХ І СЛАВАЦКІХ
ДЗЕЯСЛОВАЎ З ПРАДМЕТНАЙ СЕМАЙ ‘ЖЫВЁЛА’
(ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫ І СІНТАГМАТЫЧНЫ АСПЕКТЫ)**

Веды пра жывёльны свет даволі шырока прадстаўлены ў семантыцы беларускіх і славацкіх дзеясловаў вузкай дэнататыўнай аднесенасці. Дзеясловы з прадметнай семай ‘жывёла’ ўтвараюць асобную групу т. зв. бестыяльных дзеясловаў [2]. У дадзенай працы нам хацелася б правесці супастаўляльны аналіз беларускіх і славацкіх суб’ектна-бестыяльных дзеясловаў (г. зн. дзеясловаў, “што маюць у значэнні сему спецыялізаванага суб’екта, які выражаецца назвай жывёлы” [1, с.67]) у лексіка-семантычным і сінтагматычным аспектах.

Для ажыццяўлення такога аналізу з беларускіх і славацкіх тлумачальных і дыялектных слоўнікаў намі былі адабраны дзеясловы, якія ўтрымліваюць у сваёй дэфініцыі абмежавальную спасылку “пра жывёл” або ўказваюць на канкрэтныя віды жывёл. Пры далейшым аналізе адабраныя бестыяльныя дзеясловы разглядаліся намі не як ізаляваныя лексічныя адзінкі, а як прэдыкаты сказаў з пэўнай тыповой семантыкай. У выніку была створана семантыка-сінтаксічная матрыца бестыяльных дзеясловаў, якая ўключае такія элементы класіфікацыі, як указанне базавай семантычнай мадэлі сказаў, прэдыкатыўным ядром у якіх з’яўляюцца бестыяльныя дзеясловы, указанне тыповой семантыкі гэтых мадэлей і іх лексіка-семантычных варыянтаў, указанне кола назоўнікаў, якія могуць займаць пазіцыю суб’екта ў гэтых сказах.

У выніку аналізу было ўстаноўлена, што сярод суб’ектна-бестыяльных дзеясловаў як у беларускай, так і ў славацкай мовах найбольш вялікая па колькасці лексічных адзінак група – гэта дзеясловы гучання, якія з’яўляюцца прэдыкатамі ў сказах з тыповой семантыкай “жывёла стварае характэрны гук, крык, шум”. Аднак паміж славацкімі і беларускімі бестыяльнымі дзеясловамі гучання няма поўнай адпаведнасці ў семантычным аб’ёме і спалучальнасных уласцівасцях. У дадзенай працы у нас ёсць магчымасць паказаць толькі некаторыя з выяўленых адрозненняў. Так у беларускай літаратурнай мове і яе дыялектах мы можам знайсці дзеясловы, якія абазначаюць стварэнне гуку кнігаўкамі (*кігікаць, кігаць* і інш.), бусламі (*клекатаць, ляскатаць, шчакатаць* і інш.), жураўлямі (*курлыкаць, геўкаць, кудыркаць* і інш.), сініцамі (*цінькаць*), бакасамі (*мякетаць*), мядзведкамі (*туркаць, турчаць* і інш.), шашалямі (*чыкаць*), мышамі (*шамацець, шамятацца, шэмрыць* і інш.), чаплямі (*бугаць*), дзеркачамі (*драць*), маладымі пеўнікамі (*кірхаць*), аналагі якім не выяўлены ў славацкай мове. У сваю чаргу

беларуская мова не ведае дзеясловаў, тоесных славацкім дзеясловам *hikať, zaiákať* (пра аслоў), *kuvikať, pôtikať, čuvikač* і інш. (пра сычоў), *pinkať* (пра берасцянак), *podspodákať* (пра перапёлак), *trúbit'* (пра аленяў), *murckať* (пра зайцаў). Звяртае на сябе ўвагу той факт, што большую частку адметна беларускіх бестыяльных дзеясловаў гучання складаюць дзеясловы, якія абазначаюць стварэнне гуку балотнымі або воднымі птушкамі (бакасамі, бусламі, кнігаўкамі, драчамі, жураўлямі, чаплямі), што сведчыць пра значны ўплыў экстралінгвістычных фактараў на фарміраванне дзеясловаў вузкай дэнататыўнай аднесенасці, у выніку чаго яны маюць менш універсальны (г.зн. “нацыянальна афарбаваны”) характар. Таксама не супадае семантычны аб’ём асобных блізкіх па значэнню дзеясловаў (беларускія дзеясловы звычайна больш канкрэтныя): напр., беларускі дзеяслоў *бляць* абазначае стварэнне гуку авечкамі, блізкі да яго славацкі дзеяслоў *bl’ačať* – стварэнне гуку авечкамі, козамі, цялятамі, беларускі дзеяслоў *квакаць* характарызуе стварэнне гуку жабамамі, славацкі *kvákať* – жабамамі, варонамі, качкамі і г.д. Акрамя таго, сярод славацкіх бестыяльных дзеясловаў намі не выяўлены дзеясловы з семантыкай перадачы інфармацыі (параўн.: белар. **накукаваць 10 гадоў жыцця**, **накаркаць бяду**). Наяўнасць падобных дзеясловаў непасрэдна звязана з захаваннем архаічных вераванняў у нашага народа.

У славацкай мове фактычна не прадстаўлены бестыяльныя дзеясловы збору і суб’ектнага змяшчэння тыпу беларускіх *табуніца, стадаваць, пулкавацца, змятацца* і пад. Блізкія да іх славацкія дзеясловы *rojít' sa* і *kr'dlit'* абазначаюць не столькі збор жывёл, колькі іх непаступальны рух, што збліжае іх з беларускімі дзеясловамі *кішэць, клубіцца, кніжэць* і пад.

Затое славацкая мова больш канкрэтна адлюстроўвае сітуацыю змены жывёлай становішча і яе прасторавага змяшчэння. Калі ў беларускай мове такую семантыку маюць дзеясловы *ўздыбіцца, задупкаваць* (“устаць, узняцца на дыбкі”) і *садавіцца* (“садзіцца (пра птушак)”), то ў славацкай акрамя дзеясловаў *vzopäť sa* і *sadať*, якія адпавядаюць названым беларускім дзеясловам, ёсць лексемы *panáčkovať* (“(пра чатырохногіх жывёл) уставаць на заднія ногі”), *prosiť* (“(пра жывёл) устаць на заднія ногі, а пярэднія выцягнуць, як пры просьбе”), *rozčesnúť sa* (“(звычайна пра рагаты скот, зрэдку і пра чалавека) упасці з расунутымі (заднімі) нагамі”), *upelešiť sa* (“(пра жывёл) легчы, улегчыся”), *rošeperič se* (“расставіць крылы”).

Паміж славацкай і беларускай мовамі назіраецца і пэўнае несупадзенне ў бестыяльных дзеясловах фізічнага ўздзеяння на аб’ект. Так, у славацкай мове намі не выяўлены бестыяльныя дзеясловы з

тыпавай семантыкай “жывёла або група жывёл пашкоджае якія-небудзь пасевы, насаджэнні, расціскае, знішчае расліннасць нагамі, лапамі, целам падчас хадзьбы, бегу і пад.” (у бел. мове: *патравіць, пабрадзіць, пабрындаць, пакрыпаць*), “жывёла выпадкова раніць саму сябе (пры хадзьбе, бегу)” (бел. *засячыся, задротовацца*), “жывёла пазбаўляе каго-небудзь жыцця ў выніку ўдараў рагамі, капытамі, дзюбай” (бел. *забадаць, задзяўбці, закляваць, прытаўчы*; у славацкай толькі *ukl'ivat'*) і некаторыя іншыя. Не выяўлены намі і славацкія бестыяльныя дзеясловы з семантыкай “жывёла пакрывае пэўны аб’ект прадуктамі сваёй жыццядзейнасці” (бел. *засядзець, замуроваць*). Толькі адным бестыяльным дзеясловам *hrýzt' sa* прадстаўлены прэдыкаты супрацьдзеяння і пашкоджання цела жывой істоты (параўн. у бел. мове: *бадацца, бороцца, грызціся, дзяўбціся, секчыся*).

Частку беларускіх бестыяльных дзеясловаў можна класіфікаваць як дзеясловы дзейнасці па дасягненню мэты і ўспрымання (напр., *віжаваць, мышкаваць, цікаваць; скаляваць, пыйскавацца* і пад.). У славацкай мове дзеясловы з падобнай семантыкай намі не выяўлены, хоць у ёй і прысутнічаюць бестыяльныя дзеясловы ўспрымання, якія абазначаюць працэс атрымання жывёлай інфармацыі аб навакольным асяроддзі (напр., *čuchať, ňuchať, vetriť*).

Шырэй у беларускай мове прадстаўлены бестыяльныя дзеясловы фізіялагічнага дзеяння і каузацыі пачатку існавання з тыпавай семантыкай “жывёла дае пачатак жыцця іншай жывёле ў выніку родаў (пра самак жывёл)”. На фоне славацкай мовы беларуская вылучаецца такімі лексемамі як *атрусіцца, кацяніцца, казліцца, шчаніцца*. Таксама беларуская мова больш дакладна адлюстроўвае фізіялагічны стан жывёл, у прыватнасці, іх хваробы ці ненармальнае функцыянаванне арганізму. Так, акрамя блізкіх па значэнню пар *абадзьмуцца /zduť sa* і *шалець /besnieť sa* беларуская мова вылучаецца лексемамі *ахваціцца, залажаваць, опарыцца* (пра коней), *апаршавець* (пра свіней), *муціцца* (пра парасят), *жабець* (пра кароў), славацкія адпаведнікі да якіх намі не выяўлены (неабходна, аднак, заўважыць, што ўсе згаданыя прыклады з’яўляюцца дыялектызмамі). У лексікаграфічных крыніцах намі таксама не зафіксаваны славацкія дзеясловы змены фізіялагічнага стану і пакрыцця тыпу беларускіх *узмыліцца, запеніцца, зашумецца* (пра коней).

Больш разнастайна ў сістэме беларускіх дзеясловаў адлюстроўваецца і сітуацыя “жывёла знаходзіцца ў стане палавой актыўнасці”. На фоне славацкай мовы беларуская вылучаецца дзеясловамі, якія абазначаюць стан палавой актыўнасці ваўкоў і сабак (*гайняваць, руціцца, калядаваць, юрыцца* і пад.), катроў (*марцовацца*), авечак (*куцуваць, меркетацца* і пад.). У сваю чаргу, у славацкай мове

намі выяўлены дзве магчымасці для намінацыі сітуацыі “самка жывёлы знаходзіцца ў стане цяжарнасці”: 1) выкарыстанне дзеясловаў фізіялагічнага дзеяння з тыпавай семантыкай “жывёлы спароўваюцца, апладняюцца” ў закончаным трыванні, што характэрна і для беларускай мовы (напр., *horovať sa – nahorovať sa, húkať sa – nahúkať sa; біцца – набіцца, гукацца – пагукацца*); 2) выкарыстанне дзеясловаў, якія не маюць трывальнай пары і матывуюцца прыметнікамі са значэннем фізіялагічнай уласцівасці (напр., *žrebný – zažrebnút, brezivý – obreziviet*) – у беларускай мове падобным чынам перадаецца стан цяжарнасці толькі жанчын (*цяжарны – зацяжарыць*).

У славацкіх бестыяльных дзеясловах лепш адлюстравана сітуацыя “жывёла знаходзіцца ў стане станаўлення (набыцца) або змены якасных марфалагічных прымет (узнікаюць/страчваюцца часткі цела, змяняецца іх характар)”. Беларуская мова не ведае аналагаў славацкім дзеясловам *kridlit’ sa* (“набываць крылы”), *pr’chnut’* (“(пра птушак) страчваць пер’е”), *osrstiet’* (“пакрыцца, зарасці поўсцю”), *preperovať sa* (“(пра хатнюю птушку або дзікіх птушак) змяняць пер’е”). У той жа час беларуская мова вылучаецца дзеясловам *закажанець* (“пакрыцца тоўстай скурай”). Астатнія дзеясловы з падобнай семантыкай утвараюць тоесныя пары: *акуліцца/zakuklit’ sa, аперыцца/operit’ sa, ліняць/lienit’ sa, кідаць (зубы)/váľat’ (zuby)*.

Для славацкай мовы характэрна вялікая колькасць бестыяльных дзеясловаў з семантыкай пачатку існавання жывёлы. Калі ў беларускай мове сітуацыя пачатку існавання маладой жывёлы перадаецца пераважна ў адпаведнасці з мадэллю “суб’ект – прэдыкат фізіялагічнага дзеяння і каузаты пачатку існавання – (аб’ект)”, дзе ў якасці суб’екта выступае імя са значэннем самкі жывёлы (напр., *карова ацялілася, карова ацяліла цяля, карова прывяла цяля*), а ўласна маладой істотце адводзіцца другасная, пасіўная роля аб’екта (выключэнне – дзеяслоўныя прэдыкаты *выключуцца, выдзяўбіцца, вывесціся*, якія вымагаюць ужывання ў пазіцыі суб’екта заанімаў са значэннем “птушаняты” або “насякомыя”, а таксама прэдыкат *нарадзіцца*, прыналежнасць якога да бестыяльных, аднак, з’яўляецца спрэчнай з прычыны больш шырокай семантыкі), то ў славацкай мове поруч са згаданай магчымасцю пашырана і другая: у шэрагу славацкіх дзеясловаў акцэнтуюцца роля маладой істоты як актыўнага ўдзельніка сітуацыі пачатку існавання (напр., *vyd’ubať sa, vykľuť sa* (пра птушанят), *vykotúlit’ sa, vikotrbálit’ sa* (пра куранят, гусянят), *vykuklit’ sa* (пра матылёў), *vykotit’ sa, naprasit’ sa* (пра некаторых жывёл), *vyľiahnuť sa* (пра жывёл, насякомых, птушак) і пад.).

Калі казаць пра бестыяльныя прэдыкаты быцця, то ў славацкай мове намі не зафіксаваны дзеясловы, тоесныя беларускаму *вадзіцца*, які здольны спалучацца з назвамі ўсіх дзікіх жывёл у шырокім (біялагічным) разуменні гэтага слова. У славацкай мове яго функцыю могуць выконваць дзеясловы з больш абстрактнай (шырокай) семантыкай *žiť* (жыць), *byť* (быць), *vyskytovať sa* (сустракацца). Наогул неабходна мець на ўвазе, што наяўнасць пэўнага бестыяльнага дзеяслова ў адной мове і адсутнасць тоеснага яму дзеяслова ў іншай не сведчаць пра тое, што ў адной мове існуе магчымасць апісаць пэўную сітуацыю з удзелам жывёлы, а ў другой не. Пры адсутнасці канкрэтных бестыяльных дзеясловаў тая ж сітуацыя апісваецца з дапамогай дзеясловаў больш абстрактнага характару, не спецыялізаваных да заонімаў, або з дапамогай пэўных апісальных канструкцый. Параўнайце: *бусел клякоча* ≈ *bosian klepe zobákom* (“бусел стукае дзюбай”), *у гэтым лесе водзяцца ваўкі* ≈ *v tomto lese žiju vlci* (“у гэтым лесе жывуць ваўкі”).

Такім чынам, намі былі пералічаныя асноўныя, найбольш відавочныя лексіка-семантычныя адрозненні паміж сістэмай беларускіх і славацкіх бестыяльных дзеясловаў. Зразумела, што прыватных выпадкаў несупадзення семантычнага аб’ёму беларускіх і славацкіх бестыяльных дзеясловаў значна больш, але ў дадзенай працы нам хацелася паказаць толькі тыя, якія істотна ўплываюць на ступень і характар лексічнай прадстаўленасці той або іншай семантычнай мадэлі сказаў з бестыяльнымі прэдыкатамі.

Што датычыць семантыка-сінтаксічных уласцівасцей бестыяльных дзеясловаў, то як у беларускай, так і ў славацкай мовах большасць з іх спалучаецца з імёнамі-назвамі хатніх жывёл або з назвамі адносна шырокага кола жывёл, аб’яднаных наяўнасцю пэўнай агульнай прыметы (пераважна здольнасцю аказваць негатыўнае фізічнае ўздзеянне на іншыя аб’екты). Спецыялізацыя бестыяльных дзеясловаў да канкрэтных назваў дзікіх жывёл не пашырана (выключэнне – бестыяльныя дзеясловы гучання). Калі пералічваць назвы ўсіх жывёл, да якіх спецыялізуецца беларускія і славацкія бестыяльныя дзеясловы, то гэта птушкі (пеўчыя птушкі, індук, індучка (толькі ў бел. мове), галубы, вароны, куры, пеўні, маладыя пеўнікі (толькі ў бел. мове), кнігаўкі (толькі ў бел. мове), буслы (толькі ў бел. мове), качкі, сіваваронкі, гусі, гусяняты, качаняты, кураняты, крумкачы, совы, зязюлі, жураўлі (толькі ў бел. мове), сарокі, глушцы, цецерукі, сініцы (толькі ў бел. мове), вераб’і, ластаўкі, бакасы (толькі ў бел. мове), дзятлы (толькі ў славацк. мове), чаплі (толькі ў бел. мове), дзеркачы (толькі ў бел. мове), сычы (толькі ў славацк. мове), берасцянкі (толькі ў славацк. мове), перапёлкі (толькі ў славацк. мове), пярнатая дзіч (толькі ў славацк. мове),

пералётныя птушкі (толькі ў славацк. мове), хатняя птушка, птушкі ўвогуле або пэўныя групы птушак), насякомыя (пчолы, цвыркуны, конікі, мядзведкі (толькі ў бел. мове), шашалі (толькі ў бел. мове), вусені (толькі ў славацк. мове), чэрві, паразіты, мурашы (толькі ў бел. мове), павукі (толькі ў бел. мове), матылькі, жамяра, насякомыя без канкрэтызацыі), жывёлы (авечкі, бараны (толькі ў бел. мове), каровы, рагаты скот, капытныя, быкі, цяляты, аслы (толькі ў славацк. мове), алені, сабакі, паляўнічыя сабакі, лісы, каты, ваўкі, свінні, парасяты, коні, жарабяты, жабы, змеі, грызуны, краты (толькі ў бел. мове), зайцы (толькі ў славацк. мове), рыбы, слімакі (толькі ў славацк. мове), драпежнікі, паўзуны, маладыя жывёлы, хатняя жывёла, самкі жывёл, самкі дзікіх жывёл (толькі ў славацк. мове), трусіхі (толькі ў бел. мове), дробныя жывёлы, буйныя жывёлы, жывёлы без канкрэтызацыі). Як бачым, у семантыцы бестыяльных дзеясловаў адлюстраваны звесткі пераважна пра тых жывёл, якія ўваходзяць у сферу гаспадарчай дзейнасці чалавека (служаць утылітарным патрэбам або ствараюць пагрозу, прыносяць шкоду), а таксама некаторыя жывёлы з блізкага прыроднага акружэння чалавека. Прычым колькасць бестыяльных дзеясловаў, спецыялізаваных да імёнаў-назваў пэўнага віду жывёл, у значнай ступені залежыць ад ступені важнасці гэтага віду ў гаспадарчай дзейнасці (пра што сведчыць вялікая колькасць дзеясловаў, якія прэдыцыруюць дынамічныя прыметы, напр., коням, рагатаму скату, хатняй птушцы, пчолам).

Такім чынам, супастаўляльны аналіз беларускіх і славацкіх бестыяльных дзеясловаў выявіў, што, нягледзячы на агульнае падабенства сістэмы бестыяльных дзеясловаў у дзвюх мовах, існуюць пэўныя рысы, якія гэтыя сістэмы адрозніваюць. Адрозненні могуць мець наступны характар: 1) у адной мове адсутнічае дзеяслоў, семантычна тоесны пэўнаму бестыяльнаму дзеяслову іншай мовы, што абумоўлена а) рознай ступенню актуальнасці пэўнага біялагічнага віду для канкрэтнага моўнага калектыву; б) рознай ступенню акцэнтualізацыі пэўных дынамічных прымет жывёлы носьбітамі канкрэтнай мовы; 2) не супадае семантычны аб'ём беларускіх і славацкіх бестыяльных дзеясловаў, якія валодаюць агульнай тыпавай семантыкай, што выяўляецца ў розных (больш шырокіх або больш вузкіх) сінтагматычных уласцівасцях.

Літаратура

1. Михайлова, О.А. К вопросу об изучении глаголов с предметными семами / О.А. Михайлова // Проблемы глагольной семантики: Сборник научных трудов.– Свердловск, 1984.– С. 64 – 71.
2. Рааго, П.А. Дзеясловы з прадметнай семай 'жывёла' ў беларускай мове / П.А. Рааго // Беларуская лінгвістыка. – 2010. – №65. – С. 95 – 103.

**ПРЕДЛОГИ С ВРЕМЕННОЙ СЕМАНТИКОЙ:
СОПОСТОВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ
(НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКОВ)**

Время является основополагающим понятием, существующим в сознании человека. Осмысление и описание временных отношений в разных языках представляет особый интерес как в когнитивном, так и в лингвистическом плане. Изучение предлогов, передающих временные отношения, дает возможность выявить закономерности временного восприятия мира, преломленного в значениях этих языковых единиц, и помогает раскрыть систему понятий, с помощью которой человек воспринимает действительность.

Задача данной статьи – сопоставить русские и белорусские предложные единицы с временной семантикой в лексико-семантическом и структурном плане.

В Реестре русских предлогов, составленном М.В. Всеволодовой [1], мы выявили 225 предложных единиц с временной семантикой. Учитывая переводные эквиваленты русских предложных единиц, представленные в реестре М.И. Конюшкевич [4], общее количество русских предлогов и их аналогов составило 849 единиц. Количество русских и белорусских предложных единиц в нашем материале совпадает.

Все выявленные предложные единицы с временной семантикой по их способности формировать синтаксему распределяются по следующим группам:

- темпоративные (темпоратив – денотативная роль, время, в которое протекает действие), напр., *у пачатку жніўня, на пачатку стагоддзя, у другой палове дня, у сераду, у першы вечар на прыездзе, у дні сенакосу, на працягу тыдня пасля вялікадня, пад час пагулянкi, у час палявання, праз тры хвіліны, цераз некалькі дзён, напярэдадні вяселля* и др.;

- дименсивные (дименсив – количественная характеристика времени), напр., *за гэтыя дні, на імгненне, на цэлы тыдзень, за нейкую хвіліну, з палову гадзіны, на працягу тыдня* и др.;

- терминативные (терминатив – время, термин окончания, завершения действия), напр., *з пачатку вайны, з пятага года, з тых часоў, з заўтрашняга дня, з часу размовы, ад нараджэння, да пачатку гэтага стагоддзя, да канца жыцця, да наступнага дня, да сярэдзіны веку, к канцу другога дня* и др.;

- дистрибутивные (дистрибутив – денотативная роль, которая выражает делимость темпоративов), напр., *дзень ада дня, на панядзелкам* и т.п. [3].

Самую многочисленную группу из перечисленных выше значений представляют **темпоративные**: *у пачатку чаго, у канцы чаго, у сярэдзіне чаго, у пачатку чаго...і ў сярэдзіне чаго, у другой чвэрці чаго, у першай/другой палове чаго, канца чаго, пачынаючы з канца чаго, пачынаючы з сярэдзіны чаго, напрыканцы чаго, у які час, у які час на чым, у час чаго, пад час чаго, падчас чаго, у часіну чаго, на працягу якога часу пасля чаго, у перыяд каго/чаго, у эпоху каго/чаго, у эру каго/чаго, ад часоў каго/чаго, перыяду чаго, у дні чаго, у дзень чаго, у гады чаго, у веку каго/чаго, пасля чаго, праз які прамежак часу пасля чаго, праз які прамежак часу, цераз які прамежак часу, недзе праз які час, амаль у які час, дакладна ў які час, а якой гадзіне, у які час, без, ува, акурат у які час, якраз у які час, серад чаго, сярод чаго, пасярод чаго, больш за колькі часу таму, больш як колькі часу таму, з колькі часу таму, колькі часу гэтакім назад, колькі часу назад, колькі часу таму, напярэдадні чаго и т.д. (419 предложных единиц).*

Состав предложных единиц постоянно пополняется. Формирование списков носит вторичный характер. Отмечены первообразные предлоги *у, пад, пры, за, на, к, ва, з, са, праз* и т.п., составные двухэлементные предлоги и их аналоги: *за які час ...да чаго, за які час ...перад чым, праз які час ...пасля чаго, праз які час ...пасля пачатку чаго, аб пары чаго, адразу за чым, а пачатку чаго, дакладна ў які час, да перыяду чаго, да пачатку чаго, з надыходам чаго, за часы чаго, за часам чаго, на заканчэнне чаго, на заранку чаго, на зары чаго, на золку чаго, на канец чаго, на момант чаго, на парозе чаго, на пачатку чаго; трехэлементные предлоги: амаль адначасова з чым, амаль адразу пасля чаго, амаль у канцы чаго, дзесь пры канцы чаго, з другой паловы чаго, на момант пачатку чаго и т.п. В состав предлогов могут входить также откомпаративы. Под откомпаративами мы понимаем следующие единицы: *(не) больш, (не) больш чым/як/за/ як за/чым за, (не) болей, (не) болей чым/як/за/як за/чым за, (не) менш, (не) менш чым/як/за/як за/чым за, (не) меней, (не) меней чым/як/за/як за/чым*, которые также могут быть осложнены отрицательной частицей *не* и компараторами (термин М.И.Конюшкевич) *чым, як, за* и их сочетаниями *як за/чым за*.*

Большинство темпоративных предлогов являются вторичными, производными; в основе образования таких единиц лежит знаменательная лексика в сочетании с первообразными предлогами. Как правило, это существительные, обозначающие:

- фазы: у пачатку чаго, у канцы чаго, у сярэдзіне чаго, у першай палове чаго, у другой палове чаго, у першай чвэрці чаго, у другой чвэрці чаго, у трэцяй чвэрці чаго, у апошняй чвэрці чаго, у першай трэці чаго, у другой трэці чаго, у апошняй трэці чаго, сярэдзіны чаго, сярэдзіны і канца чаго, сярэдзіны... трэцяй чвэрці чаго, трэцяй чвэрці чаго, у другой палавіне чаго;

- отрезки времени: у дні чаго, у дзень чаго, у веку каго / чаго, у год чаго, у гады чаго, у хвіліну чаго, у час чаго, пад час чаго, у перыяд чаго, у момант чаго, у эпоху чаго, у эру чаго; в данной группе кроме хронологических единиц измерения времени мы выделяем подгруппу существительных, обозначающих линейную шкалу деления суток: на заранку чаго, на зары чаго, на золку чаго, з заходам чаго, на досвітку чаго, на прысмерку чаго, на світанні чаго;

- процессы (таксисное время): да ўвядзення чаго, з набліжэннем чаго, у росквіце чаго, з надыходам чаго, з пераходам да чаго, з узнікненнем чаго, з утварэннем чаго, з набліжэннем чаго, на завяршэнне чаго, на прашэсці чаго, на прыходзе чаго, перад адыходам да чаго, са з'яўленнем чаго, перад надыходам чаго.

Дименсивное значение выражается следующими предлогами: за які час, на які час, за час чаго, на пачатак чаго, на момант чаго, за перыяд чаго, на канец чаго и т.п. (184).

В состав предлогов, выражающих дименсивное значение, в большинстве случаев входят первообразные предлоги *за*, *з*, *на*. На основании этого можно сделать вывод, что эти предлоги составляют ядро дименсива в структурном отношении. По данному критерию дименсивные предлоги можно поделить на две группы:

1) первообразный предлог + существительное, обозначающее фазу временного отрезка: *на пачатак чаго*, *на канец чаго*;

2) первообразный предлог + название неопределённого отрезка времени: *на момант чаго*, *на перыяд чаго*, *на час чаго*, *за час чаго*, *за перыяд чаго*, *за пару чаго*, *за перыяд звыш колькі адзінак*, *з інтэрвалам амаль колькі адзінак*, *з інтэрвалам болей як колькі адзінак*, *з перыядам (не) болей за,як/(не) больш за,як колькі адзінак* и т.д.

Терминатив – значение, при котором действие протекает на протяжении определенного временного отрезка, причем всегда указывается начальная или конечная временные границы протекаемого действия. К терминативным относятся следующие предложные единицы: *ад якога часу*, *з пачатку чаго*, *з канца чаго*, *ад пачатку чаго*, *ад канца чаго*, *з моманту чаго*, *з дня чаго*, *ад часу чаго*, *ад моманту чаго*, *да якога часу*, *к якому часу*, *проста да якога часу*, *к моманту чаго*, *да скону чаго*, *да канца чаго*, *да пачатку чаго*, *ад якога часу... і аж да*

якога часу, з якога часу...*да* якога часу, з якога часу...*на* які час, з якога часу...*к* якому часу и т.д. (128).

Данные предлоги образованы дистантно. Они двухчастны и состоят из первообразных предлогов, обозначающих начальную и конечную временные границы протекания действия (это предлоги *ад*, *да*, *к*, *з*), а также из существительных, обозначающих временные промежутки (*з моманту чаго*, *з дня чаго*, *ад часу чаго*, *ад моманту чаго*) или фазу временного отрезка, события (*з пачатку чаго*, *з канца чаго*, *ад пачатку чаго*, *ад канца чаго*).

Дистрибутив – разделительное время. Данное значение выражают предлоги *у які час*, *на чым*, *за які час*, *у які час...на які час*, *...ад..*, *...ада...*, *ад якога часу да якога часу* (7). Среди данных предлогов 5 первообразных и 2 составных двухэлементных.

Значения русских и белорусских предлогов сходны, это обусловлено единой классификацией временных отношений, принятой в лингвистике.

Пополнение временных предлогов и их аналогов в русском и белорусском языках происходит за счёт знаменательной лексики с временным значением (рус. *время*, *период*, *фаза*, *эпоха*, *эра*; бел. *час*, *перыяд*, *фаза*, *эра*, *эпоха* и т.п., например, *во время чего – у час чаго*, *в период чего – у перыяд чаго*, *в фазу чего – у фазу чаго* и др.), фазисной (рус. *завершение*, *расцвет*, *разгар*, *течение*; бел. *заканчэнне*, *росквіт*, например, *в завершение чего – у заканчэнне чаго*, *в разгар чего – у розквіт чаго* и др.).

Некоторые предлоги в русском и белорусском языках формально сходны:

с какого времени *з якога часу*
в конце чего *у канцы чаго*
в середине чего *у сярэдзіне чаго*
после чего *пасля чаго* и т. п.

Большинство же предлогов в межъязыковом отношении различаются. Так, русские предлоги имеют несколько белорусских соответствий:

во время чего *у час / у часіну / падчас / пад час чаго*
в какое время *у які час / а які час*
в канун чего *напераддзенні / напярэдадні / у конадзень / у перааддзвер'і / у пярэдадзень чаго*
в конце чего *у канцы / напрыканцы / на прыканцы / на пры канцы / на сутонні / пры канцы чаго*,
во время чего *аб пары / ва врэмя / ва ўрэмя / над час / падчас / пад час / у час / у часіну / на прыходзе /*

*на часе / пры / у часе / у часіны / у часу /
цягам чаго
в царствование кого за цараваннем / у панаванне / у цараванне
каго
во времена кого за часамі / за часоў / у часы / за часы /
за пару каго и т.п.*

В то же время и в белорусском предложении соответствуют несколько русских, например, белорусский предлог *пад* имеет в русском языке следующие соответствия: *под / перед / накануне / в канун / в конце / к / в царствование / во владениях / во времен*, бел. *у разгар* – рус. *в разгар / в разгаре*, бел. *у час* – рус. *во время / в час*, бел. *на працягу* – рус. *в течение / в течении / на протяжении*.

К национально специфичным относятся следующие предложные единицы: рус. *погода, повременя, в продолжение, в районе, в сезон, впритык с* и бел. *а, аб пары, а палове на, ва ўгодкі, на сутонні, у мірг, у помірг, у пераддзвер'і, у конадзень, у пярэдадзень, да скону, на заранку, напрудвесні, на сплыве, цягам, да пярэдадня, да скону, з улоння*.

Предлоги и их аналоги различаются звуко-графической стороной (в ряде случаев мы наблюдаем фонетические чередования): *сразу за чым – адразу за чым, на пороге чего – на парозе чаго, на момент чего – на момант чаго, на вечер чего – на вечар чего, после чего – пасля чаго, на переломе чего – на пераломе чаго, в момент чего – у момант чаго, при ком – пры кім, в дни чего – у дні чаго, на заре чего – на зары чаго, перед чем – перад чым* и др.

Зафиксированы случаи интерференции (перенос элементов русского языка в речь на белорусском): рус. *во время* – бел. *ва ўрэмя, ва врэмя* (русизм).

Фонетическая вариативность наблюдается в предложениях типа рус. *от/ото* – бел. *ад/ада*, рус. *с/со* – бел. *з/за*, бел. *пасярод/серад/сярод/срэдзь* – рус. *среди/среди/середь/середь/середь/посреди/посредь/ посредине/ посередь/ посередь/ посередке/посередь*, рус. *к/ко*, рус. *перед/пред, меж/между/промеж/промежду, через/чрез* и т.п. Материал свидетельствует о том, что в белорусском языке наблюдается большая графическая вариативность (*напрыпачатку – на прыпачатку – на пры пачатку, напрыканцы – на прыканцы – на пры канцы*). Это объясняется тем, что белорусский язык осваивает функции государственного языка, а период становления его в этой функции связан с вариативностью как языковым явлением.

В обоих языках наблюдается разное лексемное наполнение предложных единиц, сравн.

спустя какое время *праз* які час
со времени чего *ад пары* чаго
со времен чего *з год* чаго
в пределах чего *у межах* чаго
во время чего *аб пары* чаго
в канун чего *напераддзенні/у конадзень* чаго и т.п.

Национальное своеобразие проявляется и в управлении существительным: рус. *прийти в пять часов* – бел. *прыйсці а пятай гадзіне*.

Семантические зоны русских и белорусских предлогов в целом совпадают (4 зоны), но более дробная семантическая дифференциация данных единиц в пределах каждой зоны и выявление семантического объема каждого предлога еще ждут исследовательского внимания.

Литература

1. Всеволодова, М.В. Реестр русских предложных единиц (рукопись). / М.В. Всеволодова.
2. Всеволодова, М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса / М.В. Всеволодова. – М., 2000.
3. Золотова, Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1988.
4. Канюшкевіч, М.І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ужывання. Матэрыялы да слоўніка. У 3 частках / М.І. Канюшкевіч– Гродна, 2008.
5. Канюшкевіч, М.І. Праблематыка беларускага прыназоўніка ў святле функцыянальнай граматыкі / М.І. Канюшкевіч // Бел. лінгв-ка. Вып. 55 / НАН Бел. Ун-т мовы і літ-ры імя Якуба Коласа і Янкі купалы. – Мн. – 2005. – С. 3 – 10.
6. Шуба, П.П. Прыназоўнік у беларускай мове / П.П. Шуба. - Мінск.: Выд. БДУ імя У. Леніна, 1971.
7. Шуба, П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П.П. Шуба. – Мінск: Народная асвета, 1993.

Савіцкая І. У. (Мінск)

ПАРЦЭЛЯЦЫЯ ЯК АСОБАЯ СІНТАКСІЧНАЯ З’ЯВА (НА МАТЭРЫЯЛЕ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ)

У беларускіх мастацкіх тэкстах шырока ўжываюцца складаныя канструкцыі, часткі якіх афармляюцца як самастойныя прэдыкатыўныя адзінкі. В.А.Белашапкава адзначае, што ў маўленні пры пэўным камунікатыўным заданні магчымы разрыў адзінай структуры складанага сказа на дзве (ці некалькі) камунікатыўныя адзінкі [2, с. 162]. Напрыклад: *У пракурора расла незадаволенасць сабой, але разам з тым*

з'явілася і раздражнёнасць ад таго, як ён гаварыў. **Быццам усё ведае, усё чуў і цяпер робіць аналіз, тыцкае ў яго памылку, навучае, як студэнта** (І.Шамякін); *Нас не было, а яна [рака] ужо несла свае хвалі міма заток, пушчаў і буславых гнёздаў. А калі нас не будзе, яна ўсё яшчэ будзе бегчы далей і далей, да апошняга, далёкага мора* (У.Караткевіч).

Сінтаксічная трансфармацыя, якая фармальна выражаецца праз графічнае выдзяленне часткі сказа ў асобную сінтаксему, актуалізуе не толькі сэнсавыя адценні думкі, але і аўтарскую інтанацыю як важны паказальнік актуальнага члянэння выказвання. Парцэляцыя становіцца адметным спосабам інтанацыйнага афармлення праявіснага ці паэтычнага радка, сінтаксічна-рытмічнай арганізацыі мастацкага маўлення. Іншымі словамі, парцэляцыя з'яўляецца сродкам актуалізацыі важнай, з пазіцыі аўтара, у сэнсавых адносінах інфармацыі. Так, у сказе *Асалода серадзіборскіх ранкаў прыйшла да людзей, як даўняя знаёмая ўсцешніца, якой не ўбачыш і не зловіш, а толькі адчуеш і пра якую зайздросна нікому не скажаш. Бо, здаецца, нідзе няма такога чыстага неба ў пагодлівых вясновыя і летнія ранкі, як у Серадзіборы* (П.Пестрак) сэнсавы акцэнт падае на даданую прычыну, якая аформлена асобна. У сказе *Здаецца, што пяюць над табой срэбныя жаўранкі, заліваюцца таемныя бомы цудоўнымі танюсенькімі пералівамі, якія акунаюць цябе ў небыццё. Нібы вясна абдымае цябе пахучымі кветкамі* (М.Лынькоў) сэнсавы акцэнт падае на даданую параўнальную частку.

Парцэляваныя складаныя канструкцыі знешне могуць быць падобнымі на простыя сказы, у якіх выносяцца ў парцэлят словы або словазлучэнні. Гэта назіраецца тады, калі ў парцэляце – адна прэдыкатыўная адзінка. У такім выпадку асноўны сэнс выказвання заключаецца ў базавым сказе. Калі ж у парцэлят выносяцца дзве і больш прэдыкатыўныя адзінкі, то менавіта ён становіцца цэнтрам выказвання. Другасная рэма ў такім выпадку набывае першаступеннае значэнне для “расшыфроўкі” зместу паведамлення, перадачы аўтарскай ацэнкі. Напрыклад: *Пырхалі рэдкія сняжынкi. Быццам неба пасылала разведчыкаў: паглядзіце, ці ўсё ў парадку на зямлі, ці можна лажыць вялікі снег, насылаць сапраўдную зіму* (І.Шамякін).

Такім чынам, у залежнасці ад таго, якая частка канструкцыі выносіцца ў парцэлят, мяняецца актуальнае члянэнне выказвання, адбываецца пераакцэнтацыя ўсёй канструкцыі. Парцэляванае члянэнне з'яўляецца адным са сродкаў выражэння суб'ектыўна-мадальнага значэння, у якім праяўляюцца адносіны аўтара да паведамлення.

Экспрэсіўная функцыя парцэляцыі ў складаных сказах не адзіная. Калі асноўная функцыя такіх канструкцый – “садзейнічаць

адлюстраванню разнастайнасці адценняў думкі ў іх адзінстве” [4, с. 81], то парцэляцыя дазваляе выдзеліць сярод гэтых адценняў найбольш істотныя, падкрэсліць значнасць той ці іншай часткі выказвання, не ўскладняючы яго канструкцыі. Такім чынам, парцэляцыя павышае інфармацыйнасць паведамлення, але пры гэтым палягчае яго ўспрыманне, паколькі адбываецца групіроўка кампанентаў – выдзяляецца базавая частка і парцэлят (парцэляты).

Разгледзім, напрыклад, канструкцыю: *Ступаў Ігнат па мяккім моху, па сухім крохкім шыгаллі, слухаў галасы птушак і адчуваў, як на душу яго кладуцца спакой і лагода. Быццам была рана, смылела агнём, а гэта прамылі яе, змазалі ёдам, забінтавалі, і сцішыўся боль, закалыхаўся, і, здаецца, стала яшчэ лепей, як калі цела было здаровае* (А.Кудравец). Выказванне вялікай працягласці і складанай структуры разбіваецца на дзве часткі, кожная з якіх лёгка ўспрымаецца. Пры гэтым адбываецца сэнсавае выдзяленне парцэлята, што было б немагчыма ў непарцэляванай канструкцыі без прымянення дадатковых сродкаў (напрыклад, пабочных слоў і сказаў). Інфармацыйнасць выказвання павышаецца, бо да інфармацыі, якая ўтрымліваецца ў кожнай з прэдыкатыўных адзінак, дадаецца дадатковая інфармацыя аб тым, што аўтар лічыць асабліва важным змест другой фразы. Пры гэтым успрыманне канструкцыі ў цэлым палягчаецца, знімаецца “глыбіня выказвання”, бо кожная фраза валодае інтанацыйнай заканчэння і ўспрымаецца самастойна, а сэнсавыя адносіны паміж часткамі захоўваюцца [3, с. 279].

Неабходна, аднак, заўважыць, што функцыя “палягчэння” ўспрымання рэалізуецца звычайна ў складаных сказах вялікай працягласці, якія ўключаюць чатыры-пяць і больш састаўных частак. Для выказванняў, пабудаваных па мадэлі двухкампанентных складаных сказаў, яна не характэрная.

Паводле структуры парцэлявання складаных сказаў складаюцца з дзвюх частак: першая частка – базавы сказ, другая – парцэлят, звязаны з базавым сказам звычайна злучальным ці падпарадкавальным злучнікам. Парцэлююцца канструкцыі звычайна па лініі слабых сінтаксічных сувязяў. Моцныя ж сувязі, як правіла, расчлянэння не дапускаюць. Напрыклад, немагчыма парцэляванне даданай часткі ў наступнай канструкцыі: *Тым часам наўкола віднела, угары праступіла хмарнае сцюдзёнае неба, у якім раздумна гайдаліся хваёвыя верхавіны, голае бярозавае вяршалле* (В.Быкаў).

Аналіз складаных сказаў паводле характару моўнай мадэлі, пакладзенай у іх аснову, паказаў, што парцэляцыя тэарэтычна магчыма ва ўсіх тыпах складаных структур. Найбольш ужывальныя ў сучаснай

беларускай мове парцэляваня канструкцыі, пабудаваня па мадэлі *складаназалежных сказаў*, бо ў іх найбольш дакладна выражана сэнсавая і граматычная ўзаема сувязь базавай часткі і парцэлята; сінтаксічнае адзінства канструкцыі не выклікае сумненняў. Напрыклад: *Ціха навокал. Нібы ён адзіны чалавек на свеце* (І.Навуменка).

Парцэлят у складаназалежных сказах сінсемантычны не толькі ў сэнсавым, але і ў фармальна-граматычным плане. Самастойна ён існаваць не можа. Такая жорсткая залежнасць парцэлята ад базавай часткі характэрна для ўсіх разнавіднасцяў складаназалежных сказаў, у якіх парцэляцыйны разрыў адбываецца паміж прэдыкатыўнымі адзінкамі.

Назіранні паказалі, што ў сучаснай беларускай мове актыўна выкарыстоўваюцца парцэляваня складаназалежныя сказы, у якіх для сувязі частак пасля раздзяляльнай паўзы выкарыстоўваюцца наступныя злучнікі і злучальныя словы:

1. Злучнік **бо**, які ўказвае на прычыну дзеяння, абазначанага ў базавай частцы: *Жыў Таполя і вучыў людзей майстэрству, можа, сто, а можа, болей год. Бо ў народзе, як у прадвечным лесе, дзе ты знойдзеш дрэва, ад якога шум вясны пачаўся?* (М.Танк).

2. Злучнікі **як, як бы, бы, быццам, нібы**, якія служаць для параўнання: *Яны ж зараз пойдуць у лес выганяць яго* [Хведара. – І.С.]. *Ланцугом, як на паляванні. Як зімой палююць на ваўка з сцяжкамi* (В.Быкаў); *Незнаёмыя ландшафты з палеткамi, з сёламi, з пералескамi. У памяці няма іх. Як бы нехта аднойчы ўзяў ды як на карце і пераставіў* (Я.Скрыган); *Рвануў вецер. Недзе зверху. Бы там, за хмарай, сперла наветра і пасля грывот яму стала куды прарвацца* (І.Пташнікаў); *Зварнула яна [хмурынка – І.С.] на сябе ўвагу, калі пачала ўвачавідкі шырыцца, расці і гусцець. Быццам яе распірала з сярэдзіны* (Т.Хадкевіч); *Асыпалася завязь, якая цвіла кветкамi; дзень ада дня ўсё больш і больш усцілала зямлю пад дрэвамi. Нібы ігліца пад хвояй* (І.Мележ).

3. Злучальнае слова **дзе**, якое ўказвае на прасторавыя адносіны: *Бязмежныя, як неба, прасторы жыта. Дзе так нядаўна яшчэ стракацелі палоскі* (Я.Брыль).

4. Злучнік **каб**, які ўказвае на мэту таго, пра што паведамляецца ў базавым сказе: *На смерць ішлі за гэтую зямлю, за гэтую красу, за сцяг світаньня сыны зямлі. Каб заслانیць раллю, з якой нязломнасць збажыною ўстане* (Р.Барадулін).

5. Злучальнае слова **які**. Разам з даданай часткай яно служаць для паяснення назоўніка ў базавай частцы: *Я – пісьменнік. Гэта значыць:*

спецыяльнасць мая – спецыяльнасць сапёра. Які ўсё жыццё размінірвае шляхі да любові, дружбы, міру (М.Танк).

Ужывальныя ў сучаснай беларускай мове і парцэляваныя **складаназлучаныя сказы**. Злучальная сувязь, аб'ядноўваючы аднафункцыянальныя адзінкі, ні адна з якіх не падпарадкавана другой, структурна не перашкаджае адрыву ў выказванні адной часткі ад другой. Аднак гаварыць аб парцэляцыі на месцы злучальнай сувязі можна толькі ў тых выпадках, калі паказчыкі сувязі знаходзяцца ў базавай частцы і парцэляце ці калі ёсць дадатковы сродак, які ўказвае на сінсемантыю адной з частак, сэнсавую ўзаемаабумоўленасць базавага сказа і парцэлята. Так, напрыклад, не парцэлююцца часткі складаназлучанага сказа, звязаныя парнымі супастаўляльнымі злучнікамі (як... так і; не толькі... але і; не толькі... а і; не то што... але і), якія цесна змацоўваюць адрэзкі выказвання ў адно цэлае.

Пасля раздзяляльнай паўзы ў парцэляваных складаназлучаных сказах часцей выкарыстоўваюцца наступныя злучальныя злучнікі:

1. Спалучальны злучнік **і (ды)**, які выражае:

а) адначасовасць дзеянняў у базавай частцы і парцэляце: *Адно пярэстым роем ля самай ракі ў каляровых строях лятаюць матылькі. Ды трапяткія хвалі вясёлай чарадой спяваюць, як спявалі, гамоняць з асакой* (П.Глебка);

б) паслядоўнасць дзеянняў: *Збіралася ўміраць восень. І ў павольным скананні яе хваляваліся буры і кіпелі імкненні* (К.Чорны);

в) прычынна-выніковыя адносіны: *Дзяўчаты зноў заспявалі. І наважныя крокі скінулі з яе [Агаты] забыццё* (К.Чорны);

г) далучальныя: *Асташонка не было з імі. І гэта кальнула Агату, пасля ўзрадавала* (К.Чорны).

2. Супраціўныя злучнікі **а, але**, якія выражаюць:

а) адносіны супастаўлення: *Шчокі цяпер прыемна шчыпаў бадзёры марозік. А снежная бель адбірала вочы, і на сэрцы ад гэтага рабілася светла і радасна* (І.Грамовіч);

б) адносіны супрацьпастаўлення: *Дождж ліў нядоўга. Але ўсё роўна пацяжэлі пасля яго дрэвы, пазвесілі свае мокрыя галіны* (Я.Сіпакоў).

У **бяззлучнікавых складаных сказах** вырашыць пытанне аб парцэляцыі цяжка, бо адсутнасць важнейшага фармальнага паказчыка сувязі частак (злучніка ці злучальнага слова) не дае поўнай упэўненасці ў тым, парцэляваны бяззлучнікавы сказ перад намі ці асобныя канструкцыі ў складзе сінтаксічнага цэлага. У вучоных няма адзінага погляду на гэтае пытанне. Н.І.Фарmanoўская, напрыклад, лічыць, што бяззлучнікавыя складаныя сказы з разнатыпнымі часткамі не

дапускаюць адчлянення часткі выказвання, а канструкцыі з аднатыпнымі часткамі тэарэтычна могуць лёгка парцэлявацца [8, с. 173].

Такія канструкцыі, на наш погляд, знаходзяцца на перыферыі вывучаемай з’явы, бо іх моўнае адзінства не падмацавана ніякімі фармальнымі паказчыкамі. Разглядаць сказы з разрывам на месцы бяззлучнікавай сувязі можна толькі ў тых выпадках, калі існуюць прыкметы, якія паказваюць на сэнсавую суаднесенасць частак: *Там грэмелі гарматы. Імчалася чырвоная конніца. Тачанка з кулямётам* (І.Грамовіч).

Парцэлююцца ў сучаснай беларускай мове і *складаныя сказы з рознымі відамі сувязі*, прычым часцей за ўсё парцэляванае чляненне назіраецца ў канструкцыях невялікай працягласці, калі інтанацыйны разрыў, выкліканы гэтай з’явай, не парушае сэнсавага адзінства структуры: *З раницы да вечара ўсюды чуліся яго смех і жарты. А ў светла-сініх вачах іскрылася такая прыкметная, а таму і бяспечная хітрасць, што дзеўкі нават цяпер, у пятнаццаць год, заглядаліся на яго* (У.Караткевіч). *Ехаў дамоў – усё было ясна: прыходзь, закасвай рукавы і за працу. Бо кругом яе – рабі не пераробіш* (А.Кудравец).

Як бачым, інтанацыйны разрыў у парцэляваных канструкцыях, пабудаваных па мадэлі любога складанага сказа (складаназлучанага, складаназалежнага, бяззлучнікавага ці складанага сказа з рознымі відамі сувязі) адбываецца звычайна паміж прэдыкатыўнымі адзінкамі. Аднак чляненне выказвання можа адбывацца і ўнутры адной з прэдыкатыўных адзінак. У такіх выпадках у парцэляце можа паўтарацца пэўнае слова (апорнае) базавага сказа, якое структурна прымацоўвае даданую частку: *Шлях, які перасякае лес, на ўсіх прыкметах даўні, старажытны. Такі старажытны, што лес, які расце на левым баку, прыкметна адрозніваецца ад таго, што стаіць на правым* (І.Навуменка); *Мабыць, тут трэба адно: адвага і цвёрдасць, і калі ўжо так сталася, што ты папаўся ў іхнія лапы, дык памры па-людску, але не пашкодзь іншым. Тым, хто мае магчымасць нешта зрабіць, а можа, яшчэ і адпомсціць за сваю пагібель* (В.Быкаў).

Літаратура

1. Авласевич, М.А. О парцелляции в современном русском литературном языке / М.А. Авласевич // Вестник БГУ. – 1973. – № 1. – С. 52-58.
2. Белошাপкова, В.А. Современный русский язык: Синтаксис: учеб. пособие / В.А. Белошاپкова. – М.: Высш. шк., 1977. – 247 с.
3. Иванчикова, Е.А. Парцелляция, ее коммуникативно-экспрессивные и синтаксические функции / Е.А. Иванчикова // Морфология и синтаксис современного русского языка. – М.: Наука, 1968. – С. 277-301.

4. Калашникова, Г.Ф. Многокомпонентные сложные предложения в произведениях Л.Н. Толстого / Г.Ф. Калашникова // Язык и стиль Л.Н. Толстого. – Тула: Изд-во Тульского гос. пед. ун-та, 1984. – С. 78-86.
5. Рычкова, И.А. Парцеллированные конструкции современного русского литературного языка в коммуникативно-функциональном аспекте: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / И.А. Рычкова. – Череповец, 1988. – 141 с.
6. Сковородников, А.П. О функциях парцелляции в современном русском литературном языке / А.П. Сковородников // Русский язык в школе. – 1980. – № 5. – С. 86-91.
7. Скоробогатова, Е.А. Парцеллированные полипредикативные высказывания в современном русском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Е.А. Скоробогатова. – Харьков, 1989. – 206 с.
8. Формановская, Н.И. Стилистика сложного предложения / Н.И. Формановская. – М.: Русский язык, 1978. – 239 с.

Федунова Т. В. (Мінск)

ТЭОРЫЯ СЕМАНТЫЧНАЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА ЯК НОВЫ НАКІРУНАК СЕМАСІЯЛАГІЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

Увага да змястоўнага боку моўнай сістэмы выклікае значную цікавасць у лінгвістаў, чым і абумоўлена інтэнсіфікацыя ў распрацоўцы фундаментальнай базы семасіялагічных даследаванняў. Акцэнтаваны разгляд семантычнага аспекту мовы прадыктаваны некалькімі прычынамі: па-першае, вивучэнне змястоўнага боку той ці іншай мовы садзейнічае вырашэнню шэрагу праблем, якія датычацца вызначэння стаўлення мовы да рэчаіснасці і чалавечага мыслення, ролі мовы ў працэсе пазнання. Па-другое, разгляд праблемных пытанняў лексічнай семантыкі мае вялікае значэнне для вырашэння прыкладных задач – для тэорыі і практыкі перакладу, лінгвадыдактыкі, тэорыі і практыкі складання слоўнікаў.

Менавіта семасіялагічны аналіз з'яўляецца тым індикатарам, які дазваляе праз выяўленне семантычных нюансаў і пераходаў канстатаваць «непаўторную індывідуальнасць любога лексічнага значэння ў канкрэтным нацыянальна-моўным вымярэнні» [1, с. 76].

Мэта дадзенага артыкула заключаецца ў вызначэнні і рэпрэзентацыі тэорыі семантычнай структуры слова як накірунку семасіялагічных даследаванняў не толькі ў рэчышчы адной мовы, але і ў працэсе кантрастыўнага вивучэння некалькіх лексічных сістэм. Пад семантычнай структурай слова ў лінгвістычнай літаратуры разумеецца, па-першае, структура лексемы ў адзінстве ўсіх яе значэнняў і, па-другое, структура кожнага значэння, узятага паасобку: «... апісаць семантычную структуру слова – значыць даць характарыстыку

кампанентаў гэтай структуры. Для лексемы – гэта характарыстыка семем, якія ўтвараюць яе сэмантичную структуру» [2, с. 13].

Паслядоўна распрацаваная тэорыя сэмантичнай структуры слова і ў адпаведнасці з ёй арганізаваны аналіз даюць магчымасць найбольш поўна апісаць семасіялагічны бок асобна ўзятай мовы і выявіць яе нацыянальна-спецыфічныя рысы ў адносінах да іншай моўнай сістэмы, бо, як вядома, «у лексічнай сістэме мовы адлюстроўваецца логіка-паняцыйнае дзяленне свету, уласцівае таму ці іншаму народу. Агульнасць рэчаіснасці, агульнасць вопыту ў розных людзей, агульнасць камунікатыўнай дзейнасці забяспечваюць дастаткова аднастайную карціну дыскрэтызацыі сэмантичных кантынуумаў у розных мовах і забяспечваюць дастатковую агульнасць змястоўнага напаўнення значэнняў... Аднак далёка не заўсёды пры назве прадметаў або з'яў навакольнага свету носьбіты розных моў вылучаюць адзін і той жа іх бок, адну ўласцівасць. Таму атрымліваецца, што аб'ём значэнняў падобных слоў у розных мовах часцей за ўсё не супадае» [3, с. 75-76].

Як адзначаюць даследчыкі, «несупадзенне сэмантичных структур слоў у розных мовах – гэта адно з найбольш прыкметных разыходжанняў, якое адлюстроўвае істотныя асаблівасці моўных лексічных сістэм ...» [1, с. 251].

Разгляд сэмантичнай структуры слова падчас кантрастыўнага вывучэння некалькіх лексічных сістэм дыктуе свае правілы, якія заключаюцца ў дыхатамічным разглядзе монасэмантичных і полісэмантичных лексем. У гэтым выпадку неабходна размяжоўваць два сумежных паняцці – сэмантичную структуру слова (як сукупнасць узаемазвязаных значэнняў слова) і структуру значэння слова (сэмантичныя кампаненты, семы, сэмантичныя прыкметы, якія выдзяляюцца ў асобным значэнні слова, у асобным лексіка-сэмантичным варыянце і з'яўляюцца структурнымі элементамі гэтага значэння). Сэмантичная структура монасэмантичнага слова зводзіцца да яго семной структуры з вылучэннем інтэгральных і дыферэнцыяльных семных кампанентаў.

У полісэмантичным слове рэлевантным з'яўляецца супрацьпастаўленне і размежавальны разгляд названых вышэй двух аспектаў – сэмантичнай структуры слова і структуры кожнага асобна ўзятага значэння.

Адзначым, што правядзенне паслядоўнага аналізу сэмантичнай структуры словы мае і свае складанасці, якія дыктуюцца, у першую чаргу, недахопамі лексікаграфічнага апісання. Часта ў тлумачальных слоўніках прадстаўлены кругавыя тлумачэнні пэўных значэнняў, што прымушае даследчыка самастойна эксплікаваць і выраўноўваць семную

структуру, а ўжо затым ўключаць яе ў сам працэс супастаўлення. Так, у пяцітомным «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» вызначэнне семнай структуры лексемы *ганарлівы* ўскладняецца ланцужковай спасылкай да наступных тлумачэнняў. У гэтым выпадку такога кшталту тлумачэнні здольныя зафіксаваць толькі рознасць прадметаў з пункту гледжання рэчаіснасці, але не могуць рэпрэзентаваць і раскрыць семантычны змест слова.

Ганарлівы. Ганарысты, фанабэрысты.

Фанабэрысты. Разм. Які любіць фанабэрыца; схільны да фанабэрыі; з фанабэрыяй. // Уласцівы такому чалавеку.

Фанабэрыца. Разм. Трымацца з фанабэрыяй; задавацца.

Фанабэрыя. Разм. Пыхлівасць, зазнайства, ганарыстасць.

Такім чынам, можа ўзнікнуць ўражанне, што дадзеныя лексемы цалкам узаемазамяняльныя. Апошняе з'яўляецца вынікам розных памылак, якія ўжываюцца ў маўленні.

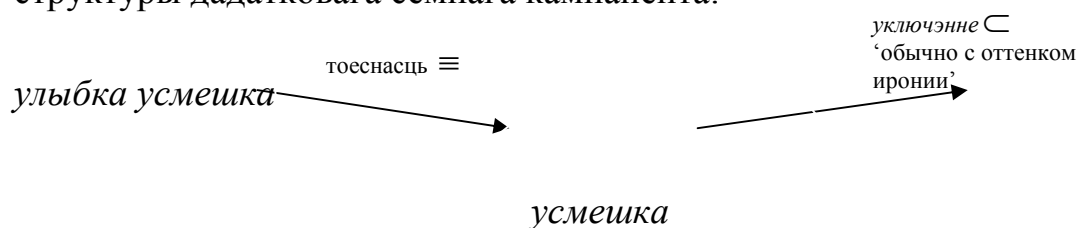
Складанасць аналізу семантычнай структуры слова прадстаўлена і рознай структурацыяй лексічнага зместу нават у межах адной і той жа мовы, калі непаслядоўна фіксуюцца дыферэнцыяльныя прыкметы значэння або прыпісваюцца элементы, якія адсутнічаюць у яго структуры.

Тым не менш, разгляд семантычнай структуры слова ў працэсе семасіялагічных даследаванняў праз прызму кантрастыўнага вывучэння моў дазваляе выявіць спецыфічныя рысы кожнай асобна ўзятая мовы.

Паслядоўны разгляд семантычнай структуры слова дае магчымасць, **па-першае**, рэпрэзентаваць адрозненні на ўзроўні дэнататыўных, канататыўных або стылістычных кампанентаў значэння ў семантычнай структуры лексем супастаўляемых моў. Адзначым, што ўніверсальны характар сем не значыць, што склад сем на асобных адрэзках лексічных сістэм розных моў павінен заўсёды супадаць – некаторыя прыкметы рэчаіснасці ў адной з моў могуць быць не выяўленымі.

Так, падчас супастаўлення семантычнай структуры монасемантычнай рускамоўнай лексемы *улыбка* і яе перакладнога варыянту ў беларускай мове *ўсмешка* адзначаецца, што адзначаныя лексемы маюць тоесныя семны састаў, што і пацвярджаецца наяўнасцю інтэгральных сем *'міміка твару, губ, вачэй'*, *'паказвае схільнасць да смеху'*, *'выражае радасць, задаволенасць'* у іх семнай структуры. Але ў адпаведнасці з перакладным беларуска-рускім слоўнікам беларускамоўнай лексеме *ўсмешка* ў рускай мове адпавядае яшчэ адзін перакладны варыянт са значэннем «*Улыбка, обычно с оттенком иронии, насмешки, недоверия и т.п.*» з дыферэнцыяльнай семай *'с оттенком*

иронии'. Гэты факт канстатуе канататыўную спецыфіку рускамоўнай лексемы ў адносінах да лексемы беларускай мовы і адлюстроўвае прынцыпова іншыя эмацыянальна-ацэначныя адносіны да аднаго і таго ж дэнатату ў дзвюх культурах. Такім чынам, у трыядзе *улыбка – усмешка – усмешка* мы маем наступную лагічную фармалізацыю – $[руск. улыбка] \equiv [бел. усмешка] \subset [руск. усмешка]$, дзе ў пары *улыбка – усмешка* складваюцца адносіны тоеснасці на дэнататыўным і канататыўным узроўнях значэння, у той час як у пары *руск. усмешка – бел. усмешка* рэалізуюцца адносіны ўключэння, дзе ўключаючай з'яўляецца рускамоўная лексічная адзінка з прычыны наяўнасці ў яе структуры дадатковага семнага кампанента:

Аналіз семантычнай структуры дазваляе выявіць разыходжанні і на ўзроўні дэнататыўнага кампанента значэння. Так, рускамоўнай лексічнай адзінцы *жаться* ў значэнні 'скупіцца, жаднічаць' у беларускай мове адпавядаюць перакладныя аналагі *скупіцца, ціснуцца, гнуцца*. Прадстаўленыя беларускамоўныя адзінкі знаходзяцца ў адносінах ўключэння з рускамоўнай лексічнай адзінкай, якая з'яўляецца ўключаючай. Гэта абумоўлена тым, што разам з агульнымі, інтэгральнымі семамі 'неахвотна расходаваць', 'быць празмерна ашчадным' у семантычнай структуры рускамоўнай лексемы прысутнічае дыферэнцыяльная сема 'да прагнасці', якая ўзмацняе ступень характаралагізцы дзеяння. Акрамя таго, рускамоўная адзінка ў адносінах да беларускамоўнага перакладнага варыянту *скупіцца* мае яшчэ і дыферэнцыяльную стылістычную сему 'разговорное'.

Прадстаўленыя вышэй прыклады з'яўляюцца доказам таго, што нават у межах блізкароднасных моў семантычны аб'ём слоў, падобных у дачыненні да паняцця, якое яны перадаюць, не супадае. Гэта дазваляе сведчыць пра непаўторнасць семантычных структур слоў у розных мовах, што абумоўлена асаблівасцямі камбінаторыкі значэнняў і сем, якія іх утвараюць: «спецыфічныя камбінацыі ўніверсальных па сваёй прыродзе і ў прынцыпе абмежаваных па аб'ёме сэнсавых прыкмет (сем) ствараюць непаўторную своеасаблівасць семантыкі розных моўных культур і, безумоўна, з'яўляюцца асновай любых семантычных змен у сінхроніі і дыяхраніі» [1, с. 116].

Па-другое, аналіз мнагазначных лексем у рэчышчы семасіялагічных даследаванняў мае сваёй перадумовай улік колькасці значэнняў супастаўляемых лексем, таму што гэта з'яўляецца індыкатарам найважнейшых заканамернасцяў развіцця лексічнай семантыкі і лексічнага складу моў.

Разгляд семантычнай структуры полісемантычных лексем дае магчымасць выявіць тыпалагічную характарыстыку лексіка-семантычных карэлятаў на міжмоўным узроўні з вылучэннем тыпаў адносін, якія адпавядаюць заканамернасцям падпарадкавання паняццяў у фармальнай логіцы і якія ўзгадняюцца з законам дыстрыбутыўнасці ў матэматычнай логіцы. У кантрастыўным плане выяўленне тоесных семантычных структур ніякай цікавасці не мае, хоць неабходна адзначыць, што сам факт полісемічнасці лексем пазбаўляе структуру многіх міжмоўных аналагаў прыкметы эквівалентнасці.

Так, у руска-беларускай міжмоўнай пары *авантюра – авантура* разам з тоесным значэннем '*рызыкаўная справа*', што прадстаўлена першым лексіка-семантычным варыянтам у семантычнай структуры абедзвюх лексем, прысутнічаюць і свае значэнні, якія не рэпрэзентаваны ў аднолькавай ступені ў семемных структурах разглядаемых намі лексем:

Авантюра

1. *рискованное, сомнительное предприятие, дело, начатое без учета реальных сил и условий, в расчете на случайный успех;*
2. *устар. Легкомысленный поступок (или ряд поступков), совершаемый ради получения удовольствия, развлечения; приключение, похождение.*

Авантура

1. *рызыкаўная, беспрынцыповая падазроная справа, распачатая без уліку рэальных умоў і сіл з надзеяй на выпадковы поспех;*
2. *сварка, скандал.*

У прадстаўленай руска-беларускай пары *авантюра – авантура* рэалізуюцца адносіны перасячэння, дзе разам з супадаючы значэннем S_1 '*рызыкаўная, падазроная справа*' прысутнічаюць і ўласцівыя толькі кожнай з разглядаемых лексем значэнні '*легкадумны ўчынак, прыгода*' і '*скандал, сварка*' ў семантычнай структуры рускай і беларускай лексем адпаведна.

Нарэшце, па-трэцяе, разгляд семантычнай структуры полісемантычных лексем, акрамя таго, дазваляе вылучыць уласныя метафарычныя значэнні, якія ўваходзяць у склад семантычнай

структуры лексем, што сведчыць пра своеасаблівасць моўнага мыслення прадстаўнікоў кожнай з культур.

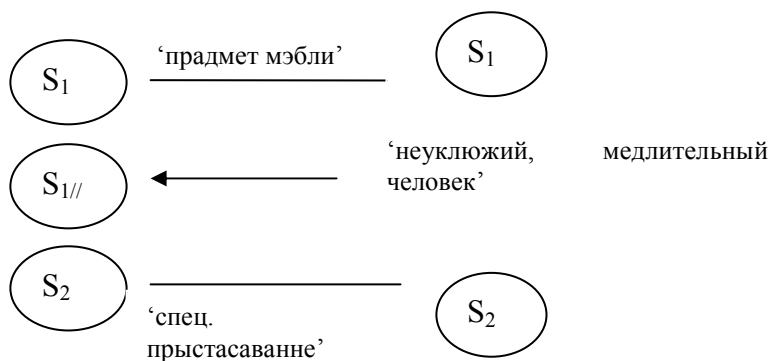
Шкаф

1. Предмет мебели, большой стоячий ящик с дверцами (иногда с выдвигающимися внутренними ящиками) для хранения чего-л. // Разг.-сниж. О крупном, неуклюжем, медлительном человеке.
2. Устройство в виде ящика со створками или дверцей, служащее для каких-л. целей (сушки, выпечки и т.п.)

Шафа

1. Прадмет мэблі ў выглядзе высокай стаячай скрынкі з дзверцамі, які служыць для захоўвання чаго-н.
2. Прыстасаванне ў выглядзе скрынкі са створкай або дзверцамі, якое служыць для якіх-н. мэт.

У адзначанай вышэй пары слоў *шкаф* – *шафа* рэалізуюцца адносіны ўключэння з прычыны таго, што ў семантычнай структуры рускамоўнай полісемантычнай лексемы прысутнічае матафарычнае значэнне з ядзернымі семамі 'человек', 'медлительный, неуклюжий' у адрозненне ад семантычнай структуры беларускамоўнага перакладнога варыянту, дзе такога кшталту значэнне адсутнічае:

Такім чынам, разгляд семантычнай структуры слова, нягледзячы на недахопы лексікаграфічнага апісання, з'яўляецца паўнавартасным накірункам семасіялагічных даследаванняў з выяўленнем адметнасці лексічнага значэння ў нацыянальна-моўным асяроддзі.

Літаратура

1. Манакин, В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – К.: Знання, 2004. – 326 с.

2. Соколовская, Ж. П. Система в лексической семантике / Ж. П. Соколовская. – Киев: “Вища школа”, 1979. – 189 с.

3. Сопоставительная лексикология англ. и русского языков. Учебное пособие для студентов III-IV курсов фак-та англ. языка / Мин. гос. пед. институт иностранных языков; В. Н. Винокурова, Л. К. Выздога, С. А. Иматова и др. – Мн.: МГПИ, 1986. – 83 с.

Чайка Н. У. (Мінск)

СЕМАНТЫКА КАНСТРУКЦЫЙ З ЭЛІПСІСАМ ДЗЕЯСЛОВА

Семантычная арганізацыя канструкцый з эліпсісам дзеяслова даследавалася пераважна прадстаўнікамі семантычнай сінтаксічнай школы. У адпаведнасці з тэарэтычнай базай і метадалагічнымі прынцыпамі сфарміраваліся асноўныя аб’екты даследавання – катэгорыяльная семантыка сінтаксічнай адзінкі, дэнататыўная сітуацыя выказвання, дыкурс, логіка-граматычныя адносіны ў сказе, план выражэння і план зместу сказа, глыбінныя і паверхневыя структуры сказа, зыходныя сінтаксічныя мадэлі і іх вытворныя і інш. Што датычыць непасрэдна праблемы эліпсіса, то былі даследаваны наступныя яе аспекты:

- эліпсіс разглядаўся як сціранне ці замена нулём на паверхневай структуры сказа тых ці іншых элементаў глыбіннай структуры [С.Е. Нікіціна, L. Frazier і інш.];
- аналізаваліся спосабы выражэння лагічных адносін – кан’юнкцыі, дыз’юнкцыі, імплікацыі – у эліптычных сказах [Т.В. Шмялёва, W.Müller і інш.];
- эліпсіс кваліфікаваўся як асіметрычны дуалізм моўнага знака [J. Merchant і інш.];
- даследаваліся агульныя тэарэтычныя пытанні сінтаксічнай семантыкі (эліптычных канструкцый у прыватнасці) [Б.Ю. Норман];
- анафарыстычны эліпсіс [P. Elbourne, A. Kehler і інш.];
- семантычная арганізацыя эліптычнага сказа на аснове канфігурацыі кампанентаў [І.А. Бажок] і на аснове універсальных моўных катэгорый [О.А. Шпак];
- эліпсіс і трансфармацыя [А.Я. Міхневіч, S. Chung і інш.].

Неабходна адзначыць, што спроба аналізаваць семантычную арганізацыю эліптычных канструкцый рабілася І.А. Бажок. Даследчыца лічыць, што наяўнасць кампанентаў, якія характарызуюць дзеянне або стан, прадвызначае рэалізацыю пэўнай семантыкі. Семантычныя кампаненты сказа І.А. Бажок кваліфікуе як “тыпізаваныя элементы сэнсу” [Бажок с.25], а тыпавое значэнне сказа залежыць ад

“катэгарыяльна-семантычнага значэння сінтаксем” [с.26]. Падобная метадалогія даследавання дала пэўныя вынікі: было вылучана 11 семантычных груп эліптычных канструкцый. Аднак даследчыца не ўлічыла той факт, што сінтаксема тыпу *на пол, в воду* маюць поліфункцыянальны характар і могуць спалучацца з дзеясловамі не толькі лексіка-семантычнай групы руху, а і актыўнага дзеяння тыпу *посмотреть на пол, положить в воду* і інш.

Семантыка маўленчых працэсаў у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова рэалізуецца ў нязначнай колькасці мадэлей. Мадэль падобнага сказа ўключае пераважна кампаненты *адрасант – прэдыкат – адрасат – дэліберат*: *Я – вінаваты! Я! Ты это – бацьку* (І.Мележ); *Ты мне што-небудзь такое... пра любоў!* (М.Матукоўскі). Прычым рашаючую ролю выконвае паказчык семантыкі, які канчаткова канкрэтызуе значэнне эліпсаванага дзеяслова і канструкцыі ў цэлым, што дазваляе адрозніваць аманімічныя формы эліптычных канструкцый: *– Ты пра каго? – Я – пра Мар’яну. Яна з табой была ўначы* (Н.Гілевіч); *Адзін – пра перагрэў планеты і сусветны патоп, другі – пра амярцвенне сусветнага акіяна, трэці – аб апустыньванні кантынентаў* (М.Матукоўскі). Часта ў якасці паказчыка семантыкі ў эліптычных сказах выступае дэліберат, які ўказвае на аб’ект маўленчых працэсаў: *Адны – пра з’езд, другія – пра свабоду* (А.Разанаў); *Я гэтага ўжо не лічу. Я толькі – пра сем’і партызан нашага атрада* (А.Макаёнак); *Хіба я – пра гэта?* (А.Дзялендзік); *Я – не пра бацьку, хлопцы. Я – пра другое, хлопцы* (Н.Гілевіч). Адрасант у падобных сказах можа выражацца імпліцытна: *Даруй, чытач, што азадачыў: // Ты на радках маіх прабег, // А педагогікі – не ўбачыў: // Усё – пра хлеб, адно пра хлеб...* (Н.Гілевіч). Дэліберат у падобных сказах стварае спрыяльныя ўмовы для рэалізацыі неабходнай семантыкі, і таму сэнс сказа характарызуецца надзвычайнай выразнасцю: *От найшла пра што* (І.Мележ). У падобных сказах можа эліпсавацца не цалкам выказнік, а толькі дзеяслоўная частка састаўнога дзеяслоўнага выказніка: *Калі ласка, Тамара Паўлаўна, не трэба болей пра сыноў.* (А.Макаёнак).

У склад падобных сказаў могуць уваходзіць і факультатыўныя кампаненты – лакатывы: *Пра што это вы там?* (І.Мележ). Названыя кампаненты хоць і не адыгрываюць рашаючую ролю ў рэалізацыі семантыкі эліптычнага сказа, аднак удакладняюць і канкрэтызуюць яе.

Семантыка маўленчых працэсаў можа рэалізавацца ў мадэлі *адрасант – прэдыкат – спосаб*. Кампанент, што ўказвае на спосаб маўленчай дзейнасці, выступае ў якасці паказчыка семантыкі

Маўчаць не буду. ...Думкі – уголас (А. Дзялендзік). Адрасант у падобных сказах можа выражацца імпліцытна: *Ты гэта – сур'ёзна. Мне, камандзіру?* (В.Быкаў); *Чаму ты думаеш, што я жартую? Я – сур'ёзна* (М.Матукоўскі); *Ты гэта усур'ёз?* (А.Макаёнак).

Паказчыкам семантыкі ў аналізуемых эліптычных сказах можа выступаць і кампанент, што ўказвае на аб'ект маўлення. Мадэль сказа ў гэтым выпадку трохкампанентная *адрасант – прэдыкат – адрасат – дэліберат*: *А вы мне – нагрузка, выгрузка, продаж...* (А.Макаёнак). Пры гэтым адбываюцца пэўныя пераўтварэнні: дэліберт выражаецца назоўнікам у форме назоўнага склону, замест вінавальнага.

Дэліберт у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова можа адсутнічаць. У такім выпадку ў якасці паказчыка семантыкі выступаюць пазасказавыя сродкі – лексема са значэннем маўленчых працэсаў, названая ў папярэднем сказе, якая і кампенсуе адсутнасць аб'екта маўлення: *Ён пасунуўся к палацям, калі сеў на край, сказаў Міканору: – І ты не вельмі – на абразы. Не намі заведзена...* (І.Мележ). Мадэль эліптычнага сказа ў такім выпадку змяшчае наступныя кампаненты: *адрасант – прэдыкат – адрасат – спосаб*.

Паказчыкам семантыкі ў эліптычных сказах са значэннем маўленчых працэсаў можа выступаць і каўзатыў, што ўказвае на прычыну ажыццяўлення маўленчай дзейнасці: *Пра Аўласа, відаць, нехта са зла* (А.Макаёнак); *Як што за язык цягне мяне, каб цябе зачэпаць! Але ты не сярдзіся! Я на цябе – не ад зла* (І.Мележ); *Не са зла мы табе... І ён – з добра* (І.Мележ). Мадэль эліптычнага сказа ў такім выпадку будзе змяшчаць наступныя кампаненты: *адрасант – прэдыкат – адрасат – каўзатыў*. Адрасант у падобных сказах можа выражацца імпліцытна: *Сябе – за найгоркі з грахоў, // Дарогу – за ўпартасць і муку...// У скрусе няма берагоў – // Ні ўдзень, ні ўначы, ні ў дакуку* (Т.Бондар).

Эліптычныя сказы з семантыкай маўленчых працэсаў таксама не часта сустракаюцца ў беларускай мове. Гэта абумоўлена тым, што дэліберат мае шырокія спалучальныя магчымасці. Кампаненты тыпу *пра цябе, аб табе* могуць спалучацца з дзеясловамі розных лексіка-семантычных класаў – *гаварыць, думаць, клапаціцца* і інш. Таму ў сказе павінны быць і іншыя сродкі, што канкрэтызуюць семантыку эліпсаванага дзеяслова і ствараюць базу, неабходную для рэалізацыі адпаведнай семантыкі.

Літаратура

1. Божок, И.А. Семантическая организация эллиптических предложений / И.А. Божок // Семантика слова и семантика высказывания: межвуз. сб. науч. тр. /

- Моск. обл. пед. ин-т ; редкол.: П.А. Лекант (отв. ред.) и др. – М., 1989. С. 22 – 32.
2. Міхневіч, А.Я. Выбраныя працы / А. Міхневіч ; рэдкал.: З. Бадзевіч [і інш.]. – Мінск: Права і эканоміка, 2006. – 229 с.
  3. Никитина, С.Е. О семантическом эллипсисе в предложных сочетаниях (к постановке вопроса) / С.Е. Никитина // Проблемы лингвистического анализа: фонология, грамматика, лексикология: сб. ст. / Акад. наук СССР, Ин-т языкознания; отв. ред. Э.А. Макаев. – М., 1966. – С. 140 – 146.
  4. Норман, Б.Ю. Универсальное и специфическое в синтаксических моделях славянских языков: Белор. ком. славистов; X Междунар. съезд славистов. – Минск: Университетское, 1988. – 28 с.
  5. Шмелева, Т.В. Функциональный подход и языковые единицы (вступительные замечания) / Т.В. Шмелева // Функциональный анализ значимых единиц русского языка: межвуз. сб. науч. тр. / Новокузнец. гос. пед. ин-т; редкол.: С.П. Петрунина (отв. ред.) [и др.]. – Новокузнецк, 1992. – С. 3 – 5.
  6. Шпак, О.А. Співвідношення нуля, еліпса і репрезентації у синтаксичному процесі суміщення / О.А. Шпак // Вісн. Львів. політехн. ін-та. – 1990. – № 249: Мова та стиль зарубіжної літератури. – С. 39–43.
  7. Chung, S. Sluicing and logical form / S. Chung, W.A. Ladusaw, J. McClowsky // Natural Language Semantics. – 1995. – Vol. 3, № 3. – P. 239–282.
  8. Elbourne, P. The semantics of ellipsis / P. Elbourne // Interdisciplinary studies on information structure. – Potsdam, 2005. – Vol. 3. – P. 63 – 109.
  9. Frazier, L. Focus and VP ellipsis / L. Frazier, C. Clifton, K. Carlson // Language a. Speech. – 2007. – Vol. 50, № 1. – P. 1–21.
  10. Kehler, A. Anaphoric dependencies in ellipsis / A. Kehler, S. Shiber // Computational Linguistics . – 1997. – Vol. 23, № 3. – P. 457 – 466.
  11. Merchant, J. Fragments and ellipsis / J. Merchant // Linguistics a. Philosophy, 2004. – Vol. 27, № 6. – P. 661 – 738.
  12. Müller, W. Die real existierenden grammatischen Ellipsen und die Norm: eine Bestandsaufnahme / W. Müller // Sprachwissenschaft. – 1990. – Bd. 15, H. 3/4. – S. 241 – 366.

Шацёр-Шалюта С. А. (Мінск)

НАЗВЫ КАМЕРЦЫЙНЫХ ПРАДПРЫЕМСТВАЎ У СІСТЭМЕ ЭРГОНІМНАЙ ЛЕКСІКІ

Уласныя найменні дзелавых аб'яднанняў людзей у анамастычнай літаратуры прынята называць эргонімамі, а сукупнасць эргонімаў абазначаць тэрмінам эрганімія [1, с. 151].

Да цяперашняга часу застаецца нявырашаным пытанне складу і класіфікацыі эргонімаў. Традыцыйна да эргонімнай лексікі адносяць назвы вытворча-камерцыйных, палітыка-ідэалагічных, рэлігійных, навуковых аб'яднанняў, а таксама назвы навучальных, медыцынскіх і

культурных устаноў. Таксама да эргонімаў прылічаюць назвы магазінаў, рынкаў, кафэ, бараў, цырульняў.

Існуюць два падыходы да вызначэння месца эргонімаў у сістэме онімнай лексікі. Беларускі даследчык Г. Мезенка ў манаграфіі “Урбананімія Беларусі” разглядае эргонімы як частку урбанонімнай сістэмы [2]. Такого ж пункту гледжання прытрымліваецца ўкраінскі навуковец А. Віерэ, які падзяляе урбананімію на два вялікія падраздзелы: 1) хадонімы – назвы вуліц, праспектаў, плошчаў; 2) эргонімы – назвы камерцыйна-вытворчых, палітыка-ідэалагічных, рэлігійных, навуковых і спартыўных арганізацый [3].

Аднак узнікае пытанне, наколькі правамерна далучаць эргонімы да урбанонімнай лексікі, таму што дэнататам для эргоніма можа выступаць не толькі тапаграфічны аб’ект (кафэ, магазін, завод, аптэка), але і юрыдычная асоба (таварыства, саюз, кааператыў, фонд), якая рэгіструецца па адным адрасе, а сваю дзейнасць можа ажыццяўляць за межамі дадзенага населенага пункта і нават у некалькіх месцах адразу. Таму эрганімію лагічна разглядаць як асобны клас анамастыкі. У асобны клас онімнай лексікі эргонімы выдзяляюцца таксама ў працах украінскіх і рускіх вучоных: С. Вербіча, А. Бялея, М. Рут, М. Шымкевіча.

У сувязі з тым, што эргонімная лексіка ўключае ў сябе даволі рознабаковыя групы онімаў (уласныя найменні вытворча-камерцыйных прадпрыемстваў, дзяржаўна-адміністрацыйных органаў, гандлёвых кропак, забаўляльных цэнтраў, сацыяльных аб’яднанняў і інш.), мэтазгодна правесці класіфікацыю онімаў па тыпу называемага аб’екта.

1. *Назвы бытавых устаноў* (прадпрыемстваў грамадскага харчавання: рэстаранаў, бараў, піцэрыі, сталовых, кафэ; гандлёвых аб’ектаў: рынкаў, магазінаў, ларкоў, гіпермаркетаў; прадпрыемстваў службы быту: пральняў, хімчыстак, майстэрняў, атэлье, пунктаў пракату; комплексаў прыгажосці: спа-салонаў, саўн, салярыяў, цырульняў, манікюрных кабінетаў).

2. *Назвы культурна-пазнавальных устаноў* (бібліятэк, музеяў, выставачных залаў, тэатраў, кіно).

3. *Назвы забаўляльных устаноў* (дыскатэк, казіно, бильярдных клубаў, залаў гульнявых аўтаматаў).

4. *Назвы спартыўна-аздараўленчых аб’ектаў* (фітнэс-клубаў, трэнажорных залаў, секцый).

5. *Назвы медыцынскіх аб’ектаў* (бальніц, паліклінік, фельдшарскіх пунктаў, аптэк, касметычных кабінетаў, кабінетаў пластычнай хірургіі, спецыялізаваных цэнтраў, санаторыяў, выцвярэзнікаў).

6. Назвы навучальных устаноў (інстытутаў, універсітэтаў, каледжаў, школ, кружкаў).

7. Назвы камерцыйных арганізацый (прыватных і дзяржаўных камерцыйных прадпрыемстваў (фірм): акцыянерных таварыстваў, таварыстваў з абмежаванай і дадатковай адказнасцю, унітарных прадпрыемстваў; крэдытна-фінансавых і страхавых устаноў: банкаў, ламбардаў, бірж, страхавых таварыстваў; вытворчых кааператываў і сялянскіх гаспадарак).

8. Назвы грамадскіх аб'яднанняў (арганізацый, клубаў па інтарэсах, рухаў, саюзаў, фондаў, партыйных суполак).

9. Назвы дзяржаўна-адміністрацыйных органаў (упраўленняў, дэпартаментнаў, камітэтаў).

10. Назвы рэлігійных арганізацый (цэркваў, абшчын, груп, пlynяў, сект).

Для многіх разрадаў эргонімай лексікі не распрацаваны тэрміналагічныя абазначэнні. Аднак для назваў гандлёвых аб'ектаў (магазінаў, рынкаў) існуе асобны тэрмін – эмпаронім, які ўтвораны ад грэчаскага слова εμποριο – гандаль. Тэрмін эмпаронім сустракаецца ў працах Б. Шарыфуліна [4], Н. Лесавец [5], І. Беразуцкага [6], Л. Падбярэзкінай [7].

Для назваў камерцыйных прадпрыемстваў (фірм) некаторыя даследчыкі выкарыстоўваюць тэрмін **фірмонім** аналагічна прынятым у анамастыцы тэрмінам: тапонім, эмпаронім, ідэонім. Гэтаму тэрміну аддаюць перавагу А. Бялей [8], Ю. Грушэўская [9], А. Трубачоў [10]. Падраздзел эрганімікі, які вывучае ўласныя найменні камерцыйных прадпрыемстваў, А. Бялей называе фірманімікай, пераход апелятыва ў фірмонім – фірманімізацыяй [8, с. 5]. У. Каршункоў і Т. Нікалаева стварылі першы рэгіянальны фірмонімны слоўнік (“Тайна наймення: Слоўнік фірмонімаў – навейшых назваў камерцыйных прадпрыемстваў Вяцкага края канца ХХ стагоддзя” [11]).

Неабходна адзначыць, што тэрмін *фірмонім* разумеецца вучонымі па-рознаму: да фірмонімаў, акрамя назваў камерцыйных прадпрыемстваў, адносяць таварныя знакі, рэкламныя імёны ў цэлым. Амаль усе даследчыкі далучаюць да фірманіміі назвы гандлёвых аб'ектаў. Такія супярэчнасці тлумачацца тым, што тэрмін *камерцыйнае прадпрыемства* падмяняецца больш агульным паняццем камерцыі, ці гандлю (у сувязі з чым гандлёвая кропка, гандлёвы аб'ект – магазін, рынак – уключаюцца ў шэраг камерцыйных прадпрыемстваў). Гандаль непасрэдна звязаны з рэкламай, а адпаведна з рэкламнымі тэхналогіямі у назвах фірм (гэтым выклікаецца змешванне паняццяў фірмоніма і нэйма, брэнда). Назва фірмы можа з'яўляцца *брэндам*, зарэгістраваным

таварным знакам, аднак гэта неабавязковая ўмова. Тэрмін *нэйм* ужываецца ў рэкламнай сферы і абазначае назву не толькі фірмы, але і прадукцыі, паслугі, з'яўляецца вынікам нэймінгу – стварэння спецыялістамі-маркетологамі яркай рэкламнай назвы. Тэрмін *фірмонім* цалкам адносіцца да галіны лінгвістыкі і абазначае пэўны клас онімнай лексікі.

Н. Кутуза вызначыла агульныя рысы назваў фірм, прадпрыемстваў і таварных знакаў як бліжэйшых падразрадаў анамастыкі: семантычная матываванасць, спосабы намінацыі, адсутнасць непасрэднай сувязі з паняццем, атрактыўнасць і сугестыўнасць, функцыянаванне ў сферы вытворчасці і гандлю, а таксама ўзнікненне ў сувязі з эканамічнай неабходнасцю пад уплывам экстралінгвістычных фактараў [12, с. 6].

“Вялікі юрыдычны слоўнік” адно са значэнняў паняцця *фірма* трактуе як сінонім паняцця “камерцыйная арганізацыя” ў дзелавой і юрыдычнай мове. Камерцыйная арганізацыя – гэта юрыдычная асоба, якая ў якасці асноўнай мэты дзейнасці мае атрыманне прыбытку [13].

Такім чынам, паняцці *фірмонім* і гандлёвая марка, брэнд, *нэйм* не з'яўляюцца тоесамі. Напрыклад, на рынку канкурыруюць не назвы юрыдычных асоб, а гандлёвыя маркі, правы на якія зарэгістраваны ва ўстаноўленым парадку (ТАА “Велком”, якое да 2008 года мела назву *Замежнае прыватнае ўнітарнае прадпрыемства па аказанню паслуг “Мабільная лічбавая сувязь”* (ЗП “МЛС”) вядома брэндамі *velcom* і *Privet*, ЗАТ “*Беларуская сетка тэлекамунікацый*” (скарочана «БеСТ») выступае на рынку пад гандлёвай маркай *life*:) «Life»).

У адпаведнасці з Законам аб прадпрымальніцтве ў Рэспубліцы Беларусь [14, арт. 46] юрыдычныя асобы, якія з'яўляюцца камерцыйнымі арганізацыямі, могуць быць створаны ў форме гаспадарчых таварыстваў, вытворчых кааператываў, унітарных прадпрыемстваў і сялянскіх гаспадарак. Гэты пералік, у адрозненне ад пераліку некамерцыйных арганізацый, з'яўляецца закрытым, а значыць, за яго межамі камерцыйная арганізацыя не можа быць створана. У сувязі з гэтым назвы *некамерцыйных арганізацый* (спажывецкія кааператывы і таварыствы, грамадскія і рэлігійныя арганізацыі, фонды і інш.) адпаведна нельга лічыць *фірмонімамі*.

Не з'яўляюцца *фірмонімамі* і назвы гандлёвых кропак (магазінаў, павільёнаў, салонаў, рынкаў), таму што пазначаныя гандлёвыя аб'екты не камерцыйныя арганізацыі, але знаходзяцца ў іх дачыненні і падпарадкаванні. Таму паміж *фірмонімамі* і іншымі разрадамі эргонімнай лексікі (у асноўным, назвамі бытавых і гандлёвых аб'ектаў) назіраюцца іерархічныя, партыкулярныя адносіны (адносіны часткі-цэлага). Так, напрыклад, *фірме* могуць належаць некалькі гандлёвых

кропак: акцыянернае таварыства «Ажына» валодае шэрагам кафэ: «Дыялог», «У гаспадыні», «Валгаград», «Любава», «Зодчие», «Старажэўскае», а таксама прадуктовым магазінам «Хлеб-малако».

Такім чынам, паняцці *камерцыйная арганізацыя і камерцыйнае прадпрыемства* сінанімічныя, таму тэрмін **фірмонім** правамерна выкарыстоўваць для абазначэння ўласных найменняў дзяржаўных і прыватных *камерцыйных прадпрыемстваў*, асноўнай функцыяй якіх з'яўляецца прадастаўленне тавараў і паслуг на камерцыйнай аснове (з мэтай атрымання прыбытку). Фірмонімы з'яўляюцца часткай эргонімнай лексікі, якая, у сваю чаргу, выступае як асобны пласт анамастычных адзінак.

Літаратура

1. Подольская, Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
2. Мезенко, А.М. Урбанонимия Белоруссии / А.М. Мезенко. – Мн.: Университетское, 1991. – 166 с.
3. Віере, А. Эргонімі у синтезі урбаністычнай топоніміі / А. Віере, [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.chnu.edu.ua/res//chnu.edu.ua/studlife/studconf/20080513/zrazok_tez_stud_do_p.rtf – Дата доступа: 10.01.2010.
4. Шарифуллин, Б. Я. Языковая политика в городе: право языка vs. языковые права человека (право на имя) / Б.Я. Шарифуллин // Юрислингвистика-2: русский язык в его естественном и юридическом бытии. - Барнаул, 2000. - С. 172-181.
5. Лесовець, Н.М. Эргонімія м. Луганська: структурно-семантичний і соціально-функціональні аспекти: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Н.М. Лесовець; Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2007. – 22 с.
6. Березуцкий, И.В. Возможности номинативной политики в названиях торговых учреждений (на материале эмпоронимов Красноярска) / И.В. Березуцкий // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения. – Красноярск – Ачинск: Красноярский университет, 1997. – Вып.6. – С.22-24.
7. Подберезкина, Л.З. Лингвистическое градоведение (о перспективах исследования языкового облика Красноярска) / Л.З.Подберезкина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib71.library.krasu.ru/ft/ft/_articles/0070417.pdf – Дата доступа: 14.09.2010.
8. Белей, О.О. Сучасна українська эргонімія (на матеріалі власних назв підприємств Закарпатської області України): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / О.О. Белей; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2000. – 12 с.
9. Грушевська, Ю.А. Власні назви в російському рекламному тексті: лінгвістичний і функціональний аспекти: автореф. дис. ... канд. філол. наук:

- 10.02.02 – російська мова / Ю.А. Грушевська; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2005. – 22 с.
10. Трубачев, А.В. Иноязычная лексика рекламного дискурса: отражение в постмодернистской литературе / А.В. Трубачев // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Вип. 59. – Кіровоград: Міністерство освіти і науки України, 2005. - С. 362 – 372.
11. Тайна именованія: Словарь фирмонимов - новейших названий коммерческих предприятий Вятского края в конце XX века / Кол.авт. Клуб "Вят. книголюбь" им. Е.Д.Петряева; Авт. вступ. ст. Коршунков Владимир Анатольевич, Собр. Николаева Тамара Константиновна. - Киров: Б/и, 1998. - 71 с.
12. Кутуза, Н.В. Структурно-семантичні моделі ергонімів (на матеріалі ергонімікону м. Одеси): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Н.В. Кутуза; Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2003. – 21 с.
13. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 704 с.
14. О предпринимательстве в Республике Беларусь: Закон Респ. Беларусь от 28 мая 1991 № 813-ХІІ // Гражданский кодекс Респ. Беларусь: с комментариями к разделам / глава IV. – Минск: Амалфея, 1999. – Ст. 46 – 50.

БЕЛАРУСКІ ЛІНГВАКУЛЬТУРНЫ ФЕНОМЕН: СУТНАСЦЬ, СТАТУС, ДЫНАМІКА

Авілін Ц. В. (Мінск)

ВОБРАЗ НЯБЕСНЫХ СВЯЦІЛАЎ У ЗАГАДКАХ

Загадка, як адзін са старажытных жанраў вуснай паэтычнай творчасці, з'яўляецца невычэрпнай крыніцай для разумення традыцыйнай мадэлі сусвету, шляха яе фармавання і трансфармацыі [9, с.46], [8, с.30]. Аўтары [10, с.234] падкрэсліваюць важную ролю загадак, у захаванні пласта агульнай праславянскай (і індаеўрапейскай) спадчыны, якія разам з тым знаходзіліся пад моцным уплывам сярэдневечнай славянскай кніжнасці. енэзіс (сувязь з архаічным рытуалам пераадолення хаоса і упарадкавання сусвету, ведычны рытуал абмену загадкамі [8, с.39] і функцыі (магічная, аксіалагічная, дыдактычная функцыі, функцыі гульні і спазнання і г.д. [10, с.235]) загадкі падрабязна даследаваны рознымі даследчыкамі (гл. напрыклад, [3,10,14,2,8]). Падкрэслім толькі, што [14] пераважна апісвае загадкі на глебе філасофіі Юнга і Карсіні, то бок, як сацыяльны і псіхалагічны феномен: загадка - гэта трансфармацыя падсвядомага ў свядомае, таму што вырашыць загадку, гэта азначае "перакласці" яе сімвал у рацыянальную мову [14, с.132]. Разгадаць загадку "раўнаважна" працэсу ініцыацыі - былое "я" памірае, каб ягонае месца заняла новае "я", вышэйшага ўзроўню [14, с.135]. Адзначым важнасць сакральнага часу "загадвання" - ён прыпадае на самыя даўгія зімнія ночы (напрыклад Новага Года) [8, с.30], [9, с.41], то бок, як адзначалася вышэй, час, калі з Хаасу ствараецца Сусвет. З гэтым жа перыядам звязаны сельскагаспадарчыя вераванні вызначэння колькасці ягад, грыбоў, пчолаў і г.д. па колькасці зорак на небе.

Мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца тыпізацыя беларускіх загадак пра нябесныя свяцілы на аснове метафарычнага вобраза-ключа, праводзіцца аналіз найбольш распаўсюджанага вобраза зоркі-расліны на аснове іншых фальклорных тэкстаў і дадзеных астранамічнай лексікі. У якасці асноўных краніц даследвання былі абраныя: Загадкі (2003)[3], ПЭС (Палескі Электронны Архіў), палявыя запісы аўтара.

Ніжэй прыведзены асноўныя тыпы загадак.

А. Расліны вобраз зорак

Асноўная структура загадкі: *Пасцялю <троп Неба (Млечнага Шляху?)>, насыплю <троп Зорак> і палажу <троп Месяца>*

Зоркі: гарох, гарошку крошку, бульба, сярэбраны пясочак [3, с.26-27], [4, с.154]. Вобраз сярэбранага пяску выходзіць за дадзены, раслінны вобраз, але выкарыстоўваецца у загадцы з падобнай структурай.

Неба: дзяружка, радзюжка, рагожка, кажух, пасцілка, радно [3, с.26-27], [4, с.154]

Месяц: булка\бохан\акрайчык\кулідка\луства хлеба, залаты кружочак [3, с.26-27], [4, с.154]

Да вобраза “зорак-гароху” і “неба-ліпавага масточку” датычацца і наступная загадка: “Каціліся *каточки* па *ліпавым масточку*, як увідзелі зорку, дык шмык у норку” [3, с.28] (у іншай загадцы, вобраз каточак выкарыстоўваецца для азначэння самога гароха - “Качаюцца *каточки* па *ліпавым масточку*” (*Гарох*) [3, с.72]). Падобнае словаўтварэнне ад дзеясловаў уласціва ня толькі лексіке загадак (*каточки* – тое, што коціцца, *віса* – тое, што вісіць, *хода* – тое, што ходзіць і г.п.), але і замовам: “на небе Месячык у яго тры зорачкі пракрасны: адна *зажога*, другая *запека*, трэцяя *прылюбка*”, “на небе есць тры зарніцы, воны ўсе тры сястрыцы: адна *прывара*, другая *прынуда*, трэйця *прысуша*”, “первая зорка *зануда*, другая *засуха*, трэцяя *прываротніца*, чацвёртая *прывара*” [4, с.377].

Яшчэ адным з прадстаўленых вобразаў зоркі-расліны з’яўляецца вобраз “зоркі - зерне”: “рассыпалася к ночы *зярно*, глянулі наранні – аж няма нічога” [3, с.28].

У астранімічнай сістэме беларусаў вобраз сузор’яў-расліны мае адзінкавыя запісы, і тое толькі для скопішча Плеяды – *Кучкі*, *Купкі*, *Стажар’е*, *Веночок*, *Букет Цветов* (інфарманты сцвярджаюць, што самі прыдумалі такую назву) [13, с.29].

Б. Зааморфны вобраз зорак

Асноўная структура загадкі: *Поле не мерана*, <*троп Зорак*> *не злічана*, <*троп Месяца*> *пасе*.

Зоркі: быдла, авечкі [3, с. 26]

Месяц: пастух рагаты [3, с.26]

Сюды ж: “у сінім мяшочку шмат *белых парасят*” [3, с.26]

Сярод “жывельных” астронімаў можна пералічыць наступныя: *Каза*, *Воўчая зорка*, *Куркі*, *Вуж*, *Змей*, *Ліса*, *Сахачы*, *Конь* [13, с.27-31]. Ніводны з іх не сустракаецца ў вобразе зорак у загадках.

С. Антрапаморфны вобраз зорак

“Колькі на небе *зорачак*, столькі на зямлі *дзевачак (Іржышча)* [5, с.153]/*дзірачак*” [3, с.157].

Антрапаморфны вобраз зорак у загадках прадстаўлены даволі бедна, у параўнанні з астронімамі: *Касцы*, *Тры Сястры*, *Ратай*, *Бабы*

(больш распаўсюджана на тэрыторыі Польшчы), *Асілкі, Тры Каралі* [13, с.27-31]. Акрамя таго, у замовах можна сустрэць і ўласныя імёны саміх зорак: “Святую зару-зараніцу, вячэрнюю *Мар’ю*, нашную *Дар’ю*, увутраную *Мархву*”, “*ранняя зара, вячэрняя зара, Абрамя, Храмя Ляксеєвіч, і ты, Мар’я Хвёдараўна*”(“?), “*Зара Рына, зара Кацярына*” [4,с.256, 288, 309].

Д. Зорка-дзірачка і зорка-свечка

Найбольш пашыраны вобраз – “зорка-дзірачка”: “усё поле ў *дзірачках*”(акрамя адгадкі *зоркі*, яшчэ сустракаюцца адкагдкі *іржышча* або *рэшата*[3, с.157,189]), адзінкавыя – “зорка – свечка”: “*свечак* многа гарыць, а ніводнай не патушыць”. [3, с.27-28]. Першая загадка адлюстроўвае найбольш простую паралель паміж рознымі вобразамі, так “дзіркі (дзіркі на поле = дзіркі ў рэшаце, дзе рэшата або сіта гэта вобраз неба)= зоркі (дзіркі ў небе, скрозь якія ідзе святло) = дзевачкі (у кожнага чалавека свая зорка на небе) = свечкі (душа чалавека)”. Другая, відавочна позняя хрысціянскага паходжання.

Наяўнасць вобраза дзірачкі = зоркі адпавядае і астранімічнай сістэме. Так, астранім *Сіта* (Плеяды, Вялікая Мядзведзіца, Малая Мядзведзіца і інш., а часам і ўсё неба) шырока распаўсюджаны на тэрыторыі сучаснай Беларусі і ўтварае асобны арыял, які ахоплівае заходнія, цэнтральныя і заходне-паўночныя рэгіёны Беларусі. Вядома, што гэты астранім характэрна для фіна-вугорскіх і балцкіх моваў[7, с.21].

У загадках сустракаюцца наступныя вобразы *неба, Месяца і Сонца*:

Неба: сіняе палатно, сіняя дзяружка, чорная паляна, дуб-старадуб, поле, сіні мяшочак, кажух, пасцілка, ліпавы масточак [3, с.21-28]. Вобраз “неба = ліпавы мост” блізка звязаны з вобразам сіта = “ліпавы мост.”(“Чырычыкі па ліпаваму масту скачуць” (*Муку сеюць сітам*) [3, с.190]). Згодна [1, с.290].

Сонца: чырвоная птушка, сіта, ліска, птушка-вяртушка, пціца-верацяніца, пцічка-варанічка, пціца-вертаціца, красная дзявіца, пціца-вератніца, качулачка, катушка, катушачка, курка-жаўтушка, талерачка, міска, залатая дзяжа, шар вярханскі, Ягор, красненькі пеўнік, вока, “пасярод клеці (хаты) сала вісіць” [3, с.21-25]

Месяц: шар вярханскі, вока, “бегла ліска...залатыя рожкі”, конь сівы, лысы конь, бычок крутарогі, маладзён, бачурачка, капыток, пастух рагаты, клубок, казёл, пастух, Ярох, “пасярод клеці (хаты) сала вісіць”[3, с.24-28]

Сонца і месяц: сястра і брат, пані і платок [3, с.25]

Сярод 40+15 (“+” пазначае колькасць загадак з ПЭС) загадак пра зоркі, чайсцей сустракаюцца наступныя: *гарох* (17+4), *дзірачкі* (11+6), *авечкі/быдла* (7+5). Адзінкавыя запісы: *белыя парасяты* (1), *бульба* (1), *сярэбраны пясочак* (1), *зярно* (1), *каточки* (1), *дзевачкі* (1). Дадзеныя вынікі даволі цікавыя, бо на ўсёй тэрыторыі Беларусі распаўсюджана вераванне, што зорка – гэта душа чалавека, таму колькі на небе зорчак, столькі на зямлі людзей [6, с.320], а антрапаморфны вобраз у загадцы нераскрыты. З іншага боку, гарох, складаў асноўную частку ежы да збожжавых культур, і ў традыцыйных уяўленнях беларусаў быў цесна звязаны з культам памерлых, меў эратычную сімволіку, а таксама быў неабходным атрыбутам рытуалаў з выразнай прадуквальнай семантыкай [1, с.115]. Суіснаванне двух неад’емных элементаў культуры ў традыцыйным грамадстве (першы, матэрыяльны – гарох, і другі, духоўны – зоркі) натуральным, а дакладней “культурным” чынам, прывяло да асацыяцыі (*дробныя, шмат*, вобраз *поля-неба* і г.п.) паміж імі.

Падобныя асацыятыўныя шэрагі, узбагачаюць вобраз зорак, звязваючы іх і з іншымі раслінамі. Напрыклад, можна нагадаць наступныя шырока распаўсюджаныя прыкметы: калі шмат *зорак* на небе на <Каляды, Куцця, Раство, Новы Год і г.п. зімовае свята>, улетку будзе шмат *грыбоў/ягод* (радзей, сустракаецца - *зерня, бульбы, агуркоў, ягнят, быдла, ячмень, тианіца, грачыхі*), лён будзе добры, *малака* шмат будзе, або ці ў тым месцы, дзе шмат зорак, будзе шмат *грыбоў/ягод*, ці *пчолы* адтуль шмат мёду прынясуць [ПЭС]. Можна перайначыць адзін з прынцыпаў магічнага мыслення [12, с.20], і дапасаваць яго да двух аб’ектаў (зоркі і гарох, грыбы і г.д.): у час пераходу ад Хаоса да Сусвету няма розніца паміж гэтымі аб’ектамі, таму колькасць адного з іх, адлюстроўвае колькасць іншага ў будучыні. Адзначым толькі, што выраз “*шмат зорак*” па сутнасці азначае добрае надвор’е, адсутнасць хмараў і г.д., бо колькасць зорак, відавочна, не змяняецца.

Такім чынам, была праведзена тыпалагізацыя загадак пра нябесныя свяцілы (пераважна зоркі). Як бачна з прадстаўленага матэрыялу, большая колькасць загадак звязана з раслінным вобразам зоркі (*гарох*), але дадзеная карціна не характэрна для традыцыйнай астранімічнай сістэмы беларусаў, у якой пераважную ролю займаюць гаспадарчыя прылады побыту, воз і некаторыя антрапонімы. Магчыма, будучыя даследванні, у тым ліку правядзення экспедыцыяў і аналіза беларускіх загадак у агульнаеўрапейскім кантэксце дазваляць на глебе новага матэрыялу правесці дасканалы аналіз. Падкрэслім, што дадатковай, яшчэ не кранутай галіной для пошукаў, з’яўляецца кампаратывісцкі аналіз фітонімаў і астранімаў, а таксама этыялагічныя

легенды знітавання з імі. Напрыклад, *Зорны мох* (Mnium), *Зорная трава* (Alchemilla), "*Звездчатик*" (Siderotes), *Зорнік* (Veronica latifolia), *Лугавая зара* (Ranunculus acris) і г.п. . Пра папараць кветку напрыклад казалі, што зорка на Купалле падае на папараць кветку, якая пачынае гарыць [ПЭС].

Літаратура

1. *Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік* / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. — Мн.: Беларусь, 2004
2. ПІЛЕВІЧ Н.С. *Паэтыка беларускіх загадак*. Мн.: Вышэйшая школа, 1976
3. *Загадкі* / Склад. М.Я. Грынблат, А.І.Гурскі. Мн.: Бел.навука, 2003 (БНТ:Беларуская народная творчасць)
4. *Замовы* / Склад. Г.А.Барташэвіч. Мн.: Навука і тэхніка, 1992(БНТ:Беларуская народная творчасць)
5. *Фальклор у запісах Яна Чачота і братаў Тышкевічаў* / Склад. В.І.Скідан, А.М. Хрушчова. Мн.: Бел.навука, 2005 (БНТ:Беларуская народная творчасць)
6. АВИЛИН Т.В. *Белорусская народная астрономия // Историко-астрономические исследования*. Вып.31, М., 2006
7. ВАЙШКУНАС Й. *Народная астрономия белорусско-литовского пограничья*. М., 2004
8. ЕЛИЗАРЕНКОВА Т.Я., ТОПОРОВ В.Н. *О ведийской загадке типа brahmodya // Паремнологические исследования*. Сб. ст. М.: Наука, 1984
9. МЕЧКОВСКАЯ Н.Б. *Язык и религия. Лекции по филологии и истории религий*. М.: Агентство "ФАИР", 1998
10. СЕДАКОВА И.А., ТОЛСТАЯ С.М. *Загадка// Славянские древности. Этнолингвистический словарь под ред. Н.И.Толстого*. Т. 2. М., 1999
11. *Сказания русского народа собранные И.П.Сахаровым. Русское народное чернокнижие. Русские народные игры, загадки, присловья и притчи*. С.-Пб., 1885
12. ФРЭЗЕР ДЖ.ДЖ. *Золотая ветвь: Исследования магии и религии*. М.: Эксмо, 2006
13. AVILIN T.V. *Astronyms in Belarussian folk beliefs / Archaeologia BALTICA, Volume 10, 2009*
14. STEFANOVA A. *Riddles as a community psychological phenomenon in folklore: myths, fairytales, personal literature art // Folklore:electronic journal of folklore(35:2007) www.folklore.ee/folklore/*

Бочкар Т. П. (Гродна)

ТЭМАТЫЧНЫЯ АДНОСІНЫ ПАМІЖ ВАРЫАНТНЫМІ ЛЕКСІЧНЫМІ КАМΠΑНАЕНТАМІ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОЎ

Словы на ўзроўні свабоднага ўжывання аб'ядноўваюцца ў шэраг лексічных групавак, сярод якіх можна вылучыць тэматычныя групы.

Прынята лічыць, што тэматычныя групы (іх яшчэ называюць прадметна-тэматычныя групы) – гэта аб'яднанні слоў, якія заснаваны на класіфікацыі прадметаў і з'яў рэчаіснасці [1, с. 293; 2, с. 97]. Адносіны паміж лексемамі, якія ўваходзяць у адну тэматычную групу, адлюстроўваюць сувязі паміж пэўнымі прадметамі і з'явамі рэчаіснасці. Тэматычныя групы характарызуюцца: 1) дэнататыўнай і/або сігніфікатыўнай тоеснасцю ці падабенствам; 2) агульнасцю катэгарыяльнай семантыкі; 3) пазамоўным характарам аб'яднання лексічных адзінак (далей ЛА) у межах тэматычнай групы; 4) адноснай лёгкасцю вылучэння; 5) пэўным суб'ектывізмам пры выяўленні іх складу [1, с. 298-299; 3, с. 1-2].

У якасці пераменных кампанентаў фразеалагізмаў беларускай і англійскай моў выступаюць словы, якія па-за межамі ўстойлівых выразаў могуць уваходзіць у адну тэматычную групу.

Для аналізу фразеалагічных адзінак (далей ФА) беларускай мовы, ахопленых з'явай лексічнай варыянтнасці, быў узяты «Слоўнік фразеалагізмаў» І.Я. Лепешава [4], а для даследавання лексічных варыянтаў фразеалагізмаў англійскай мовы – «Оксфардскі слоўнік англійскіх ідыём» [5].

У залежнасці ад семантыкі вар'іруемыя лексемы ў ФА беларускай і англійскай моў можна аб'яднаць у тэматычныя групы «часткі цела чалавека», «жывёльны свет», «прадукты харчавання» і некаторыя іншыя.

Тэматычная група «часткі цела чалавека». Сярод пераменных кампанентаў, якія можна аднесці да названай тэматычнай групы, у ФА беларускай мовы часта ўжываецца слова *галава*. У межах фразеалагізмаў назоўнік *галава* ва ўсіх выпадках вар'іруецца з ЛА *шыя*: *на сваю галаву (шыю)*, *зварнуць галаву (шыю)*, *скруціць галаву (шыю)*, *зламаць галаву (шыю)*. Галава з'яўляецца 'верхняй часткай цела чалавека або жывёлы, якая заключае ў сабе мозг'. Шыя – 'частка цела паміж галавой і тулавам у чалавека і наземных пазваночных жывёл'. У названых ФА вар'іруемыя словы, якія абазначаюць жыццёва важныя часткі чалавечага цела, удзельнічаюць у стварэнні фразеалагічнага вобраза: *зварнуць галаву (шыю)* 1) 'скалечыцца, загінуць'; 2) 'пацярпець поўную няўдачу ў чым-н.'; *скручваць шыю (галаву)* 'знішчаць, забіваць каго-н.'. Назоўнік *шыя* ў сваю чаргу вар'іруецца не толькі з лексемай *галава*: *сядзець на шыі (на гарбе)*, *гнуць спіну (шыю)*.

У англійскай мове варыянтныя ЛА *head* (галава) і *neck* (шыя) сустрэліся толькі ў адным фразеалагізме: *have eyes in the back of one's head (neck)* (мець вочы ў задняй частцы чыёй-н. галавы (шыі)) 'мець здольнасць бачыць адразу ва ўсіх кірунках (таму што шмат падзей адбываецца вакол каго-н. і пад.)'.

Рэгулярны характар носяць узаемазамены слоў *твар* і *вочы*, якія па сутнасці выражаюць гіпера-гіпанімічныя адносіны, але іх «гіпасемы» нейтралізуюцца ў фразеалагізмах *кідаць у твар (вочы)* і *плюнуць у вочы (твар)*.

Лексічныя альтэрнацыі ў ФА *глядзець смерці ў вочы (у твар)* адлюстроўваюць і лагічна-паняццевыя адносіны: калі глядзець каму-н. у вочы, значыць, глядзець яму ў твар.

У адным выпадку ЛА *твар* вар'іруецца з архаічнай лексмай *чал* 'лоб', якая не страчвае сваёй экспрэсіўнай афарбоўкі ў выразе ў *поце твару (чала)*. Зыходзячы з вобраза, які лёг у аснову ФА ў *поце твару*, іншага варыянта як *у поце чала* ўзнікнуць па сутнасці і не магло: пот на твары чалавека выступае ў першую чаргу на ілбе.

Узнікненню фразеалагічных варыянтаў *стаяць за спінай* і *стаяць за плячамі* 'тайна падтрымліваць каго-н., скрытна накіроўваць чыю-н. дзейнасць', *хавацца за плечы* і *хавацца за спіну* 'ўхіляючыся ад чаго-н., перакладаць адказнасць на каго-н.' магла паспрыяць і асацыятыўная сувязь паміж узаемазамяняльнымі словамі, якая грунтуецца на вобразе нечага вялікага, за што можна схаватца.

У складзе двух выказаў беларускай мовы можна адзначыць лексічныя вар'іраванні, якія носяць нерэгулярны характар: *душа вон і кішкі (жылы) на тэлефон, станавая жыла (станавы хрыбет)*. Лексічныя субстытуцыі ў гэтых ФА абумоўлены розным узнікненнем фразеалагічных варыянтаў і далейшым іх аб'яднаннем на падставе агульнасці значэння.

Сярод пераменных ЛА, якія ўступаюць у тэматычныя адносіны ў складзе фразеалагізмаў англійскай мовы, самымі распаўсюджанымі кампанентамі з'яўляюцца назоўнікі *eyes* (вочы) і *ears* (вушы). Яны сустракаюцца ў ФА *all ears (eyes)* (усе вушы (вочы)) 'уважлівы (слухаючы ці гледзячы вельмі ўважліва)'; *one's ears (eyes) deceive one* (чые-н. вушы (вочы) падманваюць) 'тое, што хто-н. пачуў ці ўбачыў, з'яўляецца на самай справе няпраўдай'; *keep one's ears (eyes) open* (трымаць вушы (вочы) адкрытымі) 1) 'жыць, займацца бізнэсам як жвавы, успрымальны, пільны чалавек'; 2) 'быць здольным заўважыць нешта, атрымаць інфармацыю аб чым-н. або аб кім-н.'. Вочы як орган зроку і вушы як орган слыху выступаюць як важныя часткі цела паўнацэннай жыццядзейнай асобы, што растлумачвае іх рэгулярныя ўзаемазамены ў фразеалагізмах англійскай мовы. У адным выразе слова *ears* (вушы) вар'іруецца з лексмай *heels* (пяткі): *head over heels (ears)* (галава над пяткамі (вушамі)) 'кулём; спехам, стрымгалоў; зусім, дакладна'.

ЛА *hand* (кісьць рукі) замяняецца іншымі словамі, якія абазначаюць часткі цела чалавека: *an iron fist (hand) in a velvet glove* (жалезны кулак (кісьць) у машастовай пальчатцы) ‘моцны кантроль або суровае абыходжанне, схаванае пад відавочнай ветлівасцю або добразычлівасцю’; *somebody’s right-hand (right arm)* (чыя-н. правая кісьць рукі (правая рука)) ‘чый-н. галоўны памочнік’. У англійскай мове слова *arm* (рука) абазначае ‘частку цела чалавека паміж плячом і кісцю’, таму абедзве вар’іруемыя лексемы *arm* (рука) і *hand* (кісьць) уваходзяць у адну тэматычную групу. Назоўнікі, якія называюць часткі кісці рукі, *back* (задняя частка) і *palm* (далонь) вар’іруюцца ў ФА *know something like the back (palm) of one’s hand* (ведаць нешта як заднюю частку (далонь) чыёй-н. кісці рукі) ‘быць добра знаёмым з характэрнымі рысамі і дэталямі чаго-н.’.

Такім чынам, сярод слоў-саматызмаў, адпаведных пераменным кампанентам ФА, найбольш распаўсюджанымі з’яўляюцца тыя лексемы, якія называюць жыццёва важныя часткі або органы цела чалавека: *галава* і *шыя* (у фразеалагізмах беларускай мовы), *eyes* – вочы і *ears* – вушы (у ФА англійскай мовы). Менавіта гэтыя часткі або органы цела чалавека сімвалізуюць яго паўнацэнную жыццядзейнасць.

Тэматычная група «жывёльны свет». Тэматычны рад гэтай групы прадстаўлены, галоўным чынам, назвамі хатніх жывёл: *на крывой кабыле (казе) не аб’едзеш, конь (кот) не валяўся, кату (сабаку) пад хвост, гнуць у бараноў (казіны) рог; have a constitution like a horse (an ox)* (мець канстытуцыю як у каня (вала)) ‘быць моцным і дужым, быць здольным рабіць цяжкую працу, быць здольным вытрымаць вынікі хваробы, нешчаслівага здарэння і г.д.’, *strong as a horse (an ox)* (моцны як конь (вол)) ‘які мае моцную мускульную сілу, здольны рабіць цяжкую фізічную працу’, *Shank’s pony (mare)* (поні (кабыла) галёнкі) ‘пяшком, нагамі’, *nervous as a cat (kitten)* (*нервовы* як кот (кацянё)) ‘насцярожаны, поўны трывогі, дрэннага прадчування’, *like sheep (lambs) to the slaughter* (як авечкі (ягняткі) на забой) ‘як нясведамыя і бездапаможныя ахвяры’.

Лексічныя адменнікі, якія ўваходзяць у гэтую тэматычную групу, могуць называць і дзікіх жывёл: *хоць ваўкой (сабак) ганяй, воўк (мядзведзь) у лесе здох, мядзведзь (слон) на вуха наступіў*. І.М Хлусевіч лічыць, што ў апошняй ФА вар’іраванне адбываецца на аснове метафары, таму што наяўнасць у значэннях назоўнікаў *мядзведзь* і *слон* «семаў ‘вялікая’ і ‘буйная’ і стала тым агульным, на падставе чаго адпаведныя словам заменнікі могуць свабодна замяшчацца адно другім» [6, с. 34]. Але, безумоўна, акрамя асацыятыўнай сувязі, гэтыя лексічныя кампаненты маюць яшчэ і тэматычную.

Сярод субстытутаў фразеалагізмаў англійскай мовы таксама сустракаюцца словы, якія называюць дзікіх жывёл: *timid as a mouse (rabbit, hare)* (*баязлівы* як мыш (трус, заяц)) ‘баязлівы настолькі, што пужлівы ў адносінах да іншых людзей, вельмі нясмелы, сарамлівы’, *rats (frogs) and snails and puppy-dogs’ tails* (пацукі (жабы) і слімакі і хвасты шчанят сабак) ‘апісанне непрыемных рысаў характару’.

У адрозненне ад вар’іруемых слоў у ФА беларускай мовы, сярод пераменных кампанентаў у фразеалагізмах англійскай мовы ёсць і назвы іншых прадстаўнікоў жывёльнага свету: *a lone wolf (bird)* (адзінокі воўк (адзінокая птушка)) ‘той, хто жыве, працуе вельмі далёка, без сацыяльнай падтрымкі іншых людзей’, *an odd fish (bird)* (дзіўная рыба (птушка)) ‘незвычайны чалавек, якога іншым людзям цяжка зразумець або цяпець’, *a sprat to catch a mackerel (whale)* (кілька для лоўлі скумбрыі (кіта)) ‘нешта адносна маленькай вартасці, чым рызыкуюць, спадзяючыся набыць значна большую карысць’.

Такім чынам, узаемазамяняльныя словы, якія належаць да тэматычнай групы «жывёльны свет», у фразеалагізмах беларускай і англійскай моў называюць у асноўным хатніх і дзікіх жывёл. У ФА англійскай мовы лексічныя альтэрнанты могуць абазначаць такіх прадстаўнікоў жывёльнага свету, як *bird* (птушка), *fish* (рыба), *mackerel* (скумбрыя) і *whale* (кіт). Верагодна, распаўсюджанасць назваў відаў рыб сярод пераменных кампанентаў у фразеалагізмах англійскай мовы ў параўнанні з вар’іруемымі лексемамі ў ФА беларускай мовы абумоўлена геаграфічным становішчам Вялікабрытаніі, якая з усіх бакоў акружана акіянам, а таксама спрадвечным рыбалоўным промыслам у гэтай краіне.

Тэматычная група «прадукты харчавання». У гэтую тэматычную групу ўваходзяць альтэрнанты, якія называюць часцей за ўсё прадукты штодзённага харчавання: *каціся каўбасой (яечкам)*, *ханіць шылам кашы (патакі)*, *перабівацца, перакідацца з хлеба на квас (ваду)*; *like a knife through butter (margarine)* (як нож праз масла (маргарын)) ‘лёгка, без супраціўлення’, *take the biscuit (cake)* (узяць пячэнне (пірог)) ‘быць вельмі смешным, забаўным, пацешным або злаваць, раздражняць, здзіўляць каго-н.’, *small beer (potatoes)* (маленькае піва (маленькая бульба)) ‘нехта (нешта) невялікай важнасці або каштоўнасці’.

Варыянтны рад ФА *спаць як пшаніцу прадаўшы* прадстаўлены трыма вар’іруемымі кампанентамі, якія належаць да названай тэматычнай групы: *спаць як пшаніцу (проса, муку) прадаўшы*.

У складзе англійскай ФА *a dog’s breakfast (dinner)* (снеданне (абед) сабакі) ‘непарадак, сітуацыя, заданне, праца, пакой і г.д., якой (-ім) неадпаведна кіруюць, убіраюць і пад.’ вар’іруюцца дзве ЛА, якія абазначаюць прыёмы ежы. Тое, што гэты выраз не ўтварыў яшчэ адзін

фразеалагічны варыянт тыпу *a dog's supper* (вячэра сабакі) можна патлумачыць зыходзячы з вобраза, пакладзенага ў аснову названай ФА: ў сабак два асноўныя прыёмы ежы на дзень – раніцай і ўдзень або ўвечары. Назоўнік *dinner* (які можна перакласці на беларускую мову як *абед* ці *вячэра*) у англійскай мове абазначае ‘асноўны прыём ежы за дзень – сярод дня або ўвечары’.

Варыянтныя кампаненты фразеалагізмаў уваходзяць і ў іншыя тэматычныя групы, напрыклад: «прадметы адзення» (*заліваць за каўнер* (*за гальштук*), *wear the trousers (breeches)* (насіць штаны (нагавіцы)) ‘быць дамінуючым партнёрам у шлюбе’), «месцы забавы» (*a one-man band (show, circus)* (музычная група (прадстаўленне, цырк), які складаецца з аднаго чалавека) 1) ‘музыкант або спявак, які іграе на двух ці трох інструментах адначасова, звычайна на вуліцы’; 2) ‘чалавек, які сам робіць некалькі спраў, якія звычайна выконваюцца некалькімі людзьмі’), «адзінкі меры даўжыні» (*бачыць на тры сажні (метры) пад зямлёй*), «часткі памяшканняў жылля» (*hit the ceiling (roof)* (ударыць у столь (страху)) ‘шалець ад злосці’) і інш. Фразеалагізмаў з такімі кампанентамі значна менш, калі іх параўноўваць з вышэй паказанымі ФА.

Распаўсюджанасць альтэрнацый слоў, якія ўваходзяць у тэматычныя групы «часткі цела чалавека», «жывёльны свет» і «прадукты харчавання», у фразеалагізмах беларускай і англійскай моў тлумачыцца іх сувяззю перш за ўсё са штодзённай дзейнасцю чалавека. Гэта сведчыць аб антрапацэнтрычным характары фразеалагічных варыянтаў. Пераменныя кампаненты той ці іншай тэматычнай групы характарызуюцца рознымі сувязямі, якія паспрыялі вар’іраванню ЛА у складзе фразеалагізмаў. Узаемазамяняльныя словы ўтвараюць варыянты ФА на падставе гіпера-гіпанімічных і лагічна-паняццевых адносін або разнастайных асацыяцый. Рода-відавныя семы ў складзе тэматычна звязаных лексічных адменнікаў нейтралізуюцца, і вар’іруемыя лексемы ў фразеалагізмах набываюць адцягненае значэнне.

Літаратура

1. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / А.Я. Баханькоў [і інш.]; пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
2. Кульгавова, Л.В. Лексикология английского языка: учебно-практические материалы / Л.В. Кульгавова. – 2-е изд. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2008. – 511 с.
3. Середя, Л.М. Функционирование лексико-тематических групп в структуре английского короткого рассказа: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Л.М. Середя; Минский гос. пед. ин-т иностр. языков. – Минск, 1984. – 24 с.

4. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы / І.Я. Лепешаў. У 2 т. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т.1 – 672 с.; Т.2 – 704 с.
5. Cowie, A.P. Oxford Dictionary of English Idioms / A.P. Cowie, R. Mackin, I.R. McCaig. – Volume 2. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 685 p.
6. Хлусевіч, І.М. Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове / І.М. Хлусевіч; Пад рэд. Праф. І.Я. Лепешава. – Гродна : ГрДУ, 2002. – 100 с.

Галаўня Н. І. (Мінск)

МОЎНАЯ КАРЦІНА СВЕТУ Ў БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ЧАРАДЗЕЙНЫХ КАЗКАХ

Казка з'яўляецца найбольш яскравым і жывым матэрыялам для вывучэння мовы. Яна з'яўляецца не толькі багатай крыніцай лексічнага складу мовы, але і адлюстроўвае моўную карціну свету той ці іншай краіны.

Чарадзейная казка мае ў сваёй аснове складаную кампазіцыю, якая мае экспазіцыю, завязку, развіццё сюжэту, кульмінацыю і развязку.

У цэнтры сюжэту чарадзейнай казкі знаходзіцца апавяданне аб пераадоўванні страты ці нястачы, пры дапамозе чарадзейных сродкаў, ці чарадзейных памочнікаў. У экспазіцыі казкі распавядаецца аб усіх умовах, якія стварылі завязку: запрэт і парушэнне запрету на якія-небудзь дзеянні. *Завязка казкі* звязана з тым, што галоўны герой ці гераіня выяўляюць страту ці нястачу. *Развіццё сюжэту* – гэта пошук страчанага ці недастаючага. *Кульмінацыя* чарадзейнай казкі змяшчаецца у тым, што галоўны герой, ці гераіня змагаюцца з проціваборнічаю сілаю і заўсёды атрымліваюць перамогу (эквівалент змагання – разгадваюць цяжкія задачы, якія заўсёды разгадваюцца). *Развязка* – гэта пераадоўванне страты, нястачы. Звычайна герой (гераіня) у канцы заўсёды перамагае і «пануе» – такім чынам атрымоўвае больш высокі сацыяльны статус, чым у яго быў напачатку.

У.Я. Проп ускрывае адзінаобраззе чарадзейнай казкі на сюжэтным узроўні ў чыста сінтагматычным плане. Ён адкрывае інварыянтнасць набору функцый (паводзін дзейнічаючых герояў), лінейную паслядоўнасць гэтых функцый, а таксама набор роляў, вядомым чынам распаўсюджаных паміж канкрэтнымі персанажамі і суаднесенных з функцыямі. Функцыі дзеляцца паміж сям'ю персанажамі:

- антагоніста (шкодніка),
- дарыцеля,
- памочніка,

- царэўны ці яе бацькі,
- адправіцеля,
- героя,
- (ілжывага) несапраўднага героя [2; 3].

Пры выкарастанні вышэйпрыведзенай класіфікацыі тыпаў чарадзейнай казкі, патрэбна маць на ўвазе, што ў шматлікіх казках ёсць так званыя другія хады (перыпетыі), якія выяўляюцца ў тым, што галоўны герой казкі на кароткі тэрмін страчвае аб'ект свайго жадання. У казцы могуць прысутнічаць некаторыя матывы, характэрныя для татэмічных міфаў.

Беларускія чарадзейныя казкі таксама складаліся па гэтаму тыпу. Пры апісанні моўнай карціны свету ў чарадзейных казках вельмі важна ўлічваць іх лексічны склад і колькасць ужытых слоў, а таксама лексіка-семантычныя групы дзеясловаў, назоўнікаў, прыметнікаў. У беларускай казцы “З рога ўсяго многа” ўжыта 1592 словы, з іх дзеясловаў выкарыстана 358 адзінак, назо

ўнікаў – 392, прыметнікаў – 77, займеннікаў – 99. Найбольш ужывальнымі лексіка-семантычнымі групамі дзеясловаў з’яўляюцца: **дзеясловы існавання:** *жыць (6), мець (2), быць (8); працы і аплаты працы:* *рабіць, зарабіць, нажабраваць, пасеяць, наварыць, ускіпаць, жаць, застрэліць (2), ачысціць, прыхаваць; дзеясловы, якія абазначаюць з’явы прыроды:* *узышло (проса), (сонца) грэе, (дожджык) палівае; мянтальныя дзеясловы:* *захацець (2), задаволіцца, нацешыцца (2), зажурыцца, пабедаваць, узлавацца, надумацца, ведаць, падумаць (2), ашукаць, баяцца, зарадавацца, аслупянець, даведацца, згадзіцца, спадабацца, праведаць, зацікавіцца, надумацца, успамінаць, напамніць, пабедаваць, паклясці, дараваць, камандаваць; група дзеясловаў руху:* *шпацыраваць (3), пайсці (5), прыйсці, лятаць, узмахнуць, паляцець, ляцець, прыляцець, ездзіць, раскруціцца (3), скруціцца (3), згарнуцца (3), хадзіць, прыходзіць; група дзеясловаў зроку і асязання:* *бачыць (6), паглядзець, паслухаць, глядзець (3), убачыць, згледзець, выслухаць; група дзеясловаў маўлення:* *закрычаць, казаць (17), загаварыць, паклікаць, сказаць (11), ілгаць (2), склікаць, расказаць, паклясці, пытацца, адказваць, загадаць, енчыць, зарагатаць, закрычаць, заенчыць, прагаварыць, паклікаць, клікаць, крыкнуць, пытацца, адказваць; дзеясловы дзеянняў:* *прынесці, ачухацца, пашукаць, скаціцца, пабіць, паламаць, біць, ашукаць, даць, прынесці, аддаць, сустрэць; дзеясловы разбурэння, знікнення:* *пабіць, паламаць, біць, адабраць, збіць, паміраць, задушыць, застрэліць, вытаптаць, выкінуць; дзеясловы змянення стану:* *валяцца, стаяць, сыпацца, палажыць, прысесці ляжаць, аслупянець, паміраць; дзеясловы насычэння:* *наесціся,*

напіцца, з'есці, есці, частавацца, карміць; дзеясловы настрою: усміхацца (2).

Найбольш ужывальнымі лексіка-семантычнымі групамі назоўнікаў з'яўляюцца групы, якія абазначаюць:

1) людзей: *дзед (56), баба (15), бабка (3), дзядулька (92), дзядуля (4), людзі;*

2) з'явы прыроды: *сонца, дожджык, пыл, кусты;*

3) час: *вясна;*

4) жывёл і птушак: *журавель (19), журавель-нягоднік (2), воўк (2), мядзведзь (2);*

5) ежу: *каша (2), сухары, мяса, піцenne (4), ядзenne (4), (багаты) стол (2), пірог, каравай, вяндрліна, віно, хлеб, бульба, сала;*

6) прылады і месца працы: *гарчык насення, стрэльба, загон, загончык, поле, дарога, зямля;*

7) пачуцці: *бяда, надзея, праўда, голад;*

8) грошы: *золата, грошы;*

9) часткі цела людзей, ці жывел: *ногі, галава, крыло, дзюба;*

10) людзей па сацыяльнаму стану: *стралец, злудзей, пан (30), панок (3), жабрак (2), кухар, князі-паны, госці, гайдук (7);*

11) чарадзейных памочнікаў: *журавель (29), хлапцы-малайцы (7);*

12) чароўныя рэчы: *падарунак, торбачка (29), торба, рог (22).*

Лексіка-семантычныя групы прыметнікаў: 1) **існавання:** *жывы (3);* 2) **сацыяльнага стану:** *багаты, бедны (3), нажабраваны, панскі (2);* 3) **паводзін, настрою:** *вясёлы (2), зайздрослівы, зайздросны, збянтэжаны, далікатны, мудроны, цікаўны, цудоўны, добры (2);* 4) **фізічнага стану:** *гарачы, здаровы, цвёрды, доўгі, кароткі, поўны;* 5) **прыналежнасці:** *дзедаў, чалавечы, чужы (2);* 6) **знешняга выгляду:** *звычайны, стары (3), просты, слауны, знаёмы, новы);* 7) **колераабзначэнняў, смаку:** *срэбраны, срэбны, горкі.*

У казцы «З рога ўсяго многа» выкарыстаны такія займеннікі як *гэты, кожны, мой, такі, нейкі, свой (3), твой, ты, увесь.*

Як бачым, у чарадзейнай казцы «З рога ўсяго многа» памочнікамі дзеда ў яго барацьбе з голадам і зайздроснымі аканомам і панам з'яўляюцца нібы звычайны журавель, які можа размаўляць, і хлапцы-малайцы з срэбнага рога, а чарадзейнымі рэчамі *срэбная торбачка і срэбны рог.* Бедныя людзі (дзед і баба) ў казцы добрыя, ветлівыя і заўсёды гатовы падзяліцца з такімі ж беднымі і галоднымі людзьмі апошнім. Пан, гайдукі і аканом з'яўляюцца прагнымі, зайздроснымі і ўсё жадаюць адабраць, а ўзамен нічога не даць. Але чароўны срэбны рог, які дзеду падараваў цудадзейны памочнік-журавель, дазваляе дзеду і бабе вярнуць чароўную торбачку, якая дазваляла карміцца ўсёй вёсцы і

ўстанавіць справядлівасць. Хлапцы-малайцы з чароўнага срэбранага рога памагаюць дзеду вярнуць срэбную торбачку і прагнаць пана. Панскі маёнтак дастаецца бедным людзям, а гэта было заўсёды марай простых людзей, якія жадалі самі карыстацца плодамі сваёй працы.

Асабліваць гэтай беларускай народнай чарадзейнай казкі «З рога ўсяго многа» ў тым, што баба кляла, праклінала пана: «*Пабедавала баба, пакляла пана і кажа дзеду...*» [1, с. 241]. Гэтая асабліваць народных чароўных казак характэрна толькі для беларускай мовы і не сустракаецца нават у рускіх казках.

У гэтай казцы для вобразнасці ўжываюцца і фразеалагічныя выразы: «*Не сунь носа ў чужое проса*» [1, с. 244]; «*Збілі хлопцы-малайцы аканом на горкі яблык*» [1, с. 244]; «*...а сам (пан) уцякай куды вочы глядзяць*» [1, с. 245].

У моўнай карціне свету ў беларускай народнай чарадзейнай казцы «Ох і залатая табакерка» задзейнічана 1830 слоў, з іх выкарыстана 416 дзеясловаў, 422 назоўніка, 79 прыметнікаў, займеннікаў – 166.

У гэтай казцы выкарыстаны такія ж лексіка-семантычныя групы дзеясловаў, назоўнікаў і прыметнікаў як і ў казцы «З рога ўсяго многа». Найбольш ўжывальнымі дзеясловамі з'яўляюцца: *быць (11), жыць (3), пажыць (2) – дзеясловы існавання; адпачываць (2), адказваць (2), пытацца (6), расказаць (4), казаць (17), сказаць (4) – дзеясловы маўлення, бачыць (5), глядзець (5), паглядзець (3), убачыць (4), уздыхнуць (2) – дзеясловы зроку, пачуццяў і асязання; выбегчы (2), выйсці (2), выскачыць (4), даплыць (2), паехаць (5), прыйсці (2), паплыць (5), ісці (5), прызджаць (2), пайсці (11), падысці (5), падумаць (3) – дзеясловы руху; думаць (4), зарадавацца (3), захацець (4), хацець (3), прысягнуць (2), загадаць (7), прызнацца (2) – мянтальныя дзеясловы; аддаць (4), адпісаць (2), адчыніць (5), выбавіць (2), выкідаць (2), вынесці (5), высунуць (2), вярнуць (2), даваць (3), выскачыць (4), даць (3), збавіць (3), здарыцца (2), змарыцца (2), знесці (2), зрабіць (7), легчы (2) – дзеясловы змянення стану; есці (5), накарміць (2) – дзеясловы насычэння; ляжаць (2), магчы (4), настаць (2), нырнуць (3), паказаць (3), пакланіцца (3), пасадзіць (2), пачаць (2), пачуць (3), сесці (7), спаць (2), стаць (12), схпіць (4), трапіць (2), узяць (8), шукаць (2), вільнуць (2) – дзеясловы рознага роду дзеянняў.*

Найбольш ўжывальнымі назоўнікамі, якія сустрэліся ў казцы «Ох і залатая табакерка» з частатой два і болей з'яўляюцца: *абед (3), акно (4), барада, бацька (4), бераг (9), браток (3), бяда (8), вада (2), выспа (7), галоўка (2), гаспадар (5), дарога (2), дачка (10), дзверы (2), дзядок (14), дзяцюк (2), дровы (2), жонка (5), замак (5), змей (6), кавалак (5), капуста (3), каралевіч (2), каралеўна (12), каралеўства (4), кароль (11),*

карэта (6), каток (18), кішэнь (4), князевіч (2), конь (4), куфэрак (2), лес (2), людзі (3), міска (3), мора (14), мост (12), муж (2), мужык (2), мышка (16), Ох (6), палац (8), памочнік (7), пень (4), пуга (3), рукі (3), рыбак (14), сад (2), свет (3), сіраціна (3), скарынка (2), смерць (4), сонца (3), спіна (5), табакерка (26), хатка (4), хваля (3), хлеб (6), хлопец (3), чалавек (3), чалавечак (7), Янка (45).

Самымі частотнымі ў казцы «Ох і залатая табакерка» з'яўляюцца назоўнікі, якія абазначаюць галоўнага героя, яго памочнікаў, чароўныя рэчы і некаторыя другія з'явы: *Янка (45), табакерка (26), мышка (16), бераг (9), рыбка (5), бяда (8), дачка (10), рыбак (14), каток (18), Ох (6), памочнік (7)*.

Як бачым, у казцы «Ох і залатая табакерка» таксама памочнікамі галоўнага героя Янкі з'яўляюцца звычайныя прадстаўнікі жывёльнага свету: *каток, мышка, рыбка і дзядок Ох*, які падараваў Янку залатую табакерку з *маленькім чалавечкам* – галоўным памочнікам. Чарадзейная рэч у гэтай казцы адна – *залатая табакерка*. Усе памочнікі дапамагаюць галоўнаму герою – Янку за яго дабрата, ветлівасць, спачуванне чужому гору, за дапамогу, якую яны атрымлівалі ад яго, калі самі былі ў бядзе. І калі Янка пападае ў цяжкае становішча, яны прыходзяць яму на дапамогу. Рыбку і мышку ён выратаваў ад смерці, таму яны з удзячнасцю дапамагаюць яму, катка ён гадаваў і карміў і тады, калі сам галадаў. За ветлівасць і ўдзячнасць дзядок Ох, які з'яўляўся з-пад старога пня, калі каму-небудзь было цяжка, падараваў яму залатую табакерку з цудоўным памочнікам – *маленькім чалавечкам*, якога Янка таксама шкадуе.

Найбольш ўжывальныя прыметнікі ў казцы «Ох і залатая табакерка» гэта *вялікі (3), галодны (3), добры (2), жалезны (3), закліты (3), пракліты, залаты (15), змеяў (3), каралеўскі (4), маленькі (4), марскі (3), просты (2), рыбацкі (2), серабрысты (2)*.

У гэтай казцы ўжытыя займеннікі маюць вельмі вялікую частотнасць: *ён (45), мой (2), сам (3), свой (10), сябе (7), такі (4), твой (3), той (5), ты (22), хто (2), што (2), я (24), яго (2), які (2), яна (16), яны (3)*.

У казцы «Ох і залатая табакерка» таксама паказана, што бедны чалавек самы добры і спачувальны (Янка), а магутны кароль абяцае разарваць простага мужыка Янку жалезнымі баронамі, калі ён не прывядзе яму ранкам каралеўну, хаця каралечаў ён за гэта не пакараў. Сама каралеўна, якую яе бацька аддаў замуж за Янку, адплачвае свайму збавіцелю ад змея злом. Яна выкрадае залатую табакерку і хоча збавіцца ад мужа-мужыка. Янка зусім не прагны і не зайздросны. Ён вяртае рыбцы ўсе яе каштоўныя табакеркі: *дыямантавыя, срэбныя,*

залатыя з брыльянтамі, а забірае толькі сваю, таму што астатнія яму не патрэбны.

Характэрна, што і ў гэтай казцы існуе «*заклятая марская выспа, куды ні дайсці, ні даплысці нельга*» [1, с. 225]. Калі Янка з дапамогай свайго памочніка з залатой табакеркі прыязджае за каралеўнай, каб адвезці яе да бацькі-караля, то яна яму гаворыць: «– *Але ж я не магу праз дзверы выйсці: там пракляты змей спіць*» [1, с. 228]. І ў гэтай чарадзейнай казцы пры апісанні моўнай карціны свету выкарыстоўваюцца мянтальныя прыметнікі: *заклятая* (выспа) і *пракляты* (змей).

У моўнай карціне свету ў чарадзейных казках адлюстроўваюцца мары простых людзей аб добрым жыцці, магчымасці атрымліваць за сваю працу вялікую плату, каб не былі галоднымі яны самі і іх дзеці. Нават чарадзейныя рэчы не адрозніваюцца ад звычайных, толькі яны маюць большыя магчымасці. Цікава, што ў чарадзейных казках ёсць такія ляксемы, як *клясці, паклясці, заклеты, пракляты*, можа таму беларусы і не вельмі добра жылі, што не ведалі, што праклёны звычайна вяртаюцца да таго, хто кагосьці праклінае. Але ў казках усё заўсёды добра заканчваецца, таму што добрыя справы павінны і атрымаць падзяку за зробленае дабро. Беларускія народныя чароўныя казкі, вучаць дабрыні, ветлівасці, пашане да людзей, якія дапамагаюць табе ў цяжкі час, добрым адносінам да жывёл і птушак, рыбак. Яны вучаць дзяцей паважаць старэйшых людзей і шкадаваць іх.

Літаратура

1. Беларускія народныя казкі. Мінск, 1990.
2. Пропп В.Я. Кумулятивная сказка / В.Я. Пропп Фольклор и действительность. М., 1986. С. 242-249.
3. Пропп В.Я. Русская сказка / В. Я. Пропп. Л., 1984.

Доўгаль А. В. (Магілёў)

СЕМАНТЫЧНЫЯ І СТРУКТУРНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКІХ КЛЕНІЧАЎ

Швейцарскі лінгвіст Ш. Балі адзначаў, што сінтаксічныя адзінкі здольныя выражаць тую ці іншую форму пачуцця гэтаксама, як і выражаць думкі, а значыць, “ёсць такія сінтаксічныя факты, у якіх выражэнне пачуцця пераважае над чыста лагічнай думкай” [1, с. 298]. Выказванні, якія ўжываюцца моўцамі для выражэння сваіх эмоцый, пачуццяў, перажыванняў, кваліфікуюцца ў лінгвістыцы як *эматыўныя* [гл. 2; 4]. Адсюль дыферэнцыйнай прыкметай гэтага камунікатыўнага тыпу сінтаксічных адзінак з’яўляецца *эматыўная* функцыя.

Эматыўныя выказванні перадусім ужываюцца ў бытавых, неафіцыйных зносінах паміж людзьмі, калі чалавек эмацыйна рэагуе на навакольнае асяроддзе, выказвае сваё задавальненне ці незадавальненне, захапленне ці абурэнне, радасць ці расчараванне, здзіўленне ці недаўменне, адабрэнне ці асуджэнне і г.д. “Эмацыйны градус” выказвання залежыць ад сітуацыі зносінаў, значымасці для моўцы эматыўнага стымулу, характару міжасобасных дачыненняў з суразмоўнікамі, узроўню маўленчай культуры камунікантаў.

У гэтым артыкуле разглядаюцца эматыўныя выказванні, якія пабудаваны па сінтаксічнай мадэлі *каб* + *Pron*_{2,3} + *V_f*. Вызначыць тыпавое значэнне мадэлі праз называнне канкрэтнай эмоцыі немагчыма, яго можна абзначыць абагульнена як ‘негатыўныя эмоцыі’, паколькі ў выказваннях выражаецца высокая ступень незадавальнення, злосці, абурэння, нянавісці ў дачыненні да іншых, напр.: *Каб ты здох!* (А. Дудараў “Вечар”); *Каб яны ўсе акалелі, каб яны!* (А. Карпюк “Карані”); *Каб ты без памяці пайшоў, зараза чортавая!* (А. Карпюк “Карані”); *Каб ты не падняўся* (УЗ⁷); *Каб ты высцягнуўся!* (УЗ).

Па сваёй сутнасці такія эматыўныя выказванні з’яўляюцца лаянкавымі выразамі, інвектыўнымі выклічкамі, якія ў лінгвістычных даследаваннях намінуюцца як кленічы [3] або кляцьбы [6]. А.І. Яновіч адносіць іх да малых фальклорных форм як “выдатныя ўзоры мастацкага валодання словам, прыклады дасканалай арганізацыі тэксту ў поўнай адпаведнасці з прагматыкай выказвання” [6, с. 65].

Адзначым структурныя адметнасці сінтаксічнай мадэлі кленічаў.

Пастаянным кампанентам з’яўляецца злучнік *каб*, які прысутнічае ў любым выказванні, пабудаваным паводле сінтаксічнага ўзору.

Пазіцыя пераменнага складніка замяшчаецца ў маўленні асабовым займеннікам 2 або 3 асобы адзіночнага ці множнага ліку (*ты, вы, ён, яна, яны*), які ўказвае на таго, каму адрасуецца кленіч. Адзначым таксама, што ў выказваннях можа ўжывацца і займеннік у форме 1-й асобы адзіночнага або множнага ліку (*я, мы*), але ў такіх выпадках рэалізуецца іншая мэта паведамлення і, адпаведна, мяняецца семантыка выказванняў: яны выражаюць моцнае здзіўленне моўцы або з’яўляюцца сродкам пераканання суразмоўцы ў праўдзівасці пэўных фактаў, напр.: *Каб я бацькі-маткі не бачыў* (5, с. 142); *Каб я гэтак (так) жыў* (5, с. 142); *Каб я сваіх дзетак не дагадаваў* (5, с. 143); *Каб мяне чэрці парвалі* (5, с. 140). Адмоўныя эмоцыі не прысутнічаюць у семантыцы выказванняў з займеннікамі *я* і *мы*, што яшчэ раз пацвярджае

---

⁷ УЗ – уласны запіс вуснага маўлення

псіхалагічную нясхільнасць чалавека ляць самога сябе або быць незадаволеным сваімі ўласнымі ўчынкамі, паводзінамі.

Пры запаўненні структурнай схемы ў маўленні магчымы формы назоўнага, давальнага без прыназоўніка, вінавальнага з прыназоўнікам склонаў займенніка. Першы варыянт рэалізуецца ў эматыўных выказваннях, у якіх суб'ектам жаданага дзеяння або стану з'яўляецца адрасат кленіча, напр.: *Каб ты здох!* Форму ўскоснага склона займеннік набывае, калі ў выказванні імпліцытна ці экспліцытна прысутнічае нерэальная сіла-выканаўца пажадання, напр.: *Каб на цябе згуба прыйшла* (5, с. 141); *Каб цябе трасца трэсла* (5, с. 142); *Каб цябе ў сук сагнула* (5, с. 142); *Каб цябе раздуло ды разадзьмула* (УЗ); *Каб табе заняло ды закаменавала* (УЗ); *Каб табе шлунне павыцягвала* (УЗ). Як адзначае А.І. Яновіч, кленічам уласціва асаблівая намінацыя суб'екта дзеяння па назве самога дзеяння, напр.: *Каб цябе калаціць калола! Каб цябе покот пакаціў! Каб цябе выката выкаціла! Каб цябе здыхата ўдушыла!* і інш. “Гэта не толькі надае тэксту характар сэнсавай завершанасці, але і забяспечвае высокую вычарпальнасць пажадання дзеяння” [6, с. 68]. Намі быў зафіксаваны адзін выраз, у якім выканаўцам дзеяння з'яўляецца чалавек (трэцяя асоба, няўдзельнік сітуацыі зносінаў): *Каб цябе заўтра на лаўку паклалі!* (УЗ).

Яшчэ адным пераменным кампанентам сінтаксічнай мадэлі з'яўляецца дзеяслоў абвеснага ладу, які называе дзеянне або стан, адрасаваныя аб'екту кленіча, напр.: *здохнуць, акалець, не падняцца, закаменаваць, высцягнуцца* і г.д. Варта адзначыць, што моўца заўсёды жадае нядобрае – смерць, хваробу, пакуты, няшчасце, прычым выказвае гэта не ў прамой, а ў вобразнай форме, параўн.: *здохнуць, высцягнуцца, пакласці на лаўку – памерці; трасца трасе, у сук сагнуць, раздуць, разадзьмуць – хварэць, пакутаваць*. Таксама былі зафіксаваны эматыўныя выказванні, у якіх апушчаны дзеяслоўны кампанент, жаданае абазначаецца назоўнікамі, напр.: *Каб табе тры пагібелі і адна трасца* (5, с. 141).

Сінтаксічная мадэль *каб + Pron_{2,3} + V_f* з'яўляецца канструктыўным мінімумам, структурныя пазіцыі якога абавязкова запаўняюцца ў маўленні. Ужыванне іншых элементаў у выказванні ёсць вынікам разгортвання сінтаксічнай схемы ў працэсе маўленчай дзейнасці.

Кленічы вельмі падобныя да пажаданняў. Семантычная структура маўленчай сітуацыі абедзвюх канструкцый уключае адрасанта, адрасата, прычыну, зычэнне. Фармальна яны з'яўляюцца даданай часткай складаназалежнага сказа з даданай дапаўняльнай, якая адносіцца да дзеясловаў з валявым значэннем кшталту *жадаць, хацець*: *Я жадаю (я хачу), каб ...* Мэта любога пажадання – яго здзяйсненне, але “жудасная”

вобразнасць і непрамая намінацыя жаданага дзеяння або стану ў кленічах робіць іх эўфемістычнымі, ускоснымі, несапраўднымі. Менавіта таму кленіч *Каб ты здох!* не такі страшны, як рэальнае пажаданне смерці кшталту *Каб ты памёр!* Насамрэч, інтэнцыя моўцы ў кленічах заключаецца ў тым, каб выгаварыцца, эмацыйна разрадзіцца, а таму кленічы – гэта “адзіны магчымы і легальны спосаб зброі, прымяненне якой не мае сур’ёзных наступстваў для таго, хто праклінаецца” [3, с. 15]. Нягледзячы на павышаны градус негатыву, яны з’яўляюцца своеасаблівым сродкам “выпуску пары”, адметнай “ментальна-эмацыйнай творчасцю” [3, с. 13], сродкам зняцця стрэсу без фізічных эксцэсаў, які дае свабоду маўленчай дзейнасці і моўнай фантазіі [7, с. 60].

Такім чынам, эматыўныя выказванні ў форме кленічаў з’яўляюцца адным з найбольш вобразных і экспрэсіўных вербальных сродкаў выражэння негатыўных эмоцый у беларускай мове.

Літаратура

1. Балли, Ш. Французская стилистика / Ш. Балли; пер. К.А. Долинина. – 2-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2001. – 392 с.
2. Доўгаль, А. Сродкі выражэння эмоцый у сучаснай беларускай мове / Алеся Доўгаль. – Мінск: Тэхналогія, 2008. – 176 с.
3. Конюшкевич, М.И. Специфика белорусских проклятий / М.И. Конюшкевич // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики: материалы Междунар. науч. конф., Минск, 2–4 нояб. 2000 г. / Минск. гос. лингв. ун-т; науч. ред. И.И. Токарева. – Минск, 2001. – С. 11–14.
4. Пиотровская, Л.А. Эмотивные высказывания как объект лингвистического исследования / Л.А. Пиотровская. – СПб.: СПб. гос. ун-т, 1994. – 147 с.
5. Санько, З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З. Санько. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 218 с.
6. Яновіч, А.І. Асаблівасці структуры тэксту малых форм беларускага фальклору / А.І. Яновіч // Шануючы спадчыну Я. Карскага: трэція навук. чытанні, Гродна, 16 снеж. 1992 г. / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал. С.М. Антонова [і інш.]. – Гродна, 1993. – С. 65–69.
7. Янович, Е.И. Текстовая структура и формуляр белорусских народных проклятий / Е.И. Янович // Язык и этнический менталитет: сб. науч. тр. / Петрозавод. гос. ун-т.; редкол.: З.К. Тарланов (ответ. ред.) [и др.]. – Петрозаводск, 1995. – С. 55–60.

Доўгаль Дз. А. (Магілёў)

ВЕРБАЛІЗАЦЫЯ ЭТЫКЕТНАГА ЖЭСТУ «ПАКЛОН»

У ЛІСТАХ Р. БАРАДУЛІНА ДА В. БЫКАВА

Асаблівасцю прагматычных каардынат ліста (я – ты – тут – зараз) з’яўляецца дыстантнае размяшчэнне камунікантаў у часе і прасторы,

што вядзе да вербалізацыі жэстаў (кінем), якія суправаджаюць кантактныя зносіны. Найбольш частотным этыкетным вербалізаваным жэстам (далей ВЖ) у лістах народнага паэта Беларусі Рыгора Барадуліна да славутага пісьменніка Васіля Быкава [1] з’яўляецца “паклон”, намінацыі якога сустракаюцца ў 72,1% пасланняў (у 93 са 129). Разгледзім вербальную рэалізацыю жэсту ў ліставанні паэта з улікам адзінак для намінацыі, спадарожных інтэнсіфікатараў і запоўненасці пазіцыі “выканаўца” – “атрымальнік” ВЖ.

Табліца 1.

Адзінка	Інтэнсі- фікатар	Рэалізацыя ВЖ “паклон” у лістах Р. Барадуліна				Ілюстрацыя ⁸
		“Выканаўца”		“Атрымальнік”		
для намінацы і жэсту	ы	Ад- расант	3-яя(ія) асоба(ы)	Ад- раса	3-яя(ія) асоба(ы)	
Паклон	–	+	+	+	+	<i>Паклон табе і ёй ад усіх нас.</i>
		+	+	–	+	<i>Паклон Ірыне Міхалішчы ад усіх нас.</i>
		–	+	+	–	<i>Дарэчы, кожны раз Ганад просіць перадаць табе прывітаньне й паклон.</i>
Да зямлі		+	–	–	+	<i>Паклон да зямлі Ірыне Міхалішчы!</i>
Долу		+	–	–	+	<i>Паклон долу Ірыне</i>

⁸ У цытатах захаваны арфаграфічныя асаблівасці арыгінала.

Міхайлаўне.

Нізкі   +   +   +   –   *Разам з вушацкім
сонцам, разам з
вушацкім шумам
ацалелых лясоў
дасылаю табе нізкі
паклон з
пажаданьнем здароўя
і пагоды духу.*

                  +   +   –   +   *Нізкі   **паклон**
вяльможнай
спадарыні Ірыне
Міхалішцы ад нашых
нябёсаў, ад нашых
дасьвецьцяў, ад мяне.*

                  –   +   +   +   *Нізкі   **паклон** і
вітаньні табе й Ірыне
Міхалішцы ад усіх
добрых людзей, ад усіх
маіх!*

Нізкі,   +   –   –   +   ***Паклон**   Ірыне*

вушацкі

Міхалішцы нізкі,

вушацкі!

Паклоны –

+

+

+

+

Прывітаньне й

паклоны ад усёй

нашай хаты табе й

Ірыне Міхалішцы.

У якасці асобы “выканаўцы” / “атрымальніка” жэсту можа выступіць не толькі чалавек, але і жывёла (кот Мірон, якога Барадулін згадвае як члена сям’і), а таксама персаніфікаваныя з’явы прыроды і культуры. Паклон як вертыкальны жэст, які прадугледжвае рух часткі тулава ўверх – уніз (↕), можа перасягаць індывідуальную фізічную прастору чалавека і выкарыстоўвацца як знак сувязі з роднай зямлёй, увогуле радзімай. Таму ў пасланнях Барадуліна вербалізаваны паклон можа быць адпраўлены ад усіх беларусаў, а таксама ад *роднай зямелькі, родных мясцінаў, роднай Беларусі, роднага даху, родных аблачынак, бусьлянятак, вушацкіх словаў, нашых нябёсаў, нашых дасьвецьцяў, твайго возера*.

Фізічнасць жэсту “паклон” праяўляецца і праз інтэнсіфікатары, якія спадарожнічаюць вербалізаванай кінеме: **паклон** – *нізкі, да зямлі, долу*. Сустрэкаем у лісце Рыгора Барадуліна і індывідуальна-аўтарскую характарыстыку для паклону – *вушацкі* (выступае ў спалучэнні з азначэннем *нізкі*). Адыход ад цялеснасці як біялагічнай асновы жэсту ілюструецца прыкладам з ліста ад 13 студзеня 2001 года: *Дарэчы, званіў неяк Арнольд Макмілен і пытаўся, ці атрымаў ты ягоную кніжку. Прыслаў мне паштоўку на колькі словаў, усё па-беларуску. У канцы: “Вялікі **паклон** Быкаву”* [1, с. 166]. Як бачым, брытанскі беларусіст выкарыстоўвае інтэнсіфікатар *вялікі*, якім жэст “паклон” у рэальнасці не характарызуецца (такія ўласцівасці ВЖ, якія не адпавядаюць фізічнай прыродзе жэсту, мы называем метафізічнымі). З гэтага вынікае, што ВЖ “паклон” можна апісаць наступным чынам.

Табліца 2.

Фізічныя і метафізічныя характарыстыкі ВЖ “паклон” у лістах Рыгора Барадуліна

Фізічныя

Метафізічныя

“Выканаўцы” ВЖ	Адрасант,	Родная зямелька,
	сямейнікі,	родныя мясціны,
	знаёмыя	родная Беларусь,
		родны дах,
		родныя аблачынкі,
		бусляняткі,
		вушацкія словы,
		нашы нябёсы,
		нашы дасвецці,
		тваё возера

Усе шчырыя і верныя беларусы,

усе сумленныя беларусы,

усе, каму дорага святое імя – Васіль Быкаў і г.д.

Інтэнсіфікатары	Нізкі,	Вушацкі,
	долу,	вялікі (у лісце
	да зямлі	А. Макміліна)

ВЖ “паклон” адзначаны як у развітальным комплексе, так і ў асноўнай частцы пісьма. Семантыка вербалізаванага паклону як этыкетнага знаку выяўляецца ў кантэксце. Паклон можа выступаць як суправаджэнне:

- прывітаньня (*Дарэчы, кожны раз Ганад просіць перадаць табе прывітаньне й паклон*),
- зычэння/пажадання (*Паклон і самыя найлепшыя, найшчырэйшыя пажаданьні здароўя ад усёй маёй сям’і*),
- шанаваньня (*Паклон табе й самыя шчырыя словы павагі й захапленьня ад майго ведзьмара Пётры, ад Алеся Камоўцага, Рыгора Сітніцы й незлічона многіх прыхільнікаў тваіх*),
- падзякі (*Паклон і дзякуй Ірыне Міхалішцы за клопат пра цябе ад нас усіх, канчаючы Міронам!*).

Вербалізаваны паклон можа спалучацца ў развітальным комплексе з іншым ВЖ – “абдымкамі” (другі па частотнасці ВЖ у Барадуліна – адзначаны ў 47,3 % пасланьняў). Магчымы наступныя мадыфікацыі вербалізаванага жэставага спалучэння “паклону” і “абдымкаў” з улікам “атрымальнікаў”: а) паклон прызначаны членам сям’і, абдымкі – адрасату (*Паклон вяльможнай спадарыні Міхалішцы! Абдымаю*); б) паклон прызначаны адрасату і членам сям’і, абдымкі – толькі адрасату (*Паклон ад усёй нашай сям’і табе й Ірыне Міхалішцы. Абдымаю цябе*). Вербалізаваны паклон часцей выступае формулай ветлівасці ў дачыненні да трэціх асоб, у той час як абдымкі – у адносінах да адрасата.

Сустракаюцца ў лістах Рыгора Барадуліна і формулы з кампанентам *чалом*: *хілю чалом, б’ю чалом, чалом табе, чалом*. Адзначаныя адзінкі з’яўляюцца дэрыватамі жэсту, які ляжыць у аснове дэрывацыі і ВЖ “паклон” (‘нахіленне галавы або верхняй часткі тулава ў знак прывітаньня, удзячнасці, пакорнасці і пад.’ [2, с. 426]), гэтаксама ўжываюцца ў развітальным комплексе ліста, аднак маюць адметную стылістычную характарыстыку (лексэма *чалом* ўласціва высокаму стылю [2, с. 742]).

Табліца 3.

Вербалізаваныя жэсты з кампанентам *чалом* ў лістах Р. Барадуліна

Адзінка	Інтэнсі- фікатар	“Выканаўца”	“Атрымальнік”	Ілюстрацыя
для намінацыі жэсту	ы	Адра- сант	3-яя асоба	Ад- расат асоба
(Б’ю) чалом	–	+	–	+
				–
				Абдымаю цябе. Б’ю чалом.

		+	-	+	-	Чалом табе!
Хілю	-	+	-	+	-	Абдымаю цябе. Хілю
чало						чало перад Табою!

Вербалізаваныя жэсты з кампанентам *чало* ва ўсіх выпадках звернуты адрасантам непасрэдна да адрасата і з’яўляюцца алузіямі на хрысціянскія малітоўныя жэсты (гл. у пацвярджэнне напісанне займеннікаў у апошняй ілюстрацыі Табліцы 3), што дазваляе меркаваць пра высокадухоўнае, нават сакралізаванае стаўленне паэта да сусветна вядомага пісьменніка-земляка.

Такім чынам, этыкетны вербалізаваны жэст “паклон” служыць у ліставанні Рыгора Барадуліна развітальным знакам, а таксама выкарыстоўваецца для перадачы вітання, зычэння, шанавання, падзякі. Вербалізацыя адбываецца праз адлюстраванне і/ці пераасэнсаванне фізічных параметраў і ўмоў выканання жэсту, што праяўляецца ў выбары “выканаўцаў” / “атрымальнікаў” ВЖ і спадарожных інтэнсіфікатараў ветлівасці.

Літаратура

1. Дажыць да зялёнай травы...: ліставанне і аўтографы Васіля Быкава і Рыгора Барадуліна (1960-2003) / Уклад., прадм. і камент. С. Шапрана. – Львів: Воля, 2008. – 260 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск: БелЭн, 2002. – 784 с.

Назаранка Ю. В. (Мінск)

МАСТАЦКІ ВОБРАЗ У ВЫСЛОЎНАЙ СПАДЧЫНЕ ЯКУБА КОЛАСА: ЛІНГВІСТЫЧНЫ І РЫТАРЫЧНЫ АСПЕКТЫ

“Слоўная майстэрня” паэта працавала надзвычай плённа, скарыстоўваючы багаты рытарычны набытак розных часоў. Пошук прадмета, новага наймення з’явы – гэта жывы працэс эстэтычнага асэнсавання свету, “своеасаблівай паэтычнай адгадкі” [4, с. 244] яго таямніц. Зразумела, што з гэтай прычыны адпаведны від тропай – найменні-перыфразы – павінен быў прыцягнуць увагу Якуба Коласа, даць яму магчымасць адлюстраваць у слове ўласны пільны позірк на розныя праявы жыцця. Перыфразы літаральна рассыпаны па выслоўях паэта, садзейнічаючы дасягненню эфекту, які атрымаў у рускай філалогіі назву “остранения” (В. Шклоўскі), г.зн. надання вядомаму – навізны ўпершыню ўбачанай рэчы. Так узнікаюць перыфразы *спрытны злодзей*

‘старасць’, *моршчыць розуму каробку ‘задумвацца’, дол таўчэ пята – ‘танцаваць’, скарб мазалёў ‘плён працы’, ніць, звітая ў клубок ‘канец жыцця’, каханьня ваякі ‘закаханья’, вялікія пакутнікі ‘паэты’, аддаць падаткі небу і зямлі ‘жыць як трэба’, Сальмон вялікі ‘грамацей’, тканка ног і кола ‘дарога’, дзе неба з долам абняліся, як браты ‘далёка’, пакінуць за сабой вясну свайго жыцця ‘пасталець’, чырвоныя па форме і вясёлыя па зместу ‘выпівохі’ і г.д.*

Існуе пэўная колькасць перыфразаў, што з’яўляюцца выслоўямі самі па сабе: *Пацяробкі культуры – нікчэмныя людзі, Пярэсмькі рознага люду... – недарэкі, Сутокі неба і зямлі... – сусвет, Прафесар велькіх букваў... – настаўнік.*

Перыфразы могуць мець характар разгорнутага выказвання: *Голы, босы, адны косці, а бутэлькі гне – п’яніца; Грош не кінуць на талерку... – сквапня людзі, скнары; Аддацца раку на сняданне – быць пакорлівым.*

Нарэшце, як перыфразу можна разглядаць многія цэласныя выслоўі, бо яны вобразна, па-мастацку перадаюць некаторыя (нават банальныя) думкі, што могуць быць выражаны ў звычайнай форме, параўн.: **Жыццё чалавека кароткае:** *Покі жыць ты прыбярэшся – Паміраць табе пара; Дарогі, вечныя дарогі! Не вечна ходзяць па вас ногі!; Клопату цяжка пазбыцца:* *Адно прыпыніш – там другое, Глядзіць, як бачыш, набяжыць...; Трэба быць верным радзіме:* *Ды вазьмі за нораў – Не хадзі за горы, А перш каля носу Пашукай ты лёсу!; На што шукаць зямлі далёка? Зайздросна ты, людское вока! і г.д.*

Яшчэ адзін спосаб абнаўлення бачання сутнасці з’явы – параўнанне. Таксама адзін з найбольш характэрных для Коласа тропай, якому ён надаваў самую разнастайную сінтаксічную форму [2, с. 82-94]: *Патрэбен ён, братцы, Як прус у аладцы, Як у мосце дзірка, Як з гразі зацірка...; А пан на просьбы так жа лас, Як кот да сала і кілбас; І ты, чалавеча, як снег у адлігу: Упаў і сканаў і няма; І вера без грошай, як і лампадка без масла, чэзне і гасне); Каса не косіць – каса брые І шчытнякі бярэ сухія...*

Да простых тропай звычайна адносяць і эпітэт. Але гэта прастата ўяўная, бо часта менавіта на эпітэтах трымаюцца канатацыі асноўнай лексемы, параўн.: *асеннія дажджы – ‘дажджы, што ідуць восенню’ і асеннія дажджы – ‘нудныя, сумныя, дакучлівыя’ [1, с. 4].* Адрозненняў паміж *дажджамі* як з’явамі прыроды і *дажджамі* як вобразам-феноменам духоўнага быцця чалавека нельга выявіць без эпітэтаў, што вядуць за сабой цэлую нізку асацыяцый. Пераход азначэння ў эпітэт – натуральны (і таму ён падаецца простым) міжстылявы зрух. Якуб Колас адчуваў гэта і даў нямала бліскучых, розных па семантычнай структуры прыкладаў: *пустая заўзятасць), высушаныя мазгі, цёмная душа,*

светлыя песні, жаданы край, драбязговыя правы, незалежная сіла, голая праўда, шумны стол, неўнікнёны час, слова-ззянне, слова-краска, самабытная душа і пад.

Насычаны выслоўі і іншымі відамі тропай, з ліку якіх асабліва шырока прадстаўлена метафара. Згодна са сваім этымалагічным значэннем ('перанясенне'), метафара з'яўляецца вынікам параўнання, супастаўлення, прыпадабнення паняццяў, крыніцай стварэння вобраза праз іншы вобраз. І калі "наша мысленне, паўсядзённы вопыт і паводзіны ў значнай ступені абумоўліваюцца метафарай" [3, с. 387], то ў паэтычнай творчасці метафарызацыя пазнання і адлюстравання навакольнага свету знаходзіцца як бы на паверхні гэтых працэсаў і таму асабліва ўражвае. Метафара заўсёды валодае пэўным "выяўленчым вымярэннем, якое можа быць названа выяўленчай функцыяй метафарычнага значэння" [5, с. 417]: *Калі б тая радасць і тое шчасце, што часам, хоць і вельмі рэдка, трапляюць да чалавека, маглі б спяваць і звінець сваімі акордамі, то наша вуха чула б найцікавейшую на свеце музыку; Бо, згубіўшы сэрца крэпасць, Чалавек – магіла; Думкі ж як наваляцца, Ходзіць галава.*

Дадзім яшчэ прыклады Коласавых метафар па-за выслоўным кантэкстам, каб паказаць разнастайнасць іх тыпаў і разам з тым праілюстраваць іх аднесенасць да нацыянальнага тыпу культуры: *няма труны для праўды, трэба дзяржацца сярэдзіны, на дубіне строіць лад, свабоды бог з неба не скіне, стаяць над магілаю свайго жыцця, гнілое карыта растрэсеных думак, няма кніга лёсу, ляжаць на печы няма моды, пустая заўзятасць, хіцёр на загвоздкі, пярэсмкі рознага люду, стагнаць і лыч трымаць панура, падстаўляць галаву пад абух, уздыхала тут бяда, парухаць глуздом і шмат інш.*

Літаратура

1. Гаўрош Н. Вобразнае слова ў паэтычных творах Я. Коласа / Купалава і Коласава слова. Зборнік артыкулаў. – Мн., 1981. – С. 79-88.
0. Конюшкевич М.И. Категория сравнения и её место в системе языка // Вопросы функциональной грамматики. – Гродно: ГрГУ, 2002. – С. 82-94.
1. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387-415.
2. Рагойша В. Тэорыя літаратуры ў тэрмінах. – Мн.: БелЭн, 2001. – 384 с.
3. Рикёр Поль. Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 416-435.

**КОЛЕРАНАМІНАЦЫІ З АГУЛЬНАЙ СЕМАЙ ‘ЧОРНЫ’
Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ РАМАНАЎ І. МЕЛЕЖА
“ЛЮДЗІ НА БАЛОЦЕ” І “ПОДЫХ НАВАЛЬНІЦЫ”)**

Асноўныя напрамкі развіцця айчыннай “лінгвістыкі колеру” – вывучэнне этымалогіі, аналіз словаўтваральнай структуры так званых “колеравых” слоў, пераважна прыметнікаў (І.Бабаед, С.Лясовіч); функцыянавання моўных адзінак, якія абазначаюць колер, ва ўзаема сувязі з яго сімволікай, “семантыкай”, аналіз іх з пункту гледжання псіхалогіі, аналіз прыёмаў стварэння колеравай гармоніі, дысгармоніі, колеравых кантрастаў у мастацкім тэксце (Ю.Бабіч, А.Марчанка, Л.Хартановіч). Пры гэтым амаль заўсёды даследуюцца асобныя лексемы (простыя і складаныя назвы), па-за ўвагай застаюцца шматслоўныя адзінкі, у той час як “сродкі розных узроўняў, якія выражаюць аднолькавае значэнне, не проста “дубліруюць” адзін аднаго... Кожны з іх выражае пэўную дыферэнцыяльную семантычную прымету ў межах агульнага значэння, канкрэтызуе або дапаўняе значэнні іншых сродкаў” [1, с. 23]. Таму да гэтага часу не толькі не выяўлены ўсе сродкі колераабазначэння сучаснай беларускай мовы, не прааналізаваны адносіны паміж імі, але і застаюцца маладаследаванымі многія іншыя іх уласцівасці, напрыклад, валентнасць, рэпертуар найменняў рэалій, якія характарызуюцца з дапамогай назваў колеру, што важна для вырашэння праблем словаўжывання, сінтаксічных норм сучаснай беларускай мовы.

Ніжэй прапануецца спроба аналізу колеранамінацый моўных адзінак, якія маюць у сваёй семантычнай структуры сему ‘чорны’, ужытых у раманах І. Мележа “Людзі на балоце” і “Подых навальніцы”. Раней пры разглядзе аднаслоўных колеранамінацый, у тым ліку дзеясловаў, вызначана прыярытэтная гама колераў у творах І. Мележа (чорны, чырвоны, шэры, сівы), якая “сведчыць пра рэалістычнае светаўспрыманне пісьменніка” [7, с. 48].

Усе семемы поля падзяляюцца на два тыпы ў залежнасці ад таго, ці колеранамінацыі, што маюць гэтыя семемы ў семантычнай структуры, называюць колер усёй паверхні аднаколернай (монахраматычнай), ці яны абазначаюць колер часткі паверхні шматколернай (поліхраматычнай) субстанцыі. Паводле прыналежнасці колеранамінацыі да пэўнага лексіка-граматычнага класа (аднаслоўныя) або суадноснасці з ім (шматслоўныя) усе колеранамінацыі размяркоўваюцца па “намінатыўных класах” [4, с. 18]. У межах лексіка-

семантычнай мікрасістэмы колераабазначэння, такім чынам, вылучаем класы: колераад'ектываў, колерасубстантываў, колеравербатываў, колераадвербатываў, колераімперсаналаў, якія паводле катэгарыяльна-граматычных асаблівасцей належаць адпаведна да прыметнікаў, назоўнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў, слоў катэгорыі стану або суадносных з імі аналітычных назваў.

Семантыка-сінтаксічнымі уласцівасцямі значэння 'які мае колер сажы, вугалю, самы цёмны з усіх колераў' [6, с. 316] з'яўляюцца: залежнасць колераад'ектыва ад канкрэтнага назоўніка, а таксама немагчымасць далучэння каўзатыўнага дэтэрмінанта да колеранамінацыі (**конь вараны ад чаго, з якой прычыны?*); магчымасць трансфармацыі канструкцыі па схеме $C_{adj1} + Sub = Sub + C_{adj2} + колеру$ (*масці, афарбоўкі*), дзе C_{adj} - колераад'ектыў, Sub - назва субстанцыі, якой даецца колеравая характарыстыка, 1, 2 - адпаведна назоўны і родны склоны (пры ўмове аднаслоўнай структуры колеранамінацыі ў зыходнай канструкцыі). Фармулёўка семы 'самы цёмны з усіх колераў' у складзе названага значэння можа быць дапоўнена або заменена ў тлумачальным слоўніку наступнай, якая не толькі маніфестуе адну з асноўных аптычных уласцівасцей колеру - светлату, але характарызуе яе са строга навуковага пункту гледжання: 'які мае гранічна нізкую ступень колеравай светлаты'.

Названае значэнне, паводле "Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы", - асноўнае для лексемы *чорны*, якая ўжываецца І.Мележам найбольш часта, абазначаючы колер:

1) прадметаў, створаных чалавекам:

а) адзення, абутку, галаўных убораў і іх частак: *ватоўка, казырок, каўнерык, паддзёўка, шапка: ...Паважна, у чорнай крамнай паддзёўцы, з блішчастым казырком, зайшоў Андрэй Руды [3, с. 404]; ...Стаяў Яўхім з Ларывонам вясёлы, рагатаў, увесь аж свяціўся шчасцем. Нават лакаваны чорны казырок, ссунуты набок, шчасліва зіхацеў [2, с.394];*

б) іншых прадметаў побытавага карыстання і іх частак: *костачкі, мыліцы: Ён усё ж дагуляў партыю [у даміно], ужо на стаянцы; давольны выйгрышам, скінуў чорныя костачкі ў мяшчак і ўрэзаўся ў чараду людзей, што ішлі ў вагон [3, с. 348];*

в) транспартнага сродку: *паравоз: Гарката ад думак чулася яшчэ, каоі на перроне, у людскім гомане, глядзеў, слухаў, як сунецца, аддуваючыся белымі пыхамі пары, чорны, важкі, нібы спатнелы паравоз [3, с. 347];*

г) часткі пабудовы: *гонт: Моўчкі, асклізваючыся, ішоў па крывых вулічках з ямамі, між драўляных касабокіх хат з зялёным і чорным гонтам, з аканіцамі* [3, с. 363];

д) пісьмовых знакаў: *літары: У гэты вечар пашанцавала: рукі нецярпліва задрыжалі, калі разабраў [Глушак] вялікія чорныя літары: “Польшча рыхтуе вайну”* [3, с. 125];

2) частак цела жывых істот:

а) поўсці жывёл: *конь, жарাবেц: ... Імчаў на чорным жарабцы адчайны чорны чалавек у вялікай кучомцы* [3, с. 332];

б) валасістых частак цела чалавека: *барада, валасы, бровы, навісы-бровы: Пракоп аж вочы з-пад чорных навісаў-броў уняў здзіўлена* [3, с. 252];

Але Чарнушка як бы і не бачыў гэтага знаку сваёй беднасці – з сумам, з замілаваннем глядзеў на дачку, на яе рукі, на чорныя валасы, смуглявы лоб [2, с. 368].

Для колеравай характарыстыкі монахраматычнай паверхні субстанцыі (яе часткі) у названым значэнні І.Мележам ужыты іншыя колераад’ектыўныя намінацыі *вараны, чарнаваты, чарнявы: У Карча вараны жарাবেц нагу на цвік насадзіў* [2, с. 34]; *Пасадзіў [Зайчык] бялявага, з тонкай гусінай шыяю малога, які шчасліва ўчопіўся ў чарнаватую грыву* [3, с. 129]

Складаныя і састаўныя намінацыі выкарыстоўваюцца для характарыстыкі не толькі колеравай прыметы, але і іншых фізічных уласцівасцей субстанцый. І.Мележ для апісання чорнага валасянога покрыва часткі твару і галавы чалавека выкарыстоўвае наступныя намінацыі:

складаную намінацыю *шаўкавіста-чорны* ‘чорны і мяккі, як шоўк’, першая частка якой – аснова прыметніка *шаўкавісты* ‘падобны на шоўк, гладкі, мяккі’ [4, с. 756], другая – аснова колераад’ектыва *чорны*.

Названая намінацыя спалучаецца з назоўнікамі *бровы: Але сачылі яны [вочы] з-пад шаўкавіста-чорных смелых броваў цяпер з падсяржэлівай, пільнай уважнасцю ...* [2, с. 29];

састаўныя намінацыі *чорны, з бляскам і чорныя, густыя, аж блішчаць, бы намочаныя*, спалучаныя з назвамі валасянога покрыва частак галавы чалавека – адпаведна назоўнікамі *валасы і косы: На загарэлай, аж чорнай шыі яе пад зборам павязаных паркалёвай хустачкай чорных, з бляскам валасоў віўся лёгкі, дзіўна светлы дымок* [2, с. 226]; *І косы чорныя, густыя, аж блішчаць, бы намочаныя, і смуглявасць на твары такая ж ...* [2, с. 28]

У семантычнай структуры абедзвюх намінацый выяўлены агульныя семы ‘чорны’ і ‘бліскучы’; семантычная структура другой намінацыі мае, акрамя таго, сему ‘густы’.

Састаўная ад’ектыўная колеранамінацыя *падобны на вялізныя граковыя* ўжыта ў спалучэнні з назвай часткі цела чалавека ў наступным кантэксте: *У таго, што падыходзіў, ад чаравікаў да самых калень былі накручаны чорныя анучы, і ногі ў іх былі падобны на вялізныя граковыя* [2, с. 124], які дапускае наступную трансфармацыю: *ногі былі падобны на вялізныя граковыя, таму што некім былі абкручаны чорнымі анучамі (нехта накруціў чорныя анучы)*. Як відаць са зместу атрыманага ў выніку трансфармацыі кантэксту, прымета, абазначаная гэтай састаўной колеранамінацыяй, не з’яўляецца пастаяннай, паколькі нададзена субстанцыі, абазначанай назоўнікам *ногі*, з боку асобы, названай займеннікам *нехта*, з дапамогай дзеяння, названага дзеясловамі *накруціць, абкруціць*, і можа быць ліквідавана асобай з дапамогай дзеяння, абазначанага дзеясловамі *раскруціць, зняць*.

Для колеравай характарыстыкі поліхраматычнай паверхні субстанцыі (яе часткі) у значэнні ‘з чорнымі валасамі і брывамі’, семантыка-сінтаксічнай умовай рэалізацыі якога з’яўляецца спалучэнне з асабовымі назоўнікамі, а таксама назоўнікам *галава*, што абазначае частку цела чалавека, ўжываюцца простыя колераад’ектывы *чарнявы, чорненькі, чорны, чарнявенькі*, параўнальныя звароты *чорная, як цыганка; цыган чыста*. Асабовыя назоўнікі пры гэтым указваюць на пол і ўзрост (*дзяўчына, малая, хлопец*), сацыяльнае становішча, прафесійную дзейнасць асобы (*жонка, работніца, чырвонаармеец*), называюць яе імя (*Ігнат, Пятро, Пракоп*) або прозвішча (*Пелюх*). Варта адзначыць, што ў дачыненні да асоб жаночага полу, якія маюць беларускае паходжанне, выкарыстоўваецца не прыметнік *чорны*, як пры характарыстыцы асоб мужчынскага полу, а намінацыі *чарнявая, чарнявенькая, чорненькая, цыганаватая* і *чорная, як цыганка*: *Тады паднялася, момант пастаяла, потым ціха пайшла к сталу Міхаленка Вольга, смуглявая, чорная, як цыганка, швейніца з арцелі* [3, с. 278]; *Нямелая нібы, цыганаватая дзяўчына гэтая судзіла ўсё строгай, нязменнай меркай патрабавальнага сумлення* [3, с. 278]; *Не, праўда, була [дзяўчына]! У Мозыры, на службе! Чорненькая, стройненькая, красівая!* [2, с. 129]. Выключэнне складае намінацыя *чорны*, ужытая дзейнай асобай твора ў дачыненні да каўказскіх жанчын: *Там [за Каўказам] некаторыя маюць... па трыццаць, а то і пяцьдзясят жонак. І старэйшых, і маладзейшых, і зусім маладых. І чорных, і белых!* [3, с. 308 - 309]

Са значэннем ‘мужчына, хлопец з чорнымі валасамі, брывамі’ ў творах І.Мележа ўжыты колерасубстантывы-дэад’ектывы *чарнявы,*

чорненькі. Семантыка-сінтаксічнай умовай рэалізацыі названага значэння з’яўляецца: ўжыванне колеранамінацыі ў якасці аб’екта дзеяння, абазначанага дзеясловам *даць* ‘уручыць, перадаць з рук у рукі непасрэдна’, а таксама дзеяслова *куруць* ‘удыхаць і выдыхаць дым якога-н. рэчыва, пераважна тытуню’ [5, с. 309]: **Чорненькаму далі папяросу, ён закурыў** [3, с. 338]; ужыванне з колеранамінацыяй як суб’ектам дзеяння выказнікаў-дзеясловаў з семантыкай мыслення *даўмець* і гаварэння *развітацца*: - *Ці нельга б – пацішэй трохі. І папрыстойней!* – **Чорненькі не зразу і даўмеў** [3, с. 338]; *Адразу, як дамовіліся, чорненькі развітаўся, весела, хвацка стукнуў дзвярыма* [3, с. 359]; ужыванне колеранамінацыі ў спалучэнні з фразеалагізмам-выказнікам са значэннем зрокавага ўспрымання ў якасці слоў аўтара ў сказе з простаю мовай: – *Што?! – Чорненькі акінуў вачыма дружскоў. Усе рагаталі* [3, с. 338].

Такім чынам, намінацыі, што служаць для абазначэння чорнага колеру, характарызуюцца ў сучаснай беларускай мове (у прыватнасці, у творах Івана Мележа) структурнай, граматычнай і семантычнай разнастайнасцю, семантыка-сінтаксічнымі характарыстыкамі. Амаль заўсёды яны называюць пастаянную, у адзінкавых выпадках – часовую колеравую прымету (намінацыя *падобны на вялізныя граковыя*). Складаныя і састаўныя (прыметнікі і дзеясловы, аб’яднаныя часціцай *аж*; параўнальныя звароты з часціцамі *як і бы*) намінацыі ўжываюцца для характарыстык не толькі колеравых, але і іншых (напрыклад, звязаных са зрокавымі і тактыльнымі адчуваннямі) прымет прадметаў. Ужыванне той ці іншай намінацыі ў кантэксце можа быць абумоўлена не толькі прыналежнасцю субстанцыі, якая характарызуецца, да пэўнай тэматычнай групы, але і граматычнымі яго характарыстыкамі.

Літаратура

1. Антанюк, Л.А. Станавыя значэнні сумеснасці і ўзаемнасці ў беларускай мове / Л.А.Антанюк. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 127 с.
2. Мележ, І. Зб. твораў: у 10 т. / І. Мележ. – Мінск: Маст. літ., 1981. – Т. 5: Людзі на балоце: раман з “Палескай хронікі”. – 415 с.
3. Мележ, І. Зб. твораў: у 10 т. / І. Мележ. – Мінск: Маст. літ., 1982. – Т. 6: Подых навалініцы: раман з “Палескай хронікі”. – 573 с., 4 л. іл.
4. Никитевич, В.М. Основы номинативной деривации / В.М.Никитевич. – Минск: Вышэйшая школа, 1985. – 157 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65 000 слоў / Пад рэд. М.Р.Судніка, М.Н.Крыўко; Афармленне А.М.Хількевіча. – Мінск: , 1996. – 784 с.

6. Глумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / Пад аг. рэд. К.К.Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя імя П.Броўкі, 1984. – Т.5, кн. 2. – 608 с.

7. Хартановіч, Л.Г. Колеравая палітра ў “Палескай хроніцы” І. Мележа / Л.Г.Хартановіч // На шляху да сталасці: Стан і перспектывы развіцця беларускай мастацкай крытыкі: зб. мат-лаў семінара маладых літ. крытыкаў (Мінск, 9 лістапада 2000 г.) / пад рэд. Р.Б.Смоўскага. –Мінск: Арты-Фэкс, 2001. – С. 44 – 48.

Садоўская А. Л. (Мінск)

ФРАЗЕАСЕМАНТЫЧНАЕ ПОЛЕ “КАХАННЕ” Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Вывучэнне фразеалогіі па семантычных палях з’яўляецца выключна актуальным у сучасным мовазнаўстве. Заснавальнікамі гэтага метаду лічацца Г. Іпсэн і В. Порцыг, якія ўпершыню ўказалі на неабходнасць вывучэння семантычных палёў, але пры тым асноўную ўвагу надавалі фармальна-функцыянальным асаблівасцям фразеалагічных адзінак (г.зн. іх лексічнаму складу, сінтаксічным сувязям і г. д.), пакідаючы па-за ўвагай важныя граматычныя і семантычныя характарыстыкі даследуемых адзінак [2, с. 121]. Тэрмін фразеасемантычнае поле з’явіўся ў даследаваннях апошняга дзесяцігоддзя, згодна з якімі “фразеасемантычнае поле ўключае ў сябе сукупнасць усіх фразеалагічных адзінак, звязаных па сэнсу. І гэтыя адзінкі валодаюць агульнай інтэгральнай і інварыянтнай семантычнай прыметай, што і аб’ядноўвае фразеалагізмы ў пэўную групу, проціпастаўленую іншым палям у семантычных адносінах” [2, с. 121].

Фразеалогію ў дадзенай працы мы традыцыйна для сябе разумеем у яе шырокім сэнсе, ўключаючы і прыказкава-прымаўкавы матэрыял, паколькі не ўлік яго, па нашым меркаванні, значна збядняе любое кагнітыўнае даследаванне, якое разглядае фразеалагізм як пэўны пазнавальны, кагнітыўны канструкт, як спецыфічны пачуццёва-вобразны праваднік па грамадскай свядомасці. Менавіта кагнітыўны падыход перадусім прадугледжвае аналіз фразеасемантычных палёў, паколькі з дапамогай семантычных палёў становіцца рэальнай спроба ўзнаўлення нацыянальнай моўнай карціны свету ў асобных фрагментах, зададзеных тэматычнай класіфікацыяй семантычных палёў.

Сёння прадметам нашай увагі стала фразеасемантычнае поле “каханне” ў беларускай мове. Перадусім варта адзначыць, што ідэаграфічная прастора вобраза-канцэпта “каханне” як разнавіднасць яго семантычнай прасторы не мае дакладных межаў і перасякаецца з прасторамі іншых канцэптаў: сумежныя з каханнем, напрыклад,

сяброўства, сімпатыя, павага, рэўнасць, здрада, абьякавасць, нянавісць і да т. п., таму семантычны бок фразеалагізмаў абазначанага поля вызначаецца пэўнай шматпланаваасцю, сінкрэтызмам і дыфузнасцю. Аднак усе фразеалагізмы, што ўваходзяць ў вышэй названае семантычнае поле, аб'яднаныя паміж сабой так або інакш семамі “чалавек”, “дзеянні чалавека”, “адносіны аднаго чалавека да іншага”.

Дарэчы, паколькі каханне (у шырокім сэнсе – любоў) з'яўляецца адным з самых фундаментальных канцэптаў практычна ва ўсіх нацыянальных культурах, на яго прыкладзе вельмі цікава прааналізаваць адрозненні ў канцэптуалізацыі эмоцый і пачуццяў у розных мовах. Так, да прыкладу, вядома, што ў беларускай мове існуюць два блізкія, але не тоесныя па сваёй семантыцы ў маўленчай практыцы сучасных беларусаў словы любоў і каханне, ва ўкраінскай мы таксама маем дзве падобныя лексемы любов і кохання, у польскай адпаведна miłosc і kochanie, у той час як у блізкароднаснай рускай мове карэлятам выступае толькі слова любовь.

А старажытныя грэкі, да прыкладу, вылучалі яшчэ больш так бы мовіць “разнавіднасцей” любові: “філія (грэч. philio – любоў-прывязанасць, сімпатыя, сяброўства...) азначае сувязь індывідаў, абумоўленую сацыяльным або ўласным выбарам. Духоўная, адкрытая, заснаваная на ўнутранай сімпатыі любоў, якая перадае злучэнне падобных прынцыпаў. Сторге (грэч. storge прывязанасць) азначае любоў-прывязанасць асабага сямейна-родавага тыпу, гэта пяшчотная, упэўненая, надзейная любоў, якая ўстанаўліваецца паміж бацькамі і дзецьмі, мужам і жонкай, грамадзянамі айчыны. Спараджае пачуццё родавай еднасці. Сторге прадугледжвае ўжо гатовыя, складзеныя па-за ўласнай воляй і свядомым выбарам сацыяльныя адносіны. Агапэ (грэч. любоў да блізкага) – паняцце ў дахрысціянскім светаўяўленні азначала дзейнасную, азараючую любоў у адрозненне ад эрасу, ці палкага кахання. <...> Пазней, у раннехрысціянскай традыцыі, прадугледжвала брацкія адносіны вернікаў паміж сабой. <...>. Агапэ – разумная любоў, якая ўзнікае на паставе ацэнкі якой-небудзь асаблівасці любімага, яго рысаў характару і г.д. Гэта любоў заснавана на перакананні, а не на палкім пачуцці. Эрас (грэч. каханне) – 1. Міфалагічнае ўвасабленне кахання і сексуальнасці. 2. Персаніфікаванае абазначэнне сексуальнага інстынкту (цягі) і захавання. Словам эрас абазначаюцца пачуцці, скіраваныя на прадмет з мэтай цалкам ўвабраць яго ў сябе, палкае, нястрымнае, гарачае пачуццё” [8].

Тэма любові вельмі папулярная і ў тэалагічнай традыцыі: любоў з'яўляецца галоўнай хрысціянскай дабрачыннасцю, пра якія гаворыцца ў Новым запавеце і якая асэнсоўваецца найважнейшым залогам

выратавання душы. У якасці прыкладу можна прывесці хаця б цытату з главы 13 Першага паслання да карынфянаў апостала Паўла: А тепер пребывають сии три: вера, надежда, любовь, но любовь из них больше [6, с. 214]. Ды і ўвогуле ўсё, што звязана з канцэптуалізацыяй любові ў шырокім сэнсе гэтага слова і кахання ў прыватнасці, дужа цікава, але ж звернемся непасрэдна да фразеалагічнага матэрыялу беларускай мовы.

Варта перадусім адзначыць, што і ў беларускай наіўнай карціне свету, як і ў хрысціянскай традыцыі, любові, каханню надаецца вялікае значэнне. Так, дадзенае пачуццё ва ўяўленні беларусаў з'яўляецца больш моцным, чым усе астатнія, яго можна параўнаць хіба толькі з ісцінай або праўдай: Любоў і ісціна мацней за страх; Любоў і праўда мацнейшыя за страх. Яму надаецца вялікая каштоўнасць і сіла: Любоў – вялікае багацце; Часта каханне робіць тое, што не можа зрабіць улада. Яно, у адрозненне ад усяго іншага, не падуладнае часу: Старога кахання і час не сцірае. Аднак пры ўсім тым прымаўкі адзначаюць, што каханне часта суправаджаецца рэўнасцю, якая часам можа нават пераўзысці яго, стаць мацнейшай: Рэўнасць куды мацнейшая за каханне; Іржа раз'ядае жалеза, а рэўнасць – сэрца.

Лакалізацыяй кахання ў беларусаў на фізічным плане выступае сэрца, на духоўным – душа; беларусы любяць сэрцам, душой: аддаць сэрца – кахаць каго-небудзь, адкрываць (раскрываць) сваё сэрца перад кім-небудзь – прызнавацца ў каханні, пакараць сэрца – абуджаць у каго-небудзь любоў да сябе, з разбітым сэрцам – адчуваючы непакой, пакутуючы, звычайна праз няўдалае каханне, усім сэрцам – бязмежна, шчыра, сардэчна кахаць, любіць каго-небудзь, не чуць душы – вельмі моцна, бязмежна любіць, глыбока паважаць каго-небудзь. Для параўнання, у кітайскай фразеалогіі, напрыклад, каханне і пачуццё сімпатыі можа быць праяўлена на фізічным плане чалавека не толькі ў сэрцы, але і ў кішках, косным мозгу, крыві, вачах і г.д. Прывядзём толькі некалькі літаральных перакладаў такіх фразеалагізмаў з кітайскай мовы. Так, пра моцную любоўную тугу, калі закаханы імкнецца да аб'екта свайго пачуцця настолькі моцна, што не можа трымаць сябе ў руках, кітайцы кажуць (у літаральным перакладзе на рускую мову) хунь утратилась, и кишки разорвались (хунь – у разуменні кітайцаў азначае “высокая душа”) [11, с. 53]; врезаться в сердце и влиться в костный мозг (літаральна запаць в душу), кровь вытекает и стучит в сердце (што значыць, вернасць і сардэчнасць) [11, с. 63]; общаться глазами и обещать душой (мужчына і жанчына фліртуюць, праяўляюць сімпатыю адзін да аднаго) [11, с. 65]; соблазнять глазами и радоваться (кахаць адзін аднаго) [11, с. 65] і г. д.

Беларусы верылі, што каханне наканавана чалавеку Богам, лёсам і самавольна закахацца або стаць каханым супраць волі іншага чалавека, прымуова немагчыма: Суджанага канём не аб'едзеш; Суджанаму – дзеўка; Хто любіць – той прыйдзе, не любіць – абыйдзе; Сэрца на аброці не ўтрымаеш; Сэрцу не загадаеш, каго любіць; Сэрца не конь, не закілаеш; Каханья не выпрасіш; Каханья за грошы не купіш; Сілаю не быць мілаю; Насільна любы не будзеш; Сілаю не возьмеш; Чы ж за лоб вяці, калі не хочучь ісці?; Не памогуць і чары, як каму хто не да пары; Без пары няма каханья. Аднак беларусы шчыра верылі і ў тое, што кожны чалавек мае сваю пару. Так, чытаем у А. К. Сержпутоўскага: “Кожын чалавек без пары не застанеца, кожын мае сваю пару, калі не на гэтым, то на том свеце” [13, с. 64].

Пэўная колькасць устойлівых моўных выразаў з кампанентам каханне звязана з магчымасцю гэтага пачуцця перавыхоўваць чалавека, рабіць яго лепшым, надзяляць станоўчымі якасцямі: І вераб'я каханне робіць смелым, і наадварот: Каханне і разумнага асляпляе, У закаханай кухаркі няўдалая справа выходзіць, Кахаць і быць мудрым наўрад ці і Богу магчыма. Для параўнання цікава згадаць польскі адпаведнік падобных выразаў, які мае літаральны пераклад закаханаму і каза Дыяна (зразумела, што Дыяна ўспрымаецца тут як эталон прыгажосці).

Усім нам добра вядомая беларуская прымаўка Любоў зла – палюбіш і казла, якая мае літаральныя адпаведнікі і ў шэрагу іншых славянскіх моў. Аднак разам з тым цікава, што ў беларускіх клішыраваных адзінках роля таго ж казла, што заўважыла студэнтка Осіпчык Кацярына на занятках па этналінгвістыцы, у станаўленні жаночага шчасця асэнсоўваецца яшчэ і па-іншаму: гэты вобраз задзейнічаны і ў тых выказах, якія гавораць пра неабходнасць у любым выпадку выйсці замуж: Хоць за казла, абы замуж пайшла; Хоць да казла, абы з дому спаўзла; Хоць за казла, абы дапаўзла. Дадаць можна хіба толькі тое, што акрамя казла незамужня дзяўчына можа сысці з бацькоўскага дома і да быка (Хоць за быка, калі няма маладзіка), і да старца (Хоць за старца, абы ў дзеўках не застацца), і да пенюшка (Хоць за пенюшка, калі няма жанішка), і нават да лапця (Выйсці хоць за лапаць, абы не плакаць), а вобраз казла пазбаўлены так званай гендэрнай маркіраванасці, таму што ў беларускіх устойлівых формах вобраз і маладой дзяўчыны таксама суадносіцца з вобразам казы, прычым, як правіла, з рэзкай негатыўнай канатацыяй, напрыклад: як з казы нявеста (пра штосьці бескарыснае); Козы ня скот, бабы ня людзі.

Неабходным атрыбутам каханья з'яўляюцца разнастайныя ласкі, спатканні, пацалункі, праяўленне пяшчоты адзін да аднаго, што перадаецца ў беларускіх выказах праз адметныя лексемы прытуляння,

галубіць і інш.: Няма кахання без прытуляння; Дзе каханне, там і прытулянне; Чаму ж цябе не любіць, калі ўмееш галубіць; Хто палюбіць, той і прыгалубіць; Верна любіць – прыгалубіць, а не любіць – хай праводзіць; Нават гуска гусака мілуе і інш.

Аднак варта тут згадаць, што на Беларусі ў сваіх пачуццях да жонкі муж як раз-такі быў стрыманы. Беларусы лічылі, што “каханне – гэта адносіны паміж двума, і афішыраваць іх лічылася ў народзе непрыстойным. Муж не цалаваў і не абдымаў жонку пры людзях” [5, с. 28]. (Дарэчы, у міфапаэтычных адносінах пацалунак сімвалізуе поруч з іншым зліццё чалавечых душ, замацаванне роднасных стасункаў [гл. больш падрабязна: 7]). “Запіс з архіва Інстытута мастацтвазнаўства: “Вядома ж, цалаваліся і абдымаліся, але гэтага ніхто не бачыў, бо гэта ж вельмі сорамна. Я вырасла ў добрай сям’і, бацька ніколі не абразіў маці, але ні я, ні хто іншы не заўважалі, каб ён цалаваў маці ці гаварыў што-небудзь пра каханне” [5, с. 28]. Але, безумоўна, былі і выключэнні. Тады пра такую пару гаварылі: Годзе цалавацца, пара і пра хлеб старацца. “Муж да жонкі звяртаўся часцей са словам “маці”. У размовах па-за сям’ёй ён звычайна гаварыў: “мая жонка”, “мая баба”, “мая старая” [5, с. 28]. Магчыма, былі і іншыя падставы не афішыраваць сваіх пачуццяў. Так, беларусы казалі, што Каханне баіцца (не любіць) чужога вока, але разам з тым сцвярджалі і адваротнае: Сапраўднае каханне нікога не баіцца.

Дарэчы, згодна з міфічнымі сюжэтамі, “мужчына-беларус абірае лепш страшную будучыню, чым пацалунак нялюбага чалавека” [7]. Так, захавалася “легенда пра царыцу Кацярыну, вельмі ахвочую да прыгожых хлопцаў: А царыца ні чого не ўважае, абы толькі ёй абняць таго гожаго хлопца. От велела яна, й прывелі яго к ёй. Толькі яна хацела яго абняць да пацалаваць, аж зірне – яго твар абернуўся ў свіное рыло. Крыкнула тут царыца, а з яе й дух вон выперло” [7]. Думка пра тое, што кахання і пацалункаў не дасягнуць прымусам, пацвярджае і беларускі выраз Міла табе Маруся, дык сам з ёй і цалуйся.

Згодна з фразеалагічным матэрыялам, мужчына выконваў жончыны капрызы Калі мужык любіць, то што хоча жонка, тое ён і купіць і давяраў жонцы вырашэнне пэўных пытанняў і спраў: Няхай будзе з грэчкі мак, калі баба хоча так.

У сваю чаргу жанчыне для свайго каханага не шкада было самага дарагога: Для мілага друга і завушнічка з вуха. Цікава тое, што як у беларускай, так і ў іншых славянскіх мовах гэтым самым дарагім для дзяўчат выступае завушніца. Можна гіпатэтычна меркаваць, што дадзены факт звязаны яшчэ з паганскай культурай, калі завушніца была

не проста ўпрыгожаннем, а выконвала функцыі абярэгу. Магчыма, пэўнае значэнне мела тут і сімволіка парнасці.

Гнеў і сваркі паміж закаханымі ўспрымаліся не сур'ёзна, з жартам, хутка забываліся: Хто каго любіць, той таго чубіць; Хто любіцца, той і чубіцца; Хто каго кахае, той таго чапае; У каханні гнеў заўсёды падманлівы.

Аднак каханне – пачуццё амбівалентнае, яно можа суправаджацца і сапраўднымі, не ілюзорнымі пакутамі, перажываннямі, эмацыянальным напружаннем па розных прычынах, напрыклад, калі каханне не ўзаемнае, а кахае хтосьці адзін, калі каханья разыходзіліся, або па нейкіх іншых прычынах: Здагадайся, хлапчына, чаго плача дзяўчына; Хто любіцца, той і губіцца; Хто каго любіў – той таго і ўбіў; Няхай мяцеліца круціць, а хто любіць, ту той мучыць; Любіў рак жабу, аж вочы выеў; Ліхога любіць – сябе губіць; Хто п'яніцу палюбіць – жыццё сваё загубіць; Цяжкае ўздыханне - далёка каханне; Без радасці каханне, без смутку раставанне; Без радасці любіліся, без смутку разлучыліся. Вядома, што ў даўнейшыя часы дзяўчыну часта выдавалі замуж за нялюбага, і яна вымушана была прыняць пакуты лёсу: Як да каханага ісці, то сцежкі-дарожкі, а як да нялюбага, то слёзкі; Не ўсе тыя жэняцца, што любяць і кахаюць; Зажурылася Матрона, што не выйшла за Мірона; Лепей чэмер піці, як з нялюбым жытку жыці; З нялюбым жыць – век пакутаваць. У выпадку шлюбу з нялюбым народная мудрасць раіла: Сцерпіцца – злюбіцца.

Цікавым падаецца комплекс фразеалагічных выразаў, звязаных з асэнсаваннем узроставых характарыстык закаханых. У процілегласць пушкінскаму афарызму “любви все возрасты покорны”, беларуская народная афарыстыка дакладна абазначае патрабаванні да ўзросту закаханых. Каханне мусіць узнікаць толькі ў маладым узросце: Еш з голаду, а любі змоладу; Дакуль дзеўка маладая, датуль яе і хлопцы любяць; Дакуль хлопец малады, датуль яго і дзеўкі любяць. Падкрэсліваецца і тое, што хлопец часцей за ўсё старэйшы за сваю абранніцу: Малання мала, ды Фядоту міла; Хлопец ужо за плугам ходзіць, а яго нявесту яшчэ толькі ў калысцы гушкаюць. Аднак каханне са старым не адпавядае нормам народнай маралі, а таму ацэньваецца негатыўна, прадвяшчае пакуты: Старога кахаць – гараваць; Са старым жыць – воўкам выць; Зімовае мураванне, старога каханне, п'янага набажэнства – усё гэта блазенства; Ад свету адстану, але старога кахаць не стану. Асуджаецца беларусамі і занадта малы ўзрост закаханых дзяўчат: Паненкі, паненкі – пад носам казелькі; рубца не зарубяць, а кавалера любяць. Знаходзім песімістычнае абвяржэнне ў беларускай

парэміялогіі і вядомай тэорыі вечнага, бясконцага кахання на ўсё жыццё: Кахаюць да старасці толькі ў казцы.

Вынікам кахання і мэтай закаханых у беларусаў з'яўляецца жаніцьба, стварэнне сям'і: Калі мужам не быць – за што Кацярыну любіць. Вось толькі пасля гэтай падзеі далейшае захаванне пачуцця кахання становіцца справай складанай: Пакуль не ажэніцца – любіцца, а ажэніцца – круціцца; Страчаліся – цалаваліся, а як у адну хату сышліся – за чубы ўзяліся і інш. А замужніх і жанатых беларуская фразеалогія падчас атаясамлівае з людзьмі недалёкімі: Няма дурных – усе пажаніліся, або Жаніся, каб дурні не звяліся.

Зразумела, прыведзенымі ў дадзенай працы ўстойлівымі выразамі фразеасемантычнае поле “каханне” ў беларускай мове не вычэрпваецца. На жаль, абмежаваны характар публікацыі не дае нам магчымасці прадставіць усё семантычнае багацце абранага для аналізу ідэаграфічнага поля. Аднак нават прыведзены і прааналізаваны намі матэрыял дазваляе стварыць пэўны абагульнены вобраз канцэпта “каханне” па дадзеных беларускай фразеалогіі.

Так, каханне – гэта самае дарагое і важнае, што ёсць у чалавека, самае моцнае з усіх пачуццяў, яно мацнейшае за страх і можа параўнацца хіба што з ісцінай і праўдай. Яму надаецца вялікая каштоўнасць і сіла, яно не падуладнае часу, рознага роду “чарам” і перашкодам. Разам з тым каханне часта суправаджаецца рэўнасцю, якая можа нават пераўзысці яго. Лакалізацыяй кахання на фізічным плане выступае сэрца, на духоўным – душа. Каханне наканавана чалавеку Богам, лёсам і самавольна закахацца або стаць каханым супраць волі іншага чалавека, прымусова немагчыма, аднак кожны чалавек абавязкова знойдзе сваю пару, калі не на гэтым, то на тым свеце. Каханне здольнае перавыхоўваць чалавека, рабіць яго лепшым, надзяляць станоўчымі якасцямі і наадварот, каханне “асляпляе”, пазбаўляе розуму і мудрасці. Абавязковым атрыбутам кахання з'яўляюцца разнастайныя ласкі, спатканні, пацалункі, праяўленне пяшчоты адзін да аднаго, аднак у сваіх адносінах да жонкі муж быў стрыманы, таму што каханне – гэта адносіны паміж двума, і афішыраваць іх лічылася ў народзе непрыстойным. Каханне не любіць чужога вока, аднак сапраўднае каханне нікога не баіцца. Закаханы мужчына выконвае розныя капрызы сваёй каханай, давярае ёй вырашэнне пэўных пытанняў і спраў. У сваю чаргу жанчыне для свайго каханага не шкада самага дарагога. Гнеў і сваркі паміж закаханымі ўспрымаюцца не сур'ёзна, з жартам, хутка забываюцца. Разам з тым, каханне – пачуццё амбівалентнае, яно можа суправаджацца і сапраўднымі, не ілюзорнымі пакутамі, перажываннямі, эмацыянальным

напружаннем па розных прычынах, напрыклад, калі каханне не ўзаемае, а кахае хтосьці адзін, калі каханья разыходзіліся, або па нейкіх іншых прычынах. Каханне мусіць узнікаць толькі ў маладым узросце, хлопец часцей за ўсё старэйшы за сваю абранніцу, аднак каханне са старым не адпавядае нормам народнай маралі, а таму ацэньваецца негатыўна, прадвяшчае пакуты. Каханне да старасці бывае толькі ў казцы. Вынікам кахання і мэтай закаханых у беларусаў з’яўляецца жаніцьба, стварэнне сям’і.

Літаратура

1. Аксамітаў, А. Прыказкі і прымаўкі : Тлумач. слоўнік бел. прыказак і прымавак з архіваў, кафедраў, збораў, рэд. выд. XIX і XX стст. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – 320 с.
2. Аюпова, Р. А. Семантическое поле “любовь и ненависть” в русской и английской фразеологии / Р. А. Аюпова // II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность (Казань, 11 – 13 декабря 2003 г.) : Труды и материалы : В 2 т. / Под общ. ред. К. Р. Галиуллина, Г. А. Николаева. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2003. – Т. 2. – С. 121 – 123.
3. Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі / Склад. Я. Рапановіч. – Мінск : Вышэйшая школа, 1974. – 382 с.
4. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы // Склаў Ф. Янкоўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 491 с.
5. Беларусы. Т. 5. Сям’я / В. К. Бандарчык, Г. М. Курыловіч, Т. І. Кухаронак і інш. ; Рэдкал. В. К. Бандарчык і інш. / Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі. – Мінск : Бел. навука, 2000. – 375 с.
6. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового завета. Канонические. В русском переводе.
7. Валодзіна, Т. В. Пацалунак у культурнай традыцыі беларусаў [Электронны рэсурс] / Т. Валодзіна, В. Ракіцкі. – Рэжым доступу : http://KRYŪJA.org/artykuly/bielaruskaja_atliantyda/pacalunak_u_kulturnaj_tradycyiji_bielarusau. – Дата доступу: 30.09.2010.
8. Левова И. Ю. Анализ проблемы любви: этимологический, историко-культурный, аксиологический [Электронный ресурс] / И. Ю. Левова, Л. А. Пашнина // Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek-Buks//Linguist/Article/lev_anprobl.php// – Дата доступу: 30.09.2010.
9. Ліцвінка, В. Д. Слова міма не ляціць: Беларус. нар. прыказкі і прымаўкі / В. Д. Ліцвінка, Л. А. Царанкоў. – Мінск: Універсітэцкае, 1985. – 149 с.
10. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : У 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн., 1993. Т. 1–2.
11. Лян Цзин Доминантные русские концепты душа и судьба в зеркале китайских (на материале фразеологических единиц). Рукопись дис. ... канд. фил. наук по спец. 10.02.02. – русский язык .

12. Прыказкі і прымаўкі: У 2 кн. / пад рэд. А. С. Фядосіка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 1. – 559 с.; Кн. 2. – 620 с.
13. Сержпутоўскі, А. К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў. – Мінск : Універсітэцкае, 1998. – 301 с.
14. Proverbia et dicta. Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў / пад рэд. Н. А. Ганчаровай. – Мінск : Універсітэцкае, 1993. – 255 с.

Садоўская А. С. (Гродна)

МЕНТАЛІТЭТ НАРОДА Ў ФРАЗЕАЛОГІІ

Бяспрэчным і агульнапрынятым з’яўляецца той факт, што мова не толькі сродак чалавечых зносін, але і самы галоўны інструмент стварэння, захавання і засваення навуковых і культурных ведаў. У гэтым складаным працэсе доля ўдзелу розных узроўней і сістэм мовы неаднолькавая. Кожная моўная адзінка па-свойму ўвабірае ў сябе рысы сваіх носьбітаў і адлюстроўвае іх адметныя асаблівасці. “Нацыянальна-культурная семантыка прысутнічае на ўсіх узроўнях мовы: і ў марфалогіі, і ў сінтаксісе, не выключаючы і фанетыкі. Але найбольш ярка яна праяўляецца ў тых адзінках, якія непасрэдна і проста адлюстроўваюць пазамоўную рэчаіснасць, называючы прадметы і з’явы акаляючага нас свету. Да ліку будаўнічых адзінак мовы належаць словы, фразеалагізмы і моўныя афарызмы (прыказкі, прымаўкі, крылатыя выразы)” [5, с.4].

Кожная мова свету з’яўляецца ў першую чаргу захавальніцай калектыўнага вопыту чалавецтва. Важнае значэнне ў перадачы калектыўнай і індывідуальна-аўтарскай мудрасці з пакалення ў пакаленне маюць фразеалагізмы. Выконваючы кумулятыўную функцыю, фразеалагізмы захоўваюць і перадаюць як пазамоўны калектыўны вопыт, так і адлюстроўваюць асаблівасці гісторыі, культуры, лад жыцця народа-носьбіта, асаблівасці прыроды і геаграфіі, эканомікі і палітыкі.

Нацыянальна-культурнае ў фразеалогіі – гэта прадукт гісторыі, які ўключае ў сябе і мінулае культуры, і сучаснае. Чым багацейшая гісторыя народа, тым ярчэйшымі і больш змястоўнымі з’яўляюцца і адзінкі мовы. Увогуле ідыёма – гэта “святая святых нацыянальнай мовы, у якой непаўторным чынам маніфестуецца дух і своеасаблівасць нацыі” [1, с.7].

Адметная, спецыфічная, непаўторная інфармацыя кожнага народа акумулюецца пераважна ў намінатыўных адзінках мовы, семантыка якіх прама і непасрэдна адлюстроўвае прадметы, з’явы, якасці, працэсы пазамоўнай рэчаіснасці. Такімі спецыфічнымі моўнымі адзінкамі найперш выступаюць фразеалагізмы. Вельмі каштоўным нацыянальным матэрыялам з’яўляюцца так званыя “безэквівалентныя” фразеалагічныя

адзінкі, у якіх адлюстраваны ўнікальныя ў адносінах да нейкіх іншых этнічных ці нацыянальных культур з’явы і заканамернасці жыцця, таму такія адзінкі не маюць адпаведнікаў і эквівалентаў ў якой-небудзь іншай мове. Такія фразеалагізмы з’яўляюцца “залацінкамі народнай мудрасці”, яны ўпрыгожваюць мову і перадаюцца з пакалення ў пакаленне як самая вялікая каштоўнасць.

Сярод фразеалагізмаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы адметнымі нацыянальнымі асаблівасцямі валодаюць шматлікія адзінкі. Выраз *як на дзяды* (наесціся, пад’есці), што мае значэнне ‘выдатна, уволю’, як лустэрка адлюстроўвае ў сабе кавалачак нацыянальнай традыцыі беларускага народа ў адносінах да сваіх продкаў. “Дзяды – гэта гуманны памінальны абрад, якім беларускі народ спрадвеку ўшаноўваў памяць памёрлых продкаў. Адбываліся яны ў асноўным у суботу, напярэдадні Змітравага дня. Дзяды – своеасаблівы абрад, некалі ён падмацоўваўся вераю, нібыты душа нябожчыка сыходзіць у гэты дзень на зямлю. Вось чаму да сустрэчы Дзядоў старанна рыхтаваліся: мужчыны прыбіралі панадворак, жанчыны завіхаліся ў хаце, як перад прыняццем дарагіх гасцей. Праціралі і завешвалі новымі ручнікамі абразы. Рабілася гэта дзеля таго, каб паказаць продкам, наколькі дбала падтрымліваецца нашчадкамі парадак у гаспадарцы. На могількі ішлі ўсёй сям’ёй. Успаміналі памёрлых сваякоў, маліліся, амаль над кожнай магілкай галасілі жанчыны, прыпаўшы тварам да насыпу, звяртаючыся да нябожчыка як да жывога. Калі вярталіся дадому, то пачыналі памінальную вячэру. Стол на Дзяды ахопліваў ледзь не ўсю нацыянальную кухню. Разам з абавязковымі рытуальнымі стравамі гатавалі ласункі, якія былі асабліва любімыя ў памёрлых сваякоў. Пачыналі вячэру часцей за ўсё тады, калі надыходзіў час запальваць агонь. Апраanalіся па-святочнаму, засціралі стол белым абрусам. Гаспадар хаты ці старэйшы ў сям’і, запаліўшы свечку, прымацоўваў яе каля абразоў ці ставіў на стол і чытаў малітву. У народзе падтрымліваецца вера, што душа продкаў нябачна прысутнічае ў хаце, для іх проста на стол, на акно ў асобную пасудзіну ў самым пачатку адліваецца гарэлка і адкладаецца ад кожнай стравы”.

Для інтуітыўнага ўспрыняцця фразеалагізма як нацыянальна спецыфічнага найбольш значнымі момантамі з’яўляюцца асаблівасці яго фармальнай структуры. У якасці такіх асаблівасцей могуць выступаць фактары ўскладнення формы (рыфмаванне, гукавое падабенства і г.д.) Адзнакай рыфмаванасці валодаюць сінанімічныя фразеалагізмы са спецыфічнымі беларускімі кампанентамі *ні а ні бэ, ні бэ ні мэ ні кукарэку, ні бэ ні мя, ні цэ ні бэ* са значэннем ‘зусім нічога’ (не ведаць, не разумець). На аснове агульнанароднага выразу *ні бэ ні мэ ні кукарэку* як

версіфікацыйныя варыянты ўзніклі фразеалагічныя адзінкі *ні а ні бэ, ні бэ ні мя, ні цэ ні бэ*.

У аснове рыфмаванага фразеалагізма *гады ў рады* ‘занадта рэдка, з вялікімі, працяглымі прамежкамі’, магчыма, “ляжыць нерэальны вобраз гадоў, выстраеных у рады. Абумоўлены рыфмай кампанент *рады* першапачаткова мог асацыіравацца з *радзей, чым трэба, чым хацелася б*” [4, с. 47].

Своеасаблівымі фрагментамі, якія адлюстроўваюць розныя бакі жыцця беларускага народа, выступаюць і такія фразеалагічныя адзінкі: *абяцанка-цацанка* ‘ненадзейнае ці нездзяйсняльнае абяцанне’; *не цяпер дык у чацвер* ‘калі-небудзь у бліжэйшым будучым і абавязкова (будзе што-н.)’; *ні семя ні емя* ‘зусім нічога няма есці’; *як завязаць* ‘поўнасьцю, як толькі можна’; *ні млён ні таўкач* ‘ні на што не здатны, няўмелы’; *на ростанях* ‘у стане сумненняў, хістанняў, у нерашучасці перад выбарам чаго-н. (быць, застацца і пад.)’; *збор-каляда* ‘група людзей ці прадметаў, неаднародных па якіх-н. прыметах, якасцях’.

Побач з фразеалагізмамі, якія з’яўляюцца найбольш значнымі для пэўнага народа, бо ўтрымліваюць інфармацыю нацыянальнага характару, існуюць і такія, што маюць у сабе элементы, каштоўныя для чалавецтва ў цэлым, належаць да сусветнай культуры або ўласцівы некалькім народам.

Агульны для ўсходніх славян выраз *хлеб-соль* уяўляецца як традыцыйны сімвал гасціннасці і ветлівасці славян, сімвал працы, дастатку, багацця, матэрыяльнага дабрабыту. “Узнікненне фразеалагізма звязана з даўнім звычаем, вядомым з часоў Кіеўскай Русі: сустракаючы жаданага госця, яму падносілі як знак павагі бохан хлеба і соль” [3, с.144]. Гэты старажытны славянскі звычай захавалася да нашых дзён і знайшоў сваё яркае ўвасабленне ў фразеалагічнай адзінцы: *Паважна старыя вітаюць наркома, падносяць хлеб-соль, каравай і мёд* (Я. Купала. Нашаму дэпутату).

Сімвалам добразычлівасці, гасціннасці, спагады, цеплыні рускага і беларускага народаў выступае таксама фразеалагізм *печкі-лаўкі* ‘хто-н. мае добры прытулак дзе-н.’. “Узнікненне фразеалагізма звязана з даўнейшым сялянскім бытам. Вялікая цагляная печ і шырокія лаўкі каля сцен – асноўныя “стрыжні” сялянскай хаты. Яны ж і сімвал гасціннасці: добрага чалавека і пакормяць усім, што ёсць у печы, і, калі ён замёрз ці вымак, пакладуць спаць на печы” [4, с.86].

Агульны для беларускай і рускай моў фразеалагізм *брат-сястрыца* са значэннем ‘трохколерная расліна сямейства фіялкавых’ ахутаны казкамі і легендамі, адна з якіх вядомая ў нас, -- пра няшчаснае каханне юнака і дзяўчыны, якія аказаліся братам і сястрой. Даведаўшыся

пра гэта, яны налажылі на сябе рукі і былі пахаваны ў адной магіле. На гэтай магіле вырасла травіца, якую людзі назвалі “брат-сястрыца”. Дарэчы, сярод беларусаў бытуе і яшчэ адзін сінанімічны гэтаму фразеалагізму выраз *іван-ды-мар’я*. “Абодва гэтыя выразы ўзніклі на аснове аднаго і таго ж фальклорнага сюжэта. *Іван-ды-мар’я* і *брат-сястрыца* ўтвораны па падобнай структурнай схеме, толькі ў першым выпадку былі выкарыстаны ўласныя імёны, а ў другім – агульныя назоўнікі. Імёны *Іван* і *Мар’я* вельмі пашыраныя ў беларусаў, у прыватнасці, у народных творах і таму маюць некаторае адценне абагульненасці, абстрактнасці” [6, с. 76].

На аснове цікавай легенды склаўся вядомы ў некаторых славянскіх народаў фразеалагізм *на шчыце*. Ён адлюстроўвае незвычайную старонку гісторыі спартанцаў. Адна са спартанскіх жанчын, выпраўляючы сына на вайну, падала яму шчыт і сказала: “*З ім ці на ім*”, г.зн. вярніся пераможцам ці мёртвым. Забітага выносілі з поля бою на шчыце.

Такім чынам, фразеалагізмы з’яўляюцца носьбітамі багатага патэнцыялу культурна-цэнаснай інфармацыі, закладзенай у іх семантычнай структуры. Мова замацоўвае ў сваім складзе менавіта тыя фразеалагізмы, якія асацыіруюцца з культурна-нацыянальнымі эталонамі, стэрэатыпамі, канцэптамі і ў маўленні ўзнаўляюць характэрны для той ці іншай лінгвакультурнай супольнасці менталітэт. Таму “сістэма вобразаў, замацаваных у фразеалагізмах, звязана з матэрыяльнай, сацыяльнай культурай дадзенага моўнага калектыву і можа служыць паказчыкам яго культурна-нацыянальнага вопыту і традыцый” [2, с.29].

Літаратура

1. Бабкин А.М. Идиоматия (фразеология) в языке и словаре // Современная русская лексикография . – М., 1977.
2. Данич О.В. Менталитет белорусов и русских (отражение в мифологии, фольклоре, фразеологии). – Витебск: Издательство УО «ВГУ им. П.М.Машерова», 2004. – 84 с.
3. Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. – Мінск: Нар. асвета, 1981. – 160 с.
4. Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. У 2-х частках. Ч.2. – Мінск: Нар. асвета, 1993. – 200 с.
5. Фелицина В.Н., Мокиенко В.М. Русская фразеология. Лингвострановедческий словарь. – М.: Русский язык, 1990 .
6. Якшук Л.М. 3 этымалагічных нататак па фразеалогіі // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах:

Смирнова Ю. А. (Минск)

СЕМАНТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ИМЕНИ СОБСТВЕННОГО В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Проблемы имени собственного активно обсуждаются в последние десятилетия. Оно изучается в логическом, семиотическом, семасиологическом, социолингвистическом, лексикографическом и др. аспектах (В.Д.Бондалетов, Л.А.Введенская, Н.В.Подольская, А.В.Суперанская, О.И.Фонякова и др.). И сегодня можно констатировать, что актуальность ономастических исследований не ослабевает, так как каждое новое поколение лингвистов, философов и логиков вносит в них свой вклад. Выделение специальных ономастических проблем из общего круга лингвистических оправдано особым положением имен собственных в языке, которые обладают значительным своеобразием по сравнению с именами нарицательными.

Как известно, в лингвистической науке бытуют самые разнообразные, нередко прямо противоположные точки зрения на имя собственное и его отличительные черты. Отсутствие единого мнения среди языковедов в понимании содержательной сущности имени собственного свидетельствует о сложном и противоречивом характере этой группы лексики. Среди различных мнений по этой проблеме можно выделить два направления. Ряд лингвистов (Э.Брендалль, А.Гардинер, Б.Рассел, Д.К.Зеленин, А.А.Уфимцева, Н.Д.Арутюнова, Ю.С.Маслов) полагают, что в отличие от имен нарицательных, способных не только называть предмет, но и иметь денотативное значение, имена собственные, или, как их называли еще стоики, индивидуальные имена, выполняют только функцию репрезентации единичного и денотативного значения не имеют. Другая группа ученых считает, что имена собственные обладают лексическим значением, а например, О.Есперсен полагает, что значение имен собственных является даже более содержательным, чем значение имен нарицательных. Однако представители этого направления не отличаются единством взглядов. Одни исследователи оценивают содержательную сущность собственных имен лишь с точки зрения языковой системы (М.Бреаль), другие обращают внимание на их функционирование в речи (О.Есперсен), третьи рассматривают значение имен собственных и в плане языка, и в плане речи (Л.М.Щетинин, В.А.Никонов, Н.Г.Комлев). Такая позиция представляется нам наиболее убедительной, так как она учитывает, с одной стороны, диалектическую взаимосвязь общего и отдельного,

абстрактного и конкретного, социального и индивидуального в семантике имени собственного на уровне языка и речи, а с другой – неоднородность денотативного, сигнификативного и коннотативного содержания в семантике различных тематических разрядов имен собственных.

И если лингвисты до сих пор не пришли к единому мнению о языковом и речевом значениях имен собственных, то в решении этого вопроса относительно художественных онимов (поэтонимов) они проявляют единогласие. Этому обстоятельству современная наука во многом обязана работам в области литературной ономастики В.Н.Михайлова, Э.Б.Магазанника, Д.Лампинга, В.М.Калинкина, Н.В.Васильевой и др. Данные авторы указывают на огромные экспрессивные возможности и конструктивную роль художественных онимов в создании образов героев литературного произведения и в развертывании его основных тем и мотивов, а также в формировании художественного времени и пространства. Благодаря специфике своей семантики, включающей информацию как лингвистического, так и экстралингвистического характера, поэтонимы обладают большим характеризующим потенциалом. По мнению ученых, художественные имена собственные передают также не только содержательно-фактическую, но и подтекстовую информацию, способствуют раскрытию идейно-эстетического содержания текста, часто выявляя его скрытые смыслы.

Вместе с тем в настоящее время в связи с изменением научной парадигмы современной лингвистики, с развитием антропоцентрического подхода к языковым явлениям, с разработкой в лингвистике термина “концепт”, стал возможен взгляд “на имя собственное как вербализованную форму определенного когнитивного содержания” [3, с. 4]. Как отмечает в своем исследовании Воронцова Е.Г.: “Понятийный аппарат когнитивной лингвистики позволяет рассматривать имя собственное как концепт – ментальное образование, характеризующее сознание отдельной языковой личности, “основная ячейка культуры в ментальном мире человека”; если имя присутствует в коллективном сознании этноса, правомерно говорить о стоящем за ним единичном культурном концепте” [1, с. 5].

В художественном тексте благодаря структуре своего содержания, включающей номинативный, коннотативный, психологический, культурно-исторический компоненты, “имена собственные выступают как эстетически значимые информативно объективные знаки образа мира, который творчески воссоздается в соответствии с замыслом писателя. Имя собственное как имя концепта становится “предельным

текстовым сообщением”, в свернутом виде содержащим в себе информацию о значимом явлении, включая знание о нем в концептосферу национального языка. Таким образом, имя собственное как “текстовое сообщение” чаще всего является и репрезентантом и именем концепта”. [2, с. 167].

Наличие когнитивного фона в содержании имен собственных позволяет употреблять их и в переносном значении. Благодаря этому имя собственное может функционировать как метафора и метонимия. Использование личного имени для обозначения лица, наделенного свойствами первоначального носителя данного имени, в лингвистике называется антономазией.

Разновидностью антономазии является прецедентное имя (образ-символ) – это собственное или нарицательное имя, ставшее прецедентным или благодаря популярности текста, в котором оно употребляется (*Остан Бендер*) или в связи с общественной ситуацией (*И.Сусанин*).

Литературные тексты полны образов-символов, характерных для определенной культуры, которые обретают международный статус: *Фауст* – символ судьбы человечества, *Дон-Жуан* – символ изменчивости любовных отношений, *Гобсек* – символ скупости.

Метафорами-символами стали имена таких библейских и литературных персонажей как *Иуда*, *Соломон*, *Давид*, *Голиаф*, *Геркулес*, *Дон Кихот*.

И если ранее лингвисты говорили о семантической опустошенности личных имен, то сейчас они проявляют постоянный интерес к их знаковой специфике, а определяя специфику статуса онимов, отмечают их богатый семантико-функциональный и прагматический потенциал.

И сегодня исследования онимических единиц художественных текстов по-прежнему являются одной из наиболее динамично развивающихся и востребованных отраслей современной ономастической науки.

Литература

1. Воронцова, Е.Г. Русскоязычный текст-персоналия (на материале текстов, посвященных Франциску Скорине): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 2003.
2. Кузнецова, М.И. Имя собственное как репрезентативная единица концепта в художественной речи / М.И. 2. Кузнецова // Филологические этюды: сб. научн. ст. молодых ученых: научное издание / Саратов. гос. ун-т. – Саратов: Научна книга, 2008 вып. 11, ч. 3.
3. Пак, С.М. Ономастикон как объект филологического исследования (на материале американского дискурса XIX – XX в.в.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2005.

ЭКСПРЭСІЎНА-АЦЭНАЧНАЯ АФАРБОЎКА ПРЫКАЗАК

Адным з кампанентаў стылістычнага значэння прыказак з'яўляецца экспрэсіўна-ацэначная афарбоўка. У структуру экспрэсіўна-ацэначнага значэння ўваходзяць ацэначнасць, эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць. Многімі прыказкамі, як пісаў І.І. Насовіч, «змагаюцца з хібамі і слабасцямі, папраўляюць недахопы, насміхаюцца, упікаюць, пагражаюць». Сапраўды, прыказкі здольны не толькі выражаць пэўнае суджэнне пра тыя ці іншыя з'явы, прадметы, але і адначасова даваць ім станоўчую ці адмоўную характарыстыку. Так, прыказка *Добрае далёка чуваць* ужываецца як станоўчая ацэнка чаго-небудзь, пра што распаўсюджваецца добрая слава. Станоўчая ацэначнасць уласціва таксама прыказкам *Вялікаму караблю – вялікае і плаванне; Добрае слова і кату (кошцы) прыемнае; Не дурань, хто маўчыць*. А адмоўная ацэнка несправядлівасці, што чыніцца пад прыкрыццём закона заключаецца ў прыказцы *Закон што дышла, куды павярнуў, туды і выйшла*. Адмоўную характарыстыку асобы ці прадмета выражаюць і прыказкі *Абязанага тры гады чакаюць; Абязаная шапка на вушы не лезе; Волас сівее, розум слабее; Добрае далёка чуваць, а дрэннае яшчэ далей; Дурная помач горш за немач; Еду ціха – са мной ліха, еду скоро – са мной гора; На адно вуха слэпаваты, на адно вока глухаваты; У айчыма чэрці пад вачыма*.

Выказваючы тое ці іншае паведамленне, некаторыя прыказкі адначасова выражаюць пэўныя эмоцыі суб'екта: радасць, здзіўленне, захапленне, пагрозу, смутак, шкадаванне, абьякавасць і г. д. Эмацыянальнасць у такім разе ўваходзіць у сэнсавую структуру прыказкі. Так, прыказка *Маной свет пройдзеш, ды назад не вернешся*, абазначаючы 'няпраўда недаўгавечная, несумленнасцю многага не даб'ешся', ужываецца з асуджэннем таго, хто жыве падманам, несумленна.

Катэгорыі ацэначнасці і эмацыянальнасці цесна ўзаемазвязаны, і разам з тым ацэначны кампанент, на думку многіх даследчыкаў, займае першае месца ў структуры стылістычнага значэння.

Экспрэсіўнасць найчасцей атаясамліваецца з выразнасцю. Экспрэсіўнымі трэба лічыць усе моўныя сродкі, якім уласціва вобразнасць, ацэначнасць і эмацыянальнасць. Адсюль вынікае, што амаль усе прыказкі выконваюць экспрэсіўную функцыю, бо ім уласцівы названыя вышэй якасці.

Прыказкамі ацэначнага характару часта кваліфікуюць чалавека, яго паводзіны, адносіны да іншых людзей і г. д. Напрыклад, пра бацькоў,

у якіх тры сыны, бо хоць адзін з іх стане ўцехаі для іх, кажуць звычайна з адабрэннем: *Адзін сын – не сын, два сыны – палова сына, тры сыны – сын*. Станоўчую ацэнку адабрэння маюць і такія прыказкі: *Голь на выдумку вострая; Госць на парог – гаспадыня за пірог; Вялікаму каню – вялікі хамут; Скончыў дзела – гуляй смела; Хто рана ўстае, таму Бог дае; Хто хлеб з сабой носіць, той есці не просіць*.

Ацэначнасць з'яўляецца пастаяннай уласцівасцю многіх прыказак, уваходзіць у іх сэнсавы змест як састаўная частка. Улічваючы гэта, яшчэ І.І. Насовіч у «Зборніку беларускіх прыказак» нярэдка пачынаў тлумачэнне прыказак так: «Кажуць пахвальна...», «Гаворыцца з неадабрэннем» і інш. Экспрэсіўна-ацэначную характарыстыку атрымліваюць шмат якія прыказкі і ў тлумачальным «Слоўніку беларускіх прыказак» (2002). Нярэдка яна ўключаецца ў сітуацыйную характарыстыку («Гаворыцца жартаўліва пра...»). Напрыклад, прыказка *Абяцанкі-цацанкі, а дурню радасць* мае такую сітуацыйную і экспрэсіўна-ацэначную характарыстыку: кажуць іранічна ці з неадабрэннем, калі не вераць у хуткае выкананне кім-небудзь дадзеных ім абяцанняў. Ці яшчэ: *Ласы на чужыя прыпасы* 'кажуць з неадабрэннем пра таго, хто прагны, сквапны да чужога'; *Сівізна ў бараду, а чорт у рабрыну* 'кажуць з насмешкай пра пажылога мужчыну, які пачынае цікавіцца жанчынамі'. У іншых выпадках экспрэсіўна-ацэначная характарыстыка ідзе адразу пасля тлумачэння значэння прыказкі: *Баязліваму і корч мядзведзь* 'баязлівы ўсяго баіцца, нават таго, што не можа быць небяспечным; кажуць іранічна пра залішне асцярожнага чалавека'; *Людзям языка не завяжаеш* 'людзей не прымусіш маўчаць; кажуць з неадабрэннем пра распаўсюджванне розных чутак, плётак'; *Не тады вучаць плаваць, калі вада ў рот плыве* 'не ў апошні момант робіцца тое, што трэба было зрабіць раней; гаворыцца з незадавальненнем, калі выяўляецца непадрахтаннасць да якой-небудзь справы'; *Цярпі, казак, атаманам будзеш* 'будзь цярплівы і дачакаешся чаго-небудзь лепшага; кажуць, часам жартаўліва, таму, хто скардзіцца на цяжкасці, боль і пад.'

Пераважаюць прыказкі, ацэначнае значэнне якіх адмоўнае. І найбольш тыповымі відамі экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкі з'яўляецца неадабрэнне: *Аднаму густа, а другому пуста; Воўк ліняе, ды нораву не мяняе; Гадала сава дзеці, ды няма на што глядзеці; Гультаю – хлеб на кію; Ласы на чужыя прыпасы; Малы жук, ды вялікі гук; На бабскім языку кароста сядзіць; Наелася пападдзя круп, дык жарствы захацела; На чужыя вусны не накінеш хусты; Свая рука ўладыка; Ты яго маслам маж, а ён дзёгцем смярдзіць; У няўмекі рукі не баляць; Хто прамікуе, той дома не начуе* і інш.; незадавальненне: *Адзін дурань можа задаць*

столькі пытанняў, што дзесяць разумных не адкажуць; Бацькоў не выбіраюць; Дождж ідзе не тады, як просяць, а тады, як жнуць ды косяць; І за шчэпку знойдзе прычэпку; Каню хваста не вяжы, а бабе праўды не кажы; Не тады вучаць плаваць, калі вада ў рот плыве; Чакаць і даганяць горш за ўсё; У чужой царкве свечак не папраўляй; Яйцо курыцу вучыць і г. д.; асуджэнне: Бог не слухае, што свіння рухкае; Воўк і лічанае бярэ; Гарэлка да добра не давядзе; З твару яйка, а ўсярэдзіне баўтун; Каму вайна, а каму военка; Лістам сцелецца, а укусіць цэліцца; Маной свет пройдзеш, ды назад не вернешся; Прыйшлі ў маю хату і б'юць майго тату; Пусці свінню пад стол, то яна захоча і на стол; Служка ў лапцях, а пан босы; Тады маці міла, як ногі мыла і інш.

Адмоўныя адносіны да розных заган, недахопаў і г. д. выказваюцца і ў такіх, напрыклад, прыказках; *Аздай рукамі, а хадзі нагамі; Брахня праўдзе вочы выдрала; Каб таго сабаку воўк з'еў, што на свой хвост брэша; Паілі дурнога, а за ім другога (абурэнне); Пабачым – сказаў сляпы; У голад намруцца, а ў вайну налгуцца (недавер); Над пешым арлом і варона з калом; Сабаку сабачая смерць (пагарда); Вочы на яблыку, а галава з арэх; З паршывай авечкі, хоць шэрсці клок (непашана); Хто палюе і рыбаць, той хлеба не бачыць; Хто рыбу вудзіць, той гаспадаром не будзець (непахвальнасць); Надзея – матка дурных (прыкрасць); Бачылі вочы, што бралі, дык ешце, хоць навывлазце (папрок).*

Некаторымі прыказкамі выражаюцца станоўчыя адносіны суб'екта да каго-ці чаго-небудзь. Напрыклад, упэўненасць у чым-небудзь: *Перажылі лета гарачае, перажывём і дзярмо сабачае; Свае людзі, памірымся; Хто шукае, той знаходзіць; Чаму быць, таго не мінаваць;* надзея на што-небудзь: *Няма таго злога, каб не выйшла на добрае; Пераначуем, болей пачуем; Свет не без дробных людзей;* задавальненне: *Добры пачатак – палова справы; На чужой старонцы рад сваёй варонцы; Усё добра, што добра канчаецца;* захапленне: *Такая зямля добрая: пасадзі аглоблю – калёсы вырастуць;* спагада: *Багатаму шкада карабля, а беднаму – кашалю; Бог сіротак любіць, але долі не дае.* Пачуццё шкадавання ці спачування перадаюць прыказкі: *Беднаму Івану няма нідзе талану; Быў конь, ды з'ездзіўся; Гора толькі рака красіць; Старасць не радасць.*

Пры дапамозе вельмі многіх прыказак выказваюцца разнастайныя гумарыстычныя адносіны да пэўнай з'явы, бо сэнсавая структура значнай часткі прыказак утрымлівае ў сабе элементы іранічнасці, камізму, жартаўлівасці і г. д. Некалькі прыкладаў: *Прыйшлі куры на хаўтуры, верабейка памёр* 'кажуць з гумарам пра гурт людзей, асабліва жанчын, калі яны, выпадкова сабраўшыся, гавораць пра розныя дробязі';

Ішоў ваякам, а назад ракам 'гаворыцца насмешліва пра таго, хто выхваляецца сваёй адвагай'; Каму што, а Базылю аладкі 'кажуць іранічна пра таго, у каго наўме заўсёды адно і тое ж'; Не ўздыхай, чаго няма, то няхай 'кажуць жартаўліва таму, хто ўздыхае'.

Пры ўжыванні прыказак у розных кантэкстах дыяпазон вар'іравання той ці іншай экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкі можа быць розным: ад насмешкі, іроніі да асуджэння, абурэння, незадавальнення. У значнай ступені гэта залежыць ад маўленчай сітуацыі. Так, прыказка *Ад сціпласці не паміраюць* ужываецца тады, калі гавораць пра таго ці таму, хто паводзіць сябе нясціпла, хваліцца сваімі поспехамі, заслугамі і пад., але ў адных выпадках яна будзе мець адценне іранічнасці, а ў другіх – асуджэння: [Артар:] Пакуль мы з табой валэндаліся, цэны выраслі... Перадавай... «Малю вас, не таргуйцеся з ім. У яго руках лёс Абібіі...» [Путана:] А ты яшчэ і хвалько! Ад сціпласці не памрэш! (М. Матукоўскі. Калізей). Падумалася: але і нахабнік ты, Корзун, такія ад сціпласці не паміраюць (У. Шыцік. Па жураўля ў небе). [Барыс:] Сумленне – вораг веры. [Людміла:] Вы не памраце ад сціпласці (А. Маўзон. Пад адкрытым небам). – Калі так здарыцца, буду надзвычай усцешаны, бо гэты артыкул Статута сфармуляваў я сам і здолеў адстаяць перад каралём. – Вы ад сціпласці не памраце, шаноўны доктар (А. Петрашкевіч. Прарок для Айчыны).

Функцыянаванне той ці іншай прыказкі ў маўленні абумоўліваецца не толькі сутнасцю, прыродай самой прыказкі, але і характарам яе адносін з кантэкстам. Таму і ў тлумачальным «Слоўніку беларускіх прыказак» сустракаюцца прыказкі з двайнымі эмацыянальна-экспрэсіўнымі паметамі, якія ўказваюць на залежнасць ужывання прыказак ад кантэсту і сітуацыі: *Ні села, ні пала, захацела баба сала 'кажуць іранічна ці з незадавальненнем пра таго, каму раптоўна, нечакана захацелася чаго-небудзь'; Хіба чорт задумаў гэтыя залёты: ані ўночы сну, ані ўдзень работы 'гаворыцца звычайна бацькамі жартоўна ці з незадавальненнем пра сына, які з прычыны залётаў і недасыпання не надта ахвочы да работы ўдзень'.*

Такім чынам, экспрэсіўна-ацэначная афарбоўка можа надаваць прыказцы самыя разнастайныя адценні.

АССОЦИАТИВНЫЙ ЭКСПЕРИМЕНТ КАК СРЕДСТВО ВЫЯВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ СПЕЦИФИКИ ИССЛЕДУЕМОГО ПОНЯТИЯ

Использование любого научного метода зависит от научной парадигмы, господствующей в науке на протяжении какого-то времени и определяет методологию и ход исследований. Антропоцентризм в современной науке вообще и в лингвистике в частности обуславливает разработку новых методов исследования, направленных на выявление знаний и представлений носителей культуры о внеязыковой действительности, отраженной в единицах языка. Одним из наиболее эффективных методов, позволяющих решить поставленные задачи, является ассоциативный эксперимент, который позволяет изучить семантическую структуру словарного состава языка [3] и вскрыть объективно существующие в психике носителя языка семантические связи слов. По мнению А.А. Залевской данный метод себя далеко не исчерпал. Результаты ассоциативного эксперимента используются для исследования лексической ситуативности, для межкультурных сопоставлений, для изучения взаимодействия языков при двуязычии и т.д.

Согласно исследованиям А.А. Залевской, Н.В. Уфимцевой, Ю.Г. Караулова, Е.Ф. Тарасова, А.П. Клименко, И.А. Стернина и др. язык может и должен быть представлен не только в традиционном виде системы отношений или в качестве большой совокупности текстов, но и в виде ассоциативно-вербальной сети, которая соотносится с речевой способностью носителя языка. Экспериментальная методика не отрицает контекстуального и логического анализа значений. Как указывает И.А. Стернин, "экспериментальные методы исследования значений требуют больших затрат, чем логический анализ значения, но они оказываются несравненно более эффективным и экономным путем определения психологически реального значения слова, чем контекстуальный анализ" [6, с.122]. Существует несколько видов ассоциативных экспериментов. Наше исследование основывалось на цепочечном ассоциативном эксперименте, являющемся достаточно результативным при исследовании концепта и свободном ассоциативном эксперименте, позволяющем выявить специфику отражения исследуемого понятия в языковом сознании респондентов. Наше исследование состояло из двух этапов. В ходе первого этапа путем цепочечного ассоциативного эксперимента нами был выявлен семантический объем концепта «МАРАЛЬНЫЯ КАШТОЎНАСЦІ» в

сознании носителей языка. Эксперимент проводился среди студентов столичных ВУЗов (БГУ, БГТУ, БГАТУ). В эксперименте принимали участие только те студенты, которые считали себя билингвами (т.е. считали себя способными свободно разговаривать на двух языках). В ходе исследования были опрошены 232 человека в возрасте от 17 до 22 лет, и было получено и обработано 1288 реакций. По материалам эксперимента было построено ассоциативное поле концепта «МАРАЛЬНЫЯ КАШТОЎНАСЦІ». Под «ассоциативным полем» мы, вслед за А.П. Клименко, понимаем все слова-реакции на заданное слово-стимул. [4, с.19] Любое ассоциативное поле имеет определенную структуру: ядро, ближнюю, дальнюю и крайнюю периферию. В ядро построенного нами ассоциативного поля вошли реакции: Павага (80); Любоў (58), Дабрыня (56), Сяброўства (48), Каханне (43), Сям'я (39), Добразычлівасць (38), Шчырасць (35), Справядлівасць (35), Талерантнасць (31), Сумленнасць (31), Адказнасць (27). Как мы видим ядро ассоциативного поля концепта также имеет свою структуру: в центре ядра находится наиболее частотная реакция, вокруг которой располагаются менее частотные.

Затем нами был проведен второй этап исследования, в ходе которого мы использовали свободный ассоциативный эксперимент с фиксацией первой реакции на заданный стимул. В качестве стимула мы выбрали слово *ЛЮБОЎ*, поскольку 1) оно является одной из наиболее частотных реакций проведенного нами эксперимента; 2) по материалам Славянского ассоциативного словаря (САС) оно входит в ядро языкового сознания белорусов [5, с.6]. В ходе второго этапа эксперимента приняли участие 107 респондентов, и было получено 105 реакций и 2 отказа. Мы сравнили результаты нашего исследования с материалами, приведенными в САС (русский стимул – *ЛЮБОВЬ*, белорусский – *ЛЮБОЎ*) [5, с. 138] и с материалами из The Edinburgh Associative Thesaurus (EAT) (стимул – *LOVE*) [8]. Материалы, приведенные в САС и EAT, были получены в результате экспериментов, проведенных со студентами-носителями языка (белорусского, русского, английского).

Ядром ассоциативного поля на стимул *ЛЮБОВЬ* (САС) являются слова *СЧАСТЬЕ, ЗЛО, НЕНАВИСТЬ, ЧУВСТВО, ЖИЗНЬ, ВЕЧНАЯ, НЕЖНОСТЬ, СЕКС, ВЕРНОСТЬ, СЕРДЦЕ, СМЕРТЬ, СТРАСТЬ* и т.д.

Ядром ассоциативного поля на стимул *ЛЮБОЎ* (САС) являются ассоциаты *КАХАННЕ, ДА РАДЗІМЫ, РАДЗІМА, ШЧАСЦЕ, ДЗЯЎЧЫНА, МАЦІ, СЯМ'Я, ДА РАДЗІМЫ, ДА ГРОБА, НЯНАВІСЦЬ* и т.д.

Ядром ассоциативного поля на стимул *LOVE* (EAT) являются реакции *HATE, SEX, GIRL, WAR, MARRIAGE, LIFE* и т.д.

Ядром ассоциативного поля на стимул *ЛЮБОЎ* в нашем эксперименте являются слова *ШЧАСЦЕ, ДЗЯЎЧЫНА, ЖЫЦЦЁ, СЭРЦА, КАХАННЕ, ПАЧУЦЦЁ, КАХАНЫ, МОЦНАЯ, СЯМ'Я, АБДЫМКІ, ДА РАДЗІМЫ, МАТУЛІНА, ЧЫРВОНЫ* и т.д.

Все ассоциаты приведены в порядке убывания частотности реакций.

Ядро ассоциатов, полученное на стимул *ЛЮБОЎ* в нашем эксперименте, практически совпадает с ядром САС. Однако центром ядра нашего ассоциативного поля является слово *ШЧАСЦЕ*, в то время как центром ядра ассоциативного поля САС – слово *КАХАННЕ*. Этот факт может быть объяснен, например, разным количеством респондентов (в САС приведены материалы, полученные от 700 человек, в нашем эксперименте принимало участие 107 человек). Возможно, при увеличении количества испытуемых, структура ядра изменится. Также, одним из объяснений, может служить все возрастающее влияние русского языка и русской культуры на белорусов (центром ядра ассоциативного поля САС, построенного на материале русского языка, также является слово *СЧАСТЬЕ*).

Проанализировав материалы из всех источников, мы можем прийти к заключению, что для всех ассоциативных полей, построенных на материале как белорусского, так и русского и английского языков, характерна большая разбросанность реакций. Единичные (уникальные) реакции составляют около трети от всего количества полученных ассоциатов, а в проведенном нами эксперименте и в эксперименте, результаты которого приведены в ЕАТ, на единичные реакции приходится почти половина от всех ответов.

В принципе, во всех языках вслед за С.Г. Воркачевым [1], занимавшимся исследованием концепта «*ЛЮБОВЬ*» в русском языковом сознании, мы можем выделить:

«карикативный блок», включающий признаки, связанные с «семантическим дублетом» любви – милостью/милосердием: жертвенность, терпимость, готовность прощать, доверие, преданность, уважение, заботу, ответственность, доброту, нежность: *НЕЖНОСТЬ, ДРУЖБА* (САС); *КАХАННЕ, ПЯШЧОТА* (САС); *ДАВЕР, КАХАННЕ* (наш экс.); *AFFECTION* (ЕАТ);

«андрогинный» семантический блок, включающий семантику, восходящую к представлениям о любви как о поиске недостающей половины, когда-то отсеченной от человека, о любви как о взаимодополнении (понимание, гармония, соответствие, взаимность): *ГАРМОНИЯ, К ЖЕНЩИНЕ* (САС); *ДВОЕ, ДА КАГО-НЕБУДЗЬ* (САС); *КАХАНЫ, МУЖЧЫНА І ЖАНЧЫНА* (наш экс.); *МАТЕ, LOVER* (ЕАТ);

«этимологический» блок, образованный признаками, восходящими к «этимону» глагола «любить» – «хотеть/желать» (влечение, стремление, страсть): *СЕКС, СТРАСТНАЯ* (САС); *ІМКНЕННЕ, ЖАДАННЕ* (САС); *СЭКС, АБДЫМКІ* (наш экс.); *SEX, PASSION* (ЕАТ);

«нигилистический» блок, включающий признаки, отрицающие существование либо ценность любви (любовь – это миф, сказка, её нет; это болезнь души, безумие): *ГЛУПОСТЬ, ЕЁ НЕТ* (САС); *НИМА ЯЕ, НЕ СУСТРАКАЎСЯ* (САС); *НЯНАВІСЦЬ* (наш экс.); *НАТЕ* (ЕАТ);

«гедонический» блок (наслаждение, удовлетворение, отсутствие отрицательных эмоций, что-то хорошее): *НАСЛАЖДЕНИЕ, СЧАСТЬЕ* (САС); *ПРЫЕМНАЯ ТУГА, ШЧАСЦЕ* (САС); *ШЧАСЦЕ* (наш экс.); *HAPPINESS* (ЕАТ);

блок «хорошего отношения» (симпатия, хорошее отношение): *ХОРОШО, РАДОСТЬ* (САС); *СВЕТЛАЯ, ДАБРО* (САС); *ПРЫЕМНАЕ* (наш экс.); *WARM, LOVELY* (ЕАТ).

Как можно убедиться, совпадений между результатами эксперимента проведенного на материале белорусского и русского языков, гораздо больше, чем совпадений между стимулами, полученными в ходе проведения эксперимента на материале русского и английского или белорусского и английского языков. Хотя нельзя сказать, что точки соприкосновения полностью отсутствуют. Так во всех трех экспериментах встречаются реакции *НЯНАВІСЦЬ, НЕНАВИСТЬ* и *НАТЕ*. Хотя слово *НАТЕ* является центром ассоциативного поля *LOVE* (35 реакций из 95), ассоциат *НЕНАВИСТЬ* занимает вторую позицию по частотности (*СЧАСТЬЕ* 63, а *НЕНАВИСТЬ* 23), а реакция *НЯНАВІСЦЬ* хоть и входят в ядро исследуемого понятия, но не является в нем основным (*КАХАННЕ* 34 – *НЯНАВІСЦЬ* 8). В нашем эксперименте также встречается слово *НЯНАВІСЦЬ*, однако оно располагается среди единичных реакций на крайней периферии ассоциативного поля.

В проведенном нами эксперименте парадигматические реакции (существительное – существительное) преобладают над синтагматическими, в ядре они составляют 77%. Присутствующие же синтагматические реакции придают стимулу некую определенность, экспресивность и эмоциональность. *ЛЮБОЎ* для наших испытуемых *МОЦНАЯ, АДЗІНАЯ, ДОЎГАЯ, НАЗАЎСЁДЫ, ПЕРШАЯ, САПРАЎДНАЯ, МАТУЛІНА*.

На материале английского языка соотношение парадигматических и синтагматических реакций составляет 78% к 32% соответственно. *LOVE* для респондентов может быть *FIRST, FREE, LATE, NICE, SOFT, WARM*. Особенностью данного ассоциативного поля является наличие

среди ассоциатов не только прилагательных, но и глаголов (*CHERISH, MATCH, PLAY*), глагольных форм (*MAKING*), наречий (*LOVELY, REALLY, OFTEN*) и предлогов (*IN*).

Для русского языка (САС) парадигматические реакции составляют 76%. *ЛЮБОВЬ* для испытуемых характеризуется прилагательными (в полной и краткой форме): *ВЕЧНАЯ, БОЛЬШАЯ, СИЛЬНАЯ, ВЗАИМНАЯ, ЗЕМНАЯ, СТРАСТНАЯ, ПРЕКРАСНА*; притяжательными местоимениями: *МОЯ*; глаголами: *БЫЛА, ЕСТЬ*.

И в результатах эксперимента на материале белорусского языка, и в результатах на материале английского, и на материале русского языка встречаются как мужские, так и женские имена: *ЯНА, ЛЮБА, САША* (бел), *JOHN, KEU* (англ.), *ВАЛЯ, ГЕРМАН, ЛИДА* (рус) и даже отчества *АНТОНАЎНА*.

Белорусскоязычные респонденты в большой мере связывают *ЛЮБОЎ* с семьей: *СЯМ'Я; БАЦЬКІ; ДЗЕЦІ; МАЦІ, БАЦЬКА, ДЗЕЦІ; РОДНЫЯ*. Этот же тип ассоциаций (хотя и в несколько меньшем объеме) наблюдается и у англоговорящих: *MARRIAGE; WIFE* и у русскоязычных испытуемых: *СЕМЬЯ, К РОДНЫМ, МАТЕРИ*.

Реакции *БОГ, ДА БОГА* входят в ближнюю периферию ассоциативного поля понятия *ЛЮБОЎ*, в дальнюю периферию понятия *ЛЮБОВЬ*, а в поле понятия *LOVE* не входят вообще.

Ассоциаты *РАДЗІМА, ДА РАДЗІМЫ* присутствуют только в реакциях эксперимента, проводимого на материале белорусского языка, причем входят в ядро ассоциативного поля исследуемого понятия.

Такой же уникальной реакцией ассоциативного поля построенного на стимуле *LOVE* является ассоциат *ECSTASY*.

Отсутствие такого рода реакций (как и небольшой процент реакций типа *SEX* (англ), *ПОСТЕЛЬ* (рус), *К ВОДКЕ* (рус) и т.д.) на материале белорусского языка может объясняться и тем, что испытуемые иногда бывают неискренни, стараясь предстать в более выгодном свете. Хотя, зная об этом феномене, исследователь, как правило, задает определенную психологическую установку и разъясняет информантам, что эксперимент – это не психологический тест, не проверка их фантазии, сообразительности, эрудиции и т.д., что объектами исследования являются не они сами, а их язык и культура.

На наш взгляд универсальность исследуемого нами понятия проявляется в наличии (на примере всех языков) тематических блоков, предложенных С.Г. Воркачевым, а также на уровне синтагматических и парадигматических отношений, связывающих анализируемые нами ассоциативные биномы. Его специфика выявляется при частеречном

анализе ассоциатов. А так же при анализе семантической наполненности общих для всех языков тематических блоков.

В своем исследовании мы не ставили целью изучить понятия *ЛЮБОЎ*, *LOVE* или *ЛЮБОВЬ* в полном объеме. Мы лишь хотели показать эффективность использования свободного ассоциативного эксперимента в исследовании национальной специфики какого бы то ни было понятия в языковом сознании и изменений, происходящих в структуре отдельного концепта и национальной концептосферы в целом.

Литература

1. Воркачев, С. Г. Концепт любви в русском языковом сознании / С.Г. Воркачев // Коммуникативные исследования: Современная антология. - Волгоград: Перемена, 2003. - С. 189–208.
2. Залевская, А.А. Психолингвистические исследования: Слово. Текст: Избранные труды / А.А. Залевская. – М.: Гнозис, 2005. – 543 с.
3. Клименко, А.П. Лексическая системность и ее психолингвистическое изучение: учеб. пособ / А.П. Клименко. – Минск: МГПИИЯ, 1974 – 108 с.
4. Леонтьев, А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания / А.А. Леонтьев. - М.: Наука, 1969. – 307 с.
5. Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский / Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова, Ю. Н. Караулов, Е. Ф. Тарасов. – М., 2004. – 792с.
6. Стернин, И.А. Лексическое значение слова в речи. / И.А. Стернин. - Воронеж, 1985. - 170с
7. Титова, А.И. Устойчивые ассоциации лексем в некоторых славянских языках: дис ... канд. филол. наук: 10.02.19 / А.И. Титова. - Минск, 1975. – 120л.
8. Science and Technology Facilities Council [Электронный ресурс] / The Edinburgh Associative Thesaurus. – Режим доступа: <http://www.eat.rl.ac.uk>. – Дата доступа: 26.09.2010

ЗМЕСТ

ПЛЕНАРНАЕ ПАСЯДЖЭННЕ

Лукашанец А. А. (Мінск). Беларуская мова ў XXI ст.: асаблівасці развіцця і функцыянавання	3
Казакова І. В. (Мінск). Народная культура як фактар захавання маральнага і фізічнага здароўя грамадства	9
Клябанаў Дз. Ф. (Кракаў). Краязнаўчы і біяграфічны матэрыял як сродак фармавання моўнай і культурнай кампетэнцыі пры вывучэнні беларускай мовы як замежнай (на матэрыяле дапаможніка “Крок да кроку. Знаёмімся з Беларуссю. Мова. Культура. Краязнаўства”)	16
Шамякіна Т. І. (Мінск). Міфалагічнае ўвасабленне Месяца ў фальклору і мастацкай літаратуры	21
Карповіч М. П. (Мінск). Мова і маўленчы прафесіяналізм (з тэорыі, уласнага вопыту і назіранняў)	29
Паўлоўская Н. Ю. (Мінск). Што ёсць нормай у мадальнай прасторы беларускай мовы?	40

АКТУАЛЬНЫЯ ПРАБЛЕМЫ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Белка Л. Р. (Гомель). Лексіка справаводства беларускай мовы: да пытання аб гісторыі развіцця	45
Гапоненка І. А. (Мінск). Моўная пераемнасць: ад старабеларускага да адраджэнскага перыяду XIX – пачатку XX стагоддзя	49
Кулеш Г. І. (Мінск). Тэрміны <i>іск</i> і <i>ісцец</i> у беларускім заканадаўстве	56
Курловіч І. М. (Мінск). Адлічэбнікавыя прыслоўі ў старабеларускай мове	60
Муравіцкая А. М. (Мінск). Станаўленне і дынаміка нормаў у беларускай фізічнай тэрміналогіі (на матэрыяле “Слоўніка фізічнае тэрміналогіі” (1929) і “Слоўніка сучаснай беларускай мовы” (2009))	66
Раднянкова А. В. (Гомель). Віды і сродкі сувязі структурных частак у публіцыстычных тэкстах к. XIX – П. XX стст.	69
Рудэнка А., Валатоўская Н. (Мінск). Эвалюцыя формы і семантыкі каравайнага абраду	73
Савіцкая І. І. (Мінск). Агульнанацыянальны слоўнік: гісторыка-сацыяльны перадумовы стварэння	80
Шчасная К. Д. (Мінск). Дынаміка словазмяняльнай нормы назоўнікаў меснага склону адзіночнага ліку	86

НАРМАЛІЗАЦЫЯ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: ВУСНАЕ І ПІСЬМОВАЕ МАЎЛЕННЕ

Белакурская Ж. Я., Белакурскі В. М. (Мінск). Часавы кантынуум у семантычнай прасторы эпістальнага тэксту (на матэрыяле эпістальнай спадчыны Якуба Коласа перыяду Вялікай Айчыннай вайны)	92
---	----

Ванкевич О. Г. (Минск). Современные тенденции в развитии глагольной лексики (на материале русских и белорусских медийных дискурсов)	98
Запрудскі С. М., Яненка Н. В. (Мінск). Фанетычная варыянтнасць у вусным гарадскім маўленні (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску)	102
Куліковіч У. І., Парус К. У. (Мінск). Рэклама і рэкламадаўцы газеты «Наша ніва» за 1907 год	108
Любецкая К. П. (Мінск). Пошукі прынцыпаў і шляхоў упарадкавання гаспадарча-эканамічнай лексікі ў беларускай лексікаграфіі	113
Лянкевіч У. В. (Мінск). Пераключэнне кодаў як феномен узаемадзеяння моў (на матэрыяле палявога даследавання)	118
Марозава А. А. (Мінск). Эвалюцыя лексічных норм сучаснай беларускай літаратурнай мовы (на прыкладзе назвы месяца май)	124
Махонь С. У. (Мінск). Моўна-стыльовыя асаблівасці перакладу паэмы Якуба Коласа “Новая зямля” на рускую мову (фразеалагічны аспект)	129
Мюлер В. (Германія). Дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі беларускай мовы: утварэнне, функцыянаванне, пераклад	132
Навасельцава І. І. (Мінск). Культура беларускай мовы ў СМІ: праблемы дакладнасці і чысціні маўлення	138
Патапава В. В., Жураўлёва Н. М. (Мінск). А вы гаворыце на мове? (лексічныя беларусізмы ў беларускім этналекце рускай мовы)	144
Петрачэнка Т. С. (Мінск). З назіранняў за дынамікай ужывання спосабаў моўнай аб’ектывацыі катэгорыі згоды/нязгоды (на аснове маўлення дзіцяці)	147
Рамза Т. Р. (Мінск). Гутарковае маўленне беларусаў у прыкладных дапаможніках	151
Рябова Т. Н. (Минск). Аудиальные номинации в русском и белорусском языках	155
Сабалеўская Н. Л. (Баранавічы). Меліяратыўная канатацыя ў маўленні мужчын і жанчын (на матэрыяле рамана І.Мележа “Людзі на балоце”)	158
Чахоўскі Г. К. (Мінск). Кагнітыўныя аспекты тэксту і дыскурсу	162
Шульга Н. (Минск). Редупликативные образования на страницах журнала «Вожык»	168

АСПЕКТЫ МОЎНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ (СЕМАНТЫКА, СЛОВАЎТВАРЭННЕ, ГРАМАТЫКА, ПРАГМАТЫКА)

Андрэева А. У. (Мінск). Імітацыйныя дзясловы ў беларускай і рускай мовах (да праблемы супастаўляльнага даследавання словаўтваральных тыпаў блізкароднасных моў)	173
Асабіна С. В. (Гродна). Фармальныя варыянты фразеалагізмаў у творах міхася лынькова	177
Астapkіна К. С. (Мінск). Узаемадзеянне тактыльных прыкмет у семантыцы прыметнікаў тактыльнага ўспрымання (на матэрыяле рускай і беларускай моў)	182
Бадзевіч З. І. (Мінск). Дэрывацыйнае поле прэфіксальных прыметнікаў са значэннем адмоўя ў сучаснай беларускай мове	189

Базылева И. С. (Мінск). Русская и английская субстантивная лексика с семей 'смех' в ономасиологическом освещении	194
Балотнікава С. М. (Мінск). Да пытання аб тэрміналагізацыі часцін мовы (на матэрыяле беларускай агульнакультуралагічнай тэрміналогіі)	200
Важнік С. А. (Мінск). Сінтаксічная канцэпцыя Яўхіма Карскага ў аспекце станаўлення беларускай сінтакталогіі	204
Гардзеі Н. М. (Гродна). Праблемы марфаналогіі ў дысертацыйных даследаваннях па беларускаму мовазнаўству (канец 80-х – пачатак 90-х гадоў ХХ ст.)	210
Данільчык З. П. (Гродна). Назоўны і творны прэдыкатыўны назоўнікаў пры звязцы <i>быць</i> у форме прошлага часу ў мове твораў Якуба Коласа	216
Канановіч А. (Мінск). Асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі як спосаб ўтварэння новых слоў	221
Кірду́н А. А. (Мінск). Лексічны склад словаўтваральнага гнязда	224
Кугейка Т. П. (Мінск). Разнавіднасці словаўтваральнай аманіміі ў беларускай мове	229
Лапанік В. М. (Мінск). Паняцце словаўтваральнага гнязда ў лінгвістыцы (тэрэтычныя асновы)	235
Лемяшэўская В. (Мінск). Тыпы дыялектызмаў у паэзіі У. Дубоўкі	241
Літвінава В. А. (Мазыр). Функцыянальна-стылістычнае выкарыстанне антонімаў у мове асобных фальклорных жанраў	246
Рааго П. А. (Мінск). Супастаўляльны аналіз беларускіх і славацкіх дзеясловаў з прадметнай семай 'жывёла' (лексіка-семантычны і сінтагматычны аспекты)	252
Михаловская А. (Гродно). Предлоги с временной семантикой: сопоставительный анализ (на материале русского и белорусского языков)	258
Савіцкая І. У. (Мінск). Парцэляцыя як асобая сінтаксічная з'ява (на матэрыяле складаных сказаў)	263
Федунова Т. В. (Мінск). Тэорыя семантычнай структуры слова як новы накірунак семасіялагічных даследаванняў	269
Чайка Н. У. (Мінск). Семантыка канструкцый з эліпсісам дзеяслова	275
Шацёр-Шалюта С. А. (Мінск). Назвы камерцыйных прадпрыемстваў у сістэме эргонімнай лексікі	278

БЕЛАРУСКІ ЛІНГВАКУЛЬТУРНЫ ФЕНОМЕН: СУТНАСЦЬ, СТАТУС, ДЫНАМІКА

Авілін Ц. В. (Мінск). Вобраз нябесных свяцілаў у загадках	284
Бочкар Т. П. (Гродна). Тэматычныя адносіны паміж варыянтнымі лексічнымі кампанентамі фразеалагізмаў беларускай і англійскай моў	288
Галаўня Н. І. (Мінск). Моўная карціна свету ў беларускіх народных чарадзейных казках	294
Доўгаль А. В. (Магілёў). Семантычныя і структурныя асаблівасці беларускіх кленічаў	299
Доўгаль Дз. А. (Магілёў). Вербалізацыя этыкетнага жэсту «паклон» у лістах Р. Барадуліна да В. Быкава	302

Назаранка Ю. В. (Мінск). Мастацкі вобраз у выслоўнай спадчыне Якуба Коласа: лінгвістычны і рытарычны аспекты	308
Разладава М. У. (Мінск). Колеранамінацыі з агульнай семай ‘чорны’ ў сучаснай беларускай мове (на матэрыяле раманаў І. Мележа “Людзі на балоце” і “Подых навальніцы”)	311
Садоўская А. Л. (Мінск). Фразеасемантычнае поле “каханне” ў беларускай мове	316
Садоўская А. С. (Гродна). Менталітэт народа ў фразеалогіі	324
Смирнова Ю. А. (Мінск). Семантычны потенциал імёнаў сабственнага в художественном тексте	328
Якалцэвіч М. А. (Гродна). Экспрэсіўна-ацэначная афарбоўка прыказак	331
Ячная Т. А. (Мінск). Асоцыятыўны эксперимент как средство выяўлення нацыянальнай спецыфікі ісследуемага паняття	335